

Ukrajna története

Font Márta
Varga Beáta

BÖLCSESZ
KONZORCIUM

Magyarország célba ér

2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károli Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Pannon Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzői: Font Márta, Varga Beáta

Szerkesztette: Font Márta

Szakmai lektor: Kocsis Mihály

A térképeket tervezte: Font Márta, Varga Beáta

A térképeket rajzolta: Fonyódi Valéria

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg.

**A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése
HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0**

A kötet nyomdai sokszorosítása a
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
támogatásával történt.

ISBN 963 9704 10 5

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Font Márta – Varga Beáta

Ukrajna története

Szeged

2006

Első rész.....	5
Ukrajna középkori gyökerei: A kezdetektől a 15. század végéig.....	5
Bevezetés	7
1. <i>Nép és ország – egykor és ma.....</i>	<i>7</i>
2. <i>Keleti szlávok és sztyepei nomádok.....</i>	<i>8</i>
I. A középkori államiság megtestesítője: a Kijevi Rusz	12
1. <i>Az államszervezés problémái.....</i>	<i>12</i>
2. <i>Vlagyimirtól Vlagyimirig.....</i>	<i>14</i>
3. <i>A részfejedelemségek formálódásának kora.....</i>	<i>20</i>
4. <i>A gazdasági élet.....</i>	<i>29</i>
5. <i>A társadalom.....</i>	<i>35</i>
6. <i>Életmód, mentalitás, művelődés.....</i>	<i>47</i>
II. A Rusz régiói és a sztyepe.....	56
1. <i>Kazárok, magyarok, besenyők, kunok.....</i>	<i>56</i>
2. <i>A kunok szerepe a részfejedelemségek formálódásában.....</i>	<i>58</i>
3. <i>Tatár támadás a 13. század közepén.....</i>	<i>62</i>
4. <i>Régiók–részfejedelemségek és tatárok</i>	<i>66</i>
III. Az egykori Rusz nyugati területei a 15. század végéig.....	68
1. <i>Halics – Volhínia rövidéletű önállósága 1340-ig.....</i>	<i>68</i>
2. <i>Litvánia terjeszkedése kelet felé.....</i>	<i>78</i>
3. <i>Halics – Volhínia a Lengyel királyságban 1340 – 1386.....</i>	<i>80</i>
4. <i>A Lengyel – litván állam keleti végvidéke.....</i>	<i>84</i>
Második rész.....	91
Ukrajna a 15. század végétől a II. világháború végéig.....	91
I. A kozákság kialakulása és felemelkedése a 15. század végétől 1648-ig.....	93
II. Bogdan Hmelnyickij mozgalma (1648-1654).....	106
III. Az autonóm Ukrajna, a Hetmanátus kora (1654-1764).....	116
1. <i>A Hetmanátus szervezeti felépítése és működése.....</i>	<i>116</i>

2. A perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654-1667).....	120
3. A kettéosztott Ukrajna (1667-1687)	140
4. Iván Mazepa "árulásának" a következményei.....	142
5. „Kinevezett” hetmanok kora és a hetmani tisztség átmeneti szüneteltetése (1708-1750).....	147
6. Kirill Razumovszkij (1750–1764).....	150
7. A Hetmanátus társadalma.....	153
8. A Hetmanátus gazdasága.....	157
9. Jobb parti Ukrajna.....	159
IV. Ukrajna mint orosz és osztrák provincia (1764–1914).....	161
1. Rumjancev (1765–1769).....	161
2. Az 1770–1780-as évek.....	165
3. A 18. század végétől a 19. század közepéig.....	167
3.1. Az Orosz Birodalom.....	167
4. Az ukrán nemzeti mozgalom.....	181
5. 1860-as évektől 1914-ig.....	186
V. Ukrajna 1914-1939 között	191
1. Ukrajna az I. világháború és a forradalmak idején.....	191
2. A nyomasztó 1920–1930-as évek.....	194
VI. Ukrajna a II. világháborúban.....	196
Mellékletek.....	199
Tájékoztató irodalom.....	201
Térképek.....	208

Első rész

Ukrajna középkori gyökerei: A kezdetektől a 15. század végéig

Bevezetés

1. Nép és ország – egykor és ma

Ukrajna és az ukrán nép történetének megírásakor ugyanazt a kérdést kell feltenni, mint minden mai nép történetének kutatásakor: mely időpontig vezethető vissza a mai állapot akár földrajzi akár etnikai értelemben. Azaz meddig lehet meghatározó szempontnak tekinteni a nyelvi–kulturális identitáson alapuló közösségtudatot, és hol a határ, amikor ezt el kell vetnünk. A kérdésre munkánk egésze fog választ adni. Áthidaló megoldásnak kínálkozik a mai földrajzi kereteből (országhatár) való kiindulás, azaz a mai Ukrajna területén élő civilizációk teljeskörű bemutatása. Ami miatt ezt mégis elvetjük, az az, hogy pl. sem a Fekete-tenger melléki görög kolóniák, sem a szlávok megjelenése előtti népvándorlások sztyeppéi civilizációinak hagyatékát nem tekintjük az ukrán történelem meghatározó elemének; mivel a területi egybeesésen túl semmi nem kapcsolja a kialakuló Ukrajnához. Mindezeket előrebocsátva rögzíthetjük vizsgálódásunk egyik pillérét: az ukrán történelem kezdeteit a szlávok kelet–európai megjelenéséhez, illetve a szláv népesség differenciálódásával a keleti szláv tömb elkülönüléséhez kötjük.

A keleti szláv csoporton belüli differenciálódás viszonylag kései volta (13–14. század) miatt kell leszögeznünk, hogy a Kijevi Rusz létrejöttének és régiók bomlásának időszakát, mint a keleti szlávok történetének közös gyökerét és alapját szemléljük. Mind a keleti szlávok, mind azon belül az orosz, ukrán, belorusz etnogenezisben fontos szerep jutott azoknak a népcsoportoknak, amelyekkel találkoztak, szimbiózisban éltek, vagy asszimilálták őket. A nagy területen szétszórva és jelentősen különböző éghajlati körülmények között élő, más-más közösségekkel kapcsolatba kerülő keleti szlávok valószínűleg sohasem alkottak teljes nyelvi és kulturális egységet, ezért óorosz népről (*drevnerusskaia narodnost'*) beszélni illúzió. Ezt az egységet a szerveződő politikai alakulat (Rusz), a Bizáncból felvett ortodox kereszténység és a nyomában keletkezett írásművek nyelvezete sugallja. Azaz: a középkor valóságát olyan szemponton keresztül mutatja be, amelyet a kor felfogása meghatározónak tekintett, illetve a hatalmat gyakorló elit szemszögéből fontos volt. Az etnikailag heterogén, sztyeppéi elemekkel keveredett varég–szláv fejedelmi dinasztia valóban egységesen saját uralma alattinak tekintette a Kijevi Rusz egészét. Ezt fejezte ki a „russzkij” megjelölés, amely nem etnikai, hanem alattvalói–függőségi hovatartozást jelölt. A kereszténység felvételét a dinasztia uralma alatti terület egészére kiterjedő – a nagyfejedelem által támogatott – misszió eredményezte. A korai írásművek keletkezési helye is valamely fejedelmi központhoz (és ezzel megegyező püspöki székhelyhez) köthető. Ezen szint „alatti” valóság mindig is sokszínű volt, ezt mutatja a törzsi hagyományokra visszanyúló szokásrendszer (ld. az őskronika 12. század elején rögzített adatait), vagy a szájhagyományban hosszú ideig fennmaradt mondavilág (bilinák).

A Rusz látszólagos egysége dinasztikus alapokon nyugodott. A dinasztian belül továbbra is fennmaradt a hatalom gyakorlásának és átörökítésének íratlan szabályok szerinti formája (*senioratus*), amely a politikai struktúrát labilissá tette. A szétagulódásnak nevezett jelenség, ami lényegében a régiókra bomlást fejezi ki, feltételei kezdettől fogva jelen voltak és szétfeszítették a dinasztikus egységre épülő politikai kereteket. A „feudális”

jelzővel való összekapcsolása teljesen indokolatlan, a régiókra bomlás pedig megelőzi a tatárok megjelenését, egyáltalán nem a tatár hódítás következményének tekinthető.

A széttagolódás folyamatában létrejövő új politikai egységek (fejedelemségek) a Rusz megjelöléssel jelölték egykori összetartozásuk nyomát, és egy jelzővel (Vlagyimir-Szuzdali, Halicsi stb.) bővülve fejezték ki újdonságukat. A Rusz megjelöléshez azonban nemcsak a területi hovatartozást kifejező jelzők kapcsolódtak, hanem színmegjelölések (Belaja = Fehér, Cservonnaja = Vörös) és nagyságra (Velikaja = Nagy, Malaja = Kis) utaló elnevezések is. A politikai keretek változása hozta magával egyik vagy másik elnevezés hosszútávú megmaradását. A korán litván uralom alá került Rusz esetében a színjelző (Belaja) megkülönböztetés maradt meg, a lengyel uralom alattinál a „kisorosz” megkülönböztetés élt tovább; a tatár fennhatóság alatti területen pedig sokáig megmaradt a központból eredő elnevezés: a vlagyimir-szuzdali, majd a moszkvai. A latin írásbeliségben a 14. századtól volt jelen a *Russia Alba*, a *Russia Minor* elnevezés, a 15. századtól megjelent a *Moscovia* is.

Az ukránoknál a „kisorosz” elnevezés a 19. századig élt, akkor kezdte felváltani az „ukrán”. Az „Ukrajna” mint területi megjelölés már a 13. századtól kezdve kimutatható a szónak eredeti, „határvidék” jelentésében. A „határvidék” státusz időről időre más-más területekre volt értendő, és egyáltalán nem kötődött stabilan egy meghatározott földrajzi térséghez. „Ukrajná”-nak nevezték a halicsi fejedelemség és a litvánok közötti „határsávot” éppúgy, mint a *Russia Minor* és a tatárok közötti ütközőzónát. Ez utóbbi különösen sokat változott. Legautentikusabbnak a források szóhasználatát tekintjük, és alkalmazzuk minden egyes korszak esetében.

2. Keleti szlávok és sztyepei nomádok

2. 1. A szlávok megjelenése Kelet - Európában

A mai ukránok elődeit a szláv – azon belül is a keleti szláv – népcsoporton belül kell keresnünk. Így a legrégebbi időkben rájuk is illik mindaz, amit a szlávok egészéről és a keleti szláv tömről összességében tudhatunk. Mai ismereteink szerint a szlávok legrégebbi lakóhelye az Elba – Dnyeper illetve a Kárpátok – Balti-tenger közti területre lokalizálható, ahonét szétvándorlásuk a Kr. u. 6–8. században következett be. Így a mai Ukrajnának egy nyugati sávja az eredeti lakóhellyel egybeesik. A szlávok vándorlásuk során Nyugaton eljutottak a Cseh-medence és a Keleti Alpok térségébe, déli irányban pedig a Kárpát-medencén keresztül a Balkánra, kelet felé pedig egészen a lovasnomádok uralta területekig. A szétvándorlás viszonylag rövid idő alatt következett be, amit egyedül a népszaporulattal magyarázni egészen bizonyosan nem lehet. Theophylaktosz Szimokattész, bizánci történetíró adott hírt arról, hogy a szlávok az avarok szövetségesei. Ezt megerősíti egy jóval későbbi adat a Kijevi Barlangkolostorban a 12. század elején készült évkönyvből (Poveszty vremennih let = PVL), amely a szlávok egyik törzséről (dulebek) állítja, hogy az avarokat szolgálták. Arra figyelmeztet ez a néhány ismert adat, hogy a szlávok szétvándorlását a népvándorlás hullámaival összefüggésben kell látnunk. A lovasnomádok, akik északon az erdős sztyeppe zónájára is kiterjesztették hatalmukat, uralmuk alá hajtották a közelükben élő szlávokat. Mint földműveléssel foglalkozó népességet katonai segédnépként alkalmazni nem tudták, így helyük csak a szolgák sorában lehetett. Eredeti lakóhelyükről a hunok, majd az avarok vándorlásai mozdították el őket. A hun és az avar birodalom felbomlása után az elhurcoltak és leszármazottaik már nem tértek vissza eredeti lakóhelyükre, hanem az új helyen talált lakossággal keveredve éltek tovább. A más-más

csoportokkal való együttélés hozzájárult a szlávok közötti differenciálódás megindulásához is. A kényszerszülte áttelepítések mellett számolhatunk spontán népmozgással is, elsősorban pl. a Kárpátoktól északra, abban a zónában, ahová a népvándorlás hullámai nem, vagy csak közvetve jutottak el. A szlávok elmozdulását nyugat felé elősegítette az a vákuum, ami a nyugat-római birodalom széthullása és a germán népek nyugati inváziója következtében e térségben keletkezett.

Ami a keleti szlávokat illeti: az őshazának tartott lakóhelyről szintén a 6–7. század táján indultak el. A vándorlás spontán módon és kisebb csoportokban történhetett, és az új letelepedési pontok nem alkottak összefüggő etnikai területet. A Pripjaty folyótól (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója) északra csak a 8. század során jutottak el. Sűrűbb telepeik a Dnyeper középső folyása, a Deszna és a Szejm folyók környékén, azaz a Rusz későbbi központi területein jöttek létre. Novgorod környékére csak a 10. században jutottak el, ez egy másik irányú „vándorút” volt, a Kijev környékére irányuló népmozgástól függetlenül zajlott. A migráció irányvonalát és ütemét megrajzolni nagyon nehéz, jószerével csak a későbből fennmaradt helynévi anyag alapján lehet: a keleti szláv típusú névadásból, illetve az ismétlődő helynevekből; valamint a régészeti lelőhelyek anyagából. A régészeti adatok tanúsága szerint a kislétszámú – néhány családból álló – csoportok a folyók közelében, egy–egy szigetszerű képződményen telepedtek le. A déli régióban földbe mélyített házakat építettek. A település védelmét a kiválasztott helyszín biztosította. Az északi régiókban a balti és a szláv etnikum egymás mellett éléséről tanúskodó nyelvi nyomok máig hatóan megmaradtak, ez a tény önmagában arra figyelmeztet, hogy hosszabb időt kellett eltölteniük egymás szomszédságában. Délen a lovasnomád sztyeppe népekkel szemben a szlávoknak védekezni kellett. A lovasnomád népek közül a kazárok, majd rövid ideig a magyarok is, adóztatták a földművelő szlávokat; majd az északról érkezett varégek vették át szerepüket.

A keleti szlávok a védelem megszervezése miatt voltak kénytelenek csoportokba szerveződni; ekkor jöttek létre a törzsek. A törzsnevek közül több földrajzi név eredetű: pl. a folyókról nyert elnevezés a korábbi (pl. buzsanok), a településről (pl. polocsanok) a későbbi. A 12. század eleji krónikáiró a következő törzsneveket ismeri: poljanok, szeverjanok, ulicsek, tivercek, drevljanok, dregovicsok, krivicsek, radimicsek, szlovének, fehér horvátok. Kijev környékét lakták a poljánok („mezei lakók”), nevüket a nyugati szláv polan törzshöz hasonló módon lakóhelyükről szerezték. A poljánoktól északkeletre, a Deszna folyó mentén laktak a szeverjánok („északiak”), miként erre nevük is utal. A déli területen ismerjük még a buzsanok („Bug mentén lakók”) és a volinyanok („Volhinia lakói”) elnevezéseket, valamint a tőlük keletebbre lakó fehér horvátokat. A PVL felsorolása azt sugallja, hogy e törzsek mind egyidejűleg léteztek, de az egykorú Biborbanszületett Konstantin munkája a 10. század közepéről, illetve a névtelen Bajor Geográfus adata a 9. század második feléből korrekcióra ad lehetőséget. A buzsánok pl. a legkorábban szereplő törzsek egyike, rájuk alkalmazták később a volinyának nevet. A két szóhasználat „váltja” egymást. A fehér horvátoktól délkeletre élő tivercekről és ulicsokról alakult ki olyan vélemény, hogy a helyben maradó illetve leszakadó nomád csoportokkal keveredtek, etnikailag vegyes összetételű népességgé váltak. A dregovicsok, krivicsek, radimicsek és vjaticsek az eredeti szláv „központból” az elvándorlásnak egy külön útját választó csoportból alakultak ki, de differenciálódásuk sorrendje még nem tisztázódott. A Kijev környéki polján–szeverján csoporttal ők is később, az államszervezés során kerültek kapcsolatba. A keleti szláv törzsek előfordulása az írott forrásokban nem egyenletes. Meglepő, hogy az államszervezésben kulcsszerepet játszó poljánokról sem Biborbanszületett Konstantin, sem a Bajor Geográfus nem szól. A PVL történetírója

feltehetőleg retrospektív módon a kezdet kezdetén is fontos szerepet tulajdonított nekik. Mindenesetre a keleti szláv írásbeliség nyomán állíthatjuk, hogy a törzsek neveit még a 12. század elején ismerték, de évszázadokkal korábbi szerepüket már más dimenziókban ábrázolták. A 12. század folyamán azonban a törzsnevek jelentőségüket veszítették és kikerültek a szóhasználatból, átvette szerepüket a települést alapul vevő névadás: pl. kijeviek, szmolenszkiek, halicsiak stb.

2. 2. *A sztyeppe népei*

A keleti szlávok megtelepedése a 10. században a Dvina és a Volga felső folyásánál nem terjedt északabbra. A szlávok nem lakatlan területre érkeztek, hiszen az északi régióban az Uráltól a Baltikumig kisebb–nagyobb finnugor eredetű népek éltek. Közéjük tartoztak pl. a merják és a muromák, akikről a korai keleti szláv források még hírt adtak, de későbbi sorsuk az asszimiláció lett. Valószínű, rajtuk kívül más finn népcsoportoknak is hasonló sors jutott, meglehet, mielőtt létükről egyetlen forrás is tudósított volna. A muromák nevét a „Murom” helynév megőrizte, a merjáknak ennyi nyoma sem maradt. A keleti szlávok északkeleti terjeszkedése a 12. század végéig töretlenül folytatódott, ekkor találkoztak az első államalakulattal a térségben, a Volgai Bulgáriával és török etnikumú csuvas lakóival. Ugyancsak ekkor kerültek kapcsolatba más finnugor népekkel (mordvin, cseremis) is. Finn csoportokat (pl. vót) asszimilálva terjeszkedtek tovább pl. a Novgorod környéki szlávok a 10. századot követően. A 10–15. században eljutottak a Fehér-tengerig, a Pecsora torkolatvidékéig, sőt egészen az Urálig. A novgorodiak találkoztak finnugor népekkel a Baltikumban az ún. livóniai részeken, ahol a mai észtek és lettek elődei éltek. A sztyeppe népek közül elsőként a Kaukázus előterében szerveződött kazár birodalommal léptek érintkezésbe, amelynek befolyása Kijev térségéig terjedt. A kazárok a déli régióban élő földművelő szlávokat adóztatták, majd a 9. század vége felé helyükbe a magyar törzsszövetség lépett. A magyaroknak a Kárpát-medencébe költözése után a besenyők foglalták el helyüket a steppén. Délen, Kijev környékén, illetve Kijevtől délkeletre az erdős steppén felbukkanó nomád népekkel nemcsak harcokat vívtak, majd az ott maradt töredék népcsoportokat (úzok, torkok, besenyők) a kijevi fejedelmek nemegyszer szolgálatukba fogadták. A kunokkal pl. a gyakori hadjáratok ellenére házasodtak is, így bizonyos fokú asszimilációt itt is feltételezhetünk. A kelet, északkelet felé mozgó szláv csoportok finn és török elemeket is magukba olvasztottak vándorlásuk során, tehát etnikai sokféleség jellemezte már az államot létrehozó populációt is. A finnugor és török elemek jelenléte, részvétele a keleti szláv törzsek elkülönülésében nem képezte vita tárgyát, csak a kutatás nem mindig tartotta fontosnak, hogy ezt az összetevőt hangsúlyozza.

2. 3. *A varég – vikingek térhódítása*

Ennél viharosabb szerep jutott a keleti szlávok-lakta térségben megjelenő vikingeknek vagy normannoknak, akiket a keleti szláv területen varégoknak neveztek. A varég elnevezés eredetére is több elképzelés született: vagy az óskandináv „vaeringar” vagy a görög „varangos” szó keleti szláv átvétele. Az előbbi esetben harcos kereskedő közösséget, a másodikban pedig bizánci szolgálatban álló skandináv harcost jelent. Az első változatban az átvétel közvetlen a skandináv–keleti szláv kapcsolaton keresztül történt, a másik esetben a bizánci alak közbeiktatásával, mert a skandináv eredet ez esetben is valószínű. A mozgékony skandináv népelem megjelenése a kelet–európai térségben a 9. században a kedvező hajózási feltételeknek köszönhető. Nem utolsó sorban pedig annak, hogy a Baltikumtól a Fekete-tengerig el lehetett jutni vízi úton, a Dnyeper torkolatától pedig a Fekete-tengeren el lehetett érni Bizáncot. Hasonló módon, a hajókat néhány esetben

„átemelve” a Baltikumból el lehetett érni a Volga felső folyását, a Volgán lehajózva pedig a Kaszpi-tengert és a keleti kereskedelmet. A varégek felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportokban érkeztek a kelet-európai régióba. Adatok híján csupán feltételezhető, hogy voltak köztük ellenérdekelt, egymással rivalizáló csoportok is. A folyók mentén, amerre kereskedelmi utak vezettek telepeket létesítettek. A kolóniákon, illetve stratégiailag fontos pontokon fegyveresekkel biztosították maguknak a kereskedelmi út feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká illetve csomópontokká bővültek. A varégek először Novgorod környékén telepedtek le, ahonnan „elágazott” a volgai és a dnyeperi útvonal. Hasonló kulcsszerep kellett, hogy jusson a Fekete-tenger parti és a Krím félszigeti görög kolóniák közelségének is. Minden bizonnyal a kereskedelmi út mentén annál több telepük létezett, mint amennyiről a források alapján tudomásunk van. Kétségtelen: a varégek megjelenése katalizátorként hatott a térség életére, nagyobb mobilitást hozott gazdasági, társadalmi és politikai értelemben egyaránt. Ma már nem képezi vita tárgyát, hogy a heterogén összetételű Kijevi Rusznak egyik fontos etnikai összetevőjét alkották.

Csak a 12. század elején jegyezték le a varégek „hívásáról” szóló hagyományt, amely fennmaradását a fejedelmi udvar(ok) szellemiségének köszönhetné, hiszen a fejedelmi dinasztia legitimitációja rejlik benne. Biztosan nem véletlen, hogy a fejedelmeket, majd cárokat is adó, a 16. század végéig hatalmon lévő uralkodó családot Rurik dinasztianak nevezték. Az is tény viszont, hogy a kelet-európai térségbe érkezett varégek asszimilálódtak, ami jelzi a két népcsoport egymáshoz viszonyított arányát, azaz a szlávok túlsúlyát. A varégek mozgása látványosabb volt, a kereskedelem miatt messzebbre jutottak el, környezetük figyelmét is jobban felhívták magukra: ezért az írott forrásokban is több nyomot hagytak.

A keleti szláv államalapítás vitás kérdései közé tartozik az állam nevének (Rusz) etimológiája is. Filológiai szempontból egyaránt találkozunk skandináv, délorosz, finn, balti-szláv, gót, kazár, litván, szarmata stb. értelmezéssel és megfejtéssel. A vita a *Rusz* szó etimológiájáról ma sem zárult le. Egyik elképzelés szerint a *Rusz* a finn *Ruotsi* elnevezés átvételéből keletkezett, amit a finnek a svédek országának megjelölésére használtak. Ez az egyik leggyakrabban szereplő hipotézis, bár a ts~s hangátvétel magyarázata a nyelvészet szempontjából problematikus. A *Rusz* finn átvételként való értelmezése gondot jelent azért is, hogy ez esetben az átvételre az északi régiókban kerülhetett sor, a skandináv területen a helynévi anyagban viszont nincs nyoma. A *Rusz* szó átvételének az Ilmeny tó – Ladoga – Beloozero térségben kellett volna megtörténnie, ugyanakkor a szóhasználat többnyire a Perejaszlav – Kijev – Csernyigov körüli részekre vonatkoztatja. A *Rusz* szóból képzett jelzős szerkezet *ruszskaja zemlja* eleinte ugyancsak a déli térséget jelöli, emiatt a kutatók egy része a *Rusz* déli eredeztetése mellett tört lándzsát. Ennek egyik változata az arab-perzsa forrásokon alapuló *Rusz* (*Rhos*) kaganátus feltételezése. A *Rusz* szó eredete, etimológiája még bizonyára jó ideig tudományos probléma marad, a normann–anti-normann vita, mint két szélsőséget megfogalmazó elmélet, ma már a historiográfia tárházába tartozik. A normann–varégek kelet-európai jelenlétét és államalkotó részvételét a Kijevi Rusz létrejöttében nem lehet tagadni, hiszen a források ezt egyértelműen igazolják. Ugyanúgy a szlávok sem rekeszthetők ki az államszervezés folyamatából. Hozzátennénk, a jelenleginél több figyelmet érdemelne a balti, a finn és a török elemek szerepe a Kijevi Rusz etnikai rétegződésében, a varég és a szláv etnikai összetevőknél valószínűleg kisebb súllyal.

A Kijevi Rusz a keleti szlávok, a normann–varégek, és a fent említett kisebb etnikumok összeolvadásából keletkezett államalakulat volt. A PVL tanúsága szerint a Kijevi Rusz

lakói önmagukat *ruszskij*-nak nevezték, önelnevezésük tükröződött a szomszédos államok 11–13. századi szóhasználatában. A Ruszt alkotó etnikumokat a szlávok asszimilálták, de ennek következtében a keleti szláv tömb maga is differenciálódott. A későbbi Ukrajna szempontjából a szláv – varég elem mellett a sztyepei csoportok érdemelnek kiemelt figyelmet, a finnséghez tartozó csoportok az ukrán etnogenezis szempontjából kevésbé lényeges szerepet játszottak.

I. A középkori államiság megtestesítője: a Kijevi Rusz

1. Az államszervezés problémái

Bizánci kútfőkből (Simeon Logothetész, Georgiosz Hamartolasz), muszlim kereskedőktől és az Annales Bertiniani adataiból tudhatunk a varégek 9. századi mozgásáról. A kelet-európai térségben több helyen megtelepedett varégek találóan jellemzi a „vizek nomádjai” kifejezés. A tradíció szerint a Kijevi Rusz létrejött, az államiság kezdete Oleg fejedelem nevéhez fűződik, aki a PVL szerint 882-ben Novgorodból a Dnyeperen lehajózva elfoglalta Kijevet, megölte az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, és átvette az uralmat. Ezzel ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat, ezzel létrejött a Kijevi Rusz. nevezünk. Kérdés, hogy Olegnek e tette kimeríti-e az államiság kritériumait? Hiszen nem tett mást, mint addig: adóztatott, illetve ellenőrzést gyakorolt a Kijev – Novgorod útvonal, és az azt használó kereskedők felett. Az államszervezés irányába mutató lépéseiről (mint pl. intézmények kialakítása, írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése stb.) nem tudunk. Illetve, mindezek csak egy évszázad elteltével Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015) kezdődtek el. Oleg fellépését tehát semmiképpen sem tartjuk az államiság, államszervezés kezdetének, hanem csak egy nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. Ilyen értelemben kétségkívül hozzájárult a majdan megszerveződő állam megteremtéséhez, de tettét inkább a törzsszövetségi keretek bővítésének látjuk.

Kijev és a Fekete-tenger közötti sztyeppe zónát ekkor a kazárok uralták. A keleti forrásokban említett déli ruszok szálláshelye, akiknek országa „sziget a tengerben”, Tmutarakany környékére lokalizálható. Az Annales Bertiniani tanúsága szerint Bizáncig is eljutottak. Dzsahání adata szerint a kazár adóztatást a Kijev környéki szlávok esetében a magyar törzsszövetség vette át. Jelenlétükre utalhat mind a PVL azon híradása, amely a magyarok Kijev melletti elvonulásáról tudósít. Oleg varégjai és a magyar törzsszövetség közötti konfliktushányból arra következtethetünk, hogy Oleg csoportja valószínűleg akkor érkezett, amikor a magyar törzsszövetség már elhagyta a Fekete-tenger vidékét.

Oleg uralma idején (kb. 880–912?) a hadjáratokban nemcsak a varég–rusz fegyveresek vettek részt, hiszen a fejedelmi kíséret könnyedén be tudta fogadni az idegen elemeket is. Az Oleg vezette varég–szláv törzsszövetség Bizáncot kívül a kazárokkal szemben is fellépett. Igaz, nem közvetlenül, hanem a szláv törzsek kazárok felé adózását próbálta visszaszorítani. A radimicsek esetében ez azonnal sikerrel járt, a tivercek és az ulicsok esetében Oleg csak kísérletet tett erre. Az őt követő Igor (945-ig) harcolt a bolgárokkal, a besenyőkkel, és újabb adót akart kicsikarni Bizáncból. Ezt a hadakozást egy újabb béke

zárta le, Igor uralkodásának utolsó évében. Az Igor haláláról szóló történet az adófizetés mikéntjébe. Igor a kíséretével együtt indult a drevljánokhoz az adó begyűjtésére. Ehhez hasonlóan nyilván a többi adófizetésre kötelezett törzset is „körbejárva” a fejedelem maga szedte be az adót (poljugyje). Az adó mértéke nem lehetett szabályozva, hiszen a kíséret a drevljánoktól visszaútban könnyűszerrel rávette a fejedelmet, hogy forduljanak vissza, mert kevesellték, amit össze tudtak gyűjteni. A felháborodott drevlján törzsbeliek ebbe nem nyugodtak bele és a fejedelem életével fizetett e tetteért. Felesége, Olga vette át az irányítást kiskorú gyermekük nevében. Egy nő a hatalom csúcsán, a barbár világban elég szokatlan jelenség. Ha nem szerepelne Querfurti Brunónál egy „regina Rugorum”, illetve nem szólnának a bizánci elbeszélők Olga megkeresztelkedéséről, az egészet annak lehetne betudni, hogy a PVL szerzője el akarta mondani a történetet: hogyan állt bosszút Olga a drevljánokon Igor haláláért. A PVL elbeszéléséből csak sejteni lehet, hogy szerep jutott a mellette álló vojevodának (Szvenyeld) és a gyermek nevelőjének (Aszmud) is. Olga régensségének idejéből (945–962) csak azt a történetet ismerjük, amely a drevlján törzs ellenállásának megtörését mondja el. Olga másik nevezetes tette a megkeresztelkedés volt (857 körül), de tette nem volt hatással még közvetlen környezetére sem. Nem tudunk róla, hogy akár családtagjai, akár a kísérettagok közül bárki is követte volna példáját.

Olga és Igor fia, Szvjatoszlav (962–972) már szláv nevet viselt, ami a varégek lassú elszlávosodását vetíti előre. A PVL híradásai alapján úgy tűnik, Szvjatoszlav intenzívebb érdeklődést tanúsított a sztyeppe és a bolgárok iránt. Hadjáratot vezetett az északkeletre lakó vjaticsok ellen, akiket a kazárok helyett saját adófizetőivé tett. Majd 965-ben legyőzte a kazárokat és központjukat is elfoglalta. Hadakozott a dunai bolgárokkal és a steppén szükségszerűen összeütközött a besenyőkkel, és a Duna deltában is megvetette lábát. Szvjatoszlav idején a Kijevi Rusz befolyása jelentősen megnőtt: Kazária elfoglalásával kerülhetett Tmutarakany is a kijeviek uralma alá. Szvjatoszlav megvetette lábát az Al-Dunánál, és a keleti szlávok törzseit adóztatta. Szvjatoszlav és a Kijevi Rusz ismét kezdett veszélyes lenni Bizánc számára, és a besenyőkkel próbálták meg sakkban tartani a túlzott hatalomra szert tett Szvjatoszlavot. 970-ben már a birodalom nagyságúvá duzzadt területet nem lehetett egy fejedelmi kísérettel kormányozni, kénytelen volt hatalmát fiai között megosztani. Legidősebb fiát, Jaropolkot helyezte Kijevbe, a másikat, Vlagyimirt pedig Novgorodba, a harmadikat, Oleget pedig a drevljánok földjére. Szvjatoszlav halála (972) után Jaropolk (972–978) és Vlagyimir között fegyveres konfliktus támadt, amelyből a varég harcosokkal érkező Vlagyimir került ki győztesen.

Kijev uralma az adófizetésen nyugodott, ahogy sorra elhódította a szláv törzseket a kazár adóztatás alól. Az uralomnak ez a formája nem volt szilárd, az adófizetésen kívül a közös hadjáratok lebonyolítására korlátozódott. A fejedelmek környezetében kíséretükön kívül további varég harcosokat találunk. Az alkalmanként hívott harcosok számára a fizetség a zsákmány volt. A hadjáratok során szerzett zsákmány–jövedelem, az elhurcolt és eladott szolgák esete arról tanúskodik, hogy a Rusz fejedelmek ugyanúgy jártak el, mint a sztyeppe népei és ugyanolyan jövedelmekre tettek szert, akár a kazárok akár a besenyők. Ezt tapasztalva az arra járó kereskedők joggal nevezhették az uralkodót „kagánnak”. A sztyeppei lovasnomádoktól, illetve a félnomád kazároktól és a magyaroktól megkülönböztette őket, hogy gyors támadásaikat a folyókon lehajózva indították, illetve a Fekete-tengerre kiérve a part mentén haladva jutottak el Konstantinápoly falaihoz. Bíborbanszületett Konstantin a harci szokásaikat taglalva írja, hogy csónakjaikat egyik folyóról a másikra vállukon viszik.

Az államszervezés csírái Vlagyimir uralma alatt (978–1015) jelentkeznek, már a kereszténység felvétele előtt is. Az uralma alatti területek kohézióját célozta meg az

uralkodó azzal, hogy pogány poligámia lévén, úgy válogatta meg feleségeit, ahogy szövetséget kötött. A pogány kultuszok „összegyűrásával” is próbálkozott, ezért gyűjtötte össze a kijevi hegyen a többféle törzsi hagyományt mutató istenfigurákat. Az áttörés azonban csak a kereszténység felvételével következett be.

2. *Vlagyimirtól Vlagyimirig*

2. 1. *A dinasztikus uralom keresztény legitimációja: Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav*

Vlagyimir Kijev megszerzése után hódoltatta a keleti szláv törzseket: 981–982-ben a vjaticsokat, 984-ben a radimicseket. Megkísérelte Rusz határait stabilizálni, ezt szolgálták harcai délnyugaton a Cservonnaja Rusznak nevezett terület ellen, 983-ban északnyugaton a jatvjagok (a baltiak egyik törzse) ellen, és északkeleten a volgai bolgárok ellen (985). 987-re apja egykori országát ismét egy kézben tartotta, így nem csoda, ha II. Bazileosz császár felfigyelt rá, mint sikeres hadvezérre. 989-ben Kherszon (Korszun) hódoltatása tovább növelte Vlagyimir hadi sikereinek számát. Uralkodásának első nyolc évének katonai sikereiről bőségesen informál a PVL, majd a kereszténység felvételére fordít figyelmet, és a sikeres világi uralkodó helyett a szentet ábrázolja. Uralkodásának a megkeresztelkedést követő 27 évről az előző nyolc évhez képest keveset tudunk.

Az ismét jelentős méretűvé duzzadt Rusz irányítása nem volt egyszerű. Vlagyimir is fiait bízta meg a helytartó–adószedő feladattal. A Kijev–Novgorod útvonalat fontossága miatt sokáig személyes irányítása alatt tartotta, majd Viseszlav nevű fiának engedte át, aki 1010-ben meghalt. Az ő helyére került Jaroszlav, a későbbi nagyfejedelem. Másik fia, Szvjatopolk székhelye Turovban volt, de irányítása alá tartozott Pinszk és átmenetileg a drevljanok földje is. Jaroszlav Novgorodba kerülése előtt Rosztovban volt Rusz adószedője, ahol 1010-ben fiatalabb testvére, Borisz váltotta fel. Vlagyimir Glebet küldte Muromba, Szvjatoszlavot a drevljanokhoz, Vszevolodot a volhíniai Vlagyimirbe, Msztjiszlavot Tmutarakanyba, Szugyiszlavot Pszkovba és Sztanyiszlavot Szmolenszkbe. Csernyigov és Perejaszlavl viszont nem kapott külön fejedelmet – talán a határvédelem miatt. Mindebből az derül ki, hogy a fiúkat apjuk tetszése szerint elmozdíthatta; illetve, hogy a területi (az adózó) egységek nem stabilan összetartozó részekből álltak. Az uralmi zónák határainak kijelöléséről nem tudunk, stabilnak csak az uralmi központ számított, ahonnet az adófizetők utolérhetők. A törésvonalak a korábbi törzsi területek nyomán alakulhattak ki, így a helyi törzsi–nemzetségi előkelők befolyása, hatalma nagyobb maradhatott, mint a Kijevből odaküldött fejedelmé, aki csak a kíséretére támaszkodhatott. Vlagyimir esetében nem tudunk arról, hogy a trónöröklés ügyében bármiféle elképzelése lett volna. A nemzetségi alapon felépülő társadalomban – az uralkodó dinasztiára is érvényes módon – a senioratus rendje uralkodott: az elhunyt családfő helyébe a nemzetség legidősebbje kellett, hogy lépjen. A rendszer nyilván bonyolultabban működött, hiszen amíg a többnejűség fennállt számolni kell azzal is, hogy a feleségek sem voltak azonos rangúak, így a tőlük született fiak sem. Az „elvi” sorrend a valós erőviszonyok alapján módosult, mint Vlagyimir trónra kerülésekor is. Nem meglepő, hogy Vlagyimir halálát követően évekig tartó trónharcok következtek: 1015–1019 között. A harcok során Vlagyimir fiai közül Borisz, Gleb és Szvjatoszlav életüket veszítették. Két másik testvér (Szugyiszlav és Sztanyiszlav) szerepéről, hatalmi ambícióiról nem tudunk semmit. Három küzdő fél maradt a porondon. Szvjatopolk, akinek lengyel felesége volt, Boleslaw Chrobrytól kért segítséget és felvette a harcot Jaroszlavval, de alulmaradt és elmenekült. Msztjiszlav Tmutarakanyban vetette meg a lábát és a sztyepei harcosok segítségével

szállt szembe Jaroszlavval. Msztyiszlav 1024-ben Csernyigov mellett győzött, majd 1026-ban kiegyezett Jaroszlavval. Ennek értelmében Csernyigov és Tmutarakany az ő kezében maradt egészen 1036-ban bekövetkezett haláláig. Polock, amely csak Vlagyimir idején került a Rusz fennhatósága alá, a hatalmi vetélkedést kihasználva 1021-ben visszaszerezte függetlenségét. A PVL szerzője Jaroszlav iránt nyilvánvalóan elfogult: mint a 11–12. század fordulóján uralkodó fejedelmek nagyapját nem tüntethették fel kedvezőtlen színben. Egy skandináv híradás (Eymundarsaga) viszont épp őt mutatja be testvére, Borisz gyilkosaként. A másik elfogultság: Jaroszlav uralmának bemutatása későbbi tetteinek fényében történt. Kijevi hatalmának megszilárdulását 1019-re datálják, noha Msztyiszlavval való harcai 1036-ig elhúzódtak, illetve 1026–1036 között le is kellett mondania bizonyos területekről. Tény viszont, hogy utána még 18 évig uralkodott, és csak Polockot könyvelhette el veszteséggént. 1036–1054 közötti időszakra estek olyan jelentős intézkedései, mint az első törvénykönyv megalkotása, az első helyi származású metropolita kinevezése és a sokrétű európai kapcsolatok ápolása.

Nem véletlen, hogy a nyugat-európai források *Gerzleff* alakban többször is említik Jaroszlav nevét. Ennek az ismertségnek – úgy véljük – az is oka volt, hogy Jaroszlav hosszú évekig élt Novgorodban, a varégokkal való szoros kapcsolatai Kijevben uralkodva is megmaradtak. A varég–normann kapcsolatot erősítette Jaroszlav házassága Olaf svéd király Ingigerd (Iréné) nevű leányával. Jaroszlav leányai közül egyet a leendő norvég király vett feleségül. Jaroszlav követei házassági ajánlattal érkeztek III. Henrik német–római császárhoz, de Anna nevű leánya végül I. Henrik francia király felesége lett. Ezek után természetes, hogy a szomszédos lengyel és magyar uralkodóházzal is rokoni kötelékek jöttek létre: I. Kázmér (1039–1058) Jaroszlav egyik fiatalabb leánytestvérét (talán féltestvérét) vette el; míg a Kijevben menedéket kapott András herceghez (a későbbi I. András magyar király) Anasztázia Jaroszlavna ment férjhez. A házasságokat datálni nehéz. Kázmér esetében talán annak a konfliktusnak a lezárásaként került rá sor, amely az odamenekült Szyjatonpolk miatt éleződött ki. András herceg 1046-ban már kijevi feleségével együtt tért vissza Magyarországra. Jaroszlav többször is hadakozott országa nyugati határszélén, ami a határok stabilizálásához mindenképpen hozzájárult. Az északnyugati régióban ekkor alapíthatta Jurjev (később Dorpat) városát, amely Jaroszlav keresztségben kapott nevét viselte. Délkeleten a besenyőkkel vívott harcok elsősorban Msztyiszlavval való konfliktus idejére korlátozódtak. A besenyők utolsó nagy támadása 1036-ra tehető, amikor Kijevet is feldúlták. Úgy tűnik, ezt követően szerveződött meg a streppe felőli határok védelme. A bizánci–kijevi kapcsolatok a kereszténység felvétele óta kiegyensúlyozottak voltak. Szinte váratlan 1043-ban a Rusz flottájának felbukkanása Konstantinápoly falai alatt. Az oka homályban marad, csak az ügy lezárása ismert: a békekötés alkalmával vették tervbe Jaroszlav egyik fia (Vszevolod) és a császár egyik rokonának házasságát, amely még 1053 előtt megkötöttet. Ebből a házasságból született a Vlagyimir Monomahnak nevezett későbbi nagyfejedelem.

Bölcs Jaroszlav uralkodása idején a Kijevi Rusz egyházszervezetét illetően két jelentős esemény történt: létrejött a kijevi Barlangkolostor, a kijevi korszak művelődési centruma, és a metropolia élén megjelent az első helyi származású főpap, Ilarion (Hilarion). Ilarion a *Szlovo o Zakone i Blagodatyi* (Elmélkedés a Törvényről és a Kegyelemről) címen ismert munkájában évszám megjelölése nélkül állítja, hogy Jaroszlav idején jelentek meg az első szerzetesek Kijevben. A PVL 1037. évnél – midőn a Szófia székesegyház építéséről beszél – említi ugyanezt. Valójában nem a Barlangkolostor volt Jaroszlav első alapítása, ennél korábbiak a kijevi Szent György és Szent Ireneus kolostorok. Az utóbbit Jaroszlav feleségének halálával (1050. február 10.) hozta kapcsolatba az egyháztörténet. Ezt követte

a Barlangkolostor alapítása, vagy inkább az alapítás engedélyezése. Ugyancsak a PVL-ben lejegyzett hagyomány szerint Ilarion metropolita idején érkezett Kijevbe Antonyij szerzetes, aki megjárta az Athosz hegyet, az ő számára jelölték ki monostoralapításra azt a helyet, ahol a barlangkolostort megszervezte. Lehet, hogy ott már korábban is éltek remetek a Dnyeper partjának magas löszfalába vájt lakóhelyeken. Antonyij az Athosz hegyi Sztudion kolostor szabályzatát követve szervezte meg a szerzetesközösséget. Valószínű, hogy a kijevi Barlangkolostor Bölcs Jaroszlav idején még nem volt olyan kiemelkedő, amit a 11. század második felében. A többi kolostornál rangosabbá válásban szerepet játszottak az Athosz hegyi kapcsolatok. Emiatt kerülhetett ide több kódex és válhatott az írásbeliség kialakulásának bölcsőjévé, majd a történetírás első központjává.

Bölcs Jaroszlav uralkodásának másik fontos egyháztörténeti vonatkozása, Ilarion metropolitává kinevezése, megmutatta a nagyfejedelemnek saját uralmáról vallott felfogását is. Az 1051-ig érvényesülő gyakorlat szerint a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki és küldte Kijevbe az általa alkalmasnak ítélt személyt, görög származású, de legalább görög iskolázottságú személyeket. Az 1040-es évektől üresedésben lévő székre Jaroszlav 1051-ben saját jelöltjét ültette. Ilarion a beresztovoi fejedelmi rezidencián működő pap volt, tehát Jaroszlavhoz igen közel állt, ezt a felfogásukra nézve is érvényesnek tartjuk. Jaroszlavnak e lépése, ti. egyházi ügyekben saját akaratának érvényesítése, származhatott akár a bizánci egyház régi hagyományaiból, akár a kortárs nyugat-európai uralkodók gyakorlatából. Ilarion és Jaroszlav szoros kapcsolatára utal, hogy Jaroszlav halálával Ilarion metropolita ténykedése is megszűnt, 1055-ben már a görög Jefrémet találjuk a helyén.

Az önálló metropólia létrehozása nem jelenti a Konstantinápolytól való függetlenedést, hiszen a metropolita kinevezésének joga továbbra is a konstantinápolyi pátriárkát illette meg. A metropólia létrehozása időpontjául már Vlagyimir uralkodása alatt megtörtént: ismerünk egy Theophylaktosz metropolitát ebből az időből. Valószínűnek tartjuk, hogy ekkor csak a joghatóság szempontjából született döntés, a metropolita rezidenciájának és az alá tartozó püspökségeknek a létrehozása csak az 1030-as években következett be. Theophylaktoszról az sem tudható, eljutott-e Kijevbe. A metropólia Jaroszlav idején történt végleges kialakítása mellett szól, hogy ekkor nyugati térítésről már nem tudunk, míg Vlagyimir alatt Querfurti Brunó működhetett Kijevben. A metropólia megszervezésével dőlt el, hogy a Kijevi Rusz a keleti rítushoz, az orthodox világhoz csatlakozott, és magáévá tette a bizánci egyházszervezet számos – a nyugat-európaiktól különböző – sajátosságát is, a liturgiabeli eltérésekkel együtt.

Bölcs Jaroszlav 1036 után, amikor már *de facto* egyeduralkodóvá vált, fogott hozzá a törvénykezéshez. Törvényei mindössze néhány passzust tesznek ki, több rendelkezésről nem állapítható meg, ki hozta, hiszen Jaroszlav intézkedései fiai (a Jaroszlavicsok) rendelkezéseivel kompilálva ismertek csak (Kratkaja Pravda), másrészt a különböző kéziratok tartalmilag is eltérnek egymástól. A Kratkaja Pravdán belül az első 18 passzus származhat Bölcs Jaroszlav korából. A törvénykezés legkorábbi szakaszára jellemző a szabad ember megöléséért egységesen kiszabott vérdíj (40 grivna), és a vérbosszú tudomásul vétele – csupán a jogosultak körét vonja szűkebb keretek közé. A törvény általános törekvése, hogy a nemzeti szintű igazságszolgáltatás helyett a fejedelem elé kerüljenek az olyan ügyek, mint pl. az emberölés, a testi sértés különböző módoszatai, a lopások és a nyomukban járó kártérítés. Jaroszlav rendelkezése szerint az igazságszolgáltatás színhelye a fejedelmi udvar, a fejedelmet illetik meg a büntetéspénzek, a behajtást is a fejedelem emberei végezték. Feladatukat egy hét alatt kellett lebonyolítani, erre az időre kaptak természetbeni ellátást. A társadalom differenciáltságát két ponton

érhetjük tetten: a szabadok és a szolgák közti különbségtételben, és a szabadok között a varégek privilegizált helyzetén. A verekedés, dulakodás után a bíróság előtti igazságtételkor két tanút kellett állítani a szavahihetőség alátámasztására; kivéve a varégoikat, akiknek elegendő volt esküt tenni. A kölcsönügyletek súlyát jelzi, amennyiben bíróság elé kerül az ügy tizenkét tanút kellett állítani. A Jaroszlav-kori Pravda sajátossága, hogy a büntetések nem differenciálnak, nem tudni például, hogy a fizetendő összegből mennyi a fejedelmet illető bírság és mennyi a sértettnek járó kárpótlás; továbbá a világi büntetéseket nem kísérte egyházi fenyték.

2. 2. A "triumvirátus"

Bölcs Jaroszlav is fiai segítségével kormányozta országát. Legidősebb fia, Vlagyimir (szül. 1020) 1043-ban, a Bizánc ellen indított támadás idején Novgorodban képviselte Kijev érdekeit. Vlagyimir 1052-ben meghalt, valószínű ez az esemény készítette Jaroszlavot arra, hogy országa további sorsáról intézkedjék. A PVL Bölc Jaroszlav halálához kapcsolódóan közli, ezért szokták „végrendeletként” is említeni. Legidősebb, életben lévő fia, Izjaszlav kapta a legjelentősebb központokat, Kijevet és Novgorodot Pszkovval együtt valamint Turov–Pinszket (a drevljanok földjét); Szyjatoszlavé lett Csernigov és Tmutarakany, Vszevolodé pedig Perejaszlavl és Rosztov–Szuzdal; Igoré a volhíniai Vlagyimir; Vjacseszlavé Szmolenszk. Unokája, legidősebb fiának gyermeke, Rosztyiszlav délnyugaton a lengyel határ közelében kapott részt (talán Premislt). Az országfelosztás a *senioratus* (sztarsinsztvo) alapján történt, és nem egyenlő mértékben. A senioratus rendjét Jaroszlav biztosítani vélte azáltal, hogy a legidősebbé lett az az „ütőér” (Kijev–Novgorod), amelynek a Kijevi Rusz a létét köszönhette. A többiek a később szerzett területekből kaptak részt. A következő két legidősebb kb. egyformán: egy központi és egy perifériális részt megosztva; Csernyigov a távoli Tmutarakannal és Perejaszlavl a szintén távoli Szuzdallal hasonló befolyást biztosítottak. Ehhez képest az összes többi rész perifériális. A három Jaroszlavics között a legidősebb *primus inter pares* rangja érvényesült. Ezt a rendelkezést egy korlátozott senioratus bevezetésének tarthatjuk, hiszen kizárta az öröklésből a regnáló nagyfejedelem testvéreit és azok leszármazottait, valamint saját fiai közül is csak hármat juttatott tényleges hatalomhoz.

A három idősebb Jaroszlavics 1055–1073 közötti tényleges együttműködésének nyomát az egyház és a törvénykezés területén lehet kimutatni. A kijevi metropolitának kinevezett Jefrem (1055–1065) és Georgij (1065–cca. 1076) mellett más metropolita címet viselő klerikusokkal is találkozunk. 1072-ben említi a PVL Neofit csernyigovi, 1060 körül Leon, majd 1076 körül Jefrem perejaszlavi metropolitákat. Utódaik azonban mindkét helyen csak püspöki címet viseltek. Mással nem lehet e két átmenetileg létező metropolia jelenségét magyarázni, mint a „triumvir” fejedelmek egyenlőségi törekvéseivel; megszűnésüket pedig e politikai felállás megváltozásával. A három fejedelem összefogását demonstrálta 1072-ben lezajlott találkozójuk a Kijev melletti Visgorodban. Ekkor (1072. május 2.) került sor püspökök és apátok jelenlétében két nagybátyjuk, Borisz és Gleb újratemetésére. A korábbi fatemplom helyett kőtemplomot emeltek haláluk színhelyén. Az esetet a két vértanú fejedelem kanonizációjának tekintjük, erre utal, hogy liturgikus cselekmények közepette került rá sor. Valószínű, már korábban kialakult Borisz és Gleb körül egy spontán kultusz, ehhez való kötődését jelezte a három fejedelem és kísérete. Az időzítés nem véletlen: így reagálhattak arra, hogy a pogány kultusz újra lábra kapott, és fegyveresen kellett híveit térdre kényszeríteni. A kanonizációval demonstrált egységet megkívánta a dinasztia – pontosabban a Jaroszlavics-klán – érdeke. Összefogásukat egy Polockból érkező

trónkövetelő legyőzése (1068) után feltétlenül hangsúlyozni kellett, demonstrálva, hogy képesek az újonnan fellépő kun támadással szemben is megvédeni országukat.

Hasonlóan közös akarattal hozott döntés lehetett Jaroszlav Pravdájának bővítése is (Pravda Jaroszlavicsej). A Jaroszlav-kori 18-20 paragrafus ekkor bővült 43-ra, és jött létre az a szövegváltozat, amit Kratkaja Pravdának (Rövid Pravda) nevezünk. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy Borisz és Gleb kanonizációja körüli időben történt. Véleményünk szerint valamivel korábban, Vszeszlav visszaszorítása és a „triumvirátus” helyreállítása (1070) idejére datálható. Datálásunkat azzal indokoljuk, hogy a passzusok jelentős része a fejedelmi tisztségviselők sérelmére elkövetett emberölés és rablás eseteivel foglalkozik. Tudjuk, 1068–1069. évi megmozdulásokban a felkelők haragja és indulata a fejedelmi tisztségviselők ellen irányult. Ez indokolja pl. azt is, hogy a fejedelem kíséretéhez tartozók (*ognyicsanyin, tyiun, konyuh*) vérdíját az általános 40 grivna helyett a duplájára emelték; a fejedelmi szolgákét pedig a „közönséges” öt grivna helyett 12-re. A törvényalkalmazásban nemcsak a három fejedelem, hanem kíséretük egy-egy tagja is részt vett. Változatlanul maradhatott a vérdíj begyűjtőire és a fejedelmi építkezéseket végzőkre szabott juttatás mértéke, de differenciálódott a lopások büntetése is.

A „triumvirátus” működésének 1073-ban vége szakadt. A legidősebb ellen összefogott a két fiatalabb testvér és elűzte. Izjaszlav a családjával együtt lengyel földre menekült, majd 1073–1077 között Nyugat-Európában igyekezett segítséget szerezni. 1075–1076 táján IV. Henrik császárnál járt Mainzban, fiát pedig Rómába küldte VII. Gergelyhez, akinek közreműködésére visszakapta lengyel földön ellopott vagyonát. 1077-ben lengyel (és talán cseh?) segítséggel visszatért, de hamarosan, 1078. október 3-án, unokaöccseivel vívott csatában vesztette életét. Vszevolod (1078–1093) uralkodásának évei is harcban teltek el. Izjaszlav fiai közül Szvjatopolk volt aktív, aki a család nyugati útja során jó kapcsolatokra tett szert; Szvjatoszlav fiai közül pedig Oleg, aki Tmutarakanyba húzódott vissza. Vszevolod legidősebb fiát, Vlagyimirt Csernyigovba ültette. Csernyigov ütközőterület volt Tmutarakany és a sztyeppe felé – nem véletlen, hogy Vlagyimir (bizánci származású anyja után: Monomah) a kunokkal állandóan harcolni kényszerült. Ez a harc a krónikáiról alkotott képének egyik nagy pozitívuma.

Vszevolod halála után érvényesült a senioratus rendje a kijevi nagyfejedelem személyét illetően. Szvjatopolk (1093–1113) került trónra. A személyi változás egyben a jövedelmet biztosító központok újraosztását is jelentette. Itt azonban a senioratus rendjének nem lehetett érvényt szerezni, de a kijevi nagyfejedelem sem tudta saját hatalmi elképzeléseit megvalósítani. 1093–1097 között állandó belviszályok dúltak.

A konfliktusok hosszú sora érlelte meg egy fejedelmi gyűlést (*szjezd*) összehívását a Dnyeper-parti Ljubecsben 1097-ben, amely a Kijevi Ruszt érdekszférákra bontotta. Az 1097-ben kimondott elv „mindenki megtarthatja az apai örökségét” (*kazsdo da gyerzsit otcsinu szvoju*) az első szabály, amely a fejedelmi dinasztián belül az öröklést szabályozta, de mindenütt csak a központokat nevezték meg, a hozzájuk tartozó terület pontos körülhatárolása nélkül. Az öröklésnek ez a típusa nem vált kizárólagossá, hiszen ezzel párhuzamosan megmaradt a senioratus joga is. A két jogcím és a nyomukban járó többféle értelmezés továbbra is a viszályok forrása maradt. A felemás megoldást a résztvevők maguk is érezhették, emiatt született a másik döntés, hogy a viszályt szítókkal szemben együttesen lépnek fel. A helyzet megoldatlansága miatt hamarosan újabb gyűlések összehívása vált szükségessé, pl. 1100-ban Uvetyicsiben.

2.3. A monarchia kísérlete: Vlagyimir Monomah

1113-ban Kijevben nagy felkelés tört ki. A felhalmozódott politikai és szociális feszültségek az elhunyt nagyfejedelem adminisztrációja ellen irányultak. A „kijeviek” körében Vlagyimir Monomahnak kedvezett az a népszerűség, amelyet a kunokkal vívott sikeres harcokban szerzett, és őt „hívták” a nagyfejedelemi trónra. Azaz Kijev lakói beleszóltak abba, ki uralkodjék felettük. A senioratus rendjét Vlagyimir megsértette, amennyiben Szvjatopolk után apja következő idősebb testvérének, Szvjatoszlavnak fiai következtek volna, azaz a csernyigovi Oleg és testvérei. Vlagyimir Monomahnak azonban katonai előnye volt velük szemben a kunok elleni védekezés irányítása miatt; politikai előnye is volt Oleggel szemben, hiszen felnőtt fiai már több helyen megvetették lábukat, azaz szilárdan tartották a ljubecsi osztozkodáskor megkapott részeket (Novgorod, Szmolenszk, Perejaszlavl). Végül Vlagyimir Monomah kijevi uralmának legitimációját nem a senioratus rendjéhez, hanem a kijeviektől érkező felkéréshez kötötte.

Vlagyimir Monomah trónra jutásának körülményeiről, az 1113. évi kijevi felkelésről közvetlenül keveset tudunk. Közvetve a Vlagyimir által kiadott rendelkezésekből (usztav) következtethetünk, amivel a korábbi törvényeket bővítette. Ebből alakult ki az ún. Bővített Pravda (Prosztrannaja Pravda), amely átrendezve tartalmazza a korábbi (Jaroszlav és a Jaroszlavicsok) rendelkezéseket is. Az új passzusok a pénzügyekhez kapcsolódnak. A Bővített Pravda 53. paragrafusa szerint (a Troickij kézirat számozása) Vlagyimir a beresztovoi fejedelmi rezidenciára hívta össze a kíséretét, Belgorod és Perejaszlavl előljáróit, valamint Oleg Szvjatoszlavics képviselőjében is megjelent egy bojár. Ők döntöttek a kamatok ügyében, nevezetesen: ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, csak két évig szabad kamatot szedni, a harmadik évtől már csak az összeg követelhető. Ha valaki már három évig ekkora kamatot fizetett, attól a kölcsön összege sem követelhető vissza. Aki egy grivna után 10 kuna kamatot kér, abban az esetben ne történjék semmi változás. A kamatláb megítélése nem egységes, ugyanis előfordul egy grivna = 50 kuna számítási mód, ez esetben a megengedett kamat 20%; de lehetséges egy grivna = 25 kuna is, ekkor 40%-ról van szó! Számba vették a kölcsön visszafizetésének körülményeit is, pl. ha valaki önhibáján kívül nem tudott fizetni (pl. elsüllyedt a hajó; tüzeset, rablás következett be), néhány év fizetési haladékot kellett adni az új törvény értelmében. Ha viszont valaki neki felróható okból nem fizetett (pl. a kölcsönvett pénzt elitta), el is lehetett adni. A kölcsönügyeket minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Aki nem tudta törleszteni a felvett kölcsönt, le kellett dolgoznia, így átmenetileg függő helyzetbe került. Ezt a réteget zakupnak nevezték, helyzetük a szolgákéhoz igen közel állt, és innét csak nehezen lehetett visszakérülni a szabadok közé.

Az 1113. évi gyűlés (óorosz: szjezd) az elégedetlenség kiváltó okait akarta megszüntetni. A felsorolt intézkedésekkel cáfolható a szovjet korszak történészeinek (Grekov, Tyihomirov és mások) állítása, mely szerint a felkelésnek antifeudális tartalma lett volna. A Bővebb Pravda számos más, a Rövid Pravdához képest új intézkedést is tartalmaz, ezekről azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy Vlagyimir Monomah eme törvénykezésekor született volna. Újabb törvényeket hozhattak a 12. század során később is, hiszen a nyelvtörténet és a törvények szövegét megőrző kódexek tanulmányozása során azt lehetett megállapítani, hogy a Bővebb Pravdát a 13. század elején állították össze.

Vlagyimir Monomah a törvényekkel megfékezte a város elégedetlenségét, majd hatalma kiszélesítésén fáradozott épp úgy, mint a korábbi nagyfejedelmek. Egyik első ténykedése a volhíniai Vlagyimir megszerzése volt, ahonnan 1118-ban elkergette Jaroszlav Szvjatopolcsicsot és saját fiát, Romant, majd halála után Andrejt ültette oda. A legfontosabb központokban fiai ültek, a délnyugati jelentéktelen kis fejedelmek (a Rosztyszlavicsok, a majdani Halics megalapozói) és a csernyigovi Oleg és fiai elismerték

Vlagyimir senior jogait Rusz fölött. A kijevi nagyfejedelem kísérletet tett arra, hogy Polockot visszatérítse Rusz kötelékébe, de erőfeszítését nem koronázta siker. A sztyeppe felől hatékonyan szervezte meg Kijev és Perejaszlav védelmét: az úz, tork stb. töredék népesség ettől kezdve rendszeresen a kijevi nagyfejedelmet szolgáló határvédő csoporttá alakult. Vlagyimir Monomah Bizánccal és Skandináviával is kapcsolatban állt, erre a családi kötelékek szolgáltak alapul.

Vlagyimir Monomah uralkodása idején keletkezett a PVL második redakciója a Kijev melletti vidubicki kolostorban, amelyet apja alapított 1086 körül, mivel 1086-ban már a kolostor Szent András tiszteletére emelt templomát szentelték fel. A PVL második redakcióját 1116-ban elkészítő Szilveszter apát jelentősen átdolgozta a krónikának azon részeit, amely a szerző számára a legutóbbi évtizedek történéseit mutatta be. Rendkívül negatív színekkel ábrázolja Vlagyimir nagyfejedelem korábbi ellenfelének, Szvjatopolknak alakját. Nem egy esetben „összedolgozta” az egy évszázaddal korábban élt Szvjatopolk figurájával, akit Borisz és Gleb meggyilkolása miatt marasztalt el. A PVL szövegébe ágyazottan maradt fenn Vlagyimir Monomahnak gyermekeihez írott Intelme (*Poucsenyije gyetyam*). A szerző nyilván nem személyesen maga a nagyfejedelem, bár az irodalomtörténetészek közül vannak, akik ezt állítják. Inkább fejedelmi instrukciók alapján megfogalmazott mű, amelyet a PVL-t kompiláló Szilveszter apát az 1096. év eseményeihez illesztett azzal a levéllel együtt, amelyet Vlagyimir Oleghez a csernyigovi fejedelemhez intézett. E levél egy diplomáciai üzenetváltás során fogalmazódhatott meg. Ehhez a korszakhoz, és Vlagyimir nagyfejedelem személyéhez nyúltak vissza később Moszkva történetírói, amikor a Kijevi Rusz fejedelmeivel való rokonságot és a „történeti jogcímet” igazolni akarták. Ukrajna esetében ezt a kapcsolódási pontot inkább a terület, illetve a részfejedelemségek időszakából Halics–Volhínia töltötte be.

3. A részfejedelemségek formálódásának kora

3. 1. Fejedelemség, részfejedelemség, állam?

Kijev urát a nagyfejedelem cím illette meg. Talán már Olegtól (882) kezdve, bár a nagyfejedelem cím egy megkülönböztetés, amire csak akkor van szükség, ha több fejedelem is van egyszerre. Ez pedig csak az első „osztozkodástól” kezdve nyilvánvaló, ennél korábbi alkalmazás csak a későbbi krónikás tollán, visszavetítéssel keletkezett. Kijev ura, a nagyfejedelem nem kapott koronát a császártól. Nincs adatunk arra sem, hogy törekedtek volna megszerzésére. A koronázás aktusa Európa többi részén a keresztény uralkodók *Dei gratia* hatalmának kifejezője, az uralom legitim voltát támasztotta alá. Nem véletlenül vált az oklevelezési gyakorlat bevett formulájává. A kijevi nagyfejedelmek esetében a koronázás helyett az intronizációval találkozunk, amikor az uralkodás kezdetén bevonulnak a Szent Szófia székesegyházba és elfoglalják „apjuk és nagyapjuk trónját”, azaz Bölcs Jaroszlav trónusára ülnek. A szertatás menetét nem ismerjük, de biztos, hogy az esetek nemcsak konkrétan, hanem szimbolikusan is értelmezhetők. Az a néhány rendelkezés (*usztav*) a következő formulát használja: „Az Atya, Fiú, Szentlélek nevében. Én, Vlagyimir fejedelem...” A fejedelmek egymás közti tárgyalásaik során mindig a senioratus (*sztarsinsztvo*) a hivatkozási alap, ami uralkodásra jogosít. A senioratus sorrendje egy idő múlva – az élő leszármazottak nagy száma miatt – sokszor nehezen állapítható meg; illetve a fejedelmek nem akarják megvární, míg „rájuk kerül a sor”. Tehát a senioratus rendjének fenntartása, amely a dinasztia tagjai közül nem foszt meg senkit

eleve attól, hogy nagyfejedelem legyen belőle; és a rend érvényesülésének akadályozása egyaránt érdeke volt a fejedelmeknek.

Fejedelem volt mindenki, akinek az apja is fejedelem volt. Ezzel jogot szerzett arra, hogy egyszer akár nagyfejedelem is legyen, de mindenképpen részesüljön azokból a javakból, amellyel a dinasztia rendelkezett. Ez a részesedés nem birtok formájában történt, hanem egy területről befolyt jövedelem átengedését jelentette. Ezt az évkönyvek volosztynak nevezik. A volosztj még nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, elvileg bárki rendelkezhet vele és birtoklójával, aki a senioratus rendje szerint fölötte áll. A voloszttyal rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amiből kíséretet tudtak eltartani. Akinek viszont nem sikerült voloszttyot szerezni, az deklasszáldott, kihullott a dinasztia számon tartott tagjai sorából (knyaz–izgoj lett belőle), és a Rusz területén származása ellenére csak kísérettag lehetett belőle. Ha hadba vonultak, akkor a nagyfejedelem parancsára, minden voloszttyal rendelkező fejedelemnek mennie kellett „földje egész lakosságával”. Nem tudjuk, hogy a nagyfejedelem mennyit engedett át joghatóságából, de az ügyek egy részét biztosan, hiszen nem lehetett mindennel a nagyfejedelem elé járulni. A volosztj szinonímájaként használják az *ugyel* kifejezést, amely a *gyelity* = *osztani* igéből származott. Bár a szóhasználat időben differenciál, a volosztj a korábbi nyelvallapot tartozéka; majd felváltja az *ugyel*. A volosztj és a fejedelemség között abban látjuk a különbséget, hogy a fejedelemség több volosztyból állt, illetve akkora terület volt, hogy több voloszttyot lehetett kialakítani belőle. Az értelmezést zavarja, hogy a szóhasználat a „fejedelemség” alatt azt is értette, hogy „egy olyan terület, amely felett egy fejedelem gyakorol hatalmat”. Ebbe a bővebb értelmezésbe a volosztj is beletartozna, noha a voloszttyot nem tekintjük fejedelemségnek, sőt, részfejedelemségnek sem. Részfejedelemségről csak akkor beszélhetünk, ha megtörtént a nagyfejedelemtől való elszakadás – függetlenedés; és a nagyfejedelem (Kijevből) nem tudja akaratát érvényesíteni a fejedelemség területén.

Ebben az értelemben Szvjatoszlavtól kezdve a ljubecki gyűlésig az osztozkodás mindig voloszttyokra vonatkozott, amelyeket a központjukban álló igazgatási központról vagy fejedelmi rezidenciáról neveztek el. A voloszttyok különböző nagyságúak voltak, de élükön fejedelmek álltak. A fejedelemségek alakulásának feltétele a ljubecki gyűlésen kimondott elv volt. Az „atyai juss” (az *apa* = *otec* szóból képzett: *otcsina*) lehetett egy egészen kicsi volosztj mint pl. Peremisl; de lehetett ennél lényegesen nagyobb mint pl. Csernyigov. A nagyságrendi különbségek ellenére a két „otcsinában” az a közös, hogy azok a fejedelmek, akik 1097-ben ezen a jogon jutottak hozzá a területükhöz, át tudták örökíteni közvetlen leszármazottaikra. Peremisl voloszttyként lett otcsinává, és hozzá kellett újabb voloszttyokat csatolni, hogy fejedelemséggé váljon. Csernyigov fejedelemségként lett otcsinává, és újabb voloszttyok formálódtak ki belőle. Nem véletlen, hogy Kijevhez képest mindkettő a Rusz perifériáján helyezkedett el.

A 12. század az az időszak, amikor a Kijevi Rusz egésze a volosztj – fejedelemség – részfejedelemségre alakulás időszakában volt. Az első részfejedelemségek létét ott látjuk bizonyítottnak, ahol a nagyfejedelem cím újjól megjelent, és már nemcsak Kijevre vonatkozott. Ez Vlagyimir–Szuzdalban következett be először a 12. század utolsó harmadában, Halics–Volhínia esetében pedig a 13. század harmincas éveiben. A részfejedelemségek nem tekinthetők önálló államoknak; az egyházszervezet, a jogrend, a Kijev feletti uralomra támasztott jogigény – továbbra is megmaradtak. A Kijevi Rusz egységről beszélni a 12. század során is illuzórikus, a tatárjárás után pedig kizárt. Az egység hangsúlyozása – akármilyen (pl. egyházszervezeti) szempontból történik – nem más, mint a hatalmi igények múltba vetített megfogalmazása.

A Kijevi Rusz fejedelmek a voloszyként birtokolt területtel rendelkezettek földbirtokosként, amennyiben a voloszy otcsinává vált. A fejedelemség, de különösen a nagyfejedelemség nem vált otcsinává. A fejedelmek viszont a kisebb otcsina-birtok helyett inkább fejedelemséget igyekeztek szerezni. A fejedelemségen belül azonban nemcsak hogy birtokosok nem voltak, de hatalmukat is korlátozták, így az egyeduralkodótól messze álltak, azt csak egy-egy nagyfejedelemtől sikerült átmenetileg megteremteni. A nagyfejedelemtől hatalmát számos tényező korlátozta, sokkal közelebb állt egy nagycsalád senior általi irányítójához, mintsem egy monarchikus királyi hatalomhoz. Lényegében a „nagyfejedelemtől” titulus is ezt fejezte ki.

3.2. Kijev és a periferiák

Vlagyimir Monomah halála után fia, Msztyiszlav zökkenő nélkül lett kijevi nagyfejedelemtől (1125–1132). Trónra lépésével a primogenitura látszott felülkerekedni a senioratus rendszerén. Ez azonban csak látszólagos, hiszen a legközelebbi oldalági rokonok már nem voltak életben, illetve kiskorúak voltak. Így Msztyiszlav a *senioratus* kritériumainak is megfelelt. Hadjáratai arról tanúskodnak, hogy az „egész Rusz” uralkodójaként tudott megjelenni. Uralmának sikere a Vlagyimir teremtette konszolidáción alapult. Ennek jegyében történt a következő hatalmváltás is: Msztyiszlavot legidősebb életben lévő testvére, Jaropolk követte a nagyfejedelmi székhelyben (1132–1139). Jaropolk uralma alatt azonban már a Vlagyimir-teremtette konszolidáció bomlásával találkozunk. Jaropolk uralmának visszaszorulását jelezte az 1136. év nevezetes eseménye, amikor unokaöccsét, Vszevolod Msztyiszlavicsot a novgorodiak elűzték. Ekkorábban nem volt példa a Rusz területén. Vszevolod a novgorodi haderőre támaszkodva szeretett volna Szuzdal felé terjeszkedni, Jurij Dolgorukijtól területet elhódítani. Sikertelen hadjáratai elégedetlenséget szültek. Az ellene felhozott vádak között szerepelt a sok vérontással végződött hadjáratok mellett a hűtlenség is. Ekkor utalnak arra, hogy Vszevolod korábban esküt tett arra, hogy élete végéig Novgorodban marad, mégis délen keresett voloszyt magának. Vszevolodot családjával együtt fogságra vetették, majd másfél év múlva elűzték. Az eset világosan mutatja, hogy e területek feletti uralom teljesen kicsúszott a kijevi nagyfejedelemtől kezéből. Jaropolkkal szemben a csernyigovi Olgovicsok sem voltak olyan lojálisak, mint Msztyiszlavval. Miután Vszevolod Olgovics Csernyigovban megszállásért helyezte, a kijevi nagyfejedelemség megszerzésére törekedett.

Jaropolk halála (1139) után a Vlagyimir-fiak kijevi uralma teljesen összeomlott. A felbomlott Monomah-klán nem tudott egységesen fellépni: érdekellentét volt az idősebb generációhoz tartozó Vjacseszlav és Jurij Dolgorukij illetve a fiatalabb Msztyiszlav-fiak között. Lényegében a „mérleg nyelveként” jelent meg a csernyigovi Vszevolod, akivel kompromisszumot kötöttek. Vszevolod számára is előnyös volt, hogy a Monomah-klánnal sikerült kiegyeznie; keményebb ellenfélnek bizonyult a délnyugati részekben megerősödött Vlagyimirko Volodarevics, a ljubecki gyűlés után a peremisl–tyerebovli otcsinát megszerző Volodar Rosztyiszlavics fia. Vlagyimirko 1124-ben, amikor apja (Volodar) és nagybátyja (Vasziilko) meghaltak, több voloszyt is a fennhatósága alatt tartott, így pl. Zvenyigorodot, Belzet valamint ellenőrizte a Szan és a Nyugati–Bug között elterülő részeket is. 1125–1126 táján testvéreivel és unokatestvéreivel harcolt, de sikereket nem ért el. Csak rokonai halála után jutott kezére Tyerebovli és Halics (1141), valamint Peremisl (1143). Vlagyimirko 1141-ben tette székhelyét Halicsba, majd Perejaszlav megszerzése után dönthetett úgy, hogy további területeket szerez. Emiatt került összetűzésbe Vszevolod Olgovics nagyfejedelemtől, aki két hadjáratot is vezetett ellene, 1144-ben és 1146-ban. Előbb a

lengyel és magyar hadak mentették meg Vlagyimirkót a vereségtől, utóbb Vszevolod betegsége miatt nem ért el eredményeket az ellene felvonuló „egész Rusz” serege.

Az 1140-es években a Kijevi Rusz térképe teljesen átrajzolódott, a perifériák önállósodtak. Egyrészt beérték a ljubecki gyűlés eredményei: Csernyigov Tmutarakannal illetve délnyugaton Peremisl–Tyerebovl a 12. század közepére önállósodott. Csernyigov elveszítette Szuzdalt, ami a 11. század második felében volosztyként ide tartozott; de kikristályosodott több olyan központ (Novgorod Szeverszkij, Kurszk, Murom, Rjazany), amely felett Csernyigov befolyása érvényesült. A háttérben pedig ott volt a szükség szerint igénybe vehető kun haderő, aminek nem csekély szerep jutott a csernyigovi fejedelmek megerősödésében. A ljubecki gyűlés másik kedvezményezettjei, a peremisl–tyerebovli fejedelmek közül Vlagyimirko Volodarevics összekovácsolta a halicsi fejedelemséget több kisebb otcšina-jogú volosztyból. A Kijevvel szembeni konfrontáció katonai alapjait itt is a külső (lengyel és magyar; esetleg a déli határok mentén felbukkanó sztyeppei kun) haderő teremtette meg. Vlagyimirkónak a demográfiai körülmények is segítségére voltak, hiszen a Monomah-klánnal csak távolról rokon család férfitagjai elhaltak mellőle, csupán egyetlen riválist hagyva Vlagyimirko számára (Ivan Berladnyik), akivel sikeresen szállt szembe. Míg Csernyigov és Halics saját dinasztiát teremtve önállósodott, északon Novgorod és Pszkov a fejedelmek „váltogatásával”, a fejedelemre rótt köteleességek (ld. eskü) betartatásával őrizte Kijevtől való függetlenségét. Nem is szólva Polockról, amely lényegében az 1060-as évek óta leszakadtnak tekinthető. Az 1140-es évek elején szilárdult meg a volhíniai Vlagyimir Izjaszlav Msztiszlavics kezében, aki az 1130-as évek végéig szerezte meg, és az 1140-es évek szűkebb családjá kezében tudta tartani.

3. 3. Kijev körüli harcok és a "duumviratus"

A politikai porondon szereplő csernyigovi, halicsi fejedelmek és a Monomah-klán viszonyában a senioratus viszonyai már teljesen összekuszálódott; de a klánon belül sem tudtak egymással megállapodni. Formailag, a jogcímek hangoztatása szintjén (*de iure*) a senioratus mint hivatkozási alap megmaradt. A gyakorlatban viszont ahhoz, hogy a nagyfejedelmi címet és Kijevet meg lehessen szerezni, a fejedelmeknek érdekszövetségeket (koalíciókat) kellett teremteni megfelelő kompromisszumok alapján. A Kijev feletti uralom aszerint dőlt el, hogyan alakultak a szembenálló érdekcsoportok erőviszonyai.

A fejedelmek rendelkezésére álló katonai erő több komponensből állt össze. Az egyik, létszámában valószínűleg a legkisebb, a kíséret volt. A kisebb kíséret létszáma sokszor nem garantálta még a fejedelem személyes biztonságát sem, ha ellenséges haderő volt a közelben. Ha ilyenkor más segítségre nem lehetett számítani, akkor többnyire a menekülés útját választották. A nagyobb kíséret volt akkora, amellyel már hadi vállalkozásra lehetett indulni. A fejedelmek oldalán felbukkanó haderő másik eleme az egyes területek által kiállított sereg. Hogy ez a haderő a fejedelem rendelkezésére állt-e vagy sem, nem a fejedelem akaratától függött, hanem attól, hogy az illető közösség (pl. kijeviek.) támogatta-e a nevezett fejedelmet. E haderő állásfoglalása is sokszor kiszámíthatatlan volt, a csoporton belüli erőviszonyok determinálták. Támogatásuk nélkül a fejedelem uralma sem lehetett tartós. A fejedelmi had harmadik elemét a szomszédoktól kért katonai segéderő alkotta. Míg I. Vlagyimirnak és Bölcs Jaroszlavnak a varégoktól érkezett a külső segítség, a 12. század során a kép ennél változatosabb. A csernyigovi terület szomszédai a kunok, többnyire az itteni fejedelmeket támogatják; de egyes törzsek a halicsiak oldalán is harcolnak. A peremisl–tyerebovli fejedelmek oldalán szereplő kun hadra már a 11. század végéről van példánk, de a 12. században mégis inkább a csernyigoviak melletti szereplésük

rendszeres. A délnyugati területek szomszédaitól érkező magyar, lengyel esetleg cseh harcosok a keleti szláv területeken szokásosnál jobban felszereltek. A harcosok páncélos fegyverzete errefele ritkaságnak számított, és ütőképesebb volt az a had, ahol szerepeltek. Amennyiben csatára került a sor eredményesebbek is, bár az ismeretlen terep nemegyszer sok veszteséget okozott számukra. E három komponensből összeálló had nem állandóan és nem rendszeresen, hanem alkalmanként került össze. Amelyik fél oldalán sikerült jelentős hadat toborozni, ott a javára billentek az erőviszonyok.

1146-ban a csernyigovi Vszevolod elképzelése szerint testvére, Igor követte volna őt a kijevi trónon, de hiába eskette fel a „kijevieket”, mégsem sorakoztak fel egyöntetűen Igor mellett, így Izjaszlav Msztyiszlavics vonult be Kijevbe. Igort megölték, amire Borisz és Gleb esete óta nem volt példa. A történetek nehezen tisztázhatók, mivel a Monomah-klán irányában nemcsak a PVL-t kompiláló krónikás volt elfogult, hanem a 12. század végén a kijevi évkönyvet összeállító Mojszej apát is. Izjaszlav győzelme a Monomah-klánon belül a senioratus rendjét is felborította, hiszen még két nagybátyja is életben volt: Vjacseszlav Turovban és Jurij Szuzdalban. A 12. század közepi küzdelmek a Monomahok közötti harcnak tekinthetők; a többi, a periférián megerősödő fejedelem csak esetenkénti szövetséges, segítőtárs.

Izjaszlav Msztyiszlavics első nagyfejedelmi lépései közé tartozott az üresedésben lévő metropolitai szék betöltése. Bölcs Jaroszlavhoz hasonlóan járt el, amikor saját jelöltjét Klimet (vagy Klimentet) választtatta meg. A metropolita-választásról részletesen tudósító kijevi évkönyv elmondja, hogy kilenc püspök volt jelen, közülük hárman (pl. a novgorodi Nyifont) hevesen tiltakozott. Izjaszlav politikai okokból akart saját jelöltet látni a metropolita székében, mivel elődjével Mihaillal nem szimpatizált. Mihail 1130-tól működött Kijevben és közvetíteni próbált a fejedelmek közötti konfliktusokban, és sikra szállt a bizánci politikai kapcsolatok szorosabbra fűzéséért. A szuzdali Jurij Dolgorukij és a halicsi Vlagyimirko esetében sikerrel is járt e törekvése. A bizánci történétírók (pl. Kinnamosz) szerint Jurij Dolgorukij második feleségét Bizáncból hozta, a halicsi Vlagyimirkót pedig Mánuel császár vazallusaként állították be. A bizánci történétírók Mánuel dicsőítésében nemegyszer túlzásba estek, az viszont bizonyos, hogy a délnyugati fekvésű Halics a sztyeppe felé tájékozódva Bizánc érdekszférájába került. Ez természetes is, hiszen a Fekete-tenger melléki görög településekre és a térségben megjelenő sztyeppe népekre Bizánc mindig is figyelemmel volt. Ide menekült a 12. század utolsó harmadában Andronikosz, a Mánuel császár ellen intrikáló császári rokon. Ugyancsak Kinnamosz szerint a halicsi területen folyó harcokba Bizánc közvetve be is avatkozott. A halicsi és szuzdali fejedelmekkel rokonszenvező Mihail metropolita 1145-ben Bizáncba indult, és Izjaszlav trónralépte után már nem is tért vissza. Klim metropolitát nem ismerték el egész Rusz területén, csak Izjaszlav fennhatósága alatt. Klim egyházi, Izjaszlav pedig politikai értelemben egyaránt Bizánc-ellenes magatartást tanúsítottak. A Bizánccal rokonszenvező fejedelmek közeledtek egymáshoz, ezért került sor házasságkötésre Jurij Dolgorukij leánya és Vlagyimirko fia között 1150 elején.

A halics–szuzdali csoporttal szemben a Kijevben székelő Izjaszlav a volhíniai Vlagyimirra és Szmolenszkre tudott támaszkodni. Előbbi helyen egyik testvére, Vlagyimir; a másikon másik testvére, Rosztyiszlav tartózkodott. Csernyigov illetve a Csernyigovhoz tartózkodó Novgorod Szeverszkij álláspontja ingadozott. Előbb Jurij Dolgorukij mellé álltak, hiszen Izjaszlavval szembekerültek az 1146. évi harcok és Igor Olgovics halála miatt. Izjaszlav viszont rövidesen megpróbálta őket térdre kényszeríteni: 1148-ban megtorló hadjáratot vezetett ellenük. Csernyigovban ekkor a Davidovicsok ültek, akiket még unokatestvérük Vszevolod Olgovics ültetett oda. Amikor 1146-ban Szvjatoszlav

Olgovics Kijevből menekülni kényszerült, már Csernyigovba sem térhetett vissza. Kénytelen volt beérni egy kisebb voloszttyal.

A nagyfejedelmi székben történt gyors változások kiegyenlített erőviszonyokat sejtetnek. Izjaszlav erőfölényre akart szeret tenni, ezért kiegyezett idősebb nagybátyjával, Vjacseszlavval, aki a senioratus rendje szerint Jurij Dolgorukijt megelőzte. Kettejük megállapodása szerint *de iure* Vjacseszlav lett a kijevi nagyfejedelem, ő állandóan Kijevben tartózkodott. *De facto* viszont Izjaszlav lett a nagyfejedelem, ő irányította mindkettejük druzsináját. Az adta a „jogcímet” erre, hogy Vjacseszlav ünnepélyesen fiává fogadta Izjaszlavot. A Vjacseszlavval kötött megállapodás a hagyományok oldaláról erősítette meg Izjaszlav uralmát; ténylegesen viszont jelentős katonai győzelmei segítették, amelyekkel Jurij Kijev elleni támadásait visszaverte. 1151-re viszont rászánta magát arra, hogy a halicsi Vlagyimirko ellen vonuljon. A *casus belli*-re az szolgáltatott okot, hogy Halics önállósodván újabb, Kijevhez tartozó részeket (Buzsszk, Tyihoml, Visegosev, Gnojnyica) ragadott magához. Izjaszlav számára a végső megoldás az lett volna, ha Vlagyimirkót elűzik Halicsból, de erre nem került sor. A 12. század közepén a fejedelmi „koalíciók” erőviszonyai kiegyenlítettek, 1146-tól az 1150-es évek közepéig tartó intenzív harcok kompromisszummal záródtak. 1151-től két nagyfejedelem állt a „Kijevi Rusz” élén; az egyik Kijevben, a másik a Kijev melletti Visgorodban tartotta székhelyét. Ez a „kettőshatalom” a 12. század második felében is megmaradt, bár ingatag voltát az egyre gyakrabban változó fejedelmek mutatják. A „duumvirátus” intézménye korántsem az egység irányába hatott; hanem Kijev vezető szerepének hanyatlását mutatja.

1169-ben a vlagyimir–szuzdali Andrej Bogoljubszkij komoly hadat vezetett Kijev ellen, a támadásnak a város nem tudott ellenállni. Andrej támadása nem a szokásos módon zajlott le, hadai nemcsak elfoglalták a várost, hanem alaposan fel is dúlták és ki is rabolták. A győzelem után Andrej nem akart kijevi nagyfejedelem lenni, egyik öccsét ültette oda, aki fiatalabb lévén Andrej seniori rendelkezése alá tartozott. Kijevet ekkor már aligha tarthatjuk nagyfejedelemségnek, sőt a formálódó régiók közt *primus inter pares*-nek sem. Területe jelentősen összezsugorodott: nyugati irányban a Dnyepertől a Szlucs folyóig, északon a Pripjaty alsó folyásáig nyúlt, keleten a Dnyeper bal partján csak egy keskeny sávra korlátozódott, délen pedig a sztyeppe irányában védelmet biztosító erődítmény vonaláig terjedt. A perifériákon formálódó politikai egységekkel összehasonlítva Kijev nagyságrendileg hátrányos helyzetbe kerül, lényegesen kisebb területre zsugorodva. Ha pedig az 1169-ben történeteket nézzük, miszerint Kijevet egyik perifériális központnak alárendelten kezelték, onnét irányították, akkor jelentősége leolvadt egy volosztty szintjére. A 12. század utolsó harmadának és a 13. század első évtizedeinek küzdelmei, amelyet Kijevért folytattak, már nem a nagyfejedelemség megszerzése miatt, hanem pusztán a terület megszerzése címen történt. Emellett természetesen a presztízsszempontok megmaradtak, és a fejedelmeket motiválták.

3.4. Önállósult déli területek a tatár hódítás előtt: Csernyigov és Halics–Volhínia

A régiók 12. század második harmadától tartó megerősödésének többféle magyarázatát adhatjuk. Ami a felszínen – és a forrásokban – látszik, az a politikai harc már következmény. Kijev és a perifériák közti egyensúly-eltolódás és Kijev jelentőségének csökkenése mögött gazdasági változások álltak. A 11. század végén a kunok megjelenése és nyomában az állandósuló háborúk károsan befolyásolták a dnyeperi víziút forgalmát. A „varégoktól a görögökig” vezető víziút új útvonalra helyeződött át, a Dnyeszterre, amely biztonságosabb volt a Dnyeperhez képest. A Dnyeszteren felhajózva a Szan és a Visztula folyókhoz lehetett eljutni, ahonnan a Baltikum felé vezetett az út. A Dnyeper-menti

kereskedelem hanyatlása Novgorodot inkább a kelet–nyugati kereskedelem irányába fordította. A Novgorod és a Volgai Bulgária között a kereskedők a vlagyimir–szuzdali fejedelemség területén haladtak át. A kereskedelmi forgalomban bekövetkezett súlyponteltolódást a térségben előkerült éremleletekkel lehet igazolni. A másik ok, ami Kijev és a perifériák viszonyának megváltozását eredményezte a demográfiai változásokban keresendő. A perifériák egyes részein megnövekedett a lakosság. Jól látható, hogy a vlagyimir–szuzdali területen megismétlődtek bizonyos településnevek, olyanok, amelyekkel délen már korábban is találkozhattunk: pl. Perejaszlavl, Halics, Zvenyigorod, Starodub stb. A lakosság létszámbeli növekedése mellett – úgy véljük – a 12. századra „érték be” azok a társadalmi változások, zajlott le a differenciálódás a keleti szláv társadalmon belül, amely a törzsi–nemzetségi arisztokrácia és a varég–normann csoportok egy társadalmi elitte formálódásában öltöttek testet. Ezzel az elittel részben összefogva, részben szembeállva alakította ki a Rurik dinasztia egy-egy ága a saját hatalmi körzetét. A helyi elit és a dinasztia közötti viszony az egyes régiókban nem egyformán alakult, emiatt a politikai felépítés is eltéréseket mutatott. A fejlődésbeli különbségek csirájukban már a 12. századi körülményekben is fellelhetők, a részfejedelemségek 13. századi sorsában kitapinthatók, de kiteljesedésük csak a 14–15. században következett be. Azért hangsúlyozzuk a regionális különbségek meglétét, mert nem a tatár hódítás az alapvető ok e különbségek kialakulásában, csupán felerősítette és nyilvánvalóvá tette létüket. A 12–13. század fordulóján az egykori Kijevi Ruszon belül a válaszvonalakat az északi és déli részek között húzhatjuk meg.

A Rusz déli régiójának legfontosabb központjai a tatár hódítás előtt Kijev mellett Csernyigov és Halics-Volhinia voltak. Csernyigov esetében a széttagozódás már a 12. század közepén elkezdődött, az Olgovicsok és a Davidovicsok osztozkodása során. Az egyik legjelentősebb voloszty, Novgorod–Szeverszkij ekkor vált külön, majd a 12. század második felében az Oka középső folyása és a Pronja folyó torkolatában épült Rjazany, végül pedig Murom. Ugyancsak a 12. század második felében lett önálló volosztytá Kurszk, Putyivl és Rilszk is. E részegységek kötődése Csernyigovhoz a tatárjárás előtti időben igen szoros: e központokból elsődleges cél a csernyigovi fejedelmi szék megszerzése. Murom és Rjazany betelepülése és erősítése a Csernyigovi fejedelemség sztyeppe felőli védelmét szolgálta, de az északkelet irányú terjeszkedés konfliktus lehetőséget teremtett a Vlagyimir–Szuzdali fejedelemséggel. Murom–Rjazany volt az a terület, amely Vlagyimir–Szuzdal mellett a legnagyobb számban asszimilált finnugor népet. A sztyeppe felőli védekezés fontosságát kiemeli, illetve a feléledő harcokról tanúskodik, hogy Igor Szvjatoszlavics novgorod–szeverszkiji (1180–1198) majd csernyigovi (1198–1202) fejedelem nagyszabású vállalkozásba fogott. 1185. április 23-án a novgorod–szeverszkiji haddal a Szejm folyó mentén kisebb volosztyokat bíró, kevésbé jelentős fejedelmekkel támadást indított a polovecek (kunok) ellen. Az évkönyv híradása szerint Tmutarakany visszaszerzésére tett kísérletet. Igor hada vereséget szenvedett. A történet hiteles, több évkönyvben is nyoma maradt, mégis a nevezetes verses mű, az Ének Igor hadáról (vagy: Igor-ének) miatt vált ismertté. Az Igor-ének hősi eposz jellegzetességeit lehámozva valóban a letopiszek szárazabb történeteire jutunk. A vállalkozás érdekessége, vajon miért látta Igor fejedelem reményteljesnek a kunok elleni támadást, amikor általában a Rusz fejedelmei defenzívában voltak velük szemben? Talán az apróbb lépésekből álló és sikeres kolonizáció ébresztette rá a lehetőségre? A sikertelenség mindenesetre a kunok változatlan katonai erejéről tanúskodott.

A 12–13. század fordulóján egy évtizedig (1194–1204) a Csernyigovban történekről alig hallunk. Ezt követően, amikor Vszevolod Szvjatoszlavics Csermnij lett a fejedelem

(1204–1215), Csernyigov a déli régió legaktívabb szereplője lett. Többször megszerezte Kijevet, de hosszabb ideig egyszer sem tudta megtartani. Lényegében apja politikáját folytatta Mihail Vszevolgyics, akiről nem tudjuk megállapítani mikor lett Csernyigov fejedelme; amint bizonytalan apja halálának időpontja is. 1215 csupán azt az évet jelöli, amikor utoljára esett róla szó. Mihail gyaníthatóan 1228 körül érkezett Csernyigovba, miután Novgorodot másodszor is elhagyni kényszerült. Csernyigovból kiindulva a déli Rusz területeinek (Kijev, Halics) megszerzésére törekedett. 1235-ben viszont mind Kijev, mind Halics az övé lett. De Danyil fejedelem (ld. alább) 1238-ban visszaszerezte Halicsot, így Mihailnak csak Kijev maradt meg. 1240-ben, a tatár támadás hírére Mihail elmenekült, előbb Magyarországra, majd lengyel földre vezetett az útja. 1241-ben visszatért és felvette a kapcsolatot a tatárokkal.

A déli Rusz másik fontos góca Halics–Volhínia. Ebben a formában csak 1199-re jött létre, addig mindkét része külön utat futott be. A 12. század közepén a halicsi részeket egyesítő Vlagyimirko Volodarevics meg tudta örizni fejedelemsége függetlenségét és 1153-ban simán ment át fia, Jaroszlav kezébe (1153–1187). Jaroszlav nem véletlenül kapta az Oszmomiszl („Nyolceszü”) melléknevet. Apja halála után még kiegyezett a kijevi nagyfejedelemmel, Izjaszlav Msztyiszlavicsal, de az elvett területeket nem adta vissza. Jaroszlav ügyesen folytatta apja politikáját, azaz magyar és lengyel kapcsolatokat ápolva továbbra független tudott maradni Rusz többi részétől, elsősorban Kijevtől és Volhíniától. Apja szövetségese volt a vlagyimir–szuzdali Jurij Dolgorukijnak, emiatt vette feleségül Jaroszlav Jurij leányát 1150-ben. Az 1150-es években neki is szembe kellett néznie rokona, Ivan Rosztyiszlavics Berladnyik támadásaival. Ivan Berladnyikot 1144-ben Vlagyimirko kiszorította Halicsból, ezt követően a Rusz területén mindig ott bukkant fel, ahol segítséget remélhetett. Végül 1157-ben kun hadakkal gyökeret vert az Al-Dunánál, illetve a Dnyeszter alsó folyása mentén. E vidék települése Berlad, ahonnét ragadványnevet szerezte. 1158-ban Iván sikertelenül próbált a déli „támaszpontról” kiindulva volosztyot szerezni Halics vagy Kijev déli peremén. Végül útja Bizáncba vezetett, ahol 1161-ben meghalt.

Közben Jaroszlav nem maradt távol a kijevi területért vívott küzdelmektől sem. 1159-ben a csernyigoviakkal szemben Msztyiszlav Izjaszlavics, volhíniai fejedelmet támogatta, 1174-ben ugyancsak a Rosztyiszlavicsok oldalán állt. Gyermekeinek házasságát Halics érdekeinek megfelelően kötötte. Egyik leánya a novgorod–szeverszkiji Igor Szvjatoszlavics felesége lett. Másik leányát a magyar III. István királlyal (1162–1172) jegyezte el, akit az 1160-as évek első felében Bizánc elleni harcaiban támogatott. Bizánc közbelépése távolította el Halicsot a magyar király oldaláról, így az eljegyzésből nem lett házasság. Jaroszlavnak két fiáról tudunk. Oleg, akit utódjává akart tenni, egyik ágyasától született. Őt Jaroszlav halála után a halicsiak elkergették, helyére törvényes házasságából származó fia, Vlagyimir került. Vlagyimir és Jaroszlav között már az 1170-es években feszült volt a viszony; Vlagyimir anyjával együtt többször elmenekült és lengyel zsoldosokkal tért vissza volosztyot követelve. Halicsban a fejedelem mozgásterét erősen korlátozta a mind nagyobb szerepet játszó bojárság. Nemcsak hogy nem teljesítették Jaroszlav végakarátát a trónöröklés tekintetében (erre a Ruszban számos párhuzamot találunk), de rövidesen a maguk választotta fejedelemmel is elégedetlenek voltak, elkergették. Vlagyimir Jaroszlavics (1187–1188, 1189–1199) 1188-ban Magyarországra, majd Lengyelországba menekült. Magyarországi reményeiben csalatkoznia kellett, itt III. Béla király (1172–1196) fogságba vetette, és fia, András herceg számára foglalta el Halicsot. Vlagyimir a magyarországi fogságból megszökve Barbarossa Frigyes császárhoz menekült, tőle a krakkói udvarba, ahol végül segítséget kapott és visszaszerezte otcsináját.

Vlagyimir elkergetése és a halicsi bojárságnak a fejedelmi hatalomhoz való viszonya a novgorodi helyzettel rokonítható. Egyrészt azért, mert korlátozni akarták a fejedelem jogait, másrészt pedig azért, mert beleszóltak a személy megválasztásába. Vlagyimir elkergetésekor jelöltjük a szomszédos Volhínia fejedelem, Roman Msztyiszlavics volt, aki rokoni szállal kötődött Halicshoz: leánya Vlagyimir idősebb fiának felesége volt. Miután Vlagyimir lengyel segítséggel visszatért, anyai nagybátyjához, a szuzdali Vszevolodhoz fordult, és a tőle kapott „garancia” mellett tudott megmaradni Halics élén egészen 1199. évi haláláig. Az eset kapcsán világosan kirajzolódik, hogy a Rusz *primus inter pares* fejedelmének már nem a kijevi nagyfejedelmet, hanem a vlagyimir–szuzdalit tekintették. Ugyanígy látta a magyar Anonymus is, midőn azt állította, hogy „*Ruthenia, qui Susudal vocatur*”, azaz a Ruszt Szuzdallal tekintette azonosnak.

Vlagyimir Jaroszlavics halála után (1199) a Halics feletti uralom a volhíniai Roman Msztyiszlavics kezébe került, Vlagyimir fiainak sorsa ismeretlen. Roman Msztyiszlavics unokája volt a 12. század közepén élt Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelemből (1146–1154), aki szűkebb családja otcsinájává tette Volhíniát. Izjaszlav halála után testvére, Vlagyimir tartotta kézben (1154–1156). Vlagyimirt Izjaszlav fia, Msztyiszlav Izjaszlavics üzte el onnét, aki rövid megszakításokkal haláláig uralta (1156–1170). Őt követte Roman Msztyiszlavics, aki 1170–1199 között nemcsak Halics megszerzésével próbálkozott, hanem a lengyel fejedelmek és a litván törzsek felé is terjeszkedni akart. Halics és Volhínia egyesítésével sikerült olyan hatalmat összpontosítani, amellyel korábbi céljai is közelebb kerültek. 1199 és 1205 között Romant többször is lengyel területen és a litvánok egyik törzse (jatvjagi) ellen hadakozva láthatjuk. Roman első felesége a kolostorba kényszerített kijevi nagyfejedelemből, Rurik leánya volt. Második feleségének csak nevét ismerjük (Anna), származásával kapcsolatban csak azt lehet tudni, hogy vagy Bizáncból került Halicsba, vagy magyar–lengyel rokonsággal rendelkezett, hiszen kiskorú gyermekei érdekében mindig erre folyamodott segítségért. Roman ugyanis 1205. június 19-én lengyel földön a zawichosti csatában holtan maradt a csatatéren.

A rövid ideig összetartozó Halics–Volhínia máris darabokra hullott. Roman özvegye a magyar II. András királyhoz és Leszek Białyhoz, a krakkói fejedelemhez fordult segítségért. Többször kellett két kiskorú gyermekével, Danyiállal és Vaszilkóval menekülnie. Halics és Volhínia a lengyel és a magyar expanzió érdekszférájába tartozott, így Krakkó és Magyarország a két Romanovics támogatása mellett foglalt állást. Rajtuk kívül megjelentek a novgorod–szeverszkiji Igorevicsek, akiknek anyja Jaroszlav Oszmomiszl leánya volt, és igényt tartottak a fejedelemségre. Az igényüket bejelentő Rusz-beli fejedelmekkel szemben a magyar–lengyel haderő lényegesen nagyobb és ütőképesebb volt, velük szemben a Rusz bármely részéről érkező fejedelmek, de a halicsi ellenfelek is meghátrálni kényszerültek. Leszek és II. András együttműködtek, 1205–1219/21 között számos alkalommal vezettek közös hadjáratot. Előbb a két kiskorú Romanovicsot támogatták anyjuk régensége mellett, majd az Igorevicsekkel kötöttek kompromisszumot. Halicsban mind a magyar, mind a lengyel érdekek mellett kiálló csoport megtalálható volt. Ez öltött testet Leszek és II. András szepesi megállapodásában (1214), mely szerint Halics feletti fennhatóságuk gyermekeik ottlétén és házasságán keresztül valósulhat meg. Így lett az ötéves Kálmán herceg Halics királya, felesége pedig a hároméves Salomea. Ez az állapot 1219–1221-ig állt fenn, mígnem a Novgorodból érkező Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj („Elűzött”) elűzte a gyermekkirályokat. Msztyiszlav Udaloj a szmolenszki Rosztyiszlav Msztyiszlavics unokája volt, aki 1159–1167 között volt kijevi nagyfejedelemből; apja Msztyiszlav Rosztyiszlavics Hrabrij („Bátor”) 1175–1178 között Novgorod fejedelem volt; tehát Msztyiszlav is a Rosztyiszlav–leszármazottak közé

tartozott, a Rusz déli területét uraló szmolenszki csoporthoz. Msztiszlavnak kun felesége volt, halicsi sikereit is a kun csapatoknak köszönhetette. Végül mégiscsak kiegyezett II. Andrással. A magyar király András nevű fia eljegyezte Msztiszlav leányát, így jutott volosztyhoz Halicsban (1221–1234); Msztiszlav pedig 1228-ban bekövetkezett haláláig Halics sztyeppe közeli részein tartózkodott. Az 1220-as évekre felnőtt korba jutott Danyil és Vaszilko Volhíniában szereztek volosztyot és szembefordultak a magyar király halicsi érdekeivel, de rajta más ellenfelekkel is meg kellett küzdeniük.

4. A gazdasági élet

4.1. A földrajzi környezet

A keletre vándorolt szláv csoportok letelepedése különböző éghajlati zónákban történt. Jelentős részük az erdős zónában élt, amelyet ekkor sűrű erdők borítottak, számtalan kisebb–nagyobb folyó szelte át. Délen a keleti szláv csoportok áthúzódtak az erdős sztyeppe irányába, amely átmenetet alkotott az erdős vidékek és a sztyeppe között. Az erdős sztyeppe a mai Kijev – Harkov vonaltól délre húzódott. Kijevtől észak, északkelet felé kezdődött a lombos, illetve majd vegyes erdős zóna, amely nem a földrajzi szélességi körökkel párhuzamosan terjedt észak felé, hanem ék alakban, ahogy ezt a migráció vonala is mutatja. A vegetáció északról haladva a tűlevelű-, vegyes-, lombos erdők majd az erdős sztyeppe. Délen a nevezetes fekete föld csak az erdős sztyeppe zónájában lelhető fel, az erdős részeken ennél kedvezőtlenebbek a talajadottságok: az erdőtől elhódított, égetéssel művelhetővé tett föld szürke erdei talajú. Különböző volt az északi és déli részek klímája is. A déli régiók éghajlata kontinentális, sok havazást hozó hideg telekkel és csapadékos meleg nyarakkal. Kijevtől északra, északkeletre zordabb az éghajlat. Megtelepedésre a folyópartok, a mocsarakból kiemelkedő magaslatok kínálkoztak. A szlávok megtelepedése a kedvezőbb éghajlati adottságú déli részeken kezdődött. Közlekedésre a folyók voltak a legalkalmasabbak, természetadta „úthálózatot” alkotva. Az egymást érő folyók miatt az volt a legegyszerűbb, hogy a hajókat a rövid szárazföldi szakaszokon (voloki) átvontatták, úgy folytatták útjukat. A szárazföldi közlekedés vagy száraz nyári időszakban volt megoldható, vagy télen, amikor a mocsarak befagytak. Emiatt pl. errefelé nem voltak szokatlanok a téli hadjáratok, különösen a késő őszi–kora téli időszakban, amikor még kevesebb a hó és elviselhetőbb a hideg.

4.2. Élelem, pénz, kereskedelem

A klimatikus és éghajlati adottságok mellett alapvetően meghatározták a gazdaság lehetőségeit a demográfiai viszonyok. A Kijevi Rusz népességére vonatkozóan becslések helyett inkább csak elképzelések, vélekedések születtek, pl. Vernadsky 7,5 millió, Cserepnynin 5-9 millió közöttire taksálja a korai Rusz lakosságát. A népsűrűség megállapításához ismernünk kellene a terület nagyságát, de ez épp oly bizonytalan és változó mint a népesség maga. A későbbi adatok ritka népsűrűsége viszont jelzi, hogy a tatárjárás előtt az még ritkább lehetett. A népesség migrációja délről északkelet felé irányult, a déli részeken különösen a 11. század vége, a kunok megjelenése óta megnőtt létbizonytalanság.

A gazdálkodásban etnikai különbségek is jelentkeztek. A szlávok alapvetően földművelő, a varég–ruszok kereskedelemmel foglalkozó népcsoport volt. A finnugor népek lakta területen az erdő–adta javak összegyűjtésének, délen a nomádokkal kapcsolatot tartó részekben az állattenyésztésnek volt nagyobb, de nem kizárólagos, szerepe.

A Rusz déli régióinak talaja kedvezőbb volt a földművelés számára, könnyebb megművelést tett lehetővé. Az ekés földműveléshez használt eszközök birtoklása régészetiileg igazolható, azt viszont nehéz megállapítani, mekkora közösség rendelkezett egy teljes igaerővel. A nyomásos gazdálkodás meglehetősen nem igazolható. Az eketípusok közül ismert a könnyű túróeke (*ralo*), a vaspapuccsal ellátott nehézeke (*plug*) és a karcolóeke (*szoha*) is. Az ígásállatok alkalmazásában különbség van észak és dél között. Északon többnyire lovat, délen ökröt fogtak az eke elé. Észak és dél között különbségek mutatkoztak a megtermelt gabonafélékben is. Északon a kevesebb napfényt igénylő, rövidebb tenyészidejű növények terjedtek el (pl. köles), a gabonafélék közül beérett a búza és az árpa. Délen az őszi vetésű rozssal és borsóval találkozunk. A terméshozamok nagyon alacsonyak voltak, általában az elvetett mag kétszeresét termették, tartalékok felhalmozására csak az előkelők gazdaságaiban volt lehetőség. Emiatt pl. a felhalmozott élelmiszerkészletek elpusztítása gyakran szerepelt a „hadítottak” sorában. A földművelő népesség számára egy-egy év rossz termése nagy éhínséget okozott. Az évkönyvekben 1024–1332 között 47 ún. „éhség–esztendő” említene. Megtermelték a ruházatkodáshoz nélkülözhetetlen lent és kendert is. A zöldség- és gyümölcsstermelés nem volt jellemző a paraszti gazdaságokra, noha a később ismert növényfajták már ekkor is megélték és előfordultak ezen a tájon. A paraszti gazdaságok szerves része volt a kézműipar, amely a gazdaság számára szükséges eszközöket állította elő. Az élelemtermelés és a hozzá kapcsolódó kézműipar együttese azt mutatja, hogy a paraszti gazdaság az önellátásra volt berendezkedve.

Az állattenyésztés a déli régió jellemzői közé tartozott. Különösen értékes állat volt a ló, amely ekkor elsősorban nem gazdasági, hanem közlekedési és harci eszköznek számított. Nem véletlen, hogy a törvénykönyv külön kiemeli és bünteti a fejedelmi méneselek fosztogatóit. Úgy tűnik, ménese a fejedelemnek és az előkelőknek volt. A régészeti leletként felbukkanó állatsontok a ló és a szarvasmarha mellett a juh, a kecske és a sertés tartásáról is szólnak. Kelet–Európa területe folyókban, erdőkben gazdag táj; a halászat és a vadászat üzésére igen alkalmas körülményeket biztosított. A vadászat a kis prémes állatok nagy számáról tanúskodik, a szőrme keresett cikk és könnyen értékesíthető volt. Hasonlóan kiemelkedő erdei foglalatosság a méhészkedés: a Pravda büntető passzusai szerint jelentős bevételi forrás lehetett, hiszen a méhészet eszközeit, termékeit óvni kellett a tolvajoktól. Az erdő–adta javak a kereskedelem (és az adók) legfontosabb elemeit adták. Fontos kereskedelmi cikk volt a só is, amit Kijevbe a Rusz délnyugati részeiből (Halics) szállítottak. Ez is lehet a magyarázata Halics különösen fontos szerepének és a halicsi terület relatív gazdagságának.

A Kijevi Rusz létrejöttét a távolsági kereskedelem útvonala fölötti ellenőrzés segítette elő. A távolsági kereskedelem legfontosabb útvonala a „varégoktól a görögökhöz” vezető víziút volt. Az út két végpontját a Varég–(Balti)–tenger és a Rusz–(Fekete)–tenger alkotta. Hasonlóan fontos volt, de nem illették külön névvel a Novgorodból a Volgán át a Kaszpi-tenger és az arab világ felé vezető kereskedelmi utat. A hajóforgalom nagyságrendjét az alapján képzelhetjük el, hányféle vízijárművel közlekedtek. A Bővebb Pravda 79. cikkelye a különböző vízijárművek lopását bünteti. A legértékesebb a „ladja”-nak nevezett hajótípus volt, amely evezőkkel és/vagy vitorlával volt felszerelve, amint a Radziwill évkönyv illusztrációi is tanúsítják. Nyilván nagyságrendi különbség volt az áruszállításra alkalmas „tengeri ladja”, a hadakozáskor igénybe vett „nabojnaja ladja” és a „ladja” közönséges változata között. Lopás esetén az előbbiért három, a másodikért kettő grivna büntetést kellett fizetni. A harmadikért pedig csak hatvan kuna, azaz fél grivnánál valamivel nagyobb összeg járt. A „közönséges ladja”-nál értékesebb volt a bárka (*sztrug*), amelyért

eltulajdonítója egy grivnát tartozott fizetni. A legegyszerűbb vizijármű a fatörzsből kivájt csónak (*cseľn*) volt, amelynek eltulajdonításáért húsz kuna (kb. egyhatod grivna) bírságot szabtak ki.

A Kijevi Ruszban a grivna szolgált általános értékmérőül. A 11–12. században a kijevi grivna egy hatszög alakúra formált veretlen ezüstmű volt, a leletek átlagos súlya szerint 168 g-t nyomott. Találtak aranygrivnát is, de az előkerült példányok alapján ítélve ez igen ritka lehetett. A novgorodi grivnát rúd alakúra formálták, és átlagosan 204 g-t tett ki. A 13. századtól kezdve kezdte felváltani a grivnát a rubel elnevezés. A grivnánál kisebb összegek nevei arról tanúskodnak, hogy a veretlen ezüsten kívül a különböző prémek töltötték be az általános értékmérő szerepét, pl. a *kuna* (coboly- vagy hermelin prém), a *veverica* (mókus vagy menyét bundája). A kettő között a prém nagyságában van különbség: egy kuna három vevericával volt egyenlő. Nehezebb magyarázni a rezan és a nogata eredetét, mindkettő a „váltópénz” szerepét töltötte be. Összefoglalva a következő értékviszonyok állapíthatók meg:

1 grivna = 20 nogata	
" = 25 kuna	1 kuna = 2 rezan
" = 50 rezan	" = 3 veverica
" = 75 veverica	

A régészeti anyagból szép számmal került elő éremlelet is. A kijevi nagyfejedelmek a 11. században saját maguk is verettek ezüstműket (*szerebrennyiki*). Valószínű, inkább presztízs szempontok játszottak ebben szerepet, mert igen kis mennyiségben történhetett a pénzverés. Bölcs Jaroszlav érméiből mindössze hat darabot ismerünk. Ez a kis mennyiség a Kijevi Rusz forgalmában a grivnát és a természeti pénzeket nem tudta kiszorítani, a távolsági kereskedelemben pedig a Rusz határain kívül vert érmék voltak forgalomban. Kezdetben az arab dirhemek (8. század vége–11. század eleje), majd a bizánci érmék (10–11. század), de megjelentek nyugat felől az ezüstdénárok (11. század–12. század első fele) is. A 12. század folyamán a beáramló érmék száma csökkent, illetve megszűnt. Ezt a jelenséget a kereskedelem korábbi biztonságának megszűnésével (kunok, tatárok) illetve Bizáncnak a keresztések általi elfoglalásával (1204), valamint a Ruszbeli politikai viszonyok zűláltságával (széttagolódás) lehet magyarázni. A 12. századi érmeforgalom csökkenése egy érme nélküli, „pénztelen” korszak kezdetét jelentette, amely egészen a 14. századig tartott. A nyugat-európai érme beáramlásának csökkenését pedig az európai pénzpiac problémái (növekvő pénzrontás, „aprópénzkorszak”, a helyi fizetőeszközök szaporodása) okozhatták.

A kereskedelemmel függenek össze a kölcsönügyletek, amelyeket a Bővített Pravda szerint tanúk előtt kellett megkötni. Tanúkkal igazolták a kölcsönvett dolgok (ez lehetett nemcsak pénz és nemesfém, hanem pl. méz és vetőmag is) mennyiségét és a kamat nagyságát, amiben megállapodtak. A kamatláb Vlagyimir Monomah 1113. évi szabályozásáig – úgy tűnik – tetszőlegesen magas lehetett. A nem fizető adós esetén vizsgálták a fizetés elmaradásának okait; és az ítélet attól függően született, vétkesnek volt-e tekinthető az adós maga vagy sem. Eszerint kapott fizetési haladékot vagy szabadságát vesztette. Sajátos, de elterjedt formája volt a kölcsön visszafizetésének a munkával való törlesztés. A Rusz viszonylag nagy területén mozogva a kereskedő tárolhatta is áruit. E megállapodást nem kellett tanúk előtt megkötni, amikor vita kerekedett belőle, akkor eskü alatti vallomás alapján szolgáltatott igazságot. A Rusz területén az idegen kereskedőket „goszty”-nak (ugyancsak a latin *hospes* szóból származik) nevezték. Az útvonal mentén a

központi fekvésű helyeken álltak meg, létesítettek lerakatot, és vitték piacra áruikat. Az egy helyről származó kereskedők egymás közelében telepedtek le, a városon belül sajátos negyedeket alkottak, ahol később templomot is emeltek maguknak. A Rusz déli részén 1240 előtt csak Kijevben tudunk erről.

4. 3. Jövedelmek

A földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozók megélhetése, jövedelme az alaptevékenységből illetve a kiegészítésként folytatott halászat, vadászat és erdei méhészkedésből származott. A kereskedők bevételeit az áruforgalom és a kölcsönügyletek jelentették. Ennél összetettebb és nehezebben megválaszolható az elit rétegek bevételeinek eredete.

A fejedelem és kísérete legfőbb jövedelmi forrása az adó (*dny*) volt. Adónak nevezi az évkönyv azt a bevételt, amit pl. a Konstantinápolyt ostromló ruszok a császártól kicsikartak elvonulásuk fejében – bár ez inkább a „zsákmány kiváltásának” tekinthető. Zsákmányra elég sokféle tehettek szert a 9–10. század fejedelmei, hiszen a Fekete-tenger parti görög települések bizonyára nem egyszer kerültek Konstantinápolyhoz hasonló helyzetbe. De ejtettek zsákmányt a besenyőkkel és a kazárokkal való harcok során is. A *dany* fogalmat használja az évkönyv arra az esetre is, amikor a kijevi nagyfejedelmek a keleti szláv törzsek egymás utáni alávetése során, a függőség elismeréseként adót szedtek a leigázott törzsektől. Az adó begyűjtését kezdetben a fejedelem személyesen végezte; kíséretével együtt körbejárta az uralma alatti területeket és begyűjtötte járandóságát. Innét az adószedés neve: *poljygyje*. A 10. század végi államszervezés során és azt követően is a Kijevtől való függés az adófizetési kötelezettségen keresztül valósult meg. Az adó a kijevi nagyfejedelmet illette meg. A 12. század közepén is pl. Izjaszlav Msztyszlavics és Jurij Dolgorukij között arról folyt a vita, ki kapja meg a Novgorodból befolyó adókat. Másik oldalról: a Kijevtől való függetlenedés jele az adófizetés megtagadása, illetve beszüntetése. Az adót egy-egy törzs vagy egy adott terület lakói közösen fizették, így semmiképp sem lehet a személyi függés valamiféle változatát sejteni mögötte.

A fejedelmek másik jelentős jövedelmi forrása a kereskedelem hasznából való részesedés volt. Nemesfémre aligha tehettek volna másképp szert. Korai adat erre nincs, de a későbbi novgorodi gyakorlatból tudjuk, hogy a kereskedők fizettek a piacon (*torg*) való árusításért, a hitelesnek elfogadott súlyok használatáért, az árulerakatért stb. A kijevi nagyfejedelem egy-egy terület (*voloszty*) – pontosabban a felette gyakorolt uralom – átengedésével az adott terület jövedelmeinek egy részéről mondott le, illetve engedte át másoknak. De adót továbbra is kapnia kellett onnét. Ezt a jövedelem-átengedést nevezik „táplálásnak” (*kormlenyije*).

A fejedelemnek jelentős jövedelmei származtak az igazságszolgáltatásból is. A Rövid Pravda szövege nem mindig tudatja, hogy a büntetéspénzből mennyi a sértettnek járó kártérítés és mennyi a fejedelemnek fizetendő „illeték”. Kivétel a Rövid Pravda 41-42. cikkelye, ahol a 12 grivna értékű büntetésből 10 a fejedelemé volt; illetve a „ladja”-t lopó tolvaj 30 rezant fizetett a károsultnak, 60-t pedig a fejedelemnek. Az igazságszolgáltatás fóruma minden esetben a fejedelmi udvar volt, pl. oda kellett a tolvajt vezetni. Szabályozták a büntetéspénzek behajtásánál közreműködő fejedelmi tisztségviselő juttatását: természetbeni ellátás járt neki egy héten keresztül. Végül a fejedelemnek lehetett valamiféle ingatlan tulajdona is, mivel a Bővített Pravda szerint büntetendő, ha valaki a határjeleket eltávolítja. A határjelek magántulajdonról tanúskodnak, eltávolításukért 12 grivna büntetést lehetett kiszabni. Arról, hogy mi volt a határjelek között, nincs információ. Kivételként említhető a méhészkedés határmezsgyéiről szóló passzus, amelyben az

udvarok közti határjelző pontokról és „mezei határról” is hallunk. A Bővített Pravda 1200 körül keletkezett, a passzusaira építő megállapításokat is ezen időbeli határvonal tájkára kell érvényesnek tekinteni.

4. 4. Települések

Ha a Kijevi Ruszt alkotó etnikumok életmódjából indulunk ki, településekről csak a szlávok és a varégok esetében beszélhetünk. A Ruszhoz csapódó lovasnomádoknak értelemszerűen nem voltak stabil településeik; de a halász–vadász finnugor csoportoknak sem. A földművelő szlávok folyó közeli településeken éltek, amelyeket eleinte csak a kedvező földrajzi elhelyezkedés, majd farönkökkel megerősített földsánc védett (*gorogyiscse*). A varégok szintén a természet–adta védelmi lehetőségeket használták ki. Tipikus elhelyezkedés volt a folyótorkolatban emelkedő magaslat, ahol a települést legalább két, esetenként három oldalról is a folyó védte. A magaslatról jól be lehetett látni a környéket is. Később ezeket a településeket is védelmi építménnyel (farönkökkel megerősített földsánc) vették körül. A kereskedőtelepek fekvése vonzotta az újabb megtelepedőket, így ezek váltak a későbbi városiasodás alapjává. A megerősített helyek közelsége kedvezett a kisebb települések létrejöttének. Mindez településbokrok létrejöttét eredményezte, amihez hasonlót másutt is találunk a korai időkben. A megerősített központ volt a „város”, ami körül a többi elhelyezkedett.

A településtörténet kutatásában fontos körülmény, hogy a régészet felszínre hozott számos, az államalapítás előttre datálható települést (*gorogyiscse*), ugyanakkor a Kijevi Rusz idején a falusi és a városias jellegű települések elkülönítését és megragadhatóságuk kritériumait nem dolgozták ki. Így a Kijevi Rusz idején a két településtípus összemosódik, illetve időnként egy általános városfejlődési (lényegében differenciálatlan településtörténeti) folyamatban oldódik fel. A helyzet tisztázatlansága miatt fordulhat elő, hogy hol 300, hol 414 várost említenek, de ennél nagyobb szám is előfordul. A Kijevi Rusz kutatásában a városok kérdésében uralkodó zavart a következő okokban látjuk:

1. A skandináv forrásokban a Rusz nevéként felbukkanó „Gardariki” (azaz a „városok országa”) olyan értelmezést kapott, mintha a városokon kívül más település nem is létezne. Így az egyes központok nevéként felbukkanó településnevek mögött eleve csak városokat láttak.
2. Teljesen hiányzik a nyugat–európai városfejlődéssel való összehasonlítás az orosz és ukrán történetírásból.
3. A mai orosz „gorod” = „város” jelentést visszavetítik a Kijevi Rusz idejére, noha eredetileg a „gorod”-nak csak „megerősített település” értelme volt. A mai ukrán nyelv vitte tovább a szó eredeti jelentését: „gorod” = „kert”, „goroditi” = „elkeríteni”. A város ukrán megjelölése ettől különbözik: „miszto”.
4. Mindezekhez járult minden konkrét elemzés nélkül az a marxista tétel, hogy a városok a munkamegosztás eredményeként jöttek létre.

A nyugat–európai történészek az orosz–ukrán kutatás hagyományos város–értelmezését cáfolják, a városokat mint katonai–adminisztratív központokat és a távolsági kereskedelem csomópontjait mutatják be. Eszerint a Kijevi Rusz városai településkonglomerátumok, nem egyszerre keletkezett és különböző funkciójú városrészek együttese. Ami közös bennük, egyik városrész sem élvez olyan testületi jogokat (autonómiát) biztosító privilégiumokat, mint a nyugat–európai városok esetében tapasztaljuk. Véleményünk szerint a Kijevi Ruszban városnak nevezhetők azok a települések, amelyeknek kiemelkedő védelmi szerep jutott, valamint megerősített adminisztratív–igazgatási központok voltak. A „legvalódibb”, Bizánchoz és az arab világ központjaihoz mérhető városok a távolsági kereskedelem

központjává lettek, mint pl. Kijev és Novgorod. Ilyen típusúakat a korabeli Nyugat–Európa nem ismert.

A városias, erősített települések legfontosabb típusa Kijev és Novgorod. Mindkettő a kor nagyvárosának tekinthető méretük és a lakosságuk számát illetően. A tatár hódítás előtt Kijev lakosainak számát 30–40 000-re teszik, Novgorodét a 11. században 10–15 000-nek, a 13. századra 20–30 000-nek tartják. Mindkét város a kezdet kezdetétől adminisztratív–katonai és kereskedelmi központ. A település egyik része a fejedelem által épített vár (fellegvár, *gyetyinyec*; későbbi néven: kreml), ahol az első templomok is álltak. A későbbiekben ez a fejedelmi központ rész Kijev esetében bővült, pl. Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav építkezései jól elkülöníthetők. A „fellegvár” alatt mindenütt megjelentek a *suburbium*(ok): a *podol*, majd *poszad*, később *szloboda*; ahol a kézműves–kereskedő csoportok éltek. A két nagyváros esetében több ilyen rész is létrejött, ezek az ún. „*konci*”-k (végek), amely szerint a városok belső élete is szerveződött. Kijev kb. 70 hektárnyi területen helyezkedett el; földsánc és ráépített faszerkezet biztosította a település védelmét. A védelmet szolgáló erősítmény kb. 11 m magas, a ráépített faszerkezettel együtt helyenként elérte a 16 m-t. Átlagszélessége 27 m volt, hossza összesen 3,5 km. Ez az erősítmény–nagyság csak a fejedelmi központra vonatkozik.

A korai időszakban e két, valóban „világváros” kívül a kereskedelemben fontos szerepet csak azok a települések játszottak, amelyek a 10. században Bizánccal kötött kereskedelmi szerződésekben szerepeltek, és Bíborbanszületett Konstantin császár is ismeri őket. Ilyenek pl. Csernyigov, Perejaszlavl, Szmolenszk, Visgorod és Ljubecs. Csernyigov és Szmolenszk felépítése hasonló a Kijev – Novgorod típushoz: eredetileg a *gyetyinyec/podol* kettősségében kialakuló település, csak lélekszámuk volt kisebb. Perejaszlavl esetében a védelmi funkció erőteljesebben volt jelen, a település fekvése miatt is jobban védhető volt, mivel három oldalról folyó vette körül. Visgorod és Ljubecs fejedelmi rezidenciaként jött létre. Hozzájuk hasonló az újabb kutatások során feltárt Peremisl és Halics is. Ljubecset kutatták meg a legalaposabban, rekonstrukciója is elkészült. Visgorodnak és a később épült Belgorodnak Kijev szempontjából „örtorony” vagy „elővéd” szerepe volt. Hasonló céllal épült egy egész védelmi rendszer a steppével érintkező részekben: Kijevhez tartozóan pl. Kanyev, Zarub, Torcseszki; Halicshoz tartozóan Kucselmin, Bakota, Usica.

A falu jellegű településeket (*szelo*) ott találjuk meg, ahol a földművelő közösségek lakóhelye van. Létüket a Pravda alapján bizonyítani lehet. A kijevi időszakban az „*obscsina*” elnevezés nem fordul elő, helyette a vérségileg összetartozó közösség „*verv*” illetve a jogi szempontból egységeként kezelt, nem feltétlenül rokonokból álló közösség (*mir*) szerepel. Ld. a Pravda megfelelő paragrafusát, mely szerint ezt a közösséget terheli az idegen vérdíj megfizetésének kötelezettsége. Az agrárstruktúrából fakadó különbségekkel magyarázható, hogy párhuzamosan jelen van mind a kiscsaládi gazdálkodásra utaló „*dim*” (füst), mind a nagycsaládi gazdálkodást kifejező „*szelo*” (falu). A „*szelo*” fogalmával ott találkozunk pl. a 12. században, ahol az egyház számára tesznek adományokat. Ez esetben a „*szelo*”-nak tulajdonosa van, tehát inkább *predium*nak értelmezhető. Más esetben pl. Izjaszlav emberei a 12. század közepi harcok során Kijevből távozva „*szelo*”-ikat is kénytelenek elhagyni, ekkor pedig inkább a „*kormlenyije*” egységeinek tekinthetők, és a volosztyhoz állanak közelebb. A szó etimológiája szerint (a „*szelo*” ~ „*szeszty*”/”*szigety*” = „ülni” igéből származik) viszont a „földön ülő” azaz egy helyben lakó, letelepedett életmódot folytató földművelő közösség lakóhelyére enged következtetni. A „*szelo*” viszonylag ritka előfordulása azzal magyarázható, hogy az

elbeszélő források elsősorban az eseményekre koncentrálnak; a gazdaságot jobban tükröző oklevelek (*usztav*) száma csekély, illetve későbből származik.

5. A társadalom

5. 1. A fejedelem és a kíséret

A Kijevi Rusz létrejötte után elsősorban a nagyfejedelemről vannak információk. A nagyfejedelem hadat vezet, dönt a háború és béke ügyében, a vallási kérdésekben nyilvánít véleményt és az igazságszolgáltatás letéteményese. A hadakozás során a fejedelmek egymással konfliktusba keveredtek (ld. pl. Igor és a drevljan Mal); de Bizánc ellen vonulva és a sztyepei harcok során a kijevi nagyfejedelem mellett ott kellett lenniük a Kijev számára adót fizető törzsek fejedelmeinek és haderejének. Az „egész Rusz” nevében békét és Bizánccal szerződést kötő személy ugyancsak a nagyfejedelem, más fejedelmek jelenlétéről nem szól a PVL, csak a kísérettagok nevét sorolja fel. A fejedelemnek a pogány vallási rítusban betöltött szerepéről egyedül Vlagyimir tette tanúskodik, midőn az isteneket ábrázoló idoloikat felállíttatta a kijevi várhegyen. A fejedelem igazságszolgáltatási jogkörét a Pravda cikkelyei alapján regisztrálhatjuk. A passzusok jelentős része a szokásjogon alapuló rendszert állít elénk, így bizonyára a fejedelem bírói funkciójának is korábbra visszanyúló eredete van.

A nagyfejedelem leszármazottait származásuknál fogva fejedelemnek tekintették, rajtuk keresztül valósult meg az egyre növekvő területű Rusz irányítása. A fejedelmi házasságok fontosabb eseményeiről tudunk, de messze nem mindegyikről, hiszen a fejedelem leánygyermekéről sokszor születésüket sem jegyezték fel. A fejedelmi családfa női ága igen hiányosan mutatható be. Adatok híján véleményünk csupán feltételezés: a kijevi nagyfejedelem fiai az egyes később meghódított központokba kerülve a korábbi törzsi központ elitjéhez házasságon keresztül kötődtek. Ez lehetett az a személyi kapocs, amely háttérét adta pl. olyan merész lépéseknek, mint a Kijev számára fizetendő adó visszatartása. Másrészt így érthető a helyi elit ragaszkodása bizonyos személyekhez. E konkrétan nem igazolható kapcsolatoknak túlzott jelentőséget semmiképpen sem akarunk tulajdonítani, hiszen a 12. századtól a fejedelem személyének megválasztása, hívása, a fejedelem elkergetése ennek némileg ellentmondó helyzetről árulkodik.

A törzsi–nemzeti elitből kiemelkedő fejedelem katonai, bírói, spirituális ügyekben döntési jogkörrel volt felruházva. Kiváltságos helyzetét előkelő származásának köszönhette, de e privilegizált helyzet önmagában semmiképpen sem jelent monarchikus hatalmat, még kevésbé azt, hogy a fejedelem azonnal földbirtokos is volt. A földbirtoklás csírájának, de legalábbis egy területhez való ragaszkodás megnyilvánulásának az 1097. évi ljubecsi megállapodást tekintjük. A fejedelmek zsákmányból és az alávetett törzsek adójából származó jövedelme mellett a 12. századra mutatkoztak a földbirtoklás első jelei, pl. 1150-ben, amikor Rosztyszlav Msztyszlavics fejedelem a szmolenszki püspökség megalapításakor két falut is adományozott.

A fejedelmi hatalom legitimáló tényezőit vizsgálva megállapítható, hogy nincs koronázás, csak trónra ültetés, úgy tűnik, e mozzanat megmarad a világi keretek között, és hiányzik belőle az a spirituális megerősítés, amely az uralmat *Dei gratia* eredezteti. Az intronizációt („*sede na stol otca svojego i deda svojego*”) kísérő híradásnak a megfogalmazása az uralom családi szálon igazolható jogosságát bizonyítja csupán. Az a néhány oklevél (*usztav*), amely a korból fennmaradt az „Én, a fejedelem.” („*Sze jaz knyaz...*”) formulával kezdődik, majd a Szentháromságra utaló mondat követi, amely a

fejedelem keresztény voltáról tanúskodik. A nagyfejedelemtől kisebb rangú fejedelmek esetében a nagyfejedelemtől kapott felhatalmazás vagy a helyiek közreműködése (hívás, választás) teremtette meg a legitimitációt.

Vitatott kérdés a nagyfejedelem és a többi fejedelem egymáshoz való viszonya. A fejedelmi dinasztian belül a rokonság ténye fennáll, az idő multával az egyes generációkon belül rokonsági fok tekintetében távolodás következik be. Általános törekvésnek mutatkozik és *de iure* el is ismerik, hogy a fejedelmi dinasztian belül minden felnőtt férfi jogosult a dinasztia hatalmából (jövedelmeiből, presztízséből stb.) részesülni; ugyanakkor *de facto* a távolabbi rokonság kiszorítására törekednek. A jog szerint megfogalmazott elv, a dinasztia felnőtt férfi tagjai között a rangidősség (*senioratus*) alapján tesz különbséget; a törekvések pedig a primogenitura megvalósítására irányulnak. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer az évkönyvek a rokoni kapcsolatok jelölésére használt kifejezésekkel (apa, fiú, fivér) írják le. A konkrét vérségi kapcsolatok az oldalági rokonok között nem egyértelműek, mégis a közvetlen vérségi kapcsolatra utaló fogalmakkal írják le. A jelenség magyarázatául az szolgálhat, hogy a Kijevi Ruszban a kereszténység felvétele után (amelyet az állam létrejöttével azonosítunk) nagyon lassan bomlottak fel a korábbi vérségi–nemzetségi kötelékek, nem lépett helyükbe egy személytelen intézményi kapcsolatrendszer, amely a nagyfejedelem és a többi fejedelem közti viszonyt objektívebbé tette volna. Azaz biztosította volna a legfőbb hatalomra jogosultak körének szűkülését és a dinasztia többi tagjának az előkelők csoportjához való idomulását. Végző soron a társadalom csúcán a vérségi–nemzetségi előkelők egy csoportját látjuk, amelynek differenciálódása igen lassan halad előre. A differenciálódás bizonyos egyéneknek a csoporton belüli kiemelkedését jelzi: pl. a 12. század közepén az ún. *duumviratus* idején létezett egy apává–fiúvá fogadás, ami a valós rokoni kapcsolatok helyébe egy fiktív rokonságot léptetett. A 12. század második felében működő *duumviratus* a kezdetek után nemcsak személyek, hanem rajtuk keresztül dinasztia-ágak közti hatalom-megosztási mód is. Úgy tűnik sikeresebb volt (hosszabb ideig létezett) mint Bölcs Jaroszlav által elrendelt *triumviratus*. A másik póluson van példánk a dinasztiaiból való „kihullásra” is (pl. Ivan Berladnyik és fia), amihez a voloszty nélküliség vezetett. Bizonyára gyakoribb volt ez a jelenség, de a krónika csak olyan eseteket jegyzett le, ahol a voloszty szerzésre igen szívósan törekedtek. Szórványos próbálkozások lehettek a háttérben ott is, ahol egy-egy személyről semmit sem tudunk azon kívül, hogy el tudjuk helyezni a családfán. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer tehát egyre kevésbé függött a valós rokoni kapcsolatokról, alapvető volt az önálló jövedelemhez (voloszty) jutás, amely nem földbirtokot, hanem az adott területről beszedett adójövedelmet jelentette. Földbirtok híján indokolatlan a fejedelmek közti kapcsolatrendszerre a vazallitás fogalmát alkalmazni, ahogy ezt az orosz nyelvű történeti szakirodalomban nemegyszer teszik. A vazallitás fogalmának egy olyan kitágítása pedig, amely lehetővé teszi a nemzetségi viszonyokra való alkalmazását is, véleményünk szerint szükségtelen és csak a fogalmi tisztánlátást nehezíti.

A fejedelmek kiválását, kiemelkedését a törzsi–nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (*druzszina*) segítette elő. A kíséret jelenléte általában a bomló törzsi–nemzetségi társadalmak sajátja, így specifikus jelensége a Kijevi Rusznak. A kísérek a társadalom differenciálódásának elősegítői, amennyiben a fejedelem számára, akinek a szolgálatába szegődtek, olyan lehetőséget teremtenek, hogy akaratát a környezetében érvényesíteni tudja. Az eredetileg törzs- illetve nemzetségszű fejedelmek (knyazok) számára a varég–ruszok megjelenése a kelet–európai térségben nagyjelentőségű volt: a kereskedő–harcos varégek a keleti szláv előkelőkön keresztül tudták adófizetőjükké tenni a környék törzseit.

A harcos elemek beépülése a keleti szláv knyazok kíséretébe a fejedelmi különhatalom létrejöttét gyorsította meg. A kíséret volt az a közeg – mindenütt –, amely legkönnyebben fogadta be és asszimilálni tudta a különféle etnikai közegekből érkezőket. A kíséreten belül ugyanis az eredet már nem volt lényeges, a fejedelem szolgálata hozta „közös nevezőre” a kíséret tagjait. További sorsuk is ettől függött, a fejedelemtől nyert juttatásoktól. A fejedelmek számára az idegen eredetű (nem helybéli szláv) kísérettagok fontosabbak voltak a helybéliekénél (noha ilyen kísérettagokkal is számolni kell), mivel a fejedelem szolgálatában és parancsai végrehajtásában nem jelentett visszahúzó erőt saját nemzetségük. A szolgálatok fejében a fejedelemnek gondoskodni kellett kíséretének tagjairól (élelem, ruházat, fegyver). Az adók nem mindig voltak elegendők erre.

A fejedelmek hiányzó jövedelmük pótlására indították egyre–másra a zsákmányszerző („kalandozó”) hadjárataikat. Elsősorban Konstantinápolyra és a Fekete-tenger melletti görög kereskedővárosokra támadtak, ahonnét olyan javakat tudtak zsákmányolni, amilyenre adó formájában nem lehetett szert tenni. Ugyanezen okból a kényszer erejével hatott a keleti szláv törzsek közötti további hódítás: az adók mennyiségét növelte. A prémek, illetve a hadjáratok során ejtett foglyok eladása a fejedelmet újabb jövedelemhez juttatta. A nagyobb jövedelem nagyobb létszámú kíséret eltartását tette lehetővé. A kezdeti időben a kíséretnek bizonyára szerepe volt abban, hogy a fejedelmek a dnyeperi víziút kereskedelmét meg tudták adóztatni, mígnem „szokássá” vált. Kijev előnyös földrajzi helyzete hozzájárult, hogy a nagyfejedelem nagyobb zsákmány- és adójövedelemhez jutott, mint a többi hasonlóan kiemelkedő törzsi-nemzetségi előkelő. Ez a körülmény a nagyfejedelmi méltóság létrejöttét is elősegítette.

A kíséret léte a fejedelem számára előnyöket biztosított, hanem kötelezettségekkel is járt, és a fejedelem egyben függött is bizonyos mértékben a kíséretétől. A kísérettagokkal (druzsynyiki) időről időre tanácskozott (*dumi*). Kezdetben a fejedelem közvetlen környezetében élt minden kísérettag: együtt laktak, közösen étkeztek. A 12. századtól az írott forrásokból ismerjük az erődítmények „*szenyi*”-nek nevezett részét, ahol a fejedelem összegyűlt kíséretének tagjaival és lakomázott (*pir*). A „*szenyi*” a régészeti adatok alapján egy fedett, de nyitott oldalú építmény volt, ahol kedvezőtlen időjárás esetén egy nagyobb csoport is kényelmesen elhelyezkedhetett. Hiába tartózkodott a fejedelem közelében a kíséret minden tagja, nem egyenlően részesültek a jövedelmekből, a kíséreten belül is kialakult egy hierarchia. Első jeleként értékelhetjük a Rövid Pravda azon cikkelyeit, ahol egyes fejedelmi tisztségviselők (*ognyiscsanyin*, *sztarsij konyuh*) vérdíja a duplájára emelkedett. Egy szűkebb és egy tágabb kör formálódott, a kisebb és a nagyobb kíséret, a szláv szóhasználat szerint ifjabb és idősebb kíséret.

A kíséret tagjai általában fegyveres szolgálattal tartoztak a fejedelemnek; az átlag fölél különleges megbízással lehetett emelkedni, ami kedvezett a kíséret további differenciálódásának. A fejedelem és kísérete nem tartózkodott állandóan ugyanazon helyen, a voloszty igazgatásával a kísérettagok közül bízott meg valakit a fejedelem, akit namesztnyiknek vagy poszadnyiknak neveztek. Ha nagyobb had toborzására került sor, a vojevoda és a tiszjackij voltak a fejedelem segítségére. A kísérettagok közül azok emelkedhettek ki, akik megbízhatóságuk alapján lehetőséget kaptak egy-egy fontos feladat ellátására, a származás itt nem játszott szerepet. A poszadnyik és a vojevoda elsősorban nem a fejedelem környezetében teljesített szolgálatot, ezáltal a szó fizikai értelmében távolabb kerültek a fejedelemtől, a plusz feladat pedig kiemelte őket a kísérettagok közül. Szükségszerű, hogy a fejedelemtől nagyobb juttatás járt nekik. A PVL a fejedelmi helytartókat bojároknak nevezi. A bojárok tehát eredendően szintén a kíséret tagjai voltak, a fent említett okok miatt igen hamar leváltak a kísérettről.

A bojár szó etimológiája vitatott, hogy tudniillik szláv vagy török eredetű-e a szó. A szláv etimológia szerint a „bo(l)jarin” a „boj-” vagy „bol-” többől származik, az első változat szerint „harcos”, a második szerint „nagy, hatalmas, több” jelentést tulajdonítanak a szótőnek. A török nyelvből való származtatás a második verzióval összecseng: a „bojar” = „nagy, gazdag, nemes” alapjelentésből származik. Bármelyik szövetimológiából indulunk ki, a bojár réteg helyét a harcos kísérettagok leggazdagabbjai között jelöli ki. A fejedelmi helytartó szerep vélhetően a fejedelmi jövedelmek begyűjtésében is fontos pozícióhoz juttatta a bojárokat. Ezt jelzi pl., hogy a kijevi megmozdulások idején (1068, 1113, 1147) a népharag ellenük irányult: házaikat feldúlták, kifosztották. Sem a PVL-ben sem a Pravdában nincs utalás arra, hogy a bojárok földbirtokosok lettek volna. A bojár–fejedelem viszony egy átalakulóban lévő kíséretviszony, amely a fejedelmi jövedelmek „táplálásra” átengedett részén keresztül érvényesül, és magában hordja a bojári függetlenedés lehetőségét.

A földbirtok léte vagy nemléte a bojárok esetében még kevésbé igazolható vagy cáfolható, mint a fejedelmek és az egyház esetében. Halicsi területen a 12–13. század fordulóján fellépő erőteljes bojári oppozíció mögött a fejedelemtől való teljes függetlenedést látjuk, amelynek alapja elvileg a földbirtok is lehetett, Halicsban valószínű, hogy a sókereskedelemből származott jelentős bevétel. A bojári földbirtoklásra bizonyító adataink csak a 14–15. századból Novgorodból vannak. Hiányoznak az adományokat rögzítő oklevelek. De hogyan is adományozhatott volna a fejedelem földbirtokot, ha ő maga is csak időlegesen rendelkezett egy terület jövedelmeivel? A 12. században a fejedelmek „diplomatai” is a bojárok közül kerültek ki. Pl. Pjotr Boriszlavics, aki számtalan ügyben járt el Izjaszlav Msztyszlavics nagyfejedelem megbízásából. A bojárok, akik a fejedelmi kíséretől leszakadva távolabb éltek, időnként felkeresték a fejedelmet, hogy tanácskozzon velük (*dumi*). A bojárok végleges leszakadása az egykori kíséretől a 13. század végére következett be, volhíniai példánk vannak erre.

A kíséret másik része megtartotta szoros kapcsolatát a fejedelemmel a szó fizikai értelmében is, hiszen továbbra is egy fedél alatt éltek (mladsaja druzsina). A kisebb kíséret tagjait az összefoglaló „grigy”/”grigyba” szóval jelölték, amely a skandináv „grid”-ből származva személyes szolgát, testőrt jelent. A fegyveres kíséreten belül is lezajlott egy differenciálódási folyamat, az ide tartozó csoportok a következők voltak: *gyetszkije*, *otroki*, *paszinki*, *koscsei*, *csad(o)*. A „*gyetszkije*” a kisebb kíséret felső rétegét alkotta, ők ott voltak akkor is, amikor a fejedelem a bojárokkal tanácskozott (*dumi*). A „*gyetszkije*” csoportot szabadok alkották. A forrásokban a 12. századtól kezdve fordulnak elő; de inkább a részfejedelmi korszak szereplői. Tulajdonképpen a nyugat-európai ministerialisoknak felelnek meg. Az „*otroki*”-nak nevezett személyek a fejedelem környezetének nem szabad tagjai közül kerültek ki. Egy nevezetes otrok a mártírhálált halt Borisz Vlagyimirovics szolgája volt, Georgij, aki éppen magyar származású volt, és urát védelmezte a rátörő gyilkosokkal szemben. A *paszinki* és a *koscsei* szintén a 12. századtól vannak jelen a fejedelem kíséretében, de ekkor sem szerepelnek túl gyakran. Az utóbbi a druzsinába került török (kun) elemek közül kerülhetett ki. Mindkét elnevezés a fejedelem udvari szolgálait takarja. Andrej Bogoljubszkij megölésekor (a novgorodi krónika szövege szerint) csak egy fiatal koscsej volt a közelében, ez esetben gondolhatunk volgai bolgár származású egyénre is. A fejedelem környezetének legalsórendűbb szolgálói az összefoglaló néven „*csado*”-nak nevezett csoport volt.

Ahogy a fejedelmek egymás közti viszonyának leírására a rokonsági fokot jelölő terminus technikákat alkalmazták, a fejedelem és a kísérettagok viszonyában ugyancsak ezek domináltak. Mindez a nemzeti társadalom lassú átalakulásának kísérőjelensége. A

nagyobb és gyorsabban felbomló druzsinából váltak ki a bojárok, akikből a 12–13. század fordulójától kezdve fokozatosan alakult ki egy földbirtokos réteg, de a kísérethez tartozás köldökszínórját még a 13. század végén is viselték. A kisebb kíséret átalakulása szintén lassan haladt: a fejedelmi udvartartás formálódott ki belőle, de a 12. század végi kezdetek után – hosszan átnyúlva a részfejedelemségek időszakába – fejeződött be. A fejedelmi udvartartás legfontosabb tisztségviselői a holopok közül kikerülő tyiun és kljucsnyik voltak; de ismerünk *mecsnyiket* (kardhordó), *biricset* (őr), *dajkát*, *nevelőt*. A kijevei korszakban és a részfejedelemségek kialakulása idején a fejedelmek még igen közel álltak a társadalom egészéhez, udvaruk inkább egy vendégeket maga köré gyűjtő udvar volt, nem pedig gazdálkodási egység.

A kíséretetek a 9–10. században varég elemekkel töltődtek fel, a 12. századtól a sztyeppeiek török elem került túlsúlyba: északon a volgai bolgárok, délen pedig az úz, tork, kun népesség volt jelen nagyobb számban. Amilyen viszony jellemezte a fejedelmet és kíséretét, a rendszeres tanácskozások és lakomák (*dumi*, *piri*); hasonlóan írható le a nagyfejedelelem és a többi fejedelelem kapcsolata is. Az időnkénti összefüggéseikre, tanácskozásaikra több kifejezést is használnak: „*szjom*”, „*szjezd*”, „*szobor*”. Végso soron a nagyfejedelelem és a többi fejedelelem viszonya egy virtuális kíséretviszonynak fogható fel; egy olyan sajátos rendszernek, amely sem bizánci, sem kazár minta alapján nem vezethető le.

5. 2. A szabadság és függőség típusai

A társadalmi különbségek és a differenciálódás legobjektívebb példáit a korai törvényekből meríthetjük, pl. a gyilkosság esetén kiszabható vérdíjak (*vira*) összegéből. A Kratkaja (Rövid) Pravda Bölcs Jaroszlav-kori részéből származik a vérdíj fizetésének alapszövege, ugyanis ekkor a vérdíj mellett megengedték a vérbosszút is a legközelebbi hozzátartozók (apa, fiú, testvér, unokatestvér) számára. A vérdíj összege szabad ember (*muzs*) számára 40 grivna volt. Néhány évtized múlva a szabad emberért fizetendő 40 grivna mellett megjelenik a dupla vérdíj (80 grivna), ha a gyilkosságot a fejedelelem szolgálatában álló személy, pl. ogyisicsanyin, fejedelmi tyiun, főlovász (konyuh) sérelmére követték el. Szabad nő megöléséért csak egy fél vérdíj járt. Ha szolgál (rab) esett áldozatul, hat grivna volt a vérdíj; ez a szolgál árának felelhet meg. A „dupla szolgál–vérdíj”, azaz 12 grivna volt fizetendő, ha az illető fejedelmi szolgálatban állt; pl. a fejedelelem falusi előjárója (*sztarosza*), rab–dajka vagy *gyagyko*, azaz a fejedelelem gyermekeinek nevelője volt. A *szmerd*, a *rjadovics* és a *holop* halála esetén öt grivna volt fizetendő; valami oknál fogva a szolgálknál alacsonyabbra taksálták, noha nem közéjük sorolták őket. Társadalmi különbségek mutatkoznak a testi sértések esetében kiszabott bírságok összegénél is. Itt elsősorban az okozott sérülések alapján szabályozzák a büntetést, de éles határ húzódik a szabadok és a szolgálak megítélése között. A szolgálak által okozott kár miatt ők maguk nem vonhatók felelősségre: a szolgálért urának kell jótállnia anyagilag. Kiemelt helyzetre utal, hogy a varég–kolbjag esetében nekik a bíróság előtt nem kell tanút állítaniuk, elegendő az eskütétel.

A társadalmi berendezkedéshez értékes adalék az ún. idegen vérdíj (*gyikaja vira*) esete. Ha holttestet találnak, illetve nem állapítható meg a gyilkos személye, akkor annak a közösségnek kell együttesen kifizetnie a vérdíj összegét, amelynek közelében a holttestet meglették. Ilyen esetben a közösség maga dönti el, milyen arányban osztja fel tagjai között a kifizetendő összeget. Ez a közösség a nagycsalád (*verv*), amely az *obscsina* korai formájának tekinthető. A „*verv*” a Pravda korai szövegében szerepel csak, később felváltja

az obscsina. A szóhasználat változását általában azzal magyarázzák, hogy vérségi és területi alapon szerveződött-e.

A törvények alapján a társadalom szélső rétegeit lehet könnyen elkülöníteni: a fejedelem szolgálatában álló elitet, a dupla vérdíjasokat; illetve a teljesen tárgyként kezelt holopokat, akikért tulajdonképpen vérdíjat sem kellett fizetni, csak az árát megtéríteni. A holop a bíróság előtt nem is tanúskodhatott. A társadalom zömét a jogilag szabadok alkották, akikért a 40 grivna vérdíj járt. Az egységesen szabadnak mondottak között lényeges gazdasági különbségek mutatkoztak, őket fenyegette az eladósodás veszélye, ami akár szabadságuk elvesztésével is járhatott. A „köztes” rétegek helyzetének megállapítása a legnehezebb.

A személyükben nem szabad rétegek között a legalsó fokon a holopok álltak, olyan helyzetűek, mint Nyugat- és Közép-Európában a „*veri servi*”. A holopot fel lehetett kutatni, ha elszökött; ha megtalálták, vissza kellett szolgáltatni gazdájának, de legalább is nem volt szabad befogadni. A holoppá válásnak három útja létezett, ha valakit eladtak, illetve megvásároltak; ha valaki rabnőt vett feleségül mindenfajta kikötés nélkül; és ha valaki szolgálatba szegődött megállapodás illetve szerződés (*rjad*) nélkül. Akik *rjad* alapján álltak valakinek a szolgálatába, azokat *rjadovicsok*nak nevezték. De a *rjadovics* gyűjtőfogalom, előfordulhat, hogy a megállapodás alapján szolgáló illetőt a szolgálat fajtája szerint jegyezték fel (ld. *tyiun*, *kljucsnyik*). A törvény tiltja ugyan, hogy más úton-módon pl. adósság ledolgozása céljából valakihez munkára beállt személyt (*zakup*) holoppá tegyenek. A *zakupok* kölcsönt vettek fel, ami lehetett pénz, nemesfém, áru, vetőmag; de valami okból nem tudták az adósságukat a kamattal együtt törleszteni. Ilyenkor került sor arra, hogy munkával róják le a hátralékot. A *zakupok* előfordulásának gyakorisága arra enged következtetni, hogy egy növekvő számú csoport lehetett, és ebből a helyzetből nehéz volt visszakerülni a szabadok közé.

A többi függő vagy félszabad társadalmi réteg esetében kevesebb adatunk van. A „*cseljagy*”-t „háznép”-nek (lat. *mansio*) lehetne fordítani, hiszen ebből származik a magyar „cseléd” és „család” szavunk is. A PVL-ben a *cseljagy* adás-vételéről olvashatunk „*cseljagy i szkot*” (*szkot* = szarvasmarha) kitételben. Mivel adták-vették, a *cseljagyin* helyzete lényegileg a holopéval volt azonos, mégis megkülönböztették. A különbségtétel okaként fogságba került személy idegen eredetére gondolhatunk, ami a megkülönböztetés alapjául szolgált. Az „*izgoj*”-t migráns, vándorló, természetes közegéből, a nemzetségből kiszakadt egyénnek foghatjuk fel. Nemcsak az alsóbb rétegekben bukkan fel, hiszen ismerünk *knjaz-izgojt* is, aki *voloszty* nélkül vándorolt egyik fejedelmi udvarból a másikba. A „*puscsennyik*” és a „*proscsennyik*” lényegében libertinusok, akiket „elengedtek” illetve „elbocsátottak” azaz felszabadítottak. Az egyházhoz kapcsoltan említik őket. Ugyancsak a szó etimológiájához fordulhatunk a „*zadusnije ljugi*” helyzetét keresendő: a felszabadító lelki üdvéért az egyház számára adományozott szolgákat nevezhették így; ld. a magyarországi gyakorlatban hasonló jelentéssel: *dusnok*.

Nehezen tisztázható a *szmerdek* esete. A *szmerd* a Russzkaja Pravda szerint függő elem lehetett, mivel megöléséért öt grivna vérdíjat kellett fizetni, kevesebbet, mint egy holopért. A *szmerdek* az elbeszélő forrásokban adót (*dany*) fizetnek, ld. novgorodi évkönyvek. Esetükben többféle értelmezésre nyílik lehetőség: a szabad paraszti státusztól a személyében függő földművesig. Úgy gondolom, a problémát az okozza, hogy a 10–13. század viszonyain belül a változásokat adatok hiányában nem lehet regisztrálni. A társadalom átalakulása pedig – ez bizonyosra vehető – nem hagyta érintetlenül ezt a csoportot sem. Eredendően a *szmerdek* a leigázott keleti szláv törzsek adófizető szabad parasztjai, ezért különböztették meg őket a nagyfejedelem alá tartozó helyi szabad

lakosságtól, amely nem fizetett adót a fejedelemnek. A szmerdek később az államnak adózó paraszt értelmében rögzült. A szmerdek Pravda-beli helyzetéből kitűnik, hogy semmiképpen sem azonos a közszabad réteggel (muzsi), akik a társadalom zömét alkották. Ugyanakkor a szmerdek a fejedelem gyalogos csapataiban harcolnak és háború esetén lovat is kellett adniuk a fejedelemnek. Ez még a korábbi teljesen szabad állapotra utal, amely a 11. század végére jelentősen megváltozott. A szmerdek fejedelemtől függő helyzetét mutatja, hogy haláluk után – ha nem rendelkeztek – a fejedelemre száll a vagyonuk. Ilyen kikötések a bojárok és a kísérettagok esetében nincsenek. Végül is a szmerdek állapotában e rövid idő alatt bekövetkezett változást csak óvatosan lehet megfogalmazni.

A különböző rétegek egymáshoz való viszonyára többféle hipotézis született. Azokat, amelyek arra a prekonceptióra épülnek, hogy a Kijevi Rusz létrejöttétől fogva feudális állam volt, egészében elvetjük; mivel véleményünk szerint forráskezelési hibából származnak. Ebben az értelmezésében „összecsúsznak” a különböző időben előforduló fogalmak, pl. a „*milosztnyik*” a 12. század végénél korábban nem jelenik meg a forrásokban, és akkor is csak a vlagyimir–szuzdali területen. Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy a *zakup* réteggel és az adósság problémával a Bővebb Pravda igen hosszasan foglalkozik. Ha számokat nem is tudunk felsorakoztatni, az arányokra mégis következtethetünk. Ugyancsak valamiféle arányt sejtet bizonyos csoportok előfordulásának, említésének gyakorisága. Pl. a puscsejnyik, proscsejnyik csoportok és a zadusnije ljugyi alig néhányszor felbukkanó elnevezések a 11–12. században. Helyzetük Európa más régióiban felbukkanó libertinus réteghez hasonlítható. A *cseljagy* / *holop* helyzetében valóban csak árnyalatnyi a különbség: inkább az eredetükben keresendő. Úgy gondolom, a *rjadovics* és a *zakup* kategóriát továbbra is meg kell különböztetni, noha a kevés adatból az látszik, hogy mindkét csoport szolgálatot vállalt. A *rjadovics* megállapodást kötve, a *zakup* adóssága fejében. Ismernünk kellene az okokat és a feltételeket, amely szerint a *rjadovicsok* szolgáltak. Erre sajnos nincs adatunk. Tisztázatlan és későbbi a najmit és a rolejnyik réteg szerepeltetése, hiszen a 11–12. századból nincsenek létezésüket igazoló adatok, csak későbbiek. Felbukkanásukat a társadalmi differenciálódás hozta magával, a vetőmag–kölcsönre pedig az éhség – esztendők miatt kerülhetett sor.

5.3. A *vecse*

Kezdetben a „*muzsi*” vagy „*ljugyi*” szavak minden bizonnyal a közszabadságot élvező egyének megjelölésére szolgáltak. Később, amikor jelzős szerkezetben kerülnek elénk, mint pl. „*lucssije muzsi*” (jobb vagy legjobb emberek) vagy „*ljugyi gradszkije*” (várbeli emberek), a közszabad réteg differenciálódását jelzik. A fejedelemnek is vannak „emberei” (*muzsi*, *ljugyi*), akikkel tanácskozik, tehát a kísérettagok közé tartoznak. A „*gradszkije ljugyi*” nem kísérettagokat jelöl, hiszen adott esetben a fejedelem akaratának ellenszegülnek, amit a kísérettagok aligha tehettek meg. A „*gradszkije ljugyi*” jelentkezik más formában, amikor az évkönyvek a kijeveiek, halicsiak, szmolenszkiek, novgorodiak stb. módon határozza meg csoportjukat. Tehát valamilyen formában a területi központhoz tartozó embereket jelöli. Biztosan ki vannak zárva e fogalomkörből az idegen kereskedők, akiket „*goszty*” (vendég) néven ismertek Rusz-szerte. A „*gradszkije ljugyi*” helybeliek, akik között vannak „*cerkovnije ljugyi*” (egyházi emberek) és „*sztarejsina grada*” (a város seniorjai). Egy olyan csoport, amely adott esetben a fejedelem akaratával is szembeszegülhetett. Szabad voltuk mellett szól, hogy alkalmanként fegyvert viselhettek, ilyenkor „*voi*” = „harcosok” volt az összefoglaló nevük. Vállalták a harcot egyik–másik fejedelem érdekében. Szabad voltuk mellett szól, hogy véleményüket testületként is

megfogalmazhatták, és képviselőiken keresztül tudatták a fejedelemmel. Ez a testület a *vecse*.

A *vecse* mint a központi településeken működő testület jelent meg a forrásokban. A *vecse* véleményt nyilvánított a háború és béke kérdésében, támogatta egyik vagy másik fejedelmet akár fegyveresen is. A *vecse* az a testület, amely feltételeket szabott a hívott fejedelemnek. A *vecse* tehát a politikai élet aktív közreműködője volt. A *vecséről* szóló első híradások Novgorod esetében már 1016-nál, Belgorod esetében 997-nél olvasható, ami a 12. század eleji PVL-ben – a kutatás mai állása szerint – későbbi betoldás lehet. A *vecse* mint testület a 11. század második felében kezdi hallatni a hangját, igen aktív az egész 12. századon keresztül, a 13. század elején helyenként visszaszorulóban van, másutt továbbra is virulens (pl. Novgorod). A *vecse* tevékenységének csúcspontját az évkönyvekben az alábbi események jelzik: pl. Kijev (1068, 1147–1148), Halics (1144, 1188), volhíniai Vlagyimir (1197), Rosztov–Szuzdal (1157), Kljazma-parti Vlagyimir (1157), Polock (1159), Szmolenszk (1185). A *vecse* működése a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész Rusz területén általános. Hogy nem mindenütt egyformán tudunk róla, azt lehet az amúgy is szűkös forrásanyag egyenetlenségével magyarázni. A nevezett időszak *vecse*-aktivitása – úgy tűnik – a szétagolódás folyamatának kísérőjelensége. A fentebb elősorolt megmozdulások a fejedelem és a *vecse* közötti hatalmi konfliktusok állomásai.

A *vecsén* megjelenő közösség (kijeviek stb.) nemcsak a központban lakókat foglalja magába, hanem a „körzet”, a volosztj szabad lakosságát is. A *vecse* lényegében egy *conventio populi*, óvakodnánk mégis „népgyűlésként” definiálni, mivel az egyenlőségen alapuló ősi szláv közösségekkel a *vecse* kontinuitása nem igazolható. A volosztj és a település központjában összehívott *vecse* hatalmi kérdésekben nyilvánította ki akaratát, de a konfliktusokból leszűrhető, hogy a *vecse* mint testület szintén érdekcsoportok szerint tagolt volt. Nem lehetett független a fejedelmi kíséret legfőbb tisztségviselőitől (namesztnyik, poszadnyik, tiszjackij), akik a fejedelem nevében a volosztjot irányították; de nem volt független a helyi előkelők akaratától sem, akik szembehelyezkedtek a fejedelemmel és tisztségviselőivel. A *vecse* összehívása ad hoc történt, rendszerint akkor, ha valakinek (a fejedelemnek) vagy egy csoportnak (a helyi előkelők, a fejedelemmel szembeni opposíció) érdeke fűződött hozzá. Pl. a fejedelem a *vecsével*, illetve vezetőivel ismertette el trónutódlási akaratát. Ezt a *vecse* nevében egyes képviselői meg is tették, de az illető halála után rendszerint már semmi sem kötelezte őket az ígéret betartására, ld. pl. Vszevolod és Igor Olgovics esetét 1146–1147-ben. Másutt a *vecse* szabta meg a megállapodás vagy szerződés (*rjad*) feltételeit az új fejedelemmel, pl. Novgorodban. A *vecse* nem nyilvánított véleményt egyetlen alkalommal sem jogi, bírósági, gazdasági és adminisztratív kérdésekben, mint pl. a volosztj nagysága vagy új volosztj kialakítása. Hiányzik belőle az önkormányzati jelleg, Nyugat- és Közép-Európa városait jellemzi. Hiszen a nyugat-európai szabad városok legfontosabb ténykedése illetve szabadságuk megnyilvánulása lényegében a belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiára épült. A *vecse* hatáskörében ilyen privilégiumok nem voltak, ezt a fejedelem és tisztségviselői gyakorolták.

Végülis a fejedelem, mint egy potenciálisan monarchikus hatalom, és a *vecse* mint archaikus vonásokkal bíró közhatalom közötti vetélkedés zajlott a politikai szétagolódási folyamat hátterében. A kíséret mint fegyveres különhatalom kiemelte a fejedelmet a *primus inter pares* státusából, de nem adott a kezébe akkora ütőképes haderőt, amellyel a *vecsére* akaratát rá tudta volna kényszeríteni. A *vecse* pedig ekkor már nem az az archaikus

törzsi–nemzetségi közhatalom, hiszen az egykori törzsi–nemzetségi közszabadságból a fegyverforgatás gyakorlata (ld. voi) és a szabad státus (a vecsén való megjelenés joga) maradt meg. A 12. században a már a törzsnevek sem voltak használatban, helyettük a területi alapokon (voloszty, gorod) történt a szerveződés. Úgy gondoljuk, hogy az egykori törzsi–nemzetségi keretek átalakulása egyrészt a kereskedő–zsákmányoló gyarapodáson keresztül megvalósult gazdasági differenciálódás, másrészt pedig a varég–szláv etnikai összeolvadás nyomán következett be. A tatárjárás előtt azonban nem jött létre öröklődő monarchikus hatalom, hanem a két hatalmi pólus (a fejedelem és a vecse) közötti konfliktus elhúzódott és a Rusz régióiban különböző módon fejlődött tovább. Ezeket a hatalmi szférában is meglévő különbségeket a tatár hódítás mélyítette tovább.

5. 4. Az egyházi hierarchia

Vlagyimir nagyfejedelem hatalmi eszközökkel segítette a hittérítést (ld. tömeges kereszteleseket Kijevben és Novgorodban), és a tized átengedésével anyagilag támogatta. A fejedelem környezetében működő főpap a metropolita címet viselte, számára alapította Vlagyimir az ún. Tizedtemplomot. A tized fizetése egyedi jelenség az ortodox világban, de itt nem is a keresztény lakosság tizedfizetési kötelezettségéről van szó, mint a római egyházban, hanem a fejedelem jövedelmének tizedéről, amelyet átengedett az egyháznak. A tizedfizetésnek ez a módja is csak átmeneti jelenség, a későbbiekben nem tudunk róla. Hátránya az egyház számára, hogy a fejedelmi hatalommal szemben kiszolgáltatottá vált.

A Kijevi Rusz egyházszervezete teljes egészében a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. „Kijev és egész Rusz metropolitája” a tatárjárás előtti keleti szláv (óorosz) régió egyházfője volt; személye, kinevezése a konstantinápolyi pátriárkától függött. Ennek a szokásjognak mondott ellent egy alkalommal Bölcs Jaroszlav illetve Izjaszlav Msztyiszlavics Ilarion illetve Klim megválasztásával. E két kivételtől eltekintve a konstantinápolyi pátriárka akarata töretlenül érvényesült: a Rusz egyetlen egyháztartománynak számított. A két újabb metropolia, amelyek létezéséről az 1072. évi szentté avatási szertartással összefüggésben értesülünk, az éppen fennálló fejedelmi „*triumviratus*” egyházi leképezése. A 12. század második felében Andrej Bogoljubszkijt nem támogatta a pátriárka egy újabb, a Kljazma-parti Vlagyimirba tervezett metropolia felállításában. Rusz egyházának feje az óorosz időkben egyértelműen a kijevi metropolita maradt. Azaz: az egyházi hierarchia nem követte a világi szétagulódás folyamatát. A világi és egyházi struktúra különbözősége a későbbiekben folyamatos konfliktusok forrásává vált.

A hierarchiában a metropolita alá tartoztak a püspökségek, élükön a püspök (*episzkop*) állt. Az egyházszervezet egységeit a görögből átvett „*eparchia*” szóval jelölték. Köztük a szmolenszki számít kivételnek abból a szempontból, hogy ismerjük az alapítás évét és okiratát (*usztav*). Másutt csak a püspök első szereplését tudjuk regisztrálni. A püspökök között a novgorodi helyzete kiemelkedik a többi közül, tulajdonképpen a püspök és a metropolita közé helyezhető a rangsorban. Ezt jelzi érseki (*archiepiszkop*) címe, amely később a speciális körülménye folytán „*vladika*”-vá alakul. A kereszténység felvétele után a kijevi egyházmegye (*eparchia*) léte biztosnak tekinthető. Ezt követően a déli területeken, Kijev közvetlen közelében szerveződtek az újabb egyházmegyéek: 1072-ben már működött püspök Belgorodban, Perejaszlavlban, Csernyigovban és Jurjevben. Perejaszlavl és Csernyigov mint a déli részek legkorábbi és legnagyobb centrumai logikus módon már igen korán püspöki székhellyé váltak. Belgorod és Jurjev kevésbé jelentősek, inkább fejedelmi rezidenciák, ezért e korai püspökségek. A kijevi nagyfejedelem presztízsszempontjainak köszönhatték megszervezésüket. Perejaszlavl és Csernyigov

esetében a tatárjárásig 12, illetve nyolc püspök nevét ismerjük, mindkét esetben közvetlen a tatár hódítás előtt, 1239-ben említik az utolsót. Belgorod és Jurjev jelentősége a püspökök számát illetően nem kevésbé lehetett fontos, a tatárjárás előttről hét illetve kilenc püspök neve maradt fenn. Belgorod utolsó ismert püspöke (Adrián) a 12. század végén működött; Jurjevben pedig 1231-ben tudnak róla utoljára. E két Kijev környéki település jelentőségét a politikai központ jellege adta (ld. a „*duumviratus*” rendszerét). A metropolitán kívül négy püspöknek volt déli egyházmegyéje és csak kettőnek (Novgorod, Rosztov) északi. Ez az adat sokatmondó mind a Rusz lakosságának számát, mind az egyház szervezettségét illetően.

A 11. században létező püspökségnek mutatkozik a turovi, hiszen első püspökét 1005–1006 táján már említik. Gyanús az adat amiatt, hogy utána több mint egy évszázadig (1114-ig) nem ismerjük Turov püspökeinek nevét, ezt követően viszont 1182-ig folyamatosan nyolc püspök működéséről tudunk. Az 1005–1006-ra datáltan szereplő püspök neve egy 14. századi usztavban fordul elő, ahová kerülhetett későbbi betoldás, kompiláció útján is. Turov a 12. században vált voloszttyá, fejedelmi központtá. Véleményünk szerint addig „periféria” és mint ilyen érdektelen. Ugyancsak a 11. század legvégén hallunk a volhíniai Vlagyimir püspökről (1091). 1260-ig nyolc püspököt ismerünk ebből az egyházmegyéből. Annak ellenére, hogy a püspökök névsora nem maradt fenn folyamatosan, a volhíniai Vlagyimir esetében mégis elfogadhatónak tartjuk a 11. század végére datált alapítást, mivel a település politikai központtá válása is nagyjából erre az időszakra esik.

A 12. század püspökségek alapításának sorát hozza. Feltehetőleg ide tartozik a turovi is. Ezen kívül Polockban (1105), Szmolenszkben (1150), Halicsban (1153), Rjazanyban (1198) bukkan fel az első ismert püspökök személye. A rosztovi püspökségről vált le a Kljazma-parti Vlagyimir püspöke (1214); a halicsiról pedig Holm illetve Ugrovszk püspöke (1219–1220). A holmi püspökkel egyidejűleg egy másik halicsi központban is püspököt találunk: Peremislben. Ide Novgorodból származó pap került (1220), aki átmenetileg a novgorodi érsek speciális címét is hozta magával (*vladika*). A déli területek püspökei az 1238–1240-ig működhettek, míg az ekkor rájuk zúduló tatár támadás el nem söpörte őket. A kijevi metropolitának, Joszifnak, aki 1236-ban foglalta el hivatalát, nyoma veszett. A következő kijevi metropolita, I. Kirill 1242 körül kapta meg kinevezését. Novgorod, Rosztov, a volhíniai Vlagyimir és Holm püspökeinek sorában nem tapasztalható törés a 13. század közepi tatár támadás után sem.

A világi papság sorában a metropolita és a püspökök szolgálatában működtek kisebb rangú egyháziak is. A központi településeken a 12. században már nemcsak egy–egy, hanem több templomot is találunk, ehhez papságra is szükség volt. A forrásokban szereplő személyeken keresztül csak a hierarchia csúcsát láthatjuk; a többi egyházi személyre, létszámukra csak következtetni tudunk. A világi papság (*beloje duhovensztvo*) testületei a kliroszok és a szoborok voltak. Klirosznak nevezték a nagyobb templomokban működő papok összességét, a Rusz nyugati területein – nyugati hatásra – ugyanerre a testületre alkalmazva megjelent a *capitulum* elnevezés is. A „szobor” több jelentéssel bíró fogalom volt, a szó a „szobiraty(szja)” = „összejönni, összegyűlni” igéből származik. „Szobor”-nak nevezték a püspökök és a metropolita részvételével tartott tanácskozásokat, de léteztek főpapi „szoborok” (*ierezskije szobori*), egy–egy központ templomaiban működő papok gyűlései; és végül ismertek a püspöki „szoborok”. Azokat a templomokat, ahol ezek az összejövetelek, gyűlések zajlottak „szobornij” jelzővel illették. A „szobornij” státus nem járt ki minden templomnak, hanem rangot jelentett. Emiatt alakult úgy a mai szóhasználat,

hogy a „szobor” szót ma már csak a „nagyobb templom”, „székesegyház” jelentésben használják.

A „klirosz” vagy „szobornij klirosz” mint testület már előfordul a 11. században, bár csak egy-egy legendabeli példával illusztrálható. (Pl. Borisz és Gleb sírjánál történt csodákat először a klirosszal tudatja a püspök.) A legenda szövegek datálása mindenütt elég bizonytalan, az adat később is bekerülhetett a szövegbe. A letopiszek a *klirosz* fogalmát a 12. századtól ismerik: 1156-ban a novgorodi Szófia székesegyház, 1150-ban a szmolenszki, 1231-ben a volhíniai vlagyimiri, 1230-ban a rosztovi *klirosz*ról hallunk. Egyes vélemények szerint a *klirosz* mint papi testület létrejötte fejedelmi kezdeményezésnek tekinthető. Az egyház számára a fejedelem juttatott javakat, emiatt ez valóban így is lehetett. Az egyház részéről a papi testület bővítésére tett javaslatokról nem tudunk, de ettől függetlenül lehettek ilyenek. A *kliroszt* a „szobor” papjával vagy a püspökkel tanácskozva, illetve liturgiát végezve állítja elénk az évkönyvek híradása. A 13. század végéről vannak adatok arra, hogy a püspöki igazságszolgáltatásban is szerepet kaptak a *klirosz* tagjai. A 12–13. században a fejedelmi *usztavok* szerint a „*vladiczeszkij namesztnyik*” (püspöki helytartó) végezte ezt a *tyiun* segítségével; azaz a püspök hivatalnokai, nem pedig a papi testület. Egyetlen korai példa van arra is, hogy valaki földvásárlást a *klirosz* tagjai előtt bonyolított le: nevezetesen Anna hercegnő (Vszevolod Jaroszlavics felesége, Vlagyimir Monomah anyja). Az ügy több szempontból is kivételes: egyrészt a metropolita székesegyházában történt, másrészt a hercegnő görög származású és a császári család tagja. A *klirosz* nagyobb létszámbeli gyarapodásáról és szerepének növekedéséről csak a 14–15. században tudunk, akkor is elsősorban novgorodi és pszkovi területen, illetve a formálódó belorusz és ukrán részekben. Itt inkább nyugatról érkező hatásnak tulajdoníthatjuk.

Az egyház világi hierarchiája mellett megjelentek a monasztikus szervezetek is, a szerzetespapság (*csornoje duhovensztvo*) képviselői. Az óorosz korszakban a legtöbb kolostor a centrumban, Kijevben jött létre, itt a 11–12. század folyamán szinte mindegyik nagyfejedelem alapított kolostort, illetve támogatta a közvetlen felmenői (apa, nagyapa) által alapított monastorokat. Általában ide is temetkeztek. A bizonytalanság e területen is sok, hiszen hol az alapítás ideje, hol a kolostor temploma felszentelésének ideje, hol az apát (*igumen*) szereplése tanúskodik a monostor létéről. Olyan is előfordul, hogy csak a temetkezés kapcsán értesülünk arról, hogy a fejedelem kolostort alapított. Vitatott kérdés, hogy ha egy fejedelem által alapított templomról szól a híradás, feltételezhető-e a kolostoralapítás akkor is, ha nincs rá pozitív megerősítő adatunk. Golubinszkij számításai szerint Kijevben legalább 17, Novgorodban 18, Vlagyimir–Szuzdalban 8, Szmolenszkben és Halicsban kb. 5-5 monostor létezett a tatárjárás előtt. Az egyháztörténet terén a legújabb kutatásokat végző Scsapov óvatosabb a számok tekintetében, csak azzal a kolostorral számol, ahol az alapításra utaló konkrét információ is birtokában van.

Kijevben Bölcs Jaroszlav alapította az első monastorokat. A Szent György monostor hasonló patrocíniumot viselő templomát Ilarion metropolita szentelte fel 1051. november 26-án (Szent György napján). Bölcs Jaroszlav másik alapításáról csak az ismeretes, hogy oda temették el feleségét, a svéd származású Irina–Ingigerda hercegnőt 1050. február 10-én. Bölcs Jaroszlav idején keletkezett a Kijevi Barlangkolostor is, de az alapításban nem a fejedelemé volt a kezdeményezés, hanem az Athosz hegyét megjárt Antonyijé. Valószínű, az ő ötletét karolta fel mind Ilarion, mind a nagyfejedelem. A Barlangkolostor szerzetesi közösségéről (bratyija) és első említett apátjáról (Varlaamról) 1054–1068 között esik szó. Mivel nem fejedelmi alapítású kolostor volt előfordult, hogy összeütközésbe került az

éppen regnáló nagyfejedelemmel. Az eredetileg nem fejedelmi alapításként létrejött monostort Bölcs Jaroszlav egyik unokája támogatta erőteljesen, Jaropolk Izjaszlavics, akiből soha nem lett nagyfejedelelem. Jaropolk apja, Izjaszlav Jaroszlavics nagyfejedelelem épp úgy alapított saját monostort, mint Bölcs Jaroszlav. Ez a Dmitrij kolostor, amely a Mihály hegyen épült valamikor 1062 előtt. Izjaszlav másik fia, az említett Jaropolk testvére, aki megszerezte a nagyfejedelemséget (Szvjatopolk 1093–1113), a Szent Mihály templomot építtette és mellette hasonló patrocíniummal monostort is alapított. Ez megintcsak a Mihály hegyen történt, ahol feltehetőleg apja világi építkezéseit is folytatta. A monostor számára még egy újabb templomot is építtetett (Zlatoverhnyij hram) 1108-ban, ahová eltemették. Meglepő, hogy a Dmitrij kolostort két templomával (Szent Dmitrij és Péter templomok) 1128-ban Jaropolk gyermektelen leánya a Kijevi Barlangkolostornak adományozta.

Bölcs Jaroszlav másik fia, Szvjatoszlav Szent Simeon tiszteletére emelt templomot és monostort, amit a tatárok teljesen elpusztítottak, helyét sem ismerjük. Szvjatoszlav utódai közül csak egyetlen egy lett nagyfejedelelem, unokája, Vszevolod Olgovics (1139–1146), aki követte a hagyományokat, és a Kirill monostor alapításával gyarapította a fővárost, ahová később utódai közül többen is temetkeztek. Bölcs Jaroszlav harmadik fia, Vszevolod 1086-ban alapította Kijevben a Szent András kolostort leánya, Janka számára. Vszevolod Jaroszlavics másik igen fontos alapítása nem közvetlen Kijev városában történt, hanem a környéken. A középkori Kijevtől messze délre, a Barlangkolostornál is távolabb Vidubicsiben építtette a Szent Mihály monostort, a krónikáras egyik fontos központját. Ezt a monostort Vszevolod utódai is kiemelten támogatták. Vlagyimir Monomah (Vszevolod fia) idején Szilveszter apát itt készítette el a PVL Monomah-párti redakcióját; 1198-ban pedig Mojszej apát a 12. századról szóló ún. kijevi évkönyvet. Vlagyimir Monomah a Vidubicsi monostor támogatása mellett saját monostort is alapított, de nem Kijevben, hanem Beresztovóban (Szpasszkij monostor). Vlagyimir fia, Msztyiszlav 1128-ban a Theodor (Feodoszj) kolostor létrehozója volt. Msztyiszlav után a nagyfejedelmek többnyire nem alapítottak már újabb monostorokat, hanem a meglévőket támogatták. Kivételt képezett az előbb említett Vszevolod Olgovics, de ő bizonyos értelemben homo novus volt Kijevben, ami az új alapításhoz elegendő indok lehetett.

A 11–12. században Kijeven kívül kevés monostoralapításról tuduk. A gyanú ott ébred fel, hogy lehetett ilyen csak nem tudunk róla, ahol korán megteremtődött a „saját” dinasztia, azaz egy Rurik-ág és a helyi elit szoros kapcsolata. Bizonyítani csak a templomépítésekkel lehet, ahová esetenként temetkeztek is. Csernyigovban a 12. század elején emeltek ilyen templomot Borisz és Gleb tiszteletére. A volhíniai Vlagyimirban a „Szent Hegy”-nek nevezett monostor létezéséről tudunk, innét kerültek ki a hagyomány szerint az első helyi püspökök. Peremislben Szent János monostorra és templomára utal az évkönyv, midőn az 1189-ben elhunyt Rosztyiszlavot oda temették „apja és nagyapja mellé”. A hír hiteléhez némi kétség fér, hiszen apja a Rusz határain kívül esett el. Vannak utalások (bár a korai időből kevés) női monostorok létezésére, amelyek szintén a fejedelmi dinasztiához kapcsolódtak. A jelentősebb kolostorok (lavra) apátjait archimandrita cím illette meg, később pusztá címként is adományozták a szerzetespapok körében. Kánonjog nem szabályozta, de a kialakult gyakorlat szerint a világi papság (klirosz) vezetői a szerzetespapok közül kerültek ki, akik értelemszerűen nem házasodhattak; míg a többiek számára ez megengedett volt. A lavra rangjára csak a férfikolostorok emelkedhettek, amelyek közvetlenül a pátriárka fennhatósága alá tartoztak. A Kijevi Ruszban egyetlen ilyen kolostor létezett, a kijevi Barlangkolostor (Kievo–pecserszkaja Lavra), amely a keleti szláv származású papok képzésében fontos szerepet játszott. A görög származású

metropolitákkal ellentétben a barlangkolostor vezetői nem görögök voltak. Nem csoda tehát, ha a Barlangkolostor vezetői és a metropolita közötti ellentétek miatt nemegyszer a fejedelmek hatalmi villongásaiban is ellentétesen foglaltak állást.

Az egyház és a kolostorok anyagi viszonyairól keveset tudunk. A szmolenszki fejedelem a püspöknek az ingóságok mellett két falut is adott. 1130-ban Vszevolod Msztyiszlavics fejedelem a novgorodi Jurjev monostornak átadott egy falut („adóival, vérdíjaival, vámjaival együtt”). Lehet, ez még mindig a kormlenyije típusú javadalom átengedése, nem pedig földadomány. A 13–14. századból a folyamatosan működő monostorok esetében lehet a földadományokat regisztrálni. Az egyház és a kolostorok birtokviszonyai és gazdálkodása a 12–13. század időszakára nem kideríthető.

6. Életmód, mentalitás, művelődés

6. 1. Pogány kultuszok és keresztény hit

A kereszténység felvétele előtt mind a szlávok, mind a varég-ruszkok pogány hiedelmeik, rítusaik szerint éltek. A pogány kultusz is többretegű, a Kijevi Ruszt alkotó többféle etnikum mindegyike saját kultuszát követte. A PVL híradása kései, a 12. század elejére sok minden feledésbe merült, az arab kereskedők leírásai nem differenciálnak a különféle eredetű szokások között. A késői antikvitás szerzői csak a szlávokról nyilatkoznak, róluk is általánosságban, valamint a szlávokról szerzett értesüléseiket a számukra ismert pogány hitvilággal próbálják rokonítani. A pogány korszakot azonban számos hagyomány túlélte a folklór rétegeiben, de egyes elemei visszaköszönek pl. az Igor-énekekben is. A szlávok, illetve a keleti szlávok hiedelemvilágáról a szórványos ismeretanyagunk ellenére megállapítható, hogy nem volt egységes, a különböző törzsek közt eltéréseket lehet kimutatni pl. a házassági szokások tekintetében. A PVL híradása szerint a keleti szláv törzsek legtöbbszörében (radimicsek, vjaticsok, szeverjánok) közös játékok alkalmával választottak partnert maguknak; a drevljánoknál a leányszöktetés dívott, míg a poljánok a szülők közti egyezés alapján házasodtak. Más szokások esetében ilyen különbségekről nem tudunk, sőt, a temetkezési forma (a halottégetés) a keleti szlávokénál elterjedtebb szláv hagyományt mutat, amit csak a kereszténység felvétele után váltott fel a koporsós temetkezés.

A keleti szlávok pogány hiedelemvilága a természet-, a halott- és az ősök tiszteletének kultuszára épül. Ebben a differenciálódó, bomló nemzetségi társadalomban az animizmusnak egy bonyolultabb formája volt jelen, ahol tisztelték a nemzetségi ősök elvont alakjait éppúgy, mint a természeti jelenségek lélekkel felruházott félisten alakjait. Áldozatokat mutattak be nekik, idol ábrázolásokban „testet öltött” figurákat pogány szentélyekben (*kapiscse*) helyezték el. E kultikus központok közül többet is feltártak a régészek – többek közt Kijev és Novgorod környékén. A természeti jelenségeket megtestesítő félistenek mellett a keleti szláv hagyomány ismerte a nimfa-szerű lényeket, a ruszalkákat is; de megjelenésük a hiedelemvilágnak nem a legősibb rétegéhez tartozik. Az ősök kultusza a „*Rod*” és a „*Rozsanyici*” alakjában kristályosodott ki. A „*rod*” mint köznév jelentése a latin *gens*-nek felel meg. A „*Rod*” mint kultikus lény nemcsak a nemzetség összetartozását szimbolizálta, hanem a természethez, a termékenységhez és a „föld-anyához” kötődő képzeteket is magába foglalta. Erről tanúskodik a „*rod*” szó továbbélése különböző szóösszetételekben. Ld. pl. „*narod*” (nép), „*rodnya*” (rokonság), „*priroda*” (természet), „*roditi*” (szülni, létrehozni), „*urozsaj*” (termés) illetve ez utóbbi óorosz alakja: „*urod*”. A hiedelemvilágnak a pogány szentélyeket építő korszakát megelőzi az a képzet,

mely szerint szent helyek a vizek, erdők, ligetek mind az istenek lakóhelyei. Szintén a legrégebbi réteghez tartoznak a természet változásához kötődő képzetek, amelyek elsősorban a földművelő szlávok kultikus képzeletében foglaltak el vezető helyet. A természet változásában központi helyet foglaltak el a napfordulókhoz kötődő kultikus cselekmények, amelyeket a folklór őrzött meg úgy, hogy beépítette a keresztény népszokások közé. Pl. a téli napfordulóhoz kapcsolódó „*koljada*” a karácsonyi ünnepkör népi hagyományaként maradt meg; a nyári napforduló tűzgyújtással illetve vízáldozattal együttjáró szokása Keresztelő Szent János ünnepében oldódott fel. Azonban egyik sem csupán a keleti szlávoknál meglevő jelenség, hanem az európai folklór közös vonása.

A keleti szlávok természetkultuszának központi alakja a Nap illetve Napisten volt. Maszúdi leírásában napimádónak mondja a ruszokat. A Napisten alakját, elnevezését nehéz meghatározni. Egy 12. századi apokrif keresztény írásban („Az Istenszülő gyötrelmes zárándoklata Horsz, Perun és Volosz előtt”) pogány napistenségek bukkannak fel; de a 12. század végi Igor–ének hősnője szintén a Naphoz imádkozik, a menekülő Igort a természet erői segítik. A Napisten alakjára több elnevezést is alkalmaztak. Malalaszkronikája szerint „a napkirály Szvarog fia, aki Dazsbog”. Másutt: „Dazsbog, Szvarog fia, azaz Szvarozsics”. A PVL viszont ismeri a perzsa eredetű Napisten nevet: Horsz (perzsa néven Khoresz). A folklórban felbukkan, de lehet hogy későbbi alak: Jarilo. Hiteles forrásból származnak a Dazsbog és a Horsz nevek; de egyikről sem tudunk többet megállapítani azon túl, hogy a napkultusznak fontos szerepe volt. A perzsa eredetű Horsz, és a szláv Dazsbog párhuzamosan jelen van, de sem szerepükre, sem a kettő közti funkcióbeli különbségre jelenleg nincs magyarázat.

Vlagyimir fejedelem Kijevben a hegyen (valószínű, ahol a fejedelmi rezidencia volt) felállíttatta több pogány istenség szobrát, nevezetesen Perun, Horsz, Dazsbog, Sztribog, Szimargl és Mokos idolkait. A válogatás szempontjai nem ismeretesek, lehet, hogy több törzsi hagyományt igyekezett „összegyűrti”, erre utalhat a napisten két különböző néven szerepeltetése. Sztribog a szél istene (ld. pl. Igor–ének). Mokosról azt derítette ki a kutatás, hogy termékenységét szimbolizáló női istenség. Szimargl alakja egyelőre megfejtetlen. Már a név olvasatával is gond van: a Szimargl mellett előfordul Szemurglként, illetve kettébontva, mint Szim és Rigl. Felmerült az azonosítás lehetősége Jarilo alakjával, ez esetben a felsorolás harmadik napistene lenne; vagy az iráni Szimurg istennel. Az indoklás egyik esetben sem elegendő. A Vlagyimir által felállított „Pantheon” rangsorában az első helyen Perun állt, aki Malalaszkronika szerint Zeusszal azonos, a villámlás és mennydörgés istene. Perun neve nem speciálisan keleti szláv, megtalálható a nyugati szlávoknál (lengyel, polab) és a Balkánon a déli szlávoknál is. Perkunas alakban hasonló jegyekkel ismeri a litván mitológia is. Perun idolkait a PVL szerint több helyen is felállították. Emberalakúnak ábrázolták ezüst fejjel és arany bajusszal. Kései adat szerint a faszobor vaslábakon állt. Perun neve először a Bizánccal megkötött szerződésekben szerepel, midőn a megállapodásra hitük szerint esküt tettek a fejedelmi kíséret tagjai. Perun – neve alapján – szláv eredetű, a szerződéseket szavatoló fejedelmi kíséret pedig zömében varégokból állt. Ebből arra gondolhatunk, hogy Perun volt az az istenalak, akinek kultusza mind a szlávok mind a skandináv varégok körében elterjedt volt. Vodoff nézete szerint Perun alakja magába olvasztotta a skandináv mitológia Thor kultuszát, amelyben a vihart, a világosságot, és a háborút megtestesítő istenséget fedezhetünk fel. Nem lehet véletlen, hogy Perun népszerűsége épp a egyes szláv–varég kíséret körében és az elszlávosodó fejedelmek környezetében lett népszerű. Ennek következtében kerülhetett a kijevi dombon, a pogány istenek „Pantheonjában” az első helyre, mint akinek tiszteletén keresztül az egyre nagyobb kiterjedésű Rusz kultuszközössége megeremthetőnek látszott. Perunnak külön

szentélyt is emeltetett Vlagyimir fejedelem Kijevben és Novgorodban egyaránt. A felülről létrehozott kultusz azonban a fejedelmi kíséret és a fejedelmi udvartartás határain nemigen léphetett túl. Amint a Nap-kultusz elemei beépültek a folklórba, a Perunhoz kapcsolódó képzetek is megtalálták a lehetséges kapcsolódási pontot a keresztény gondolkörben: Perun az égből tüzet hozó, majd tüzes szekéren távozó Illés próféta alakjában oldódott fel.

A másik istenség, Volosz/Velesz, akire a Bizánccal kötött szerződések alkalmával esküt tettek, érdekes módon nem szerepel a Vlagyimir-felállította kijevi „Pantheonban”. Voloszt ábrázoló idol – Ibn Fadlán leírása szerint: faoszlop felső részén kifaragott emberarc – sok helyen előkerült. Több példányt is találtak belőle a kijevi váralján. Neve számos helynévben is fennmaradt, ami kultusza elterjedtségére és Volosz népszerűségére utal. Egy 10. századi adat szerint Volosz a jószág (*szkot*) istene volt. Az óorosz nyelvhasználatban a „*szkot*” nemcsak a mai „jószág” jelentéssel bírt, hanem általában a vagyont, az ingóságok összességét értették alatta. A latin *pecunia* és a gót *skatt* fogalmakkal állítható párhuzamba, a szó keletkezése és értelme tekintetében egyaránt. A jószággal, ingó vagyonnal rendelkezőket a kereskedők között találjuk meg, akiknek érdekében a bizánci szerződések is kötettek. Az sem meglepő, hogy a megállapodás létrejöttékor rá is esküt tettek. A kereskedő réteg viszont nem került be a fejedelmi kíséretbe, ez lehetett az ok, ami miatt az általuk preferált istenséget sem állították fel a fejedelmi udvarokban. A pogány kultusznak is voltak papjai (*zsreci*), mellettük a kultusz további ápolását szolgálta a „*volhv*” és a „*kugyesznyik*” is. Kettejük közti különbség – sajnos – nem megfogható. Ez utóbbi tanácsát kérte ki Oleg fejedelem, egy *zsrec* pedig Novgorodban a kereszténység felvétele ellen agitált.

A nagyfejedelem által támogatott keresztény misszióban a kijevi és novgorodi tömeges térítés valóban fordulóponthoz vezetett. A pogány istenszobrokat ledöntötték, ezzel Vlagyimir első vallásreform-kísérletének eredményeit semmisítették meg. A Kijevi Rusz lakói közül azok, akik kereszténnyé lettek, a fejedelmi akaratnak engedelmeskedve lettek azzá, gondolkodásukban pogányok maradtak. A városokra koncentráló hittérítés viszonylag gyors eredményeket hozott, de a vidék lakossága őrizte régi hitvilágát, illetve keresztény elemekkel kombinálta. A keresztény és pogány vallás egymás mellett, egymással kölcsönhatásban létezett évszázadokon keresztül. Ezt a jelenséget vallási szinkretizmusnak nevezzük, de nemegyszer alkalmazzák rá a „kettős hit” kifejezést is. E körülmény fennmaradásának kedvezett, hogy az északkeleti irányú szláv kolonizáció és a finnugor csoportok asszimilálása folytán a finnugor vallási képzetek is utat találtak a keleti szlávok hitvilágába. Vlagyimirtól kezdve a fokozatosan kiépülő egyházzervezetnek évszázadokon át meg kellett küzdenie a folytonosan ható pogány képzetekkel. A pogány hitvilág bizonyos elemeit maga az egyház „emelte be” a keresztény gondolkörbe ld. pl. a napforduló szokásait, ezáltal erősítette az új hitet. Más elemek viszont spontán módon keveredve a keresztény tanokkal a népi vallásosság szintjén éltek tovább. A vallási szinkretizmusnak is megvoltak a különböző szintjei. A fejedelem és kíséretének világi összejövetelein, lakomáin elhangzottak azok az ősi énekek, amelyek a skandináv sagák és a sztyeppei hősi mondák motívumait elegyítették (*bylina*). Majd a sztyeppei kun–tatar harcok nyomán megjelent a keresztény hit védelmének motívuma is. Akik a hősi énekeket előadták (*szkomorohi*), megtalálhatók a kijevi Szófia székesegyház egyik freskótöredékén is. A falusi lakosság körében a vallási szinkretizmus legsajátosabb termékei az egyházi népénekek, amelyekben a szláv mitológia történetei éltek tovább. Nyilvánvaló, ez a társadalom egyik szintjén sem sajátosan keleti szláv (óorosz) jelenség, a pogány–keresztény átmeneti korszakot Európa-szerte hasonló megnyilvánulások kísérték. A papság

viszonya a vallási szinkretizmus jelenségeihez szintén többféle volt. Azok a papok, akik kezdetben a tömeges kereszteleket elvégezték Bizáncból érkeztek. De görög volt a Kijevi Rusz fennállása idején a főpapok zöme, néhány kivételtől eltekintve. Alsóbb szinten számolni kell a korábban megkeresztelkedett szláv területekről (bolgárok, csehek) érkezett papokkal, akik szláv nyelvet beszélvén a térítésben közreműködtek. Ez utóbbiak számára a pogány szláv hiedelmek is ismerősek lehettek, és építhettek rá a térítésben. A helyi lakosságból kikerülő alsó papság teológiai szempontból igen képzetlen lehetett, a nagyfokú analfabetizmus miatt a liturgia elsajátítása verbálisan történhetett meg. Ezen a szinten a szinkretizmus megnyilvánulásai fel sem tűnhettek.

Elsőként a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek két mártírhalt fia, Boriszt és Glebet avatták szentté. Testük felemelése és újratemetése 1072-ben zajlott le. Borisz és Gleb világiak voltak, nem is hitvalló személyek, akik a kereszténység terjesztésében különleges szerepet játszottak volna. Ők az ún. mártírszentek közé sorolhatók, akik megadva magukat a sors csapásainak, ártatlanul bűnhődve fogadják a halált. Mindketten Vlagyimir fiai voltak, rokonai a szentté avatásukat végző fejedelmeknek, aki rajtuk keresztül „saját” szenteket tudtak felmutatni. Vajon miért nem Vlagyimir vagy Bölcs Jaroszlav jutott erre a sorsra? Borisz és Gleb esete rokonítható mind az angolszász mártírualkodók életírásában olvashatókkal, mind a skandináv Szent Olaf kultusszal. A Rurikoknak mindkét családdal voltak kapcsolatai. Még a 11. században a szentéletű Feodoszij apát gyarapította a keleti szláv szentek számát. A Barlangkolostor apátjai közül kiemelkedett Feodoszij, akinek idejében megalapozódott a kolostor tekintélye. Feodoszij életéről hamarosan legenda is keletkezett. A legenda a Kievo–Pecszerszkij Patyerikonban olvasható, amelynek összeállítására a 13. század elején került sor: Simon vlagyimiri püspök (1214–1226) és Polikarp a Barlangkolostor szerzetese kezdték gyűjteni a Barlangkolostor nevezetesebb lakóinak életéről keringő legendákat. Simon püspök ötlete nyilván a vlagyimir–szuzdali fejedelemségben kialakult hagyományörzés jegyében fogant. A Kijev–Pecszerszkij Patyerikon írott és szóbeli hagyományt egyaránt összegyűjtött, de sajnos az eredeti kézírata nem maradt fenn. A legrégebbi kézirat a tveri Arsenyij püspök környezetében készült (1406) másolat, illetve ezt követően az 1460. évi. A Patyerikonból ismerjük a Barlangkolostor egyik 11. századi alapítójának, Magyar Mózesnek életét is, aki az önmegtartóztató szentek típusát testesíti meg. A kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelmet csak a 13. század utolsó harmadában kanonizálták a vlagyimir–szuzdali fejedelem, Alekszandr Nyevszkij kezdeményezésére, akinek szintén a kijevi korszak hagyományainak felvállalása és felhasználása miatt volt szüksége erre a lépésre.

6.2. Írásbeliség és művelődés

A Rusz területére a Balkánról érkeztek az első írott információk, ez az ún. fordítási irodalom, vagy irodalmi transzplantáció. A szláv nyelvre lefordított liturgikus irodalom, a Biblia egyes részeiből fordított szemelvények voltak az első Ruszba került szövegek. Keleti szláv területen leggyorsabban a zsoltárok (*Pszaltir*) és az ószövetségi textusokból készült válogatás (*Paleja*) terjedtek el. A legelső, keleti szláv nyelvi sajátosságokat felmutató Biblia részfordítás az ún. Osztromir evangélium, amelyet 1056–1057 táján másoltak Osztromir, novgorodi bojár számára. 1083-ból való az Arhangelszkoje evangélije, amely az ún. aprakosz evangéliumok közé tartozik, azaz az evangéliumi textusokat a heti-napi liturgikus gyakorlat szükségletei szerint felosztva tartalmazza. Nemcsak a már szláv nyelvre fordított munkák kerültek Ruszba, hanem görög nyelvű

kompilációk is: a hagiográfia, a hinmuszköltészet, a krónikaírás (hronografok) és az egyházatyák munkáiból készült válogatások.

A Rusz írásbelisége a 11. században teremtődött meg, ezt követően vannak olyan források, amelyek „belülről” informálnak a Ruszban történekről. A legfontosabb forráscsoport az elbeszélő források: az évkönyvek. Az évkönyv (*letopisz*) szót a korabeli Európa hasonló produktumaival összevetve *annales*-nek lehetne értelmezni, de a „*letopisz*” lényegében mindhárom középkori elbeszélő műfaj (*annales*, *cronica*, *gesta*) keveredése. Sajnos, a kijevi korszakból eredetiben nem maradt ránk egyetlen kódex sem. A legkorábbiak: a Lavrentyjev évkönyv 1377-ből, amely az utolsó szerző–kompilátor Lavrentyij szerzetes nevét viseli; az Ipatyjev évkönyv a 15. század elejéről, amely a kosztromai Ipatyjev kolostorról kapta nevét, ahol a kódexet megtalálták; valamint az első novgorodi évkönyv a 14. századból, amely nevében keletkezésének helyére utal. A három kódex három különböző szöveghagyományt is képvisel: az első a vlagyimír–szuzdali majd moszkvai fejedelmekét, a második a kijevi és halics–volhiniai fejedelmekét, a harmadik a novgorodi területét. Mindegyik kódex egy-egy kódexcsaládot is reprezentál, hozzájuk kapcsolódó más-más (későbbi keletkezésű) kódexekkel együtt. A nagyszámú kódexből, amelyet a keleti szláv nyelveken ugyancsak *letopisz* szóval jelölnek, a századforduló forráskritikája állapította meg annak a legelső évkönyvnek a létezését, amellyel minden későbbi kódex szövege kezdődik. Korábban Nyesztor–krónikaként is ismerték, ez azonban nem pontos, mivel Nyesztor csak az egyik szerzője volt. A PVL szövegét rekonstruálták a létező három redakció (szövegváltozat) alapján. Megállapítható volt, hogy a PVL a 12. század elején keletkezett (1113) és rövid időn belül két alkalommal is újra írták–átdolgozták; illetve utolsó fejezeteit a kijevi nagyfejedelem udvarában uralkodó nézetnek megfelelően újrafogalmazták. Nyesztor munkáját Szilveszter, a Kijev melletti Vidubicki kolostor apátja „alakította át” (1116). Az átfogalmazás a kolostoralapító, Vszevolod Jaroszlavics, az éppen uralkodó fia, Vlagyimir Monomah felfogásának megfelelően történt.

Már a PVL keletkezéstörténete is jelzi, hogy az évkönyvírást a 12. századra más kolostorokban is művelték, és azt is, hogy a fejedelmi udvar gondolkodásmódja nyomot hagyott a krónikákban akkor is, ha azok a kolostorokban fogalmazódtak (ld. a fejedelmek saját monostorait). A 12. századtól több püspökség székhelyén és fejedelmi udvarban is készítettek történeti feljegyzéseket. Kialakult a területi évkönyvírás, amelynek lényegében három nagy központja alakult ki: Novgorod őrizte meg a legnagyobb terjedelmű történeti anyagot; ezt követte a vlagyimír–szuzdali terület, amely a 12–13. század fordulójától egy tudatos hagyományörző szerepet is vállalt és a tatár hódítást követően ez csak tovább erősödött. Ezért maradt meg itt több kijevi kézirat is. Végül a harmadik történetíró központ a délnyugati régió, amelynek évkönyvírása igen korai, de csak egy kódexcsalád viszi tovább a történeti feljegyzéseket a 13. század végéig, ott pedig törést szenved. Nyilván megszakadt az információáramlás a délnyugati és északkeleti részek között; nyugati irányba pedig nem volt elég intenzív; de létezett, ennek nyoma a 15. századi lengyel krónikaíró, Jan Długosz munkájában kimutatható.

Az egyházi irodalomnak a tatár hódítás előtti időből csupán néhány alkotása ismert: Ilarion bölcséleti műve, a turovi Kirill püspök prédikációi, a Szentföldet megjárt Danyil útleírása. Az egyházbölcséleti irodalom létéről tanúskodik Ilarionnak, az első helyi származású metropolitának munkája: „*Szlovo o Zakonye i Blagodatyi*” (Elmélkedés a törvényről és az írott malasztról). A szerző értelmezése szerint a *Zakon* (= törvény) az Ószövetséggel, a *Blagodaty* (= kegyelem) pedig az Újszövetséggel azonosítható. Ilarion saját népe helyét keresi a keresztény közösségen belül. Kiemelkedő szerep jut a műben a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek (*Pohvala*), akit a szerző a szentté avatásra

is érdemesnek tart. Ilarion metropolita a „*Szlovo o Zakonye i Blagodatyi*” című művével az utókor számára igazolja, miért éppen őrá esett Bölcs Jaroszlav fejedelem választása, amikor helyi származású metropolita jelöltet keresett. Ilarion munkája kettős feladatot is betöltött: környezete számára a keresztény hit tanításait és dogmáit érthető nyelvezetre fordította; mondhatjuk úgy is a keresztény hit propagálója volt. Ez a szempont vezethette Vlagyimir fejedelemről írott dicsőítő beszédének (*Pohvala*) megírásában is. A hőstettek iránt fogékony Rusz-beli elit számára a nagyfejedelmi hatalmat is úgy mutatta be mint az egész Rusz érdekeinek szolgáját. Nem utolsó sorban pedig Ilarion a „ruszskij” (órosz) öntudat kialakításához, formáláshoz is hozzájárult, amely a dinasztian és a kereszténységen keresztül összetartozó *genus*-szá, középkori értelemben vett *natio*-vá akarta formálni a Kijevi Rusz heterogén uralkodó elitjét.

Az egyházi irodalom kiemelkedő alkotása a turovi püspök, Kirill (1172–1182) beszédeit lejegyző prédikációgyűjtemény. Bizonyosan a turovi püspök, Kirill a szerzője nyolc prédikációnak és 12 imának, amely alapján ítélve a kor nagyhatású szónoka lehetett, környezete ezért illette az „aranszajú” jelzővel. Danyiil, aki a szentföldi zarándokújáról adott útleírást, szintén az egyetlen a maga műfajában. Danyiil egy Csernyigov környéki monostor apátja volt, 1106–1108 között járta meg Csernyigovból indulván a Szentföldet. Munkája a zarándoklatok megindulásáról tanúskodik, hitelesíti a Kievo–Pecerszkij Patyerikonban írottakat, amely szerint a kijevi Barlangkolostor lakói közül is többen megtették a szentföldi zarándokutat.

A világi életre vonatkozó művek közül sok vitára adott okot az Igor-ének. Hitelét nemegyszer kétségbe vonták, mivel eredetije az 1812-es moszkvai tűzvészben elégett, csak a 18. század végi megtalálása után készített nyomtatott példányt vehetjük kézbe. Gyanút ébresztett továbbá, hogy a mű sok párhuzamot mutat a két évszázaddal későbbi Zadonscsinával, amely a tatárok fölött aratott első számottevő győzelmet (1380) örökítette meg. Az évkönyvek-beli feljegyzések miatt hitelesnek gondoljuk, de nem mint történeti forrást, hanem sokkal inkább úgy, mint egy olyan alkotást, amely tartalmában közel áll a korai, szájhagyomány útján fennmaradt hősi énekekhez, a bilinákhoz. Világi tartalmú az a 12. századi panaszos levél, amelyet Danyiil Zatocsnyik intézett fejedelméhez, a novgorodi Jaroszlav Vlagyimirovicshoz. Ehhez tartalmilag közel áll, de ironikus hangvétellel fogalmazott 13. századi Poszlanyije. Külön tematikus egységet alkotnak azok az elbeszélések, amelyek a tatár pusztítás szörnyűségeinek adnak hangot (Kalka menti csata, Rjazany pusztulása stb.). Kiemelkedik közülük az orosz föld pusztulását sirató rövid írás (*Szlovo o pogibeli russzkoj zemli*), amely Rogerius Siralmas énekével rokonítható, azzal a különbséggel, hogy az órosz szerző nem keres racionális magyarázatot.

6. 3. Jog és törvény

A jogalkotás első elemei a Rusz és Bizánc között létrejött kereskedelmi megállapodások, amelyek a PVL szövegébe kompilálva maradtak fenn a 911, 944, és 971. éveknél. Vitatott, hogy létezhetett egy korábbi 907. évi is, de a krónikás valószínűleg tévedett, mert csak a 911. évi szöveg egy részét ismételte meg. Ilyen ismétlésekre a PVL későbbi részében is találunk példákat – más összefüggésben. A 911. és 944. évnél leírtak a Ruszbéli kereskedők bizánci területen való működését, jogait szabályozzák. Vitatott, hogy valóban létrejöhetett-e egy ilyen tartalmú megállapodás egy korabeli nagyhatalom és egy jóval kisebb és kevésbé szervezett közösség között. Úgy gondoljuk, a szerződés valóban a realitások közé tartozott, mivel Bizánc más esetekben is igyekezett rendezni viszonyát a határai mentén élő népekkel (pl. bolgárok, kazárok, magyarok), és a külföldi (Velence, Genova) kereskedőkkel. Mivel a megállapodások szövege a 12. század eleji PVL-ben

maradt fenn, bemásolhatták egy nem megfelelő időpontra is, ez esetben a megállapodás időpontjául a PVL első redakciójának létrejötte szerepelhet, mint *terminus ante quem*.

A Kijevi Rusz jogalkotásának kétségkívül legjelentősebb produktuma a Russzkaja Pravda néven ismert törvénykönyv. A Pravda több alkalommal elhatározott törvénykezés eredményét tükrözi. Szövegét is a 14. századtól kezdve fennmaradó kéziratok őrizték meg, több változatban; részben egy-egy letopiszeket is tartalmazó kódex szövegébe ágyazottan, részben pedig a helyi jogalkalmazás megkönnyítésére készített gyűjteményekben (*Zakon szudnij ljugyem*). A szöveg terjedelmét tekintve kapta a Kratkaja (Rövid), a Prosztrannaja (Bővebb) és a Sokrascennaja (Rövidített) Pravda elnevezéseket. A törvénygyűjtemény mindegyik változata tartalmilag több részből áll. A Kratkaja Pravdát a 11. század második felében állíthatták össze a Bölcs Jaroszlav alkotta törvényekből (Pravda Jaroszlava), Jaroszlav fiainak rendelkezéseiből (Pravda Jaroszlavicsej), és két olyan kiegészítő cikkelyből, amelyek ettől függetlenül keletkeztek, valószínűleg már korábban, novgorodi területeken. A varég hatás e téren is kimutatható. A 11. századi törvénykezés folytatása Vlagyimir Monomah nevéhez fűződik a 12. század elején. A Bővebb Pravda néven ismert összeállítás a 12–13. század fordulóján készülhetett.

A Rusz törvénykezésére hatással voltak a bizánci törvénygyűjtemények (Ekloga, Procheion, Epanagoge). A világi törvényeket tartalmazó gyűjtemények mellett a Kijevi Ruszban a bizánci egyházjog sem volt ismeretlen. A bizánci egyházjogi gyűjtemény (Nomokanon, 883.) óorosz fordításban és számtalan másolatban fennmaradt „*kormcsije knyigi*” néven. A jogalkotás körébe soroljuk azt a néhány dokumentumot is, amelyben a Kijevi Rusz fejedelmei az egyház, illetve egyházi intézmények számára tettek adományokat. A tatár hódítás előtti Rusz történetében két ilyen dokumentumot (*usztav*) ismerünk. Az egyik a kereszténység felvétele után Vlagyimir fejedelem nevéhez fűződik. A másik hasonló tartamú irat 1150-ben keletkezett, mikor Rosztyiszlav Msztyiszlavics szmolenszki fejedelem székhelyén püspökséget alapított. Mindkét privilégium több kéziratban illetve szövegváltozatban maradt fenn. Mindkettőben a fejedelmeknek az egyház számára átengedett javadalmairól van szó, majd kiegészül azokkal a passzusokkal, amelyek az egyház igazságszolgáltatási jogkörét érintik. A Russzkaja Pravda rendelkezései és az usztavokból ismert igazságszolgáltatás kiegészítik egymást, de nem utalnak egymásra. A Pravda világi büntetéseit nem kísérte egyházi szankció és viszont. A két nevezett usztav alapján az egyház igazságszolgáltatási illetékességébe tartoztak a házassággal kapcsolatos ügyek (válás, többnejűség, pogány házassági szokások, erőszak, közeli rokonok házassága) illetve a pogány hiedelemvilág jelenségeinek továbbélése (füvekkel való gyógyítás, ráolvasás, eretnokség) elleni fellépés.

A „*gramota*” (oklevél) szóval jelöli a kutatás elsőként a novgorodi ásatások során előkerült nyírfakéregre írt feljegyzéseket. Ezek azonban nem a kodifikáció szándékával íródtak, hanem magánszemélyek levelei. A teljesen személyes tartalmú és formájuk szerint sem az „örökkévalóságnak” szánt levelek közül mindössze néhányat datálhatunk az óorosz korszakra. Általuk nem a jog, hanem a mindennapi élet körülményeit ismerhetjük meg. A nyírfakéregre írás azonban nem novgorodi specialitás, az északi régióban a 14–15. században másutt is (pl. Moszkva) alkalmazták. Említést kell tenni azokról a szórványos feliratokról, amelyek a korai középkorban (templomok, a kijevi Aranykapu kőből épített részei stb.) megőrződtek. Ezek a feliratok töredékek, de mégis fontosak, mert az életnek egy olyan szeletét mutatják, amelyek nem a politikatörténet, hanem a mindennapok világába kalauzolnak el a nyírfakéregre írott levelekhez hasonlóan.

6. 4. Építészet, ikonfestészet, zene

A korai építészetet a védelmi szükségletek hívták életre. A központi településeket – a terepadottságokat kihasználva – földsáncokat kialakítva erősítették. Mivel alapvetően sík vidékről van szó, amelyet alig tarkítottak magaslatok és a folyópartok magas partfalai, a védelmi rendszer kiépítésére feltétlen szükség volt. A sztyeppe felőli váratlan támadások kivédésére a folyók közötti szabad térségekben olyan akadályokat építettek, amelyek ugyanazzal a technikával készültek, mint az erősítmények: cölöpökkel megerősített földsáncok voltak. A két folyó között kiépített védekező akadályok voltak az ún. „*zmijevje val*”, amely lényegében a környezeti adottságokhoz alkalmazkodó, kapukkal és őrtornyokkal ellátott gyeprüendszernek felel meg. Az PVL-ben a „*val*” (= sánc, ld. német "Wall") szó 1093-nál szerepel első ízben. A mitologikus csengésű „*zmijevij*” („kígyó-”) jelző csak a 17. században társult hozzá. Ekkorra már feledésbe merült az eredeti funkció, csak a sáncok hosszan kígyózó (nyom)vonalai voltak követhetők. A sáncok építésénél kétféle építési technikát alkalmaztak. Az egyik az ún. „*szerubnoj*” típus, amikor keresztben egymásra fektetett gerendákból képezték ki a „falat”, a hézagokat földdel feltöltötték, és oldalról földsáncsal megtámasztották. Készülhetett több gerendasor összekapcsolásával is. Az ún. „*perekladnoj*” építési eljárásnál az átlagosan 20 cm széles gerendákat egymástól kb. 10 cm-re fektették le. Általában nyolc réteg gerenda került egymásra úgy, hogy felül az építmény keskenyebb lett. A védelmi rendszer legrégebbi szakasza a Dnyeper középső folyása mentén a 10. század végére – a 11. század elejére datálható. A második építési periódus a 11–12. század fordulójára esik, de van néhány, a 13. század elejére datált sánc is. Az építkezéseket ábrázolja az egyetlen illusztrációkkal ellátott kódex, a Radziwill évkönyv. Jól látható a fából építkezés technikája, de hírt adnak a képek a kőépítményekről is.

A tatárjárás előtt világi célból nem emeltek kőépítményeket, kivétel talán az ünnepélyes bevonulásoknak keretet adó Aranykapu Kijevben, majd az északi Vlagyimirban is. Kőből elsősorban templomokat építettek, de azok közül sem mindegyiket. A megmaradt korai templomok nyomán úgy gondoljuk, hogy a székesegyházakat (*kafedralnij szobor*) építették kőből. Az egyik első, ha nem a legelső volt a kijevi Tizedtemplom, amelynek ma már csak alapfalai látszanak. A Tizedtemplom a bizánci háromhajós bazilika stílust követve épült, a főhajó előtt elhelyezett csarnokkal (narthex) és három apszissal. A viszonylag kisebbé vált kupolát az ún. dob tartotta, amely boltívekkel összekötött oszlopokra támaszkodott. A teret az oszlopok számának növelésével tágítani lehetett, így a templom befogadóképessége nőtt. A legújabb kutatások szerint a Tizedtemplom a bolgár missziós bazilikák stílusát követte. Ehhez képest stílusváltást jelentett Bölcs Jaroszlav idején a Szent Szófia székesegyház építése, amely szakított a bolgár területen meghonosodott építészetrel és inkább a konstantinápolyi építkezések mintáját követte. A 11. század első felében épült a novgorodi (1045–1052) és a polocki (1044–1066) Szófia székesegyház is. Ezt a stílust monumentális historizmusnak nevezik. A kijevi Szent Szófia székesegyházat valószínűleg görög mesterek építették, ennek ellenére vannak olyan helyi sajátosságok, mint pl. a galéria, a saroktornyok és a piramidális kompozíció. Az öthajós belső tér befogadóképessége nagyobb volt a Tizedtemploménál, így méreteiben is jobban szolgálta a metropolita és a nagyfejedelem igényei szerinti reprezentációt.

Hasonló stílusban épültek, de kisebb méretben Rusz--szerte a püspöki székhelyek templomai (*kafedralnij szobor*) is, de a 11–12. század fordulóján inkább az egyhajós változatban, pl. Szuzdal (1096), Szmolenszk (1101), Novgorod (1127–1130), Halics (1165). Az egyhajós hatoszlopos 12. századi templomok a monumentális historizmus egyszerűbb változatainak foghatók fel, de lehet a helyi „építészeti iskola” megjelenésének

és működésének eredménye is. A 12. század második felében és a 13. század elején épült a Rusznak több pontján „kockaformájú” négyoszlopos templom, amelynek csak egy kupolája volt. Ezt az építkezést a fejedelmi udvarok szükségletei hívhatták életre, hiszen kisebb méretük miatt az alapítón és családján kívül csak háznépe látogathatta, nagyobb „publikum” befogadására nem volt képes; lényegében a fejedelmi udvar kápolnája volt.

A 11–12. században bizánci mesterek keze nyomát viseli a Kijevi Rusz festészete és szobrászata, amely az építészet kiegészítőjeként van jelen. A legelső és nagyméretű székesegyházak freskóinak és mozaikjainak jellemzésére szintén a monumentális historizmus fogalmat használják. A nagy belső térrel rendelkező templomok valóban monumentális igényeket támasztottak. Lazarev számításai szerint a kijevi Szófia székesegyházon nyolc mozaikkészítő és egy nagylétszámú festőközösség (*artyel*) dolgozott, de a kisebb templomok freskóin is több kéz munkája mutatható ki. A kezdetek az ikonfestészetben is görög mesterekhez fűződnek, de korán megjelentek a helyi, keleti szláv festők is. A Kijevo–Pecszerszkij Patyerikon említ egy Alimpij nevű szerzetest a 11. századból, aki a kor neves festője volt. A 12. században a helyi fejedelmi építészettel párhuzamosan helyi ikonfestő iskolák is kialakultak. A 12–13. század fordulójára, illetve a 13. század elejére három helyi iskolát lehet elkülöníteni: a novgorodit, a vlagyimir–szuzdalit és a jaroszlavit (északon). Közös jellemzőjük a bizánci örökségtől való távolodás. A korai novgorodi ikonok közül legismertebb a Szent György ikon, amely még bizánci vonásokat mutat. A többi helyről a tatárjárás előttről csak töredékeket ismerünk.

Az óorosz korszak kultúrájának legnehezebben megragadható eleme a zene. A liturgiát kísérő zenei kánonokat a Kijevi Rusz szintén Bizáncból vette át: gyorsan elterjedt a nyolcfokozatú hangsorból szigorú rend szerint kialakulhatott zenei forma. A 11–13. századból fennmaradt néhány tucatnyi kézirat, amelyek neumák segítségével lejegyzett egyházi dallamokat őriztek meg. A neumák a hangok lejegyzésének koraközépkori formái, amelyek az énekesek számára csak a dallam irányát mutatták, de hangmagasságot és hangközöket nem. A régi kéziratok közül mostanáig csak néhánynak a zenei jeleit oldották fel. A Kijevi Ruszban többféle hangjegyzés létezett, a legelterjedtebb az ún. „*znamennaja*” típus volt. („*znamja*”, „*znak*” = „jel”) A zenei jelek a liturgikus szövegekkel összefüggésben értelmezhetők, több változatuk van és a jelek feloldása bonyolult feladat. A Bizáncból átvett liturgikus műfajok közül a Kijevi Ruszban egészen biztosan ismerték az ún. „*tropar*”-t. Így nevezték a rövid egyházi himnuszokat. Ezen belül is különbséget tettek a liturgikus rendben elfoglalt helyük szerint. A fennmaradt kéziratok alapján a Ruszban népszerűek voltak az ún. „*sztyihirák*”, a 4–12 sorból álló énekek, amelyeket a liturgia során ciklusokban adtak elő.

A világi zene létezéséről alig tudunk valamit. A Kijevo–Pecszerszkij Patyerikon egyik feljegyzése árulkodik arról, hogy a fejedelmi udvarokban tartott lakomák (*pir*) alkalmával a fejedelem és kísérete szórakoztatására megjelentek a „*szkomaroh*”-ok, akik húros hangszereken (*guszli*) és egyéb hangszereken (síp, dob) játszottak, valamint énekeltek és táncoltak. Más adat is tanúskodik arról, hogy a fejedelmi udvarok szórakoztatói voltak a szkomorohok: a kijevi Szófia székesegyházban az egyik oldaltorony feljárójában freskón ábrázolnak hangszereken játszó szkomorohokat. A fejedelem és kísérete előtt – valószínű – a hőstetteket elbeszélő epikus költeményeket (*bilina*) adták elő hangszeres kísérettel. A hősi énekek tartalmukban számtalan pogány elemet őrizhettek, nem véletlen, hogy a papság szemében nem volt kíváncsú a szkomorohok jelenléte. A novgorodi és szuzdali évkönyvek szerint már a 11. századtól kezdve az „ördögi”, „bálványimádó” jelzővel illették a *szkomoroh* énekeseket, a Rusz déli, délnyugati részén nem tudunk erről.

II. A Rusz régiói és a sztyeppe

1. Kazárok, magyarok, besenyők, kunok

A Kijevi Rusz születése pillanatától a sztyepei népek szomszédságában létezett. Sőt, amint erről a keleti források tanúskodnak, maga a Rusz is több vonatkozásban a sztyeppe népei közé illeszkedett. Részben úgy, hogy a szlávok a kazárok, majd a magyarok adófizetőivé lettek; részben pedig, hogy a Rusz harcos varég elemei a sztyepei népek (kazárok, besenyők) ellenfelévé váltak. A kezdetben „folyami nomádoknak” nevezett nép lassan a szárazföldi harcokban is a sztyepei nomádok egyenrangú ellenfelévé vált. Erre utal a ló szerepének és értékének növekedése.

A Kijevi Rusz délre forduló érdeklődésének ideje 920–960 közötti periódusra esik. Szvjatoszlav 965-ben sikeresen lépett fel a kazárokkal szemben, és olyan katonai győzelmet aratott, amely a Kazár Birodalom politikai szerepének végét jelentette. Azt gondoljuk, erre csak úgy volt képes, ha maga mellé állította a sztyeppe meghatározó erejét, a besenyőket. Szvjatoszlav 965. évi győzelmére is adaptálhatjuk a PVL azon adatát, amely Igorról állítja, hogy „megvásárolta a besenyőket”, túszoikat szedett tőlük. A besenyő–rusz kapcsolat azonban nem lehetett felhőtlen: a kazárok feletti győzelem után 968-ban Kijev ellen vonultak, majd 973-ban Szvjatoszlav egy besenyő–rusz összecsapásban vesztette életét. Igaz, 968 és 973 között 970-ben Szvjatoszlav össze tudott kovácsolni egy olyan Bizánc ellenes koalíciót, amelyben a besenyők és a magyarok is részt vettek. Az eredmény mégis kedvezőtlenül alakult: Bizánc elsöprő győzelmét hozta. Ez a bizánci győzelem (Arkadiopolisz) eredményezte, hogy a magyar kalandozások a Balkánon is véget értek. Elképzelhető, hogy a vereség hozzájárult a besenyő törzsszövetség (vagy csak egy része?) és Szvjatoszlav közötti konfliktus kialakulásához is. Szvjatoszlav idején a Kijevi Rusz kétségtelenül csakúgy sztyepei, mint északi varég–rusz kereskedő elemből állt. A PVL-nek abban is hitelt adhatunk, hogy Vlagyimir a 980-as években a Fekete-tenger menti steppét is uralta: ezt erősítik meg a 987–988-as események, amikor II. Baszileiosz császárnak olyan szolgálatokat tudott tenni, hogy feleségül kapta a bíborbanszületett Anna hercegnőt.

Az államszervező Vlagyimir fejedelem és Bölcs Jaroszlav idejétől a Kijevi Rusz fejedelmeinek érdeklődése egyre inkább északi irányba fordult, a sztyeppe felől pedig védekező taktikára váltott. Emiatt épül ki a védelmi gyeprüendszer a déli részeken, a Szula, a Sztugna és a Rosz folyók mentén; Perejaszlavl erődje is emiatt létesült. A 10–11. század fordulóján a steppét a besenyő törzsek uralták, akiket Bizánc nemegyszer felhasznált a ruszok hátbatámadására, a besenyőkkel való harcban veszítette életét Szvjatoszlav fejedelem. A besenyő támadások a Kijevi Rusz ellen Vlagyimir halála után újultak ki, 1017-ben, 1036-ban pusztították végig a Kijevi Rusz déli részeit. A besenyők 1036. évi rombolása indokolta Bölcs Jaroszlav nagyszabású 1037-ben induló építkezéseit. A besenyők 11. századi aktivizálódása azért következett be, mert megjelentek a háttérben a kunok. A besenyő törzsek a Kárpátokhoz és az Al-Dunához közelebb húzódtak, egyes csoportjaik megpróbálták behúzódni a Kárpát-medencébe és a Bizánci birodalomba. A törzsszövetség azonban a nomád népek szokásos útját követte. 1068. egy fontos dátum ebben a sorban. 1068. az az év, amikor a kunok az első nagyobb pusztítást hajtották végre a Rusz déli határainál, és a sikeres védekezés elé a kijevi zavargások komoly akadályokat gördítettek. 1068-ban a kunok nemcsak a Rusz, hanem a besenyők ellen is támadhattak, akik emiatt zúdultak rá a Kárpát-medencére. A magyar királyság Salamon királlyal, László

és Géza hercegekkel (*dux*-okkal) sikeresen verte vissza a támadást. Ilyen nagyszabású akcióra a besenyők többet nem is vállalkoztak, de az 1080-as években is még nyugtalanságot tudtak kelteni Magyarország keleti határánál, pl. 1071-ben Belgrádnál. Miután a besenyők 1068. évi Kárpát-medencei „honfoglalási kísérlete” nem sikerült, Bizánc ellen többször is támadtak, mígnem 1090–1091-ben Bizánctól megsemmisítő vereséget szenvedtek és a besenyő törzsszövetség megszűnt létezni. Töredékeik bebocsátást nyertek Magyarországra és fontos szerephez jutottak II. István király testőrségében. Egy másik részük a bizánci birodalomban telepedett le. A helyben maradt töredék megszűnt önálló politikai erőnek lenni. A torkok és úzok sorsára jutottak, akiket pl. a 12. századi Rusz határvédő szolgálatába fogadtak; illetve a steppén segédnépi szerepkörbe kerültek.

A Kijevi Rusz és a sztyeppe 10–11. századi kapcsolatainak egyik fontos eleme Tmutorokany, amely Kazária leverésével kapcsolódott a Kijevi Ruszhoz, és vált annak egyik központjává. Indokolt feltételezni, hogy ekkor a Kijevi Rusz Novgorod–Kijev–Tmutorokany hatalmi központokra épült. Novgoroddal szemben, ahol alapvetően a varég etnikai komponens dominált, Tmutorokany a sztyeppe régiót képviselte. Az Al-Duna és a Don közötti térségben széthúzódott besenyő törzsek mellett az egykori Kazáriát alkotó nomád néptöredékek továbbra is a térségben maradtak, Szvjatoszlav csupán a kazár hatalmi „gépezetet” számolta fel: berendicsek, úzok vagy torkok, kaszogi stb. A 11. század folyamán Tmutorokany és Novgorod környéke adta azt a hátteret ahonnét a Kijevért harcoló fejedelmek katonai segítségért folyamodtak. Ld. pl. Szvjatoszlav fiait: Vlagyimir (Novgorod) és Jaropolk (besenyő segítség); illetve Vlagyimir fiait: Jaroszlav (Novgorod) és Msztiszlav (Tmutorokany). Ez utóbbi esetben az 1026. évi Alta menti csatát követően területi osztozkodásra is sor került a Dnyeper mentén. Meglehet, Msztiszlav 1036. évi halála is hozzájárult a statusquo-t felborítani szándékozó jelentős Kijev elleni besenyő támadáshoz. Tmutorakanyt a kunok megjelenésével veszítette el a Kijevi Rusz.

A kunok (az óorosz forrásokban *polovecek*, az arab/perzsa kútfőkben *kipcsakok*, mindkettő „világos, fakó” jelentésű szó) 1056-ban indították első hadjáratukat a Kijevi Rusz ellen, de betörésük ekkor nem okozott gondot. A régészeti kutatások szerint a kun (koman) törzsek centruma a 11. század második felében a Don középső és alsó folyása mentén helyezkedett el. Innét mozdultak el nyugati irányba a 11–12. század fordulóján, újabb központjuk a Dnyeper táján fedezhető fel. Ezidőtájt a PVL néhány kánjuk nevét is feljegyezte. Szereplésük, hadakozásaik helyszíne alapján megállapítható, hogy a 11–12. század fordulóján a Dnyeper bal partján élő kunok Tugor kán irányítása alatt éltek, a Dnyeper jobb partján pedig Bonyak kán vezetése alá tartoztak. Tugor kán Vlagyimir Monomah sztyeppe ellenfeleinek egyike, Bonyak pedig az a kán, akit a peremisltjerebovli fejedelmek segítségül hívtak a magyarok támadása ellen, és 1099-ben a magyar Kálmán király súlyos vereséget szenvedett tőlük.

A 11. század utolsó harmadától a 13. századi tatár támadásig a Kijevi Rusz illetve részfejedelemségei sztyeppe felőli szomszédai a kunok voltak. A kunok és a Rusz kapcsolata ez idő alatt megváltozott. A 11. század közepétől a 12. század első évtizedével bezárólag a Ruszt intenzív támadások érték a kunok-lakta sztyeppe felől, mígnem Vlagyimir Monomah sikeres hadjáratok a kunokat támadásaik beszüntetésére kényszerítették. Vlagyimir Monomah 1103-ban a Molocsnaja folyó mellett aratott győzelmet, majd 1109, 1111, és 1116. években a Don mellett lakó kunokat is legyőzte, elfoglalta központi telepeiket is és visszaszorította őket a Don mögé. Ezt követően a Kijevi Rusz nem volt kitéve koncentrált kun támadásnak, a kialakult részfejedelemségek viszont partnert láttak bennük. Elsősorban a csernyigovi fejedelmekre érvényes ez, akik számára a

kunok jelentették a felfogadható külső segítséget. A szomszédsági kapcsolat nem merült ki ebben, a nagyfejedelmi dinasztia egyes ágai – megintcsak elsősorban Csernyigov – házasodni kezdtek a kun előkelőkkel, miáltal a kapcsolat szorosabbra fűződött. Vlagyimir Monomahtól elszenvedett vereség ellenére nem állíthatjuk, hogy a kunok csupán a Don „mögötti”, azaz balparti részeket lakták. A 12. század 60-as éveitől ismét mozgolódni kezdtek, és hadjáratokat vezettek a Rusz fejedelmei ellen. 1167–1169 között Koncsak kán vezetésével dúlták fel a déli határ menti településeket (ld. Kanyev). A Rusz fejedelmei támadást kezdeményezve próbálták a polovec akcióknak elejét venni. Ennek legismertebb példája a balul sikerült akció, amit Igor, novgorod–szeverszkiji fejedelem indított, jelentősen alábecsülve a kunok katonai erejét (1185). Sikeres volt viszont 1187-ben a fejedelmek összefogásával indított hadjárat a Szamara folyó menti kun szállások ellen.

A 13. század elején a kunok elmozdultak Don vidéki szállásaiktól és nyugatabbra kerültek. Az a viszony, amely korábban a csernyigovi és novgorod–szeverszkiji fejedelmek valamint a kunok között kialakult, a 13. század elején már a halics–volhíniai fejedelmek és a kunok közti kapcsolatokat is jellemezte. Kunország (Cumania), azaz a kun törzsek fennhatósága alá tartozó terület, igen nagy volt; a Volga – Don vidékétől egészen az Al-Dunáig terjedt. A kunok nem egy egységes törzsszövetséget alkottak, hanem kisebb csoportokban éltek, így a Ruszbeli fejedelmekkel is csak egy-egy részük tartott kapcsolatot, elsősorban azok, akik a Don – Dnyeper vidékén éltek. A nagykiterjedésű Kunország határai a tatárok megjelenésével kezdtek zsugorodni, illetve a népesség mindinkább a nyugati részeken kezdett koncentrálni. A tatárok 1223-ban az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyó mellett mértek először jelentős csapást a kunokra, ahol a Rusz fejedelmeinek egy csoportja is a kunok oldalán harcolt. Rusz egészére nézve a Kalka menti csata nem hozott lényeges változást, a kun csoportok viszont ismét nyugatabbra húzódtak. Nem véletlen, hogy épp az 1220-as években ébredt fel irántuk az érdeklődés Erdély urában, Béla ifjabb királyban, aki támogatta a domonkosrendi szerzetesek térítő munkáját. A kunok meglepő nyugalommal fogadták a térítőket, és amint a pápának küldött egyik jelentésben szerepel, egy alkalommal egyszerre tizenötezres tömeg megkeresztelésre került sor. Ennek nyomán alapította Róbert esztergomi érsek 1227-ben a milkói kun püspökséget. A kunok megkeresztelkedett fejedelme, Barc (ld. Barcaság) elismerte a magyar király fennhatóságát, Béla pedig felvette a *rex Cumaniae* címet. A kunok az 1230-as években továbbra is tatár nyomásnak voltak kitéve. A halicsi fejedelmekkel is szorosabbra fűzték kapcsolatukat, pl. Msztyiszlav Udalojjal, aki második feleségét a kunok közül hozta. Msztyiszlav fejedelem volt az, aki véget vetett Kálmán királyfi halicsi országlásának, majd egyezkedett II. András királlyal. II. András fiához, András herceghez Msztyiszlav leányát adták feleségül, így András voloszyot kapott Halicsban. Ez a kapcsolat András herceg halálával (1234) végetért, de bizonyára erre az időre tehető Béla hercegnek, a későbbi IV. Béla királynak, első találkozása a kunok Kötöny (Kotjan) nevű fejedelmével, aki Msztyiszlav környezetében többször is előfordult. Nyilván nem véletlen, hogy épp Kötöny volt, aki 1238-ban bebocsátást kért Magyarországra. Az sem lehet véletlen, hogy IV. Béla erre hajlandó volt, 1239 húsvétján a Radnai hágón át beengedte őket az országba.

2. A kunok szerepe a részfejedelemségek formálódásában

1068 után a kunok irányítása alá került a Fekete-tenger melletti sztyeppe. Velük a Kijevi Rusz fejedelmeinek épp olyan sajátos viszonya alakult ki, mint a korábbi nomád népekkel: egyrészt ellenségnek tekintették és védekeztek ellenük, másrészt a steppével határos

területeken mint segédcapokat bevonták az egymás elleni hatalmi küzdelmekbe. A 11–12. század fordulóján a kunok elleni sikeres fellépés Vlagyimir Monomah nevéhez fűződik, míg a csernyigovi Oleg fejedelem az, aki helyzetéből adódóan gyakran folyamodott a kunokhoz segítségért. Nem volt egyedül: megtették ezt más déli központok urai is, mint pl. a formálódó Halics fejedelmei. A PVL keresztény krónikása, különösen a 12. század eleji Vlagyimir-párti Szilveszter apát, a Vidubicsi kolostor szerzetese ezen az alapon tett éles különbséget Vlagyimir Monomah és Oleg között. Monomahot a kereszténységet felvevő Vlagyimir figurájával „egybegyúrva” valódi hősként, a keresztény világ védelmezőjeként ábrázolta, az utóbbiból pedig a „Goreszlavics” állandó jelzővel a bajkeverő mintaképét alkotta meg, aki állandóan pogányokra, a „vad kunokra” (*gyikije polovci*) támaszkodik. Ettől a nézőponttól sok esetben a 20. századi történetírás sem tudott szabadulni, és nem ismerte fel, hogy a Rusz déli központjainak önállósulásában fontos szerepe volt a szomszédságban élő – és segítségül hívható – kun haderőnek.

2.1. Perejaszlavl

Perejaszlavl mint központ, Bíborbanszületett Konstantín császár munkájában még nem tűnt fel, még Vlagyimir uralkodásának kezdetén sem létezett, hiszen a PVL 992-nél Vlagyimir és a besenyők összecsapásáról azt állítja, hogy azon a helyen történt, „ahol most Perejaszlavl van”. A PVL Perejaszlavlot 1054-ben mondja létezőnek, amikor Bölcs Jaroszlav „végrendelében” Vszevolod nevű fiára hagyta. Tehát valamikor 992 és 1054 között kellett keletkeznie, nagy valószínűséggel az 1036. évi nagy besenyő támadást követő időre datálható, amikor a sztyeppe felőli védekezést újjászervezték, majd 1068-t követően. A település történetének két szakasza nemcsak az erődítmény bővítése alapján állapítható meg, hanem a folyóközökben kialakított védősáncok keletkezési idejéből is. A régészeti feltárások a fenti két építési periódust állapították meg. Az első szakasz sáncai – úgy tűnik – az 1036. évi besenyő, majd az 1068. évi kun támadás során nem bizonyultak elegendőnek. Perejaszlavlhoz kapcsolódott a „fekete süvegeseknek” (*csornije klobuki*) nevezett népcsoport szövetségessé tétele. A „csornije klobuki” töredék népelemekből állt, akik Kijevtől nem túl messzi steppén nomadizáltak, és szükség esetén mozgósítani lehetett őket. Bár a gyakorlat azt mutatja, hogy nemcsak a határvédelemben, hanem a fejedelmek egymás elleni trónküzdelmeiben is felfogadták őket. A kunokkal szembeni védekezés leghatékonyabb módja azonban Vlagyimir Monomah jelentős katonai győzelmei voltak a 12. század első évtizedeiben, 1103 és 1116 között. Perejaszlavl központ, illetve a körülötte önállósodó voloszty jelentősége éppen abban állt, hogy fejedelme jelentősebb haderővel rendelkezett, mint a többiek kísérete. Ez nem volt elhanyagolható tényező a kijevi nagyfejedelemségért folytatott harcban. Emiatt Perejaszlavlba kerülni – ugródeszskának számított a kijevi nagyfejedelmi címhez vezető úton. Perejaszlavl emiatt nem is tudott önállósodni, Kijev satellitjeként a sztyeppe védekezés bástyája maradt, és mint ilyen, végső soron a Kijevet uraló nagyfejedelemtől függött.

2.2. Csernyigov

Csernyigov mint központ már a 10. század közepétől, Bíborbanszületett Konstantín munkájából ismert. Jelentőségére utal Jaroszlav 1054. évi rendelkezése, amikor három legidősebb fia között felosztotta a három legfontosabb déli központot: Kijevet, Csernyigovot és Perejaszlavlot. 1072-ben Borisz és Gleb szentté avatásakor mindhárom püspöki székhelyként szerepelt. Csernyigov Vlagyimir Monomah (1078–1094) majd Oleg „Goreszlavics” (1094–1115) volosztyaként önállósodott. Csernyigov megszerzésére törő, illetve az innét elűzött fejedelmek menekülési iránya Tmutorokany volt. (pl. Oleg 1078-

ban, 1083-ban) Amikor a Ljubecsi gyűlés (1097) Oleg otcsinájává nyilvánította Csernyigovot, helyzete megszilárdult, de élete végén Oleget megintcsak a Tmutorokany felé vezető találjuk (1115-ben), ahonnan az immár kijevi nagyfejedelemmé lett Vlagyimir Monomah ellen akart segítséget szerezni. Oleg utódai azonban megszilárdították hatalmukat Csernyigovban, terjeszkedésük iránya Novgorod Szeverszkij, Putyivl, és Rjazany lett. A sztyepei kapcsolatok továbbra is megmaradtak, bár ellentmondásosan, hiszen az Igor ének hőse, Igor Szvjatoszlavics novgorod–szeverszkiji fejedelem éppen a kunokkal való harcról híresült el. Csernyigov centrális szerepének megerősödése Tmutorokany elvesztésével függ össze, amely Vlagyimir Monomah 1110-es évekbeli kunok elleni hadjáratai nyomán következhetett be.

Oleg „Goreszlavics” fejedelem leszármazottai adták Csernyigov fejedelmait egészen a tatárjárásig terjedő időszakban, őket nevezte Olgovicsoknak a középkori történetírás. A 12. század során többször megszerezték a kijevi nagyfejedelmi címet, de a század második felében Csernyigovot is elérte a széttagolódás. Az újabb központok Csernyigovval szemben megerősödtek, az Olgovicsok ágából kivált a Davidovicsok, majd az Igorevicsek ága. Ez utóbbi rokon kapcsolatba került a halicsi fejedelmekkel, így az Igorevicsek a csernyigovi területen a hatalomból kiszorulva Halicsban próbálkoztak volosztyot szerezni a 13. század elején. A Csernyigovban maradó Vszevolod „Csermij” fia, Mihail az 1220–1230-as években kiterjesztette fennhatóságát Kijevre, illetve a halicsi Danyiil riválisa lett a Kijev feletti hatalomért vívott harcban.

2.3. Halics

A halicsi fejedelemség elemeinek kialakulása a 12. században következett be, Bölcs Jaroszlav 1052-ben elhunyt Vlagyimir nevű fia leszármazottai teremtették meg. Vlagyimir fia, Rosztjiszlav apja halála után ugyancsak háttérbe szorult a sztarsinsztvo sorrendjében. Arra nem is lehetett reménye, hogy volosztyot kap a Rusz központi részein, emiatt a periférián próbálkozott. 1064-ben – talán kun segítséggel – megszerezte Tmutorokanyt, és haláláig (1067) megtartotta. Rosztjiszlav fiai, Rurik, Volodar és Vaszilko ugyancsak a Rusz peremvidékén próbáltak volosztyra szert tenni. Rurik 1086-ban Tmutorakanyból a távoli délnyugati Peremislt tudhatta magáénak egészen 1092. évi haláláig. Vaszilkóé 1084-ben Tyerebovl lett, míg harmadik testvérük, Volodar rövid időre Tmutorokanyban vetette meg a lábát. Volodar 1092-ben átvette Peremislt. 1097-ben a Ljubecsi gyűlés Vaszilkót és Volodart eme igen kicsi volosztyokban erősítette meg. Amikor Szvjatopolk nagyfejedelem ettől is meg akarta őket fosztani, és a magyar királyt is segítségül hívta ehhez, ők a kunokhoz folyamodtak, nyilván a korábbi tmutorokanyi kapcsolatból következően. Nem kizárt, hogy Volodar korábban, 1091–1092-ben is kun segítséget hívott, ezzel sikerült Peremislnben bátyja örökébe lépnie. Az magyarországi forrásból bizonyos, hogy kun csapatok északkeleti irányból 1091-ben Magyarországra támadtak, mire László király Peremisli irányába vezetett megtorló hadjáratot. A magyar krónika szerint azért, mert a kunok a Peremisli fejedelmek sugalmazására támadták meg Magyarországot. A peremisli–tyerebovli fejedelmek sztyepei kapcsolata miatt ez nagyon valószínű.

Volodar és Vaszilko a 12. század elején megszilárdították uralmukat a térségben, jó kapcsolatot ápoltak a nyugati szomszédaikkal, a magyar királlyal és a kis-lengyelországi fejedelmekkel. II. István király támogatását akkor szerezték meg, amikor 1123-ban a király Volhíniába vezetett hadjáratot. Volodar és Vaszilko halála után az egész terület fokozatosan Vlagyimirko Volodarevics kezébe került, aki minden vetélytársát félreállítva fejedelemséggé szervezte a korábban alakult kisebb központokat. Végül pedig fejedelemsége központját Halicsba helyezte (1141). Vlagyimirko Volodarevics rokonságba

került a szomszédos volhíniai Vlagyimir fejedelmeivel és a bizánci császári családdal, ami jelentősen növelte Halics presztízsét. Sikeresen félreállította egyetlen vetélytársát, Ivan Berladnyikot, aki ragadványnevét a Dnyeszter alsó folyása mentén elhelyezkedő településről kapta, ahová menekült. Emiatt Vlagyimirko Halicsban érvényt tudott szerezni a primogenitura elvének. Őt fia, Jaroszlav „Oszmomiszl” (1153–1187), majd unokája Vlagyimir Jaroszlavics (1187–1199) követte Halics élén. Ő azonban utódok nélkül maradt, így 1199-ben a Monomah ágból való volhíniai Roman Msztiszlavics szerezte meg Halicsot és először kapcsolódott össze a két nyugati határszélen fekvő fejedelemség sorsa: 1199–1205. 1205-ben Roman a lengyel fejedelmekkel való csatában életét vesztette. Két kiskorú fia (Danyiil és Vaszilko) utódlásának ügyét a magyar király és a krakkói lengyel fejedelem támogatta, aminek következtében Halics–Volhínia a magyar és lengyel expanzió színterévé vált. 1218-tól Danyiil Romanovics szívós küzdelemben visszaállította a fejedelemség önállóságát. Danyiil 1219-től a volhíniai fejedelemség északi volosztyát (Belz) irányította először önállóan. Vaszilkóval együtt szívós küzdelemben próbálják egyesíteni előbb Volhíniát, majd Halicsot. Danyiil az 1220-as évektől a magyar király hadaival állt szemben, majd 1234 után pedig épp innét kapott segítséget a csernyigovi Mihail ellenében. Danyiil 1238-ban rövid időre meghódította Kijevet, majd 1240-ben a tatár támadás előestéjén ismét az övé lett.

A halicsi fejedelemség belső viszonyait és külkapcsolatait jelentősen befolyásolta a fejedelem és a világi elit kapcsolata. A belső zavargásoknak nagy valószínűséggel itt is a vecse állt a háttérben. Pl. 1144-ben, amikor a távollévő Vlagyimirko Volodarevics helyébe unokatestvérét, Ivan Berladnyikot hívták fejedelmükül. A visszatérő Vlagyimirkónak többnapos csatában sikerült úrrá lenni a helyzeten és elkergetni a fejedelmi központban már berendezkedő Ivant. A kijevi évkönyv tudósítása kemény büntetésekről számol be, Vlagyimirko minden bizonnyal ellenfelei javarészét kivégeztette. 1153-ban a gyermek Jaroszlav simán vette át a hatalmat. Ugyancsak „*muzsi galickije*” (halicsi férfiak) álltak a háttérben 1173-ban, amikor Jaroszlavnak a fiával, Vlagyimirral támadt konfliktusa. Hasonló eset történt 1188-ban, amikor Vlagyimir Jaroszlavicsot távozásra kényszerítették. Bojárok szerepelnek mindkét alkalommal, ami annak a jele lehet, hogy itt is működött a vecse-jellegű közhatalom. Ám itt hiányoznak a bojároknál alacsonyabb rangú szereplők. Úgy tűnik a 12. század végére a kíséretől levált bojárság önálló egzisztenciát teremtett. Lehet, földtulajdonra is szert tett, de ezt megerősítő adattal nem rendelkezünk. A bojárok gyors pártállás-változtatása, elmenekülése, visszatérése ugyancsak azt sejteti, amit Rusz más részeiről is ismerünk: a 12. században a bojárság vagyonának jelentős része ingóságokból állt. A 13. század elején viszont akadt olyan halicsi bojár (Vlagyiszlav), aki Magyarországon II. András királytól szolgálatai fejében birtokot kapott, majd visszatérve Halicsba maga akart fejedelem lenni. A 13. század eleji lengyel–magyar versengésben az ellenfelek oldalán olyan bojárok szerepelnek, akik hol egyik, hol másik oldal érdekeit képviselik. A különböző csoportokban részt vevő személyek pártállás-váltásait nem tudjuk nyomon kísérni, de azt megállapíthatjuk, hogy a halicsi bojárságot erős érdekellentétek osztották meg, ami mindenképpen gátja volt egy novgorodi típusú fejedelem-hívásnak. A bojárság inkább egyéni vagy kisebb csoport (klán) érdekeket képviselt, úgy látszik, a vecse típusú hatalom gyorsabban elsorvadt, mint Rusz más régióiban. Ezért hiányozhatott az a testület, amely saját tisztségviselők állításával gátat szabhatott volna a fejedelmi hatalomnak, egyszersmind a fejedelemség zavartalan belső működését biztosította volna.

3. *Tatár támadás a 13. század közepén*

A kunok és a déli Rusz fejedelmeinek nevezetes csatája, 1223 nyár elején (esetleg már májusban) zajlott le a Kalka folyónál. A tatárok mögött a hódítás terén ekkor már hosszú időre visszanyúló tapasztalatok álltak. A „Mongolok titkos története” szerint Dzsingizt, miután az összes mongóliai törzset uralma alá hajtotta, 1206-ban nagykánná választották. Ezzel indult el a mongolok hódító útja. 1207-ben Dzsingiz és fiai már Szibéria lakóit hódoltatták, 1211-ben Kína ellen vonultak, és 1215-re Észak-Kína jelentős részét megszerezték. 1218/1219–1221/1222 között a hódításban részt vett Dzsingiz mindegyik fia (Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej, Tolujig, a legfiatalabbig). Kína után Kelet-Turkesztán, Nyugat-Turkesztán, Afganisztán, Irán következett. Nem kerülhette el a tatár pusztítást Khwarezm, a bagdadi kalifátus és Grúzia sem. Mindezek után értek Dzsingiz csapatai a Fekete-tenger vidékére.

A Kalka menti csatáról a halics–volhíniai évkönyvben egy viszonylag hosszabb leírás maradt fenn. Eszerint a kunok egy csoportja, a korábbi időben szereplő Koncsak kán fia a Rusz fejedelmeihez fordult segítségért. A déli Rusz fejedelmei tanácskozást tartottak Kijevben, jelen volt Msztjiszlav Romanovics a szmolenszki Roman Rosztjiszlavics fia, aki 1197-től maga is szmolenszki fejedelem volt, majd 1212-ben Kijev trónjára került. A tanácskozás másik résztvevője Msztjiszlav Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelem volt. Harmadikként megjelent Msztjiszlav Msztjiszlavics, 1222-től Halics fejedelme, valamint Danyiil Romanovics Volhíniából, Mihail Vszevologyics Csernyigovból és Vszevolod Msztjiszlavics a kijevi nagyfejedelem fia. A kijevi tanácskozás résztvevői a kunoknak nyújtandó segítség mellett döntöttek. Rusz északi és déli részei közti szakadást jelzi, hogy a Jurij Vszevolodovics szuzdali fejedelem nem volt jelen. A segítségkérés és a tanácskozás kora tavasszal lehetett, mert a halicsi csapatok áprilisban már úton voltak a Dnyeper felé. A halicsi évkönyv elsődlegesen a halicsi csapatok hadmozdulatairól számol be részletesen: hajóval ereszkedtek le a Dnyeszteren a tengerig, majd eljutottak a Dnyeper torkolatáig, onnét felfelé hajóztak. A csapatok találkozási helye a Dnyeper varég szigeténél (Zarub közelében) volt, onnét indult a Rusz serege a kunokkal való találkozásra. A Dnyepertől nyolc napi járóföldre délkeletre, a Kalka mellett ütköztek a tatárokba. A krónikáiról a csatából a tatár nyilazók szerepét emeli ki, a menekülés taktikáját (ami pedig aligha volt ismeretlen), és természetesen hangsúllyal szól a későbbi halics–volhíniai fejedelem, Danyiil hősiességéről. A novgorodi első évkönyv szerint a csatában tízezer (?) kijevi vesztette életét, más szöveg szerint összesen hetvenezer ember esett el. A megjelölt szám aligha fogadható el, de a veszteség bizonyosan jelentős lehetett. A fejedelmek közül a Rosztjiszlavicsok és az Olgovicsok klánjából ketten-ketten haltak meg (mindkét klánból egyiket Msztjiszlavnak hívták), valamint öt-hat kevésbé ismert fejedelem. A forráshellyel kapcsolatban datálási gondok vannak, mivel a halicsi évkönyv 1224-re helyezi az eseményt. A tévedés látnivaló abból is, hogy az előző, 1223. évnél a „nem történt semmi” megjegyzés olvasható. Nyilvánvaló, a kronológia rögzítése utólag történt. Figyelemre méltó a krónikáiról érvelése: az elkövetett „bűnök miatt” érte ilyen csapás a kunok és a Rusz együttes seregét.

A tatárok győzelmük után a Krím félszigetre zúdultak, ahol végigdúlták a gazdag Szudak városát, majd visszafordultak szálláshelyük felé. A vereséget szenvedett fejedelmek maradékai megkönnyebbüléssel vethették tudomásul a tatárok távozását, amelynek pedig – logikusan – be kellett következnie. A tatárok „hátában” még meghódításra várt a volgai bolgárok állama is. A Rusz egészére nézve nem lett komolyabb következménye a vereségnek, ennek az lehet az oka, hogy a tatárok nem ellenük, sőt nem

is a kunok ellen vonultak. A tatár sereg, Dzsebe és Szübötej vezérek vezetésével a Kaukázuson túl hadakoztak, és csak visszatérőben ütköztek meg a kun-órosz sereggel. A Kalka menti csatamezőről távoztukban még arra is volt erejük, hogy a volgai bolgárok egy seregére csapást mérjenek. Ezután tértek vissza a Szír–Darja vidékére, ahol Dzsingiz állomásozott. Dzsingiz 1223–1227 között még Turkesztánban hadakozott, és nincs jele annak, hogy nyugat felé akart volna fordulni. 1229-től Ögödej került Dzsingiz örökébe, aki birodalom belső rendjének megszervezésére is figyelmet fordított. A központot (Karakorum az Orkhon folyónál) fallal vette körül, kancelláriát szervezett, futárszolgálatot hozott létre. A birodalom nagy hódítása (Kína) az 1230-as években folytatódott. A további hódítási stratégiáról 1235-ben döntött a kuriltáj: keleten Dél-Kína és Korea; nyugat felé Kisázsia és az európai országok lettek megjelölve.

A tatár had Kalka menti győzelme inkább csak jelezte a mongol–tatár sereg jövőbeni támadásait, és a tatárok részéről portyázásnak mondható. Valójában a mongol birodalom Dzsingiz halála előtt szervezetlen volt. Dzsingiz kán halála előtt ezt a részt Dzsocsi nevű fiának szánta, aki azonban még Dzsingiz előtt meghalt. Dzsocsi örökébe másodszülött fia, Batu (az órosz forrásokban Batij) lépett. A mongol birodalom nyugati fele Batu ulusza (ulusz = részbirodalom) lett. Az órosz források néha Dzsocsi nevével írják le: „Dzsucsijev ulusznak”, amely ténylegesen Batu szervezése alatt vált Aranyhordává. Az „ordu/orða” szó az uralkodó szállásterületét jelentette, az „arany” jelző pedig a nagykán rezidenciáját. Nincs rá biztos magyarázat, miért nevezték Aranyhordának, talán a káni hatalom gyengülésével több ulusz is a nagykán jogutódjának tekintette magát, de szóba jöhet a sátrakon használt arany csík is, mint elnevezésadó.

Az 1235. évi készülődésről a domonkosrendi Julianus utazásai alapján értesülünk hiteles forrásból. Julianus viszontagságos úton, 1235 tavaszán indult útnak az Azovi-tenger és a Kaukázus irányába. Jelentős kitérőt téve jutott el kb. 1236 tavaszán Magna Hungariába, ahol már tatár követeket is talált. Közvetlen információkat szerzett a kuriltáj előző évben született terveiről, a nagy nyugati hadjáratra készülődésről. Julianus 1236. június 21-én indult hazafelé a mordvinok-lakta földön, Vlagyimir–Szuzdalon, Szmolenszken, Minszken keresztül érte el Lengyelországot. Lengyelország felől 1236. december 27-én lépett magyar földre, valahol a Szepességben. 1236–1237 telén Julianus beszámolója nyomán indult útnak újabb négy szerzetes, de ők már Szuzdal földjén menekültekkel találkoztak. Tőlük szereztek értesülést, hogy a tatár támadás elindult, a Volgai Bolgárországot és Magna Hungariát elpusztították. Az útjukat Rjazany felé folytató két domonkos barátunk is nyoma veszett, a másik kettő hazatért. Julianus nem várta be az 1237 telén elindultak visszatérését, hanem 1237 tavaszán maga is elindult, de Szuzdal tájékára érve ugyanazon tapasztalatok birtokába jutott, mint rendtársai néhány hónappal korábban. Julianus találkozott a szuzdali fejedelemmel (Jurij Vszevolodovics) is, ahonnét „pogány betűkkel tatár nyelven írt” levelet is hozott magával; valamint a küszöbön álló tatár támadás híret.

Az 1235. évi döntést Batu seregeinek támadása követte: 1236–1237 telén feldúlták a volgai bolgárok, Baskiria és a mordvinok földjét. 1237–1238 telén fordultak a tatárok az egykori Rusz északkeleti végei ellen. Ezen a területen nem létesült olyan védelmi vonal (gyepűrendszer) mint délen a sztyeppe népekkkel szemben. Igaz, a szomszédos volgai bolgárokkal a vlagyimir–szuzdali fejedelmek többször is hadban álltak, de ez a hadakozás csupán a „határok” kisebb-nagyobb módosulásával járt. Rjazany szomszédságában a finnugor mordvinok éltek, akik részben Rjazanynak, részben a volgai bolgároknak adóztak. Ebből az irányból nem volt várható olyan erejű támadás, amely védelem kiépítését indokolta volna.

A tatárok más szokások szerint harcoló nomád csoport volt, amely segédnépeivel együtt 120–140 ezer harcosból álló tömeget alkotott. Az igen nagy létszám mellett újdonság volt a tatár had kíméletlen magatartása az ellenféllel szemben. Az emberélet és a felhalmozott vagyon mérhetetlen pusztulása a meghódított terület pacifikálását, gyors hódoltatását készítette elő. Nem számíthatott új elemnek a téli hadjárat. A tatár harcmódor miatt a téli hadviselés teljesebb pusztulást is eredményezett. Rusz területén nincsenek hegyek, ahová a lakosság elmenekülhetett és megbújhatott volna. A nagy hideg miatt a településeken kívül az emberi élet az élelemhiány és a fagy miatt önmagában is veszélynek volt kitéve, így a lakosság a településekre húzódott. Az erődített helyek cölöpökkel megerősített földsáncok védelmét jelentették, amelyet kőhajító ostromgépekkel és tűzzel pillanatok alatt meg lehetett semmisíteni. A kőből épült templomok adták a lakosság utolsó menedékét, de ezek is könnyen a tűz martalékává váltak. A fejedelmek a veszély nagyságát bizonyára nem tudták felmérni, ahogyan nem tudták Lengyelországban és Magyarországon sem.

1239-ben folytatódott a Rusz területének további pusztítása, annak ellenére, hogy nagyobb hadjáratra nem került sor. Az évkönyvek alapján „csendes” időszaknak látszik, röviden említik meg Csernyigov esését. A tatár had egy része, Möngke vezetésével Rusz szomszédságában maradván a csernyigovi föld pusztítását „vitte végbe”. A Szejm folyó mentén hatoltak be a csernyigovi földre, módszeresen foglalták el a Csernyigov körüli településeket. Ezzel a fejedelemség központját bekerítették. A hadműveletek 1239 nyár végén vagy kora ősszel kezdődhettek, mivel Csernyigovot 1239. október 18-án vették be. A csernyigovi fejedelem, Mihail és fia, Rosztiszlav a tatárok közeledésének hírére elmenekültek Magyarországra, és IV. Béla király udvarában kötöttek ki. A csernyigovi föld feldúlása és elfoglalása után Möngke hadai visszahúzódtak a steppére, és csak a következő év őszén indult újabb támadás.

Az 1239 ősztől 1240 őszig eltelt nyugalmi időszakra nyilván a különböző helyeken harcoló tatár hadak összegyűjtése és a támadás megszervezése miatt került sor. Annak ellenére, hogy az északkeleti részekben végigsöpört tatár háború híre el kellett, hogy jusson a déli régióba, védelmi készülteknek semmi nyoma nincs. Mihail fejedelem bizonyosan azért menekült el, mert nem sok esélyt látott az ellenállásra. Mihail menekülése – mivel egyidejűleg Kijev is birtokában volt – egyben Kijev feladását is jelentette. A menekülés hírére a halicsi Danyil bevonult a fejedelem nélkül maradt városba, a tatárok közeledtére azonban ő is visszavonult a halicsi fejedelemségbe.

A tatárok 1240 őszi valóban nagy hadjáratra készültek, hiszen a fővezérséget viselő Batu mellett nemcsak testvére, Orda serege vett részt, hanem unokatestvéreik, a többi Dzsingiz unoka is: Csagatáj fia, Bajdar, Ögödej fiai Güjük és Kadan, Toluj fiai Möngke és Böldzsek. A tatár hadak összehangolt támadásának első célpontja Kijev volt. A támadást déli irányból indították, először a Rosz folyó mentén élő nomád határvédő fekete süvegeseikkel (csornije klobuki) csaptak össze, és Kijev alá a Lengyel kapu felől érkeztek. Az ostromgépekkel szemben Kijev erődítménye sem volt a többinél ellenállóbb: 1240. december 6-án a város elesett. A különböző évkönyvek egymásnak ellentmondó dátummal adják meg Kijev esését: november 19. és december 6-a között. A pszkovi híradás azt is tudni véli, hogy Kijev tíz hétig és négy napig állta az ostromot. Ez azért hihető, mivel egy valóban népes városról van szó, valamint arról is szólnak hírek (Rasid ad-Din), hogy a falakon behatoló tatároknak utcai harcokat is kellett vívni.

Kijev elfoglalása után Halics és Volhínia lettek a következő áldozatok. A tatárok gyorsan eljutottak a Kárpátokig, Rusz területén egyedül Kamenyec tanúsított némi ellenállást. A gyors előrejutást jelző dátumok: 1241. április 9-én a sziléziai Legnicánál (német neve Liegnitz) Henryk Brodaty fejedelemmel; 1241. április 11-én a muhi pusztán IV. Bélával

vívtak győztes csatát. A Kárpát–medencébe több irányból behatoló tatár sereg a lerombolt déli Rusz területét otthagya, és Magyarországon telelt át. Európa ekkor tapasztalta meg a sztyepei tatár had valódi arcát, azét a seregét, amelyben a Szentföldön harcoló keresztesek eleinte megmentőjüket vélték felfedezni. A hírvívő Pjotr Akerovics pap volt, a kijev–beresztovi Szpasz (Megváltó) kolostor apátja (igumen), aki Mihail fejedelemmel menekült Magyarországra, majd innét továbbmenve 1245-ben megjelent a lyoni zsinaton. Pjotr apát mellett a váradi kanonok, Rogerius és az aquileiai patriárka is megjelent. E három beszámoló együttesen indította a pápát arra, hogy követeket küldjön a tatárokhoz. A követküldés mögöttes szándékát, a felderítést Johannes Plano Carpini ferences szerzetes hajtotta végre, igen sikeresen. Carpini keresztülutazott a tatárok dúlta Rusz déli részein. Tőle tudjuk, hogy öt évvel a tatár pusztítás után Kijevben és környékén mindössze kétszáz ház állt. Viszont működtek a templomok, a Szófia székesegyház és több kolostor temploma, pl. a mihajlovoi Zlatoverhnyij hram, a vidubicki Szent András templom és a Barlangkolostor templomai; pedig ez a terület közvetlenül a tatárok uralma alá került. Plano Carpini a Dnyepertől már tatár kísérekkel folytatta útját.

Az 1237–1240 közötti tatár támadások taglalása után nem kerülhető meg az a kérdés, vajon mi vezetett a tatárok gyors sikereihez, illetve mekkora volt a pusztítás. A tatár katonai sikereket illetően a korábbi megállapításokhoz nem sok újat lehet hozzátenni. Tatár részről egy jelentős létszámú hadsereg (kb. 120–140 ezer fő) fegyelmezett, tervszerű mozgatása a jelentős alaptényező. Ehhez járult az ostromgépekkel felszerelt had technikai fölénye és a görögtűz beállítása az arzenálba. Nem hanyagolható el a pszichikai nyomás sem, amit az ellenfélre gyakoroltak: a megfélemlítés, a meglepetésszerű támadás és a legyőzhetetlenség mítosza. Mindezekből talán a meglepetésszerű támadást tagadjuk, hiszen pl. az 1223. évi Kalka menti csata már jelentett némi tapasztalatot. A vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, Jurij Vszevolgyics számára nem maradhatott titokban a szomszédos volgai bolgárok esete, hiszen menekültek érkeztek onnét, tőlük informálódott a Szuzdalba visszatért Julianus is. Ugyancsak nem lehetett váratlan az 1240. évi támadás sem. A jelek arra mutatnak, hogy a Rusz fejedelmei az információkat alábecsülték. Délen a viszályok folytatódtak, nem volt, aki összegyűjtse az „egész Rusz” seregét, illetve akinek hívó parancsára a többi fejedelem engedelmesen végrehajtotta volna. A kijevi fejedelmi hatalom teljesen lehanyaglott, a vlagyimir–szuzdali pedig a déli ügyektől elfordult, de az északi régióban sem tudott összefogást teremteni. Az északiakat amúgy sem érdekelték már évtizedek óta, mi történik délen, Kijev 1240. évi eleste is csak egy félmondatos hír az északi krónikákban. A Rusz hadserege külön–külön meglehetősen kicsi volt. Jurij Vszevolgyics a Sziy menti csatában háromezer fős segítséget kapott, ez már nagy seregnek számított. Az egyes települések önmagukban három–ötezer főnél nagyobb létszámú védelemmel bizonyosan nem rendelkeztek. A századforduló neves történésze, Szolovjov százezer főre taksálta a tatár támadás idejének „össz-Ruszbeli” hadseregét, ebből negyvenezernek gondolta a Rosz folyó menti határvédő nomádok létszámát. Sajnos, konkrét adat, amire támaszkodni lehetne, nincs. Az összlétszám a fejedelemségek esetében teljesen teoretikus, hiszen egymásnak nem küldtek segítséget. Valószínű, a kapott információ ellenére el sem hitték, hogy a tatár támadás bekövetkezhet, ráadásul ilyen módon, ami a korábbi sztyepei tapasztalatoknak ellentmondott.

A tatár pusztítás felméréséhez ugyancsak hiányzanak az adatok. Az biztos, hogy az ellenállást tanúsító településeket a tatárok felgyújtották, kifosztották, a lakosság nem harcoló részét is legyilkolták. Ellenállást pedig minden település tanúsított. A nomád szokások szerint bizonyára foglyokat is ejtettek tekintélyes számban, hiszen az ember–áru keresett cikk volt a keleti piacokon. Rjazany pusztulásáról szóló elbeszélés, a Rusz

pusztulása felett kesergő ének a sokkot átélt szemtanúk tapasztalatait tükrözik, akárcsak a magyarországi Rogerius Siralmas éneke. A valós helyzet azonban biztosan nem volt ennyire kedvezőtlen, bár a tatár támadás két hulláma között különbséget kell tenni. 1237–1238 fordulóján, az északi részekben, a síkvidéken, télen, élelem nélkül nem sok esélye volt a túlélésre tatárok közelében maradóknak. Nyugati irányban, Novgorod felé bizonyosan sokan elmenekültek, de számuk nem megállapítható. 1240-ben a déli részéről a fejedelmekkel együtt sokan mások is elmenekültek. Érdekes eset – talán nem is egyedi –, hogy Magyarországra érkezett egy Maladik Ruthenus nevű személy, aki vagyonát is mentette magával. Nem is tudnánk létezéséről, ha nem tudott volna a királynak kölcsönözni belőle. Ennek fejében birtokot kapott és Magyarországon telepedett le. Az északi Rusz elleni támadáskor a tatárok hosszabb jelenlétével kell számolni, a déli támadás idején a gyors továbbvonulással – feltehetően – kevesebb foglyot vittek magukkal. Visszatértükben, miután hírt kaptak Ögödej 1241. december 11-i haláláról, szintén sietve vonultak. Nemcsak a Kijev környéki kolostorok templomai működtek tovább, a tatár támadás után visszatértek az elmenekült fejedelmek. Pl. 1245-ben érkezett vissza Magyarországról Kijevbe Mihail fejedelem. Így ha lassan is, de visszatért az élet régi medrébe, a „normálishoz” közelített, amennyire egy kirabolt és megtizedelt lakosságú országban ez lehetséges volt.

4. Régiók–részfejedelemségek és tatárok

A tatár támadás az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat hozott. A korábban meglévő regionális különbségek még jobban elmélyültek, hiszen a tatárdúlás nem egyformán érintette az egész Ruszt. Politikai téren a legnagyobb változást az jelentette, hogy belépett egy új hatalmi tényező: a tatár kán. A tatárok a déli terület egy részét (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl), azaz a Kijevi Rusz egykor „magját” ténylegesen uralmuk alá vonták. Az északkeleti részeket, Vlagyimir–Szuzdalt vazallus területükké tették. Ugyanakkor Novgorodot némi adóra, illetve Halics–Volhíniát adóra és katonaállításra kötelezték. A tatárok nyugati birodalmának, az Aranyhordának a központja, a Szaraj a Volga mellett volt, Asztrahántól kb. 100 km-nyire északra. Itt kellett a Rusz fejedelmeinek „tisztelőtüköt tenni”, egyúttal a káni kinevezést (az erről szóló okmányt „jarlik”-nak nevezték) is itt vehették át. A Szarajból alkalmanként kénytelenek voltak továbbmenni a nagykán Orkhon környéki központjába (Karakorum) A Rusz fejedelemségeit lényegében a Szarajból irányították

A Rusz valamennyi régiójának életébe beleszólt a tatár uralom, de természetesen a „tatár hatásnak” számos árnyalata alakult ki. Az első lényeges elem, hogy megfordultak-e a tatár hadak az adott területen. Nem állíthatjuk, hogy a különbséget földrajzi, északi–déli alapon lehetne meghatározni. A földrajzi adottságok közül azt kell hangsúlyoznunk, hogy az életföldrajzi határ Kijevtől északkeleti irányban húzódott. A volgai bolgárokkal határos vlagyimir–szuzdali fejedelemség épp olyan közeli volt a tatárok számára, mint délen Csernyigov. Ahol nagy pusztítást okozott az 1237 és 1241 közötti tatárdúlás, az egy északkelet – délnyugat tengelytől keletre eső területre nézve valós. Északon a vlagyimir–szuzdali területet teljes egészében végigpusztították a tatárok, egészen a novgorodi határig, lerombolták a murom–rjazanyi fejedelemséget, Csernyigovot, Kijevet, Perejaszlavlot és Halics délkeleti részeit. A tatár hadak nem jutottak el Novgorod területére, és elkerülte a támadást Polock, Szmolenszk, Turov és Volhínia is.

A tatárok a végigpusztított területeket nem feltétlenül akarták saját maguk irányítani. Elfogadták az onnét érkező fejedelmek hódolatát és a tatár érdekek kiszolgálását várták el – cserében a hatalomért és a bizonyítékul szolgáló jarlikért. A Rusz fejedelmeinek korábbi gyakorlat szerinti rivalizálása megkönnyítette a tatár kánok helyzetét: mindig lehetett találni olyan fejedelmet, aki a feltételeknek eleget tudott – és akart – tenni. A „leckét” tanulván a Rusz fejedelmei közül többen is életükkel fizettek a tapasztalatokért. Az északi régióban Alekszandr Nyevszkij (1254–1263) volt az, aki különösen megfelelt a tatárok elvárásainak. Biztosította a tatár adószedők (baszszakok) működését a saját területén, és együttműködött a tatárokkal a rivális Tver megrendezésében. Alekszandr Nyevszkij több alkalommal is megfordult a kán udvarában, halálát a tatároktól hazavezető úton valószínűleg mérge okozta. Alekszandr Nyevszkij az orosz ortodox egyház későbbi szentjei sorába emelte, legendájából a tatár vazallusi szerep kimaradt, helyébe a szuverén uralkodó portréját rajzolták meg – teljesen anakronisztikusan. A probléma az, hogy ettől az idealizált képtől sokáig a történetírás sem tudott megszabadulni.

A steppéhez legközelebb fekvő Murom–Rjazany fejedelmei hasonló helyzetbe kerültek, de róluk kevesebbet tudunk, mivel a 15. századi történetírás – elsősorban későbbi szerepe miatt – Moszkvára koncentrált. Tver fejedelmei ugyancsak a tatároktól függő fejedelmek közé tartoztak, és hosszú időn keresztül Moszkvával versenyben voltak a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi címért. Hasonló szerepet szánhattak a tatárok a csernyigovi Mihailnak is, de ő nem volt hajlandó a tatár vazallus szerepre. A csernyigovi dinasztiaágból más szereplők nem tűntek fel 1240 után.

A tatár támadástól megmenekült Novgorodot a nyugati szomszédságból fenyegette veszély: a német lovagrend és a svédek terjeszkedésének egyaránt útjába került. 1240-ben a Néva mellett a svédekkel szemben, 1242-ben a Csud-tavi csatában (más néven Jégcsata) a lovagokkal szemben is győzedelmeskedett. Mellesleg annak a hadvezérnek az irányításával, aki a tatárokkal szemben nem vállalta a konfrontációt (Alekszandr Nyevszkij). Nyilván helyesen mérte fel az erőviszonyokat és saját lehetőségeit. Novgorod a tatároknak adót fizetett, amelynek jogcíme a keresztény foglyok kiváltása, valójában a függetlenség ára volt. A tatároknak fizetett adó Novgorod gazdaságát „megcsapolta”, de függetlensége megmaradt. A tatár támadást elkerülő Polock, Szmolenszk, Turov és Volhínia a litvánokkal keveredett összeütközésbe, majd folyamatosan kiterjedt rájuk a litván fennhatóság. A 14–15. század során pedig mint a Litván nagyfejedelemség alkotórészei kerültek szembe a tatárokkal – többnyire sikeres harcok megvívásával.

A 13. század második felében még összetartozó Halics–Volhínia Danyiil uralma alatt ki tudott bújni a tatárokkal szembeni teljes függőség vállalása alól. Ez a helyzet csak átmeneti volt, csakúgy, mint a litvánokkal szemben. Mindenesetre a 14. században bekövetkezett litván és lengyel fennhatóságig a Rusz területei közül a legtovább őrizte függetlenségét.

A politikai keretek átalakulása, illetve folyamatos változása elmélyítette a keleti szláv régiók között már meglévő különbségeket. A tatár hatás közvetlenül a Moszkvai Rusz és a belőle létrejövő Oroszországban jutott kifejezésre. Közvetve persze a Rusz nyugati területeit is érintette, hiszen a tatárokkal való küzdelem több évszázad konstans tényezője maradt. A későbbi Ukrajna területét alkotó lengyel–litván uralom alatti részek azért, hogy egy nagyobb politikai egység részévé váltak, számos olyan változáson is keresztülmentek, amelyek elsősorban ezeket az államokat érintették. Az impulzusok köre széles volt: a gazdaság és társadalom struktúrájától kezdve a nyelvi–kulturális szféráig. Végeredményben mindezek adaptációja és ötvöződése a korábbi keleti szláv gyökerekkel eredményezte azt, hogy a keleti szláv csoport végérvényesen több részre szakadt, és megjelent a belorusz és kisorosz (ukrán) identitás.

A nyugati és délnyugati területek kiszakadása a Ruszból messzehatőbb következményekkel járt, nevezetesen a keleti szláv egység felbomlásával. A belorusz és ukrán (fehér orosz és kisorosz) nyelvi–kulturális megkülönböztető jegyek megerősödtek, majd a teljes nyelvi különválás következett be. Bizonyos különbségek (dialektus, külkapcsolatok) léteztek már a Kijevi Rusz időszakában is. Szakadékot jelentett a tatárdúlás annyiban, hogy pont a Kijevi Rusz törzsterületei szenvedték a legsúlyosabb csapást demográfiai és kulturális tekintetben is. A tatár uralomhoz való viszonyulás (ld. Alekszandr Nyevszkij és Danyiil Romanovics politikáját) már a 13. század második felében sejtetni engedte a perifériák közti különbségek növekedését. A különbségek további erősödését eredményezte, hogy az egykori régiók más–más politikai keretek közé kerültek: vlagyimir–szuzdali részekben a tatár birodalomszervezés hatása érvényesült, a nyugati részekben pedig a lengyel–litván uralomé. Az eltérések további mélyüléséhez hozzájárult, hogy a Rusz részterületein működő ortodox egyházat az új hatalmak másként kezelték. A tatárok meglehetősen toleranciával és privilégiumokkal lényegében a korábbi egyházszerkezet működését támogatták. Az ortodox (pravoszláv) egyház „*russzkij*”-tudat őrzője–ápolója, illetve a moszkvai egyesítő politikával együttműködve egy „küldetéstudat” propagálója lett. A lengyel és litván, majd lengyel–litván uralom alá került területeken az ortodox egyház helyzete is másképp alakult. A katolikus egyház misszióját, illetve az uniós törekvéseket már a 13. század elején támogatta a lengyel–magyar expanzió. Az uniós törekvések 13. századi csúcspontja Danyiil és Vaszilko fejedelmek királyi címében nyilvánult meg. Úgy tűnik, ők ketten semmit sem tettek a kialakult egyházi különbségek megváltoztatására, hiszen a pápával való levélváltás során elérték a görög rítus elismerését.

III. Az egykori Rusz nyugati területei a 15. század végéig

1. Halics – Volhínia rövidéletű önállósága 1340-ig

1.1. Rex Daniel: tatár politika és nyugati orientáció

Danyiil 1240–1241. évi tatár támadás elől Lengyelországba menekült, de a tatárok visszavonulása után visszatért. Danyiil a többi uralkodni akaró fejedelemhez hasonlóan nem tudott kibújni a Szarajban tett kötelező látogatás alól. Danyiil, akiről az Ipatyjev krónika épp oly hosszú életrajzot írt (a szigorú kronológiát felrúgva lényegében gesta–szerűen), mint Alekszandr Nyevszkijről a vlagyimir–szuzdali. A halicsi Danyiil másképp képzelte el a tatárokkal kialakítandó *modus vivendi*-t, mint Alekszandr Nyevszkij.

Halics–Volhínia területén a tatárdúlás után szintén normalizálódott az élet, ami észrevehető volt a korábbi belviszályok felújulásában is. A lengyel földről visszatérő Danyiil és Vaszilko mazóviai I. Konrád (1202–1247) támogatását élvezték. A tatároktól kevésbé érintett Volhíniában gyorsan helyreállították uralmukat. Magyarországról visszatértek a halicsi uralomban érdekelt csernyigovi fejedelmek is, Mihail és fia, Rosztjiszlav. Mihail – nyilván a korábbi kijevi és csernyigovi uralmát visszaállítandó – zarándokolt el Batuhoz. A látogatás balul végződött, Mihail nem tudta megtalálni a tatárokkal szembeni helyes magatartást. Az óorosz krónika szerint mint keresztény fejedelem nem volt hajlandó hitével ellentétes magatartást tanúsítani, valószínű azonban, hogy „hagyta magát provokálni”, és ez végzetesnek bizonyult. Fia, Rosztjiszlav magyar

segítséggel tért vissza Halicsba – a jelek szerint csernyigovi otcsinájáról lemondott – és Jaroszlav vára alatt összecsapott Danyiillal. A halics–volhíniai évkönyvek 13. századi része nagyon sok datálási problémát ejt, ennek oka, hogy a krónika eredendően Danyiil gestájaként íródott és csak a 14. századi krónikás–kompilátor „szabdalta szét” évek szerint. Emiatt látszik ellentmondásosnak Rosztyszlav és Danyiil összecsapásának időpontja is. A csatára Danyiilnak a Szarajból visszatérte után és a magyar királlyal létrejött rokoni kapcsolata előtt kerülhetett sor. A forráshely alapján a magyar történeti irodalom azt is lehetségesnek tartotta, hogy Rosztyszlav magyar segítséggel (miután IV. Béla Anna nevű leányát feleségül vette) két alkalommal is tett kísérletet Halics megszerzésére 1245-ben és 1249-ben. A krónikaszöveg elemzése nyomán bizonyítható: a Jaroszlav alatti csatára egy alkalommal, 1245. augusztus 17-én került sor. A sikertelenség után Rosztyszlav Magyarországon maradt, és személyében ismerjük az első macsói bánt.

Miután IV. Béla elállt Rosztyszlav támogatásától, és többet nem segítette Halics ellen, elhárult a legfőbb akadály a halicsi–magyar békekötés elől. Egyéb jelei is voltak annak, hogy a magyar király politikája megváltozott. 1246 ilyen értelemben a „fordulat éve” volt a király számára: visszahívta a kunokat, visszafoglalta azokat a várakat a nyugati határszáron, amelyeket a tatárjárás idején Babenberg Frigyes megszerzett. A Lajta menti (1246. június 15.) ütközetben Frigyes holtan maradt a csatatéren. A férfitud nélküli herceg halálát követően a magyar, cseh, bajor szomszédok között vetélkedés kezdődött a terület megszerzéséért. (1246-ban ez magyar részvétel nélkül oldódott meg.) A csatában Béla oldalán jelen volt veje, Rosztyszlav is.

Danyiilnak a neki menedéket nyújtó mazóviai Konraddal továbbra is jó viszonya volt. Konrád 1247-ben meghalt, az őt követő fiának, Siemowitnak felesége Perejaslava, Danyiil leánya lett. A lengyel részfejedelmek közül a krakkói Bolesław Wstydlwy (=Szemérmes) és a Nagy-Lengyelországhoz tartozó Kalisz fejedelme mindketten IV. Béla egy-egy leányát vették feleségül. IV. Béla békekötése Danyiillal ezt a szövetségi vonalat erősítette. IV. Béla követői 1246 nyarán vagy őszén járhattak Halicsban. Danyiil a fiával, Leóval (Lev) 1247 augusztusában érkezett Zólyom várába. Ekkor kötötték meg a békét, amelyet gyermekeik (Leó és Konstancia) házassága erősített meg. Fogolycserére is sor került. Danyiil törekedett a litvánokkal való hadakozás lezárására is. Idősebb fia, Svarn litván hercegnővel kötött házasságot és a litván fennhatóság alatti területen rendelkezett voloszttyal. A nyugati szomszédokhoz fűződő kapcsolatok rendezése mögött munkálkodhatott már a tatárok elleni hadakozás terve. Mindez nem változtatott azon, hogy Danyiilnak is, mint bármelyik uralomhoz jutó Ruszbeli fejedelemnek el kellett látogatnia a tatár kánhoz. Feltételezhetjük, hogy ő is kapott jarlikot, ha ezt nem is említik az elbeszélő források. Danyiil a kántól visszatérve továbbra sem nyugodott bele a fejedelemsége fölötti tatár uralomba. Neveltetése, kapcsolatai miatt érlelődhetett meg benne a nyugati segítségkérés gondolata. Tervei visszhangra találtak a pápai követnél, Plano Carpininél. Konkrét adatunk nincs rá, mégis egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy a pápai követnek szerepe volt a pápai udvar és Danyiil közötti kapcsolat létrejöttében, és támogatta is a tervet. Carpini 1246-ban Vaszilko fejedelem udvarát elhagyva lépett tatár földre, visszaútban pedig (1247 júniusában) egy hetet töltött Danyiil udvarában. Danyiil és IV. Ince pápa (1243–1254) között számos alkalommal történt levélváltás az 1246–1248-as években. A pápa célja továbbra is az egyházi unió megteremtése volt, azaz Danyiil és Vaszilko „országait” a Szentszék kötelékébe tartozónak akarták tudni (*sub Beati Sancti Petri et nostra protectione*), ahogy azt a pápák már a 13. század eleje óta hangoztatták. Danyiil és Vaszilko hajlandóak lettek volna erre – katonai segítség fejében. A pápa a segítségnyújtást a nemrég a Baltikumban megtelepedett német lovagrenden keresztül akarta megoldani, és

a Danyiiléknak tett engedményekben odáig hajlandó volt elmenni, hogy Halics–Volhíniában megmaradhatott volna a szertatások görög rítusa. 1248. január 28-i keltezésű levél szerint a pápa már ekkor koronát ajánlott fel Danyiilnak, aki ezt konkrét segítség hiányában nem fogadta el. Úgy tűnik, ekkor még bízott abban, hogy a tatárokkal szembeni akció sikerülhet nyugati segítség nélkül. Elképzeléséhez talált partnereket a Rusz fejedelmei között is: a vlagyimir–szuzdali Andrej (nagyfejedelem 1247–1252) nem osztotta testvérének, Alekszandr Nyevszkijnek a véleményét a tatár kérdésben, és a tatárokkal szembeni ellentámadás lehetőségeit kereste. Danyiiállal szintén egy házassági kapcsolat kötötte össze: Andrej Jaroszlavicsnak Danyiil leánya volt a felesége. Andrej 1252-ben nyíltan felvette a harcot a tatárokkal, de vereséget szenvedett és menekülnie kellett. Vele egyidejűleg Danyiil is támadást indított, de vállalkozásukat nem koronázta siker.

Úgy véljük, néhány évi szünet után a tatárokkal szembeni új megoldás keresése eredményezte a pápával való ismételt kapcsolatfelvételt. 1253. május 14-re datált pápai levelekben ismét szóba került a koronázás. Ekkor már Danyiil mögött volt a tatároktól elszenvedett vereség, amely valószínűleg arra indította Danyiilt, hogy a nyugati segítség késlekedése ellenére mégis elfogadja a felajánlott királyi koronát. A koronázás előtti években Danyiil a lengyel és a magyar eseményeknek is részese volt. 1251 tavaszán ismét terítékre került a Babenberg örökség sorsa. A már másodszor is özvegyen maradt örökösnot, Gertrúdot ezúttal Danyiil Roman nevű fia vette feleségül. Az ötlet kétségtől IV. Bélától származhatott, aki készséggel támogatta Romant abban, hogy megszilárdítsa helyzetét Ausztriában. Danyiil 1251-ben Pozsonyban találkozott ismét IV. Bélával, Roman házasságkötésére pedig 1252-ben kerülhetett sor. 1253 végén vagy 1254 elején indult Ottokar ellen a Béla-szervezte koncentrált támadás. Béla lengyel vejei Danyiiállal és Leóval Szilázia felől indítottak támadást; Béla és Roman pedig Bécs alatt. Ennek ellenére kudarccal végződött a vállalkozás: Béla 1254 áprilisában békét kötött Ottokárral, Roman pedig visszatért Halicsba. Második házasságával ismét a litván kapcsolatokat erősítette, mivel egy litván uralom alatt élő Ruszbeli fejedelem leányát vette feleségül. Volosztjot pedig északon a Memel-vidéken szerzett.

Az Ottokar elleni hadjáratból visszatérőben, 1253 elején Krakkóban találkozott Danyiil a pápa követivel. Feltehetőleg a találkozózt követte IV. Ince pápa május 13-i levele, majd a novemberi koronázás. A koronaküldés és a koronázás részleteit nem ismerjük. Ami tudható: 1253-ban a pápai legátus (Opizo de Mezzano) tette a koronát Danyiil fejére Dorogicsinban. A koronáról mint tárgyról semmi hiteles adat nincs, a kései ábrázolások a művészi fantázia termékei. Danyiiállal egyszerre Vaszilko és a litván Mindaugas (Mindovg) is kapott a pápától koronát; vagy legalább is engedélyt a koronázási ceremónia jogszerű lebonyolítására. A korona, mint szimbólum a pápa számára az unió megvalósulásának reményét, Danyiil számára pedig a latin kereszténységhez tartozó világ a katonai segítségnyújtását ígérte. A reményekben mindketten csalatkoztak, hiszen a másik fél várakozásának kölcsönösen nem tudtak eleget tenni.

Az unió igénye IV. Ince 1246–1248 közötti leveleiben is megfogalmazódott. A levelek első csoportja 1246. május 3-án kelt Danyiilhoz, és a hozzá legatusként küldött Albertus püspökhöz íródott. Az 1247. augusztus 27-i levelek címzettje Danyiil és Vaszilko volt. Ebben a levélben a pápa megértőnek mutatkozott a rómainál eltérő szokások megtartását illetően: „... *liceat eis more suo ex fermentato conficere et alios eorum ritus ... conservare*”. Másnap íródott levélben pedig a papszentelést is jóváhagyta. A szeptember eleji levelek pedig az egyházi uniót hangsúlyozzák, azaz „... *ad unitatem ecclesiasticam sub protectione S. Sedis recipiuntur*...”. Ugyanez év decemberében pedig olyan levél

fogalmazódott meg, amelyből úgy tűnik, mintha a végrehajtott unió nyomán születne az intézkedés: Vaszilko számára *dispensatio*-t ad a házassághoz, miután a felesége harmadfokú rokonnak számított. 1248. januári levelekben a pápa a német lovagrend tatárok ellen mozgósítható katonai erejéről tesz említést. A levélváltás, amelynek csak a pápai kancelláriában fennmaradt részét (az elküldött levelekről készült másolatot) ismerjük, ekkor megszakadt. A következő csak öt év elteltével íródott, mégpedig a koronázással kapcsolatban. A pápától érkezett levelek tanúsága szerint az egyházi unió létrejöttét és a koronázás tényét ketté kell választanunk.

Nem tudjuk, hogyan viszonyult az egyházi unióhoz Danyiil környezete. A krónikaíró Danyiilt nem marasztalta el e tettéért később sem. De nem lehetett az egyházi unió híve a halics–volhíniai papság, különösen az 1250 körül szereplő Kirill püspök, aki Danyiil kancelláriáját vezette. Danyiil saját metropolíát kívánt felállítani – az egész Rusz területére kiterjedő joghatósággal. Kirill püspököt metropolitának tekintette, és elküldte a konstantinápolyi pátriárka niceai udvarába, hogy ehhez a címhez és joghatósághoz a patriarcha áldását megszerezze. Kirill azonban visszaérkezve „latin”-ellenességet hozott magával, emiatt Halicsban nem is jelent meg többé, hanem a vlagyimir–szuzdali fejedelem udvarába tette székhelyét. Danyiil és Vaszilko nyugat fele orientálódásában benne rejlett a kudarc. A segítségért (helyesebben a segítség ígéretéért) olyan árat kellett fizetni, amelyre csak kényszerből voltak hajlandók. E téren tett ígérete betartására IV. Sándor pápának már 1257-ben figyelmeztetni kellett őt.

A nyugati segítség elmaradása, Andrej Jaroszlavics és saját 1252. évi kudarca után Danyiil ismét összecsapott a tatárokkal 1254-ben Kremenecnél és 1255-ben, amikor Volhíniába betörték. A harcok jelezték, hogy Danyiilnak a Kijev feletti uralmi terveiről mindenképpen le kellett mondania. A tatár adószedők (baszszakok) halicsi földön való megjelenéséről az itteni krónika 1252-nél tudósít, amit, valószínűleg későbbre kell datálni, mivel a tatárok csak az 1254–1255-ös hadjáratukkal érték el Halics–Volhínia térdre kényszerítését. Ennek következménye volt, hogy át kellett adnia a tatároknak a fejedelemség déli (határvédő) erődtípusait, többek között Usicát, Bakotát, Kucselmint. Másrészt, amikor 1258–1259-ben a tatárok a litvánok és Lengyelország ellen vonultak, Danyiilnak és Vaszilkónak segédcsapatokat kellett melléjük adni. Ezt a kötelességet Vaszilko vállalta magára, Danyiil Magyarországon keresett menedéket. Vaszilkóval együtt Danyiil fia, Leó vonult a tatároknak küldött segédcsapatok élén. Danyiil – úgy tűnik – nem vállalta a tatároknak való behódolást, vagy egyszerűen a bosszújuktól tartott és az életét féltette. 1259 augusztusában egy rövid időre jelent meg Magyarországon, 1260–1261-ben hosszabb időt töltött el. Tartózkodási helye Erdélyben a Beszterce közeli Telcs helység volt.

Segédcsapatok állítására a halicsiakat a 13. század második felében többször is kötelezték a tatárok, de adófizetésről és a fejedelmek Szarajba zarándoklásáról nem tudunk. A nyugattól remélt segítség mítosza pedig Danyiil halálával (1264) szertefoszlott. Végülis annyi eredményt a halics–volhíniai „kettős” politika elkönyvelhetett, hogy ha a tatároknak való behódolást nem is sikerült elkerülni, az északkeleti régiónál kevésbé nehezedett rá a hódító sztyepei hatalom nyomása. A realitásokkal Danyiilnak is számolnia kellett: Halics vára túlságosan ki volt téve a tatár támadásnak, miután a déli védelmi rendszert a tatárok lerombolták. A fejedelmi rezidencia Holmba került, amelynek székesegyházát Danyiil alapította 1237-ben, és 1264-ben oda temették el.

1.2. A lavírozási lehetőségek beszűkülése

Danyiilnak és Vaszilkónak volt még némi mozgástere, amivel gátat próbáltak vetni a tatárok hosszútávú berendezkedésének, de elképzeléseiket a pápától kapott korona ellenére sem sikerült megvalósítani. A tatárok az 1250-es évektől ismételten aktivizálódtak, és a két testvér politikai törekvései előtt egyre több akadály tornyosult. Adót fizettek, és katonát küldtek a Lengyelország és Litvánia ellen támadó tatároknak. Danyiil 1264-ben, testvére Vaszilko 1269-ben halt meg. Danyiil fiai közül 1264 után ketten már biztosan nem éltek (Iraklij és Roman). Svarn, miután házasságot kötött Vojselek litván fejedelem leányával, rendelkezett voloszttyal litván területen. 1264 után Svarnhoz került Holm, Belz és Cserveny. Lev Danyilovics szerezte meg a peremisli, halicsi és dorigicsini voloszttyot, Msztyiszlav pedig Luckot. A fejedelmi rezidenciát Leó a saját alapítású városba helyezte, amely maig az ő nevét viseli (Lvov azaz „Leó városa”, ukránul: Lviv).

Halics–Vohlinia hatalmi viszonyai 1269-ben – Vaszilko és unokaöccse, Svarn halálával – ismét újrendeződtek. Lev rátette kezét Svarn voloszttyaira; Vaszilko részeit (Vlagyimir Volinszkij) fia, Vlagyimir Vaszilkovics örökölte. Amikor 1289-ben Vlagyimir Vaszilkovics is meghalt, Msztyiszlav lucki fejedelem terjeszkedett. Msztyiszlavról 1300-ból származik az utolsó információ. 1289–1290 tájáról szóló tudósításokkal fejeződik be a halics–vohliniai krónika, amely a délnyugati Ruszról a 13. században a legfőbb adatokkal szolgál. Az utolsó híradás Vlagyimir Vaszilkovics halála, illetve ennek kapcsán írt nekrológ és a szerző elmélkedése a keresztény morálról, végül egy rövid összefoglaló a Vlagyimirt felváltó Msztyiszlavról. Észrevehetően több év eseményeit sűrítette össze a kompilátor, az utolsó sorokban egy-egy kevésbé ismert személyről szóló adattal toldotta meg híreit.

A halicsi fejedelmi dinasztia szempontjából a 13. század utolsó harmadának legjelentősebb személye Leó (Lev) Danyilovics volt. Magyar felesége és lengyel–litván rokonsága ellenére politikája egyre nyilvánvalóbban a tatár vazallus állapot felé mozdult el: részt vett a tatároknak a lengyelek és litvánok ellen vezetett akcióiban, a nagyobb hadjáratokban és a kisebb portyázásokban: 1260–1262-ben Plock és Mazóvia, 1273-ban Lublin, 1277-ben Łęczyca, 1280-ban Kis-Lengyelország, 1282-ben Lublin, 1286-ban Gostynin, 1294-ben ismét Łęczyca, 1295-ben Gnojno (Kielce), végül 1299–1300-ban Dobrin elleni hadjárat következett. A felsoroltakból kitűnik, hogy – tatárokkal vagy tatárok nélkül –, de Leó gyakran beavatkozott a lengyel ügyekbe. Egyik legbonyolultabb helyzet 1279-ben alakult ki, amikor utód nélkül halt meg a krakkói IV. Bolesław.

A Ruszhoz hasonlóan Lengyelországot is politikai szétagolódás jellemezte. Szilézia az 1241. évi legnicai csata után, ahol több fejedelem életét vesztette, kisebb egységekre bomlott, amelyek közül több is a cseh királytól került függésbe a 13. század második felében. Nagy-Lengyelországban a férfiágnak csak egy-egy szereplője akadt a 13. század második felében, mígnem II. Przemysł halálakor (1296) csak leányokat hagyott hátra. Egyik leánya II. Vencel cseh király felesége lett, ami előrevetítette a cseh befolyás további erősödését. Másik leánya a mazóviai ágbeli Władysław Łokietek felesége lett, ami a mazóviai ág további térhódításához vezetett. A mazóviai ág erősödő befolyása azonban nemcsak a század legvégén, hanem már a 13. század második felében nyilvánvalóvá vált. Ennek a folyamatnak fontos állomása az 1279. évi kis-lengyelországi eseménysorozat.

A 13. század első felének markáns szereplője, a német lovagrend Baltikumba településének kezdeményezője, mazóviai I. Konrád 1247-ben halt meg. Örökebe fia, Siemowit lépett, aki – Danyiil Predslava nevű leányával kötött házassága következtében – a Rusz felé orientálódott. Siemowitnak (II.) Konrád nevű fia irányította Mazóviát 1262–1294 között; ifjabb fia Plock körüli területtel rendelkező Bolesław, litván házasságot kötött, Trojden litván fejedelem Zsófia nevű leányával. A litván rokonság viszont a halics–

volhíniai kapcsolatokat erősítette, illetve a rokonság okán a beavatkozás „jogcímével” konfliktusokat vetített előre. I. Konrád idősebb fia, Kázmér – Mazóviából kiszorulva – a Łęczyca–Sieradz központok megszerzésével Kujávia önállósodását készítette elő. Az 1279. évi konfliktus idején Kázmér három fia volt aktív: Leszek Czarny (=Fekete), Siemomysl és Władysław Łokietek. Leszek lett az 1279. évi konfliktus nyertese és haláláig Krakkó uralkodója, Władysław lesz majd a lengyel királyság újjáteremtője, Siemomysl pedig a kujáviai ág folytatója. (Utóbbi fejedelem egyik leánya (Fennena) III. András király feleségeként magyar királyné lett.)

1279 decemberében megüresedett krakkói fejedelemségért többen is harcba indultak: a cseh király (Ottokár), a sziléziai Henryk Pobożny, Leszek Czarny és Leó (Lev) Danyilovics. Lengyel területen a belső konfliktusok megoldása elképzelhetetlen volt a hasonló érdekű fejedelmek csoportokba (koalíciókba) szerveződése, illetve külső katonai segítség igénybe vétele nélkül. Krakkó megszerzésére törő fejedelmek mindegyike rendelkezett a rokonság „jogcímével”, ebből a szempontból a halicsi Leó sem kivétel: felesége testvére volt IV. Bolesław özvegyének. A tatár hadak megjelenése értelmezhető Leó katonai megerősítéseként is. Leó szándékait illetően egybecsengenek mind a halicsi évkönyv, mind a lengyel évkönyvek megjegyzései, ti. Leó volosztot akart szerezni magának lengyel területen. Törekvései a győztes Leszek Czarny ellenakcióit váltották ki az 1280-as évek elején. Leó területszerzési törekvéseit erősítik a korábbiak folytatásaként indított akciók az 1280-as években, amelyek ismét markánsabbá lettek Leszek Czarny halálával (1288). Ekkor ismét fellángolt a Krakkó megszerzéséért való küzdelem több lengyel fejedelem között. A nagy-lengyelországi eredetű II. Przemysl és a wrocławi Henryk Pobożny ellenében Leó a mazóviai–kujáviai háttérű Władysław Łokietek szövetségesévé lett. A küzdelemből előbb Henryk (krakkói fejedelem 1288–1290), majd II. Przemysl (krakkói fejedelem 1290–1295, majd király 1295–1296) lett a győztes. Az újra megszerzett királyi cím 1296–1305 között a cseh Vencelhez került, és csak ezt követően diadalmaskodott Władysław Łokietek. Ekkor azonban régi szövetségese, Leó már nem élt.

A 13–14. század fordulóján a Romanovicsok nemzetségnek már csak két tagja volt életben: Msztyszlav és Lev. Msztyszlav további sorsáról szinte semmit nem adnak hírül sem a lengyel évkönyvek, sem a halicsi. Ennek okát abban látjuk, hogy a volhíniai voloszttyal rendelkező Msztyszlav inkább a litván szomszédsággal állt kapcsolatban, olyan ügyekben, amely a fontosabbnak tartott, Kis-Lengyelországban zajló eseményekkel nem állt kapcsolatban. Leóról valamivel többet tudunk, de a korábbi szakirodalomnak több megállapítása revízióra szorul; pl. annak tisztázása rendelkezett-e kapcsolatokkal a magyarországi előkelők körében, és ha igen, kivel.

A 13–14. század fordulóján Halics és Volhínia helyzetét jól mutatja, hogy a tatár szomszédság ellenére Leó igen aktívan részt vett a szomszédos területek politikai életében. Pl. 1279-ben és 1289-ben Sziléziában hadakozott, 1299-ben ismét szandomiri területen. Igaz, hadjáratainak zömét a tatárok kötelékében, tatár segédcsoport irányítójaként hajtotta végre. További hadjáratai, amelyekről bővebben nemigen tudunk: 1275 és 1277 Litvánia, 1280–1281 és 1286 Lengyelország, 1285-ben Magyarország ellen. Nincs semmi nyoma annak, hogy Leó Danyilovics apjához hasonlóan a tatár uralom ellen politizált volna. Leó halálának évét nem ismerjük, feltételezések szerint 1300 körül (1301?) következett be. A halics–volhíniai évkönyv alapján úgy tűnik, hogy Leó és Msztyszlav távozásával a Romanovics dinasztia kihalt. Ez Msztyszlav esetében valóban így is lehet, mert a lengyel források csak Leó utódairól tudnak, de tevékenységükről már nem jegyezték fel részleteket. A 14. századi uralkodó-váltás növelte a külső beavatkozás lehetőségét.

A szomszédos Magyarország, amely hosszú ideje jogot formált a Halics feletti uralomra (ld. a magyar királyok *rex Galicie Lodomerieque* címét, amely a jogigény kifejezője) dinasztikus válságot élt át. Károly Róbert 1308-ra egyedüli trónkövetelő maradt, sőt királlyá is koronázták, de csak 1321 után lett ura teljes mértékben a belpolitikai helyzetnek. A halicsi kapcsolatokról ebből az időből csak egy epizódot ismerünk, innét hozta Károly Róbert első feleségét. A labilis belpolitikai helyzet miatt Károly Róbertnek sem, lehetősége sem oka nem lehetett a halicsi beavatkozásra. A korábbiakból logikusan következett, hogy a Halics–Volhínia feletti uralom megszerzésére lengyel, illetve litván oldalról tettek kísérletet. Csakhogy a 14. század elején Lengyelországot és Litvániát is a Ruszhoz hasonló széttagozottság jellemezte; illetve Litvánia esetében nem állt fenn a korábbi egységnek a hagyománya sem. A tatárok részéről érkező nyomás enyhülni látszott, mivel a 13–14. század fordulóján az Aranyhorda is belső problémákkal küzdött.

Lengyel forrásból viszont kiderül, ami a halics–volhíniai évkönyvek lezárása nyomán rejtve maradt, hogy Halics–Volhíniában a 14. század elején még élt Leó Danyilovicsnak néhány leszármazottja. Ennek az időszaknak a történéseiről Władysław Łokietek és a pápák közti levelezésből értesülünk. Władysław, akinek Leó hosszabb ideig szövetségese volt, jól tájékozottnak tekinthető a szomszédos fejedelemség ügyeiben; szűkebb családjá mazóviai és halicsi gyökerei miatt pedig uralmának további kiterjesztésében már ekkor is érdekelt lehetett. Leó halálát követően fia, I. Jurij Lvovics kezébe került a hatalom Halicsban. Jurij felesége Władysław Łokietek testvére, Eufémia volt. Mindketten 1308-ban haltak meg, ahogy erről Długosz krónikája tudósít. Gyermekük nevét 1316-ból ismerjük (Andrej és II. Leó), midőn róluk mint a halicsi dux-okról (*duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae*) esik szó. Ők Leó Danyilovics unokái voltak. 1323-ból származik a róluk szóló utolsó adat, Władysławnak a pápához írott leveléből: „*duo principes Ruthenorum de gente Scismatica ... decesserunt*”. Haláluk okát nem ismerjük, de önmagában az a tény, hogy egyszerre vesztették életüket, feltételezhetővé teszi, hogy csatában hunytak el. Utódot nem hagytak hátra, így került előtérbe a női ág. (I.) Jurijnak volt egy Mária nevű leánya is, akit Trojden szandomiri fejedelemhez adtak férjhez. Ebből a házasságból született Bolesław–Jurij vagy Jurij Trojdenovics, vagy II. Jurij, aki Halics utolsó fejedelme volt. Bolesław–Jurij (II.) jelölését a halicsi „trónra” valószínűleg Władysław Łokietek támogatta. Részben a rokonság okán, részben pedig – ahogy egy korábbi levélből tudjuk – szüksége volt a tatárok és a lengyel területek között egy határvédelmet biztosító zónára. A lengyel környezetben nevelkedett Bolesław–Jurij a halicsi bojárok számára idegen lehetett; erre utal a lengyel Jan Czarńków krónikája, midőn írja: „*Rutheni unanimiter sibi in ducem dominum suscipierunt*”. Idegenségét feledtetni szándékozva térhetett át Bolesław–Jurij az orthodox hitre. II. Jurij megjelenése a halicsi fejedelemségben azt jelzi, hogy a lengyel igények feltámadtak Halics iránt, és az 1320-ban királlyá koronázott Władysław tudta érvényesíteni érdekeit a keleti határvégen. A lengyel fejedelmek közül többen is aspiráltak a Rusz megszerzésére. Władysław Łokietek konfliktusba keveredett a Mazóvia és a sziléziai Glogów fejedelmével: ez utóbbi címei között felbukkant a „*dux Haleciae*” titulus. Emiatt valószínű, hogy a lengyel királynak szüksége volt Károly Róbert támogatására. Halics, azaz *Russia* kérdéséről bizonyára szó eshetett már Károly Róbert és Władysław Łokietek (Ulászló) korábbi találkozásain, tárgyalásain. 1325-ben Károly Róbertnek Rycolf mester számára adott oklevelében említés történik apósának nyújtott katonai segítségről, ami alkalmasint lehet az 1323 második felében vagy 1324-ben lengyel területről Halicsba vezetett hadjáratban való részvétel. Czarńków krónikájának célzása sejteti, hogy Władysław csak katonai segítséggel tudta elérni, hogy jelöltje, II. Jurij *Russia Minor*-ban hatalomhoz jusson.

A 14. század elejétől kezdve már nem igazán helytálló Halics–Volhíniáról beszélni. Ekkorra a tatár és a litván támadások szorításában az egykori halics–volhíniai fejedelemség területe összezsugorodott, belső struktúrája is megváltozott. Volhínia helyett már évszázadnyi idővel korábban más központok váltak fontossá: Vlagyimir, majd Belz; Halics megszűnt központtá lenni a 13. század második felében, a fejedelemség déli része teljesen a tatárok fennhatósága alá került. Ami fogalmilag az összetartozást jelenthette, az a Ruszhoz tartozás hagyománya, amely a latin szóhasználatban *Russia*-ként szerepelt. A „kis” jelző pedig a korábbi egészhez képest valóban kicsi területet jelentettek. A *Russia Minor* elsőként mégsem latin, hanem görög formában a konstantinápolyi pátriárka egyik levelében fordult elő „*Mikra Rosia*” alakban. Ugyanekkor Jean de Winthertur krónikájában még jelző nélkül „*reges Ruthenorum*” szerepelnek az itteni fejedelmek a tatár harcok emlegetésekor, illetve „*sigillum Georgii regis Ruthenorum*” a továbbra is működő kancelláriát jelzi. Georgius valószínű I. Jurij lehetett. Majd II. Jurijról lehet szó abban a két oklevélben (1334. február 11-i és 1335. október 20-i keltezéssel), amelyekben egy „*natus dux totius Russiae Minoris*” fordul elő. Nagy Kázmér uralkodása idején szerepelt először latinul a „*dux Russiae Minoris*” a lengyel kancellária szóhasználatában.

II. Jurij halicsi uralkodásáról kevés adatunk van. Rokoni kapcsolatai leképezik *Russia Minor* helyzetét a térségben. Ő maga anyai ágon Ruszbeli, apja után mazóviai volt, és a litván nagyfejedelem egyik leányát, Eufémiát vette feleségül. Eufémia testvére, Aldona-Anna Nagy Kázmér első felesége lett. A litvánok, Mazóvia és Kis-Lengyelország konfliktusaiban II. Jurij is lavírozni volt kénytelen pl. 1331-ben Mazóviával szemben a litvánok oldalára állt. Emellett kapcsolatot tartott fenn a Német Lovagrenddel is: 1325-ből és 1327-ből is ismerünk olyan dokumentumot, amelyet a tatárokkal kapcsolatos védelem tárgyában írt. Ennek aktualitását megerősíti a tatárok 1325. évi Litvánia elleni támadása, amelyről a moszkvai évkönyvek tudósítanak. A litvánokkal való hadakozást pedig az 1330. szeptember 27-én Płowcynál lezajlott csata példázza, amely után mind a lengyel király, mind Jurij békét kötött a litvánokkal: ezt követően kötötte házasságát a litván hercegnővel. 1337-ben viszont, amikor a tatárok nagy erővel támadták meg Lublint, „ruszok” is felvonultak a tatárok oldalán.

Bolesław-Jurij lehetett az a „*Lothka dux Ruthenorum*”, aki 1338. június végén (Péter-Pál napja tájékán) Visegrádra érkezett Károly Róbert udvarába, ahol barátsággal fogadták. Látogatásának sem céljáról, sem körülményeiről nem tudunk, de úgy véljük összefüggésbe hozható Károly Róbertnek fia, Lajos lengyel trónörökösödését előkészítő lépéseivel. Hiszen 1338-ban a cseh uralkodóval való tárgyalásai során Károly Róbert már felvetette trónigényét, ami végülis a következő évben (1339) a lengyel–magyar megállapodásban testet öltött. Nem sokkal korábban (június 11.) a pápai udvarba küldött levél arra utal, hogy a Kázmér és Jurij is találkoztak egymással.

Jurijnak a német lovagrenddel fenntartott kapcsolatának tulajdonítja a lengyel történetírás, hogy 1339-ben német jogon való telepítést engedélyezett Szanokban egy bizonyos Szandomirból való Bertalannak. Ez a „morzsányi” adat utal arra is, hogy Jurijnak latin nyelvű lehetett a kancelláriája. XII. Benedek pápának egy későbbi (1341) bullájából arra következtethetünk, hogy II. Jurij teret engedett az uniós törekvéseknek, „nyitott” a katolicizmus felé. Lehet, az ebből adódó konfliktus vezetett oda, hogy 1340-ben Bolesław-Jurij valószínűleg egy bojári összeesküvés áldozata lett. Halála után egy rövid időre az irányítás is a bojárság kezébe került (Dmitrij Detko). A krakkói káptalan feljegyzései szerint II. Jurij 1340. április 7-én hunyt el, és Kázmér már április 16-án elindította hadjáratát *Russia Minor* felé. 1340-ben Nagy Kázmér elfoglalta Halics nyugati részét (Szanok), emiatt a litvánokkal bonyolódott egy hosszú háborúba, a magyarokkal pedig

jogvitába. Czarnkow-i Jan szerint az imént említett Detko és egy Daniel nevű bojár értesítette a tatárokat a lengyel expanzióról, ami a konfliktus továbbgyűrűzéséhez hozzájárult. Kezdetét vette elsősorban a lengyel–litván vetélkedés a nyugati Rusz területekért (az egykori Halics–Volhíniáért), és folytatódott a tatárok és a litvánok rivalizálása közvetlenül vagy közvetve (Ruszbeli szövetségeseiken keresztül) az egykori Kijevi Rusz déli területeiért (Kijev, Csernyigov, Rjazany, Tver).

1.3. Gazdaság, társadalom, fejedelmi udvar

Gazdasági szempontból Halics már a 12. századtól fontos szerepet játszott a kereskedelemben, amikor az észak felé menő víziút a Dnyeperről a Dnyeszterre helyeződött át. A fejedelmeknek valószínű jó bevételei adódtak a távolsági kereskedelem megadóztatásából. A Halicsot egyesítő Vlagyimirko Volodarevics fejedelemnek vesztegetésekre is futotta, többször tudott nagyszögű hadisarcot fizetni. „Sokat beszélt és sokat fizetett” – mondja róla gúnyosan a krónikás. Vlagyimirko unokája Vlagyimir Jaroszlavics, aki 1188-ban Magyarországra menekült sok ezüstöt hozott magával, majd visszasegítése fejében Barbarossa Frigyesnek kétezer ezüstgrivna évpénzt tudott ígérni. Az átmenő kereskedelmen kívül Halicsnak jelentős bevételei származhattak a sóexportból is. Sajnos, erre csak 13. századi adatunk van: Kolomija környékén bányásztak sót. Előfordulhat, hogy másutt is, de adat nincs rá. A fejedelem jövedelmei mellett a bojároknak is jelentős bevételei lehettek, ami a fejedelmi kíséret (nagyobb kíséret) gyors felbomlását segítette elő.

A fejedelmi kíséret másik része (a kisebb kíséret) – úgy tűnik – Halicsban úgyszintén gyorsabban bomlásnak indult. Halics viszonylag kis terület a fejedelmi udvar, miután 1141-ben Halicsba, illetőleg ennél is korábban Vlagyimirba került a tatár hódítás idejéig nem vándorolt tovább. A bojárok leválását a kíséretől régészeti úton is igazolni lehet: már a 12. században a fejedelmi központ körül bojár–udvartartások létezését lehetett megállapítani. Ez a helyzet kedvezett a kisebb kíséretből kialakuló fejedelmi udvartartás differenciálódásának is. 1153-ban Vlagyimirko halála körüli események leírásakor a krónikás egy elég differenciált udvartartást mutat be. Van fejedelmi kápolna (*bozsnyica*), a fejedelmi „palota” (*tyerem*, majd *dvor*, *dvorec*) fűthető helyiségekkel rendelkezik. Fedett folyosón lehetett átjutni a lakóhelyiségből a kápolnába. Van tárgyalóterem, ahol a fejedelem a követeket fogadja. Vlagyimirko halálakor az egész udvartartás (*knyazsi szlugi*) feketébe öltözött.

A 13. század első felében az udvartartásnak különböző tisztségviselőivel találkozunk, pl. *szegyelnyicsij* (1230), *sztolnyik* (1230), *dvorszki* (1242), *pecsatnyik* (13. század közepe). E tisztségviselők mindegyike a fejedelmi udvartartás vezetője volt. Megjelenésük időpontja a fejedelmi udvartartás 13. századi differenciáltságáról tanúskodik, azaz ekkorra már a kisebb kíséret is felbomlott és a fejedelmi udvartartás alakult ki belőle. A fejedelmi udvar differenciálódása nem egyik pillanatról a másikra következett be, hiszen egy-egy említés erejéig a *szegyelnyicsij* és a *dvorszki* (1171–1172-ben) már szerepeltek; a tisztségviselők sora viszont csak a 13. századra formálódott ki. Az egyes tisztségek feladatkörének meghatározása nem könnyű, csak az évkönyvben feljegyzett alkalmankénti szereplésükből és a szó etimológiájából lehet csak kiindulni. A *szegyelnyicsij* neve a „*szedlo*” = „nyereg” szóból származik. A 12. század utolsó harmadában halicsi részeken találkozunk egy másik hasonló foglalatosságot végző személy megjelölésével: „*szegyelnyik*”. Ez utóbbi forma a mai orosz és ukrán nyelvben is megőrződött a mesterember „nyeregkésztő” értelemben; de óvakodnánk a jelentés visszavetítésétől, ahogy ezt néhány 19. századi történész teszi. Inkább a két tisztség egymáshoz való viszonyát kell tisztázni, hiszen bizonyos, hogy

mindkettőnek a lovakkal kapcsolatos feladatai lehettek. A 12. század végi adatok alapján a „*szegelynyikek*” a fejedelem számára egy speciális szolgáltatást ellátó csoportnak tűnnek, mintha az azonos feladatot végző népességet csoportosan telepítették volna le. A „*szegelynyiki*” általában többes számban fordul elő, és inkább a lovak felszerszámozásában, csatára előkészítésében jelölhetjük meg feladatukat. A *szegelynyicsij* ezzel szemben a fejedelem közelében tartózkodik, részt vesz pl. Danyiil mellett a csatában. A *szegelynyicsij* a *szegelynyikek* irányítója lehetett. Hasonló összefüggés látszik a Kijevi Rusz nagyfejedelmi udvarának tisztségviselője, a *konyjuscsij* és nagyobb számban működő *konyjuhi* között is. Mivel ez a feladatkör is a lovakhoz és a lótartáshoz kapcsolódik, felmerül, mi lehetett a *szegelynyicsij* és a *konyjuscsij* között a különbség. Nincs elegendő adatunk arra, hogy pontosan válaszoljunk; a szóhasználat azonban azt mutatja, hogy a Rusz délnyugati területén a *konyjuh* – *konyjuscsij* helyett inkább a *szegelynyik* – *szegelynyicsij* formát használták. Az északkeleti részeken pedig, igaz később a 14–15. században, megintcsak a *konyjuh* – *konyjuscsij* szerepelt. A konkrét esetek arról tanúskodnak, hogy mindkettő a főlovászmester vagy az istálló-mester tisztének felelt meg, akiből alkalmasint a fejedelem mellett a legfőbb katonai irányító (marsall) vált. Később, a Lengyelországhoz tartozó halicsi részek egyik települése számára hamisítottak egy privilégiumlevelet, amelyben a „*szegelynyik*” szót a latin „*subagazo*”-val értelmezték.

A másik korán kiemelkedő fejedelmi udvari tisztség a *sztolnyik*. Elnevezése a „*sztol*” = „asztal” szóból származik. Általában asztalnokmesternek lehet értelmezni. Feladata a fejedelem belső szolgálatából nőtt ki, abból, hogy a fejedelmi udvar élelmiszer ellátását biztosította. A kijevi korszakban a „*sztol*”-nak volt egy másik jelentése is: „trón”. Kétségtelen, a *sztolnyik* a 16. századra az asztalnokmester funkciójában mutatkozott. Úgy véljük azonban, hogy a 13. századi és a 14. század eleji Halics–Volhíniában nem indokolatlan arra gondolni, hogy a bojárokkal a saját pozícióit (a gazdaságát is) védelmezni kényszerülő fejedelem környezetében a *sztolnyikra* az élelmezésnél fontosabb feladat is hárult: a fejedelem gazdasági ügyeinek intézése. Így a 13–14. századi Halicsban a *sztolnyikot* inkább a „*camerarius*”-nak lehetne megfeleltetni, és kincstárnoknak fordítani.

Egyszerűbbnek látszik a *dvorszki* tisztség magyarázata, hiszen így fordította a kijevi krónikás a 13. század elején halicsi földön felbukkanó magyar *comes palatinus* (Poth nádor) tisztét. A palatinus méltóság cseh- és magyarországi működési területe, valamint a lengyel wojewoda tiszte között a lengyel Gieysztor vont párhuzamot. A 14–15. században a *dvorszki* mellett is megtaláljuk a neki alárendelt szolgálókat (*dvorszkiye szlugi* vagy *dvorszkiye*), akik az északkeleti részeken a *dvorjanye* csoporttá alakultak, de ez a 13–14. századi halicsi állapotokra nem visszavetíthető.

A halicsi fejedelmi udvartartás legérdekesebb tisztségviselője a *pecsatnyik*. A tisztség neve a „*pecsaty*” = „pecsét” szóból származik, elsődleges jelentése „pecsétör”, de maga a tisztség ennél szélesebb feladatkörrel tanúskodik. A *pecsatnyik* tisztsége a fejedelmi udvar írásbeliségére, a kancellária létre világit rá. Az első halics–volhíniai *pecsatnyik* Kirill püspök volt, akinek személye önmagában is problémás. Kirillt, 1246 körül küldte Danyiil fejedelem Nikaiába, ahol 1204 után a konstantinápolyi pátriárka székelt, hogy beiktassák a metropolita tisztségébe. Kirill visszatérése után Halicsban nem szerepelt többé, metropolitaként az északkeleti Ruszban tevékenykedett. Emiatt többen úgy vélekedtek (Golubinszkij, Hruszevszkij), hogy itt két különböző személyről van szó. Kirill *pecsatnyik* és Kirill metropolita azonossága mellett érvelt Stökl, éppen azzal, hogy a két különböző területen végzett tevékenység egymás után következett, ezáltal nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Ugyancsak Stökl bizonyította a *pecsatnyik* és a kancellár tisztének azonosságát is. Kirill *pecsatnyik* volta és egyházi rangja egyaránt a kancellárság mellett

szól, hiszen Európa-szerte az első kancellárok a vezető egyháziak közül kerültek ki. A halicsi írásbeliségről a krónikairás tanúskodik, a 13. század végén kompilált szöveg egyes részei őrizhetnek kancelláriai textusokat is.

A 13–14. század halicsi tisztségviselői egy differenciált fejedelmi udvar képét mutatják. A differenciáltság a kijevi korszakhoz képest állapítható meg, ugyanakkor kimutatható, hogy mindezek a tisztségek a 15–16. századi (esetenként már 14. századi) moszkvai nagyfejedelmi udvarban is léteztek. Emiatt mondhatjuk, hogy a halics–volhíniai állapotok a kijevi és a moszkvai korszak közötti átmenetről adnak pillanatfelvételt. A fejedelmi udvarok berendezkedését vizsgáló német történész, U. Halbach véleménye szerint nincs ok arra a feltételezésre, hogy a halicsi fejedelmi udvar differenciálódása a szomszédos nyugati országok hatására következett volna be. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a nyugati (lengyel és magyar) kapcsolatoknak lehetett szerepe abban, hogy a halics–volhíniai fejedelmi udvartartás korábban differenciálódott, mint az északkeleti fejedelemségekben. Sejtésünket egy apró jellel lehetne alátámasztani: a halicsi fejedelemség területén nyugati hatásra jelent meg az oroszán mint uralmi szimbólum. Danyiil volt az első, aki fiának a Lev (Leó) nevet adta, csakúgy, mint a városnak: Lvov (Leó városa). A kék alapon aranszínű oroszán mint regionális szimbólum a halicsi területen 14. századtól ismert.

A 13–14. század fordulójának társadalmi viszonyairól viszonylag keveset tudunk. A tatárok jelenléte és déli szomszédsága a lakosság szempontjából kedvezőtlenül hatott. Nem véletlen, hogy Halics délkeleti részei, ahol maga Halics városa is feküdt, kezdett elnéptelenedni, a lakosság a biztonságosabbnak tűnő északibb részekre vándorolt. Erre a tényre figyelmeztet az a változás, hogy a halicsi fejedelemség (egyházi és fejedelmi udvari) központja a 14. század elejére már nem Halicsban, hanem Lvovban volt. A püspöki székhely pedig Holmba települt.

2. Litvánia terjeszkedése kelet felé

Lengyelország mellett Litvánia is terjeszkedett a Rusz nyugati területei felé. Már a 13. század első harmadában megjelentek a litvánok ott, ahol a Rurikok ága kihalt. A litván előkelők beházasodtak a Rurikok családjába, így szereztek pozíciót a Rusz területén. Pszkovban és Polockban már a 13. század legelején felbukkantak az első litván személyek a fejedelmi székben. Megszerzték az ún. „Fekete Rusz” területét. A 13. század 30-as éveiben a Rusz további területein találkozunk litvánokkal, olyan – ekkor jelentéktelen – központokban, mint Minszk, Vityebszk, Izjaszlavl. Az 1235-ben felbukkanó Mindowe (Mindaugas, Mindovg) egyesítette a litván csoportokat olyan mértékben, hogy katonai jelenlétükkel is számolni kellett. Mellette szerepelt testvérének fia, Tautvila (Tevtevil, Tovtila), aki az 1240-es években leánytestvéreit a Rusz fontos fejedelmeivel házасította össze: egyik nővérét Danyiil, a másikat Alekszandr Nyevszkij vette feleségül. Mindovg leánya pedig Danyiil fiának (Svarn) felesége lett. Ezek mögött a házasságok mögött a litván katonai erőnek megnövekedett jelentőségét kell látnunk. Az északnyugati régióban a Dvina mint kereskedelmi útvonal felértékelődött, így nemcsak a fejedelmi dinasztia befolyásának növekedésével kell számolnunk, hanem a litván lakosság mozgásával is.

A Rurik dinasztiába benősült fejedelmek megkeresztelkedtek, ami természetes volt, és nem jelentett kényszert; de a formalitásnál többet sem. Főleg nem azt, hogy a kereszténység terjesztőivé váltak volna litván alattvalóik között. Mégis az ortodox kereszténységnek a litvánok körében való térhódítását jelezte. Mindovg fejedelmet 1251-ben a livóniai rend nagymestere megkeresztelte, és 1253-ban a halicsi Danyiillal

egyidőben ugyancsak kapott koronát a pápától, de a litvánok többsége továbbra is pogány maradt. A litvánok az 1250-es években a szomszédos Polock és Szmolenszk felé tovább terjeszkedtek, és megszerezték ún. „Fehér Rusz” területeket is (Minszk, Grodno, Novogorodok/Nowogródek). Mindvg előrenyomult Brjanszk és Csernyigov felé is, amivel kiváltották a tatárok ellentámadását. A litván területszerzések, azonban nem voltak stabilak, mivel nem volt stabilak a dinasztiaán belüli viszonyok sem. Mindvg testvére Pszkovba menekült és nem tért vissza litván területre. Fia, Vojselk kénytelen volt a halicsiakra támaszkodni, ennek köszönhető Svarn Danyilovics volosztj-szerzése a már litván uralom alatti keleti szláv területen. A keresztény hit terjesztésére utal, hogy Vojselk egy ortodox kolostort alapított. Uralma nem volt szilárd, gyilkosság áldozata lett, és a kereszténységet támogató lépéseinek nem volt folytatása. Az 1270-ben uralomra jutott fejedelemnek, Trojdennek a korábban szereplő személyekkel való rokonságát homály fedi, lehet ilyen kapcsolat nem is létezett. Trojden tevékenységét konfliktusok sorozata és a kereszténységgel való kapcsolat hiánya jellemezte. A családi szálakon való terjeszkedés továbbra is jellemző maradt, ezúttal Mazóvia irányába. A livlandi krónika mind Mindvgot, mind Trojdent királynak (kunic) nevezi, ami előkelő voltokra és uralkodó pozíciójukra vonatkozott. Dinasztiaalapító egyikükből sem lett.

A litván törzsi előkelők közül a dinasztiaalapítás az alig ismert Pukuverasnak sikerült. Az ő fia volt Gedimin (1316–1341), aki nemcsak a különböző litván törzseket–nemzetségeket egyesítette uralma alatt, hanem Litvánia területét keleti irányban jelentősen megnövelte. Gedimin nem a hadakozással, hanem ügyes és sikeres házassági politikájával, azaz szövetséges-keresséssel duzzasztotta birodalmát. Fiai házassága révén szilárdult meg kezében Polock, Pinszk (Narimantas-Gleb); volhíniai befolyást szerzett Lubart Vlagyimir Volinszkij és Luck megszerzésével, Korjat pedig Novgorodokba nősüléssel. Olgerd az utolsó vityebszki fejedelem leányát vette el. Gedimin leányai közül Anna-Aldona Nagy Kázmér feleségeként lengyel királyné lett, Elisabet a plocki fejedelem, Eufemia a halicsi Bolesław-Jurij felesége lett. Máriát a tveri Dmitrij Mihajlovics, Anasztáziát pedig az a Szemjon moszkvai nagyfejedelem (1341–1353) vette feleségül. A Tver–Moszkva rivalizálás miatt Gedimin 1335-ben Moszkvával került összeütközésbe. Volhíniából Breszt került litván uralom alá, majd a volhíniai Vlagyimir és Luck is. Volhínia felől Turov és Pinszk felé nem ütközött akadályba az újabb terjeszkedés. Nagy Kázmérral vívott csatáiban, az 1340-es években az egykori Halics–Volhínia feldarabolása volt a tét, amelyen végülis osztozniuk kellett.

Gedimin utóda Olgerd nevű fia (1345–1377) lett. Olgerd kétszer nősült, második felesége, Uljana Alekszandrovna a Rurikok tveri ágából származott; így a Moszkvával való konfrontáció állandósult. Olgerdnek az első házasságból nyolc, a másodikból tizennégy gyermekéről tudunk. Olgerd folytatta apja politikáját: a házasságokon keresztüli hatalom- és területszerzést. Olgerd leányai ott voltak feleségként Szerpuhovban, Gorogyecben, Novoszilben, Kozelszkben, és még Tverben és Rjazanyban is. A lengyelek felé is a leányok férjhez adása járt sikerrel: Czartoryjsk, Oświęcim, Słupsk, Mazóvia fejedelméhez. Olgerd fiai közül a következő évek legfontosabb szereplőjévé Jagiello vált. Olgerd halála után testvére, Keistutis (1377–1382) kezébe került az irányítás, és csak 1382 után került előtérbe Jagiello. Litvánia 1362-ben újabb nagyobb területeket szerzett keleten: Csernyigovot, Novgorod–Szeverszkijt, Kijevet. A folyamatos expanzióban lévő litvánok szinte mindegyik szomszédjukkal összeütközésbe kerültek. Keleten a tatár uralom alatti moszkvai és tveri fejedelmekkel, délkeleten a tatárokkal, nyugaton a lengyel királlyal és északnyugaton a német lovagrenddel.

A litván előkelők az általuk ismert orthodox rítust tolerálták; de az sem elhanyagolható szempont, hogy a litvánoknál 1386-ig nem volt római katolikus egyházszerződés, amely a missziót forszírozta volna. A litván törzseket egyesítő Gedimin számos újabb orthodox alattvalóra tett szert, fia, Olgerd idején az orthodox alattvalók száma ismét gyarapodott. Sőt, a megnövekedett Litván nagyfejedelemségen belül a keleti szlávok kerültek többségbe a litvánokkal szemben. Emiatt már Gedimin gondolt arra, hogy önálló – Moszkvától független – orthodox egyházszerződést hoz létre. 1316–1317-ben Novogorodok (Nowogródek) székhellyel és a pátriárka jóváhagyásával megszerveződött a litván orthodox metropólia, amelyben a keleti szláv területek közül Polock és Tver püspökségeire is kiterjedt Theophil metropolita joghatósága. Az új metropolita két alkalommal (1327, 1329) is részt vett a pátriárka vezetésével megtartott zsinaton, az új szervezet azonban bizonytalan volt: 1328-ban a metropolita székhelyét Halicsba helyezte, ahol a szomszédos Luckban Gedimin fia, Lubart volt a fejedelem. A halicsi terület viszont ekkor még függetlennek számított. A litván és a moszkvai metropolita között súlyos viták alakultak ki az egyes területek feletti egyházi fennhatóság kérdésében. A litván metropolita halálával (1330) a moszkvai Theognoszt metropolita elérte, hogy nem neveztek ki konkurenciát számára.

Olgerd házasságkötését követően (1354) feleségével egy Roman nevű tveri szerzetes érkezett a litván fejedelmi udvarba. Őt állította a pátriárka a litván metropólia élére, és 1356-ban elhatárolta egymástól a litván és a moszkvai eparchiát. Roman joghatósága csak a litván uralom alatti keleti szlávok-lakta területre terjedt ki, így Tverre, Kijevre és Brjanszkra nem. Természetesen Roman megkísérelte befolyását az „egész Ruszra” kiterjeszteni. Roman halálával (1361) azonban a moszkvai Alekszej elérte, hogy a litván metropolita széke üresen maradjon.

Litvánia egyházpolitikája 1386 után változott meg, amikor Jagelló került a lengyel trónra, és sor került a litvánok újbóli és most már végleges megkeresztelkedésére. A lengyel király és litván nagyfejedelem hatásköre azonban továbbra is elkülönült, és a litvánok uralta keleti szláv területeken Jagelló nem támogatott katolikus missziót. 1396-ban tettek egy sikertelen kísérletet a római egyházzal való unióra

3. Halics – Volhínia a Lengyel királyságban 1340 – 1386

3.1. Lengyel – litván hadakozás Russiaért

II. Jurij halála után Peremislben (Przemysl) helytartóként Dmítr Detko kezében került a fejedelem területeinek egy része. XII. Benedek pápa egyik leveléből úgy értesülünk, hogy Dmítr helytartói minőségében a lengyel király szolgálatába állt. Ha ez így van, nem valószínű, hogy ő „hívta” a tatár hadakat. A kis-lengyelországi évkönyvből tudjuk, hogy a tatárok 1340-ben és 1342-ben végigpusztították a területet és eljutottak egészen a Visztuláig. Más lengyel krónika viszont úgy értesült, hogy a tatárok támadását az adófizetés megtagadása váltotta ki. E zavaros körülmények között 1343-ig Gedimin elfoglalta lényegében az egész egykori Volhínia területét: Vlagyimirt, Holmot (Chelm), Belzet, Luckot. Kázmér ebben a helyzetben a magyar királyhoz fordult, aki címei között folyamatosan viselte a „*rex Galiciae Lodomeriaeque*” titulust. Lehet, hogy összefügg a fenti eseményekkel, hogy a tatárok 1345-ben Erdélyre törtek, ahonnan Lackfi nádor serege verte ki őket. Halics birtoklásának jogcíme Kázmér és Lajos között nem tisztázódott, de 1346-ban Kázmér „Rusz urának és örökösének” mondta magát. 1349-ben megtörtént az „osztzkodás” a lengyelek és a litvánok között. A korábbihoz annyi változással, hogy

Vlagyimir Kázmér uralma alá került, 1349 decemberében a lovagrend kereskedőinek számára kiállított privilégiumban ez a település is szerepelt. 1350 elején pedig Lajossal egyezett meg Kázmér a halicsi királyi cím viseléséről. Lajos kikötötte, ha Kázmér örökös nélkül hal meg, akkor a cím és a terület külön fizetség nélkül visszaszáll a magyar királynak.

Kázmér és Lajos a litvánok ellen többször bonyolódott fegyveres konfliktusba. 1351-ben június 19. és szeptember 15-e között, 1352-ben február 22. és április 12. között, és 1354 áprilisában, egy rövidebb hadjáratban Lajos király személyesen is részt vett; 1355 tavaszán pedig segítséget küldött Kázmérnak. Lajos király legaktívabb az 1351. évi hadjáratban volt, amikor a Lublinban megbetegedett Kázmér helyett az egész magyar-lengyel sereget irányította. A hadjárat – vagy a sereg erőfőlnye – megtette a hatást, Keistut fejedelem elfogadta a felkínált békefeltételeket Lajos királytól: korona fejében ígéretet tett arra, hogy Lajossal Budára megy és megkeresztelkedik, majd megkezdí az egyházszervezet kiépítését, és a visszakapott területei fejében békében fog élni mind Lengyel- mind Magyarországgal. Amivel Lajos nem számolt, hogy Keistut és kísérete megszökik a Budára tartó menetből, és ezzel az egész hadjárat eredményét semmisíti meg. 1352-ben Lajos a magyar királyok hagyományos északkeleti irányú útvonalán indult el: Bártfán, a Duklai-hágón, Szanokon és Przemyślen keresztül érkeztek meg Belz alá. Belz egy jól megerősített vár volt Halics és Volhínia határán. A március 31-i, virágvasárnapon indított ostrom során elszenvedett vereség a krónika minden szépítése ellenére igen súlyos lehetett, hiszen Lajos már másnap elrendelte a visszavonulást, amely a közel egy hónapot igénybe vevő odaút helyett mindössze tíz napig tartott. Kázmér 1352. szeptemberében két évre békét kötött a litvánokkal. A békekötés dokumentumában Gedimin több fia is szerepel: Javnut, Keistut, Lubart; valamint Narymut és Koriát nevében fiaik.

A lengyel – litván összecsapások jelentős erőket mozgattak meg a térségben. Ahogy Kázmér a magyar királyhoz fordult segítségért, a litvánok a tatárok felé tették meg ugyanezt. 1353-ban Lvov volt a tatár támadások célpontja. A pontos eseményeket nem tudjuk rekonstruálni, az ismert, hogy Lvovot május 19-én támadták meg, július elején Halicsot rohták le, szeptemberben pedig Zawichost környékén portyáztak a tatárok. Kázmér ellentámadása valószínűleg sikerrel járt, mivel október végén Belzben keltez egy oklevelet, abban a városban, amely az előző évi békekötéskor a litvánoké lett. 1354. november 10-i bullájában VI. Ince pápa nagyszabású kereszteshadjáratot hirdetett a litvánok és a tatárok ellen, de nem hozott sikert. Úgy véljük, jelentős had indulhatott, amelynek nagyságára a részvevő személyek pozíciójából lehet következtetni: ott volt Nagy Lajos király és IV. Károly császár és cseh király is.

Kázmér 1356-ban tíz évre békét kötött a litvánokkal. A béke időszakában a lengyel terjeszkedés délkeleti irányban folytatódott, csakúgy, mint a litvánoké – legfeljebb egymás érdekeltségi körének zavarása nélkül. A lengyel terjeszkedés a Dnyeszter jobb partja mentén folytatódott Podólia irányába, a litvánoké pedig a Dnyeper mentén. 1362–1363. évi harcok során a litvánok Szinyie Vodi nevű helységnél arattak jelentős győzelmet, miáltal megnyílt az út Kijev megszerzése felé. Litvánia az egykori Rusz területeiből olyan sokat megszerzett, hogy a német lovagrend krónikása úgy látta, hogy „az egész Rusz a litvánokhoz tartozik” (*Omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*). A tízéves békeidőszakot követően 1368-ban Keistuttal megint konfliktus alakult ki, de nem Halicsban, hanem Mazóviában. Mazóvia ugyanis csak lassan került Kázmér királyi fennhatósága alá.

1366–1370 között végérvényesen rögzültek Lengyelország és Litvánia határai, Halics teljes egészében a lengyeleké lett. Míg Nagy Lajos és Nagy Kázmér között a trónutódlási kérdés körül forgott az alkudozás, Lajos a lengyel korona megszerzése érdekében

ismételten lemondott a „*rex Galiciae*” cím használatáról. Ez gesztus volt csupán, mert Halics ténylegesen Kázmér uralma alatt állt, csak a jogcímről és a további törekvésekről való lemondást tartalmazta. Az egykori halics–volhíniai fejedelemség megjelölésére Anjou Hedvig (Jadwiga) és Jagelló házassága évétől (1386) állandósult a *Russia Minor* név és vált a Jagiellók államának részévé.

Litvánia kihasználta a Tver–Moszkva ellentétet is 1358–1362 között, mindkét irányban megfelelő kapcsolatokat ápolva. A Rusz további területeinek megszerzéséért a tatárokkal való megállapodás eszközével is éltek a litván fejedelmek. Ennek legékesebb bizonyítéka a Kulikovói csata, amelyet megelőzően litván–tatár megállapodás jött létre. A tatárok nem indítottak támadást a litvánokra várva, akik elkéstek a kijelölt találkozóról, és nélkülük Mamaj tatár hadai vereséget szenvedtek.

3.2. Nyugati hatások a keleti végeken

Lvovban attól kezdve, hogy lengyel uralom alá került, nyugatról is érkeztek betelepülők, lengyelek és németek, akik számára Nagy Kázmér privilégiumokat adott. A település a német bevándorlás és a német polgárság szóhasználatára nyomán kapta a Lemberg nevet, amelyen később ismertté vált az európai történelemben. A lengyel és litván uralom alatti városok lakossága általában igen tarka volt, nemcsak Lvov–Lembergé. A keleti szlávok, lengyelek, németek mellett örmények, zsidók, és tatárok is éltek; különálló városnegyedeket alkotva. A kereskedelmi utak találkozási pontján fekvő Lvov/Lemberg belső szerkezetét ismerjük a legjobban. Itt pl. az örmények, akik nemcsak külön városrészt alkottak, hanem 1363-ban külön keresztény egyházszervezetet is létrehoztak.

A lengyel állammal való politikai egyesülés hatással volt a települések fejlődésére. A lengyel gyakorlaton keresztül eljutott a magdeburgi városjog *Russia Minor* városaiba is. Elsőként 1356-ban Lvov/Lemberg, 1374-ben Kamenyec–Podolszkij kapta meg ezt a jogot. A lengyel – litván unió következtében ez a hatás a litván uralom alatt álló keleti szláv településekre is kiterjedt. A 15. század folyamán Belz (1430), Luck (1432), Kremenyec (1438), és Kijev (1494) is városjogot kapott, az északi (majdani belorusz) részekben pedig Polock (1498) és Minszk (1499) rendelkezett vele. A korábban oly fontos volhíniai Vlagyimir csak a 16. században (1534) jutott hozzá.

3.3. Az orthodox és a latin egyházszervezet a 14. század végéig

Halics–Volhíniában a 13. század eleji magyar–lengyel expanzió idején merült fel először az egyházi unió gondolata, amelynek következő szakaszát Danyiil megkoronázása utáni évek jelentették. Tartós következményei egyik kísérletnek sem voltak. Nem tudjuk, hogy Lev Danyilovics és Konstancia házasságának voltak-e egyházszervezési következményei. Amit a 16. század elején keletkezett Szent Kinga életrajzában olvashatunk Konstancia szent életéről, igen kevés, ha egyáltalán hitelesnek fogadható el. Konstancia környezetében bizonyára lehetett a római egyházhoz tartozó klerikus, aki – IV. Béla király udvarára gondolva – domonkos szerzetes lehetett. A 13–14. század fordulóján az uniós elképzelések sem Halics–Volhínia labilis politikai viszonyai miatt nem jöhettek szóba, de a lengyel–magyar helyzet miatt sem, sőt az avignon-i pápaságot sem a halicsi unió kérdése foglalkoztatta elsősorban. A római egyház jelenlétére utaló jelek II. Jurij uralkodásától kezdve (1324) szaporodnak. Ezt megelőzően 1320-ból van adatunk egy henrik nevű szerzetes kijevi tevékenységéről.

A helyzet a lengyel–litván uralom stabilizálódásával változott meg, de itt is némi különbség tapasztalható. II. Jurij–Bolesław halálával (meggyilkolásával?) 1340-ben Nagy Kázmér csak Volhínia nyugati részére és Halicsra terjesztette ki hatalmát, de azért is

háborúznia kellett a litván Gedimin fiával, Lubarttal; mígnem a lengyel és litván érdekszféra elkülönült egymástól. Lengyelország, azaz Nagy Kázmér támogatta a katolikus egyházi missziót Russia Minor területén, amelyet a 14. században a ferences és domonkos szerzetesek végeztek, majd a 15. században csatlakozott hozzájuk a ciszterciek rendje is.

Az 1340 után a lengyel uralkodó hozzájárított Halicsban a római egyház megalapozásához. Ennek első nyoma VI. Kelemen pápa 1343-ban kelt levele, amelyben úgy foglalt állást, hogy a „*pagani et infideles, videlicet Tartari, Rutheni et Litvani*”, akik a lengyel király alattvalói, a védelmet szolgáló subsidium címén tartoznak adót (lényegében tizedet) fizetni. 1353-ban bukkant fel először Nicolaus ferences szerzetes neve, akit egy évvel később mint Peremisl (lengyel Przemyśl) választott püspökét említi VI. Ince pápa levele. Halics városában 1367-ben jött létre a latin püspökség, amelyet hamarosan (1375) érseki rangra emeltek. Az egyházszervezeti változások előzményének tekinthető XI. Gergely levele, amelyben az iránt érdeklődik, hogy a halicsi, peremisli, vlagyimiri és holmi egyházak „*cathedralis*”-nak vagy „*parochialis*”-nak minősülnek-e. 1375-ben egy újabb pápai irat utal Lajos király követétől s a krakkói püspöktől kapott tájékoztatásra. A pápai udvar az így kapott információ birtokában intézkedett a halicsi püspökség érseki rangra emeléséről, de azon nyomban át is helyezte a székhelyét Lvovba. Ugyanebben az évben küldte XI. Gergely a következő levelet Krakkó és Gniezno püspökeinek, amelyben a lucki, turovi és kijevi egyházak állapotáról tudakozódik. 1371-ben a római egyház képviselője Moldvában is megjelent egy András nevű ferences szerzetes személyében, akit a krakkói püspök helyezett „*in episcopum Serethensem in Moldavia*”. Az 1370-es évek egyházszervezeti átalakításait Lajos király kezdeményezte, aki 1370-től lengyel király lett, a korábbi megállapodások eredményeként Halicsot visszavette magyar királyi területei közé. Innét indulhatott a moldvai misszió.

A nyugati szerzetesrendek az oktatáson keresztül nagy hatással voltak elsősorban a keleti szláv népesség előkelőire, akik a katolicizmushoz való csatlakozástól előnyösebb társadalmi pozíciót reméltek. Ettől függetlenül létezett Halicsban az ortodox püspökség is. Ioannész (1334–1347) és I. Izidor (1347–1350) pátriárkák levelei tükrözik azt a vitát, amely a kijevi metropolita joghatósága körül zajlott a 14. században. Szemjon Gordij nagyfejedelem (1341–1353) volt a kezdeményező, aki úgy vélte, hogy a „kijevi metropolita”, a Moszkvában székelő Theognoszt (1328–1353) egyházi fennhatósága Halicsra és a volhíniai Vlagyimirra is kiterjed. A jogvita eldöntésére Izidor Konstantinápolyba idézte Theodor halicsi metropolitát, és megszüntette metropolíája önállóságát. Mindennek háttérében Olgerd és Szemjon közti háború állt. A békekötést követő házassággal érkezett a litván fejedelmi udvarba a Tverből származó szerzetes, Roman, aki a litván uralom alatti ortodox püspökségek (Luck, Belz, Holm, Vlagyimir) feletti joghatóságot megszerezte. Ekkor Kázmérral jött létre konfliktus, a halicsi ortodox egyházszervezet hovatartozása, illetve az egész volhíniai terület birtoklása miatt. Kázmér lengyel király jelöltje az ortodox metropolita személyére Antonyij volt. Antonyijt 1372-ben megerősítette Philoteosz pátriárka, de tevékenységéről mit sem tudunk. Helyében 1375-ben már Kipriánt (1375–1406) találjuk. Az ő kinevezését lengyel részről is támogatták, hogy tudniillik a lengyel korona alattvalói egyházi szempontból se tartozzanak Moszkva alá. Kiprián 1378-tól – az 1380. évi rövid ideig tartó megszakítást leszámítva – 1390-ig Kijevben tartotta székhelyét. Ezalatt nem tudta joghatóságát valóságossá tenni az északkeleti részek felett, mivel az ottani (elsősorban moszkvai) fejedelmek soha nem ismerték el. 1390-ben a frissen trónra került I. Vaszilij fejedelemmel megegyezve Moszkvába utazott. Kiprián 1396-ban a Jagellóval és Witolddal együtt csatlakozott a katolicizmushoz, ilyen módon próbált egységet teremteni a nyugati és keleti egyházhoz

tartozók között. Amikor visszatért Moszkvába egy ideig még Witold is elismerte őt. Kiprián több ilyen közvetítő akcióra nem vállalkozott, 1406-ban bekövetkezett haláláig többet nem hagyta el Moszkvát.

4. A Lengyel – litván állam keleti végvidéke

A Lengyel–litván királyság alapját az 1385. augusztus 14-én kötött ún. krewói unió teremtette meg. A Piast dinasztia férfiágon kihalt, és ugyanez történt az Anjuokkal is. A lengyelországi előkelők Lajos leányai közül a fiatalabb Hedviget választották és 1385 nyarán meg is koronázták. A fiatal királyné számára megfelelő férjet akartak keresni. Így esett a választás a szomszédos litván fejedelmek közül a nemzetség fejére, Jagellóra. A megállapodást a Vilniushoz közeli Krewo várában kötötték meg, ami lényegében egy házassági szerződés. Hedvig nevében a kis-lengyelországi előkelők és Erzsébet képviselői tárgyaltak, a litvánok részéről jelen volt maga Jagelló, testvérei közül Skirgallo és Korybut, valamint unokatestvére, Keistut fia, Witold (Vytautas). A szerződésben Jagellónak felajánlott lengyel korona fejében az alábbiakat kötötték ki: nemcsak Jagelló saját személyében, hanem előkelői és országa még nem keresztény lakói mind megkeresztelkednek a római egyház rítusa szerint; meg kellett ígérnie, hogy visszaszerez a királyságnak minden elidegenített területet; és minden országát – beleértve Russiát is – a lengyel királysághoz csatolja. A krewói megállapodással a két korábban rivalizáló hatalom összetartozott, ami a térség politikai és katonai erőviszonyaiban jelentős átalakulást eredményezett. Nem csoda, ha ez egyik olyan szomszédnak sem nyerte el a tetszését, amellyel területi konfliktusa volt akár a lengyel, akár a litván félnek.

A krewói unió megkötése után Jagelló 1386. február 14-én vonult be ünnepélyesen Krakkóba, ahol a gnieznói érsek megkeresztelte őt, Witoldot és kíséretüket. Jagelló keresztény név választása a lengyel hagyományban gyökerező Władysławra (magyarosan: Ulászló) esett. Eredeti személyneve pedig a 15. századtól kezdve az egész dinasztia megjelölésére szolgált. A keresztelés után néhány nappal házasságot kötött Hedviggel, majd két hétre rá őt is megkoronázták. Hedvig haláláig (1399) jogilag csak társuralkodónak számított. Jagelló arra számított, hogy a lengyel korona megszerzése szülőföldjén is megerősíti hatalmát. Ezzel szemben azonban szembetalálta magát testvérei, mostohatestvérei és unokaöccsei csoportjával, akik összefogtak ellene. A litvánok uralma alá tartozó vagy csak rokonnként és szövetségesként hozzájuk csatlakozó keleti szláv fejedelmek a német lovagrenddel készültek szövetségre lépni. A nagyszámú esélyes közül Witold került ki győztesen, és ő 1392-ben megegyezett Jagellóval. A lengyel mellett a litván királyi címet továbbra is Jagelló viselte, de Witold Litvánia nagyfejedelme (*supremus dux Lithuaniae*) címet kapott és a litván belügyekben függetlenséget. Litvániában szerephez jutott még Jagelló testvére Skirgello is, akit a Kijev környéki területek kormányzásával bízott meg Witold.

A 14. század utolsó évtizedében Litvánia erőteljes expanzióba kezdett. Kihasználta az aranyhorda belső zavarait és terjeszkedni próbált csakúgy, mint Moszkva és a Német Lovagrend felé. A három ellenfél közül a tatárok tűntek a „leggyengébb láncszemnek”. A külpolitikai sikereken felbuzdulva Witold a Lengyel királyságtól való elszakadásra készült, de elszámította magát. 1399-ban Vorsklánál, a Dnyeper egyik mellékfolyója mentén a tatároktól súlyos vereséget szenvedett, ami arra indította, hogy Jagellóval megújítsa az államszövetséget. 1400-ban Grodnóban és 1401-ben Vilniusban folytak tárgyalások, amelynek eredményeként Witold élethossziglan megkapta a *supremus dux Lithaniae* címet.

4.1. A térség politikai erőviszonyai a 15. században

A kelet-európai térség 15. századi helyzetét jelentős mértékben meghatározták az 1300-as évek utolsó két évtizedében történtek. A lengyel–litván unióval a térség legerősebb – bár kétségkívül belső labilitással rendelkező – állama jött létre, amely terjeszkedni kívánt mind a Balti-tenger, mind a Fekete-tenger, mind a kelet elé menő kereskedelem útvonalának irányában. Ezt a célt a 15. század eseményei teljes mértékben igazolták. A Balkánon megindult a török előrenyomulás, az 1389-ben Kosovo poljén a szerbekre (de közvetve az egész Balkánra) mért csapás következményei a Ruszra két ponton voltak hatással: egyrészt a tatárok az Oszmán birodalom szövetségeseivé váltak, másrészt az ortodox patriarchatus unióra lépése a térség egyházszervezeti keretein változtatott.

A lengyel–litván viszony a 15. század folyamán is a fentiekhez hasonlóan alakult: zömében az 1392. és az 1401. évi megállapodásokon nyugodott. A század első felét, amíg élt Jagelló (1434) és Witold (1430) belső nyugalom jellemezte. Kettejük összefogásának nagy sikere volt a Lovagrenddel szemben aratott győzelem 1410. július 15-én Grünwaldnál, amelyben Witold kötelékében Ruszbeli és tatár seregek is részt vettek. A katonai siker után a lengyel–litván uniót újból megerősítették, 1413-ban Horodlóban. Witoldnak a keleti szlávok felé terjeszkedés a tatároktól elszenvedett vereség után is célja maradt, de ott mozgolódott, ahol a tatár szembenállásra kevésbé kellett számítani. Novgorod ellen a német lovagokkal közösen harcolt még a grünwaldi csata előtt. Novgorodban azután a 15. század folyamán mindig akadt egy „litván párt”, ami a fejedelem személyének kiválasztásában is megnyilvánult. Moszkvával is még Grünwald előtt vette fel a harcot, de I. Vaszilijjal (1389–1425) békét kötött.

Witold volt az, aki Litvánia belső struktúráját a korábbi törzsi-nemzetségi rendből az intézményi keretek felé kísérte meg elmozdítani. A nagyfejedelemség területén Witold lengyel mintát követve vajdaságokat szervezett. A különböző időben, módon és körülmények között megszerzett keleti szláv területek státusza igen heterogén volt, és a 15. század folyamán az is maradt. Nowogródek és a „Fekete Rusz” területe, amely már a 13. században is Litvániához tartozott, bekerült a vajdaságok közé. Polockban, Vityebszkben és Volhíniában továbbra is érvényesült a régi szokásjog, de emellett a bojárok privilégiumokat kaptak a litván területek előkelőihöz hasonlóan. Ez a korábbi részfejedelemségi státuszra emlékeztetett, ahol a fejedelmi hatalmat öröklés vagy „választás” (a fejedelem hívása) alapján is meg lehetett szerezni; ebben is érvényesült a tradíció. A fejedelmi székbe többnyire a litván nagyfejedelmi családhoz tartozó személyek kerültek. A 14–15. század fordulóján Litvániához került Szmolenszk előkelőinek helyzete az előbbiétől annyiban különbözött, hogy ingadoztak a felsőbb hatalom elismerésében: egyéni döntéseik alapján hol a Witoldhoz csatlakoztak és a privilegiált előkelők helyzetét élvezték, hol a moszkvai fejedelem szolgálatába álltak. Csernyigov és Novgorod Szeverszkij előkelőinek státusza különleges volt, a szolgálónépek szabadságával rendelkeztek, és egyénileg vállalták egyik vagy másik fejedelem szolgálatát; privilégiumok itt nem érvényesültek. Rjazany csak nagyon rövid ideig tartozott Witold uralma alá, ki sem alakulhatott irányításának módszere. Számos kisebb terület volt, amely nem részfejedelemség módján, hanem birtokként (otcsina = apai örökség) öröklődött, mint pl. Sluck, Pinszk, Belz, Turov. Kijev és környéke pedig mint valódban határvidék (azaz „ukraina”) nem jutott el a területi szervezettség fokára, hiszen gyakran cserélt gazdát, és hovatartozása is bizonytalan volt.

A lengyel koronához tartozó Russia részek („Cservonaja Rusz” = „Vörös Rusz”) a 14. század folyamán több lépésben kerültek a király uralma alá. Nagy Kázmér és Nagy Lajos

háborúi egy-egy központ megszerzését jelentették, mint pl. Przemysl, Lvov, Halics. Számos vita volt ugyanakkor a litván származású Korjatovicsok lengyel szolgálata és a hadakozásban való részvétele körül. Az ő szereplésük Podólia irányába (Kamenyec–Podolszk) való terjeszkedést jelentették. A Kázmér uralkodásának végéig ezek a területek nem szerveződtek tartományi keretekbe, irányításukat Kázmér 1362-ig átengedte a mazóviai Siemowit utódainak. Amikor Lajos lengyel király lett, a Russia-t Magyarországhoz csatolta, és a területet vajda irányítása alá helyezte (*regni Rusciae vayvoda*). A tisztség 1387-ig létezett, míg Jagelló vissza nem szerezte. A magyar királysághoz tartozás idején az irányítás egy-egy báró kezébe került: 1370–1380 között Opuliai László töltötte be a tiszteket, az utolsó hét évben négy különböző személyt látunk e tisztségben: Kaplai János három különböző alkalommal, közben pedig Cudar Péter, Bebek Imre és Stiborici Stibor egy-egy alkalommal viselte. Jagelló által visszaszerzett Russianak Belzhez és Holmhoz tartozó részei külön irányítás alá tartoztak. A Rusz többi része számára Lvov–Lemberg volt a központ, míg Podóliát Kamenyecből irányították.

Az 1430-as években Jagelló és Witold halálával uralmi válság alakult ki. Witold halt meg előbb, helyét Jagelló testvére, Swidrigello foglalta el (1430–1432), őt Witold testvére Zsigmond követte (1432–1440), illetve az 1430-as évek kettőjük küzdelmével teltek el. Zsigmondot főként a Ruszbeli bojárok támogatták az 1434. évi privilégiumok (ld. alább) miatt. Swidrigello pedig a Lovagrend katonai segítségére támaszkodott. Kettejük legjelentősebb összecsapása a Vilkamerge (Wilkomierz) melletti csata volt 1435. szeptember elsején, amely Keystut fia Zsigmond győzelmével ért véget. Mivel a lovagok is a vesztes oldalon álltak, szokás ezt a csatát „második Grünwaldként” emlegetni. A feszült helyzetet jellemzi, hogy Zsigmond 1440 márciusában merénylet áldozata lett, a rivalizálás az ő fia és Swigrigiello között folytatódott. Közben (1440. június 29-én) a litván bojárok Vilniusban megválasztották nagyfejedelemnek Jagelló alig tizenegy éves fiát, Kázmért, úgy, hogy nem szerezték meg hozzá a lengyel pánok beleegyezését. Ez az unió széteséséhez vezetett. A helyzetet bonyolította, hogy 1434-ben a lengyel trónra Jagelló idősebb – de szintén kiskorú – fia, Władysław (Ulászló lépett), akit 1440-ben magyar is királlyá választottak. Ulászló négy év múlva a várnai csatában (1444. november 10.) lelte halálát. Emiatt a lengyel történetírásban a „várnai” (Warneńczyk) jelzővel illetik. 1445 áprilisára hívták össze királyválasztó gyűlést, ahol Jagelló ifjabb fiát, a litván nagyfejedelem Kázmért választották királlyá – bizonyos feltételekkel. A koronázásra 1447 júniusában került sor, ekkor vette kezdetét IV. Kázmérnak – apjához hasonlóan – hosszú uralkodása 1492-ig.

Jagelló a magyaroktól visszavett Russia területét szintén nem helyezte egységes kormányzat alá. Podóliában 1393-ig megmaradt a Koriatowiczok igazgatása, majd a krakkói wojewoda kezébe adta, 1411-ben pedig átengedte Witoldnak. Witold halála után szerveződött vajdasággá a lengyel uralom alatti Rusz többi részéhez hasonlóan. A Lvovi, halicsi przemysli vajdaságok mintájára jött létre a kremeneyeci. E vajdaságok előkelőinek jogállása különbözött a lengyelektől, ugyanúgy, ahogy a litvánok és Ruszbeli előkelők jogállása is. A lengyel és litván előkelők közötti különbségeket Jagelló több lépcsőben szüntette meg: 1387-ben, 1413-ban. Ezt követte 1434-ben Jagelló fiai által kibocsátott – nagy valószínűséggel kiskorúságuk miatt tőlük kikényszerített – privilégium, amely biztosította a lengyel és a Ruszbeli bojárok hasonló jogállását. 1447. május 2-i privilégiumában IV. Kázmér garantálta a sztarosza választás jogát és kötelezte magát a „régijogok” (starina) megtartására Polock, Vityebszk, Szmolenszk, Volhínia, és Kijev esetében is.

Az 1387. és 1413. évi privilégiumok a földbirtoklás szabadságát fogalmazták meg a litván előkelők számára, azaz a magántulajdonnal rendelkezés lehetőségét. Az 1434. május 8-án kibocsátott privilégium a személyi szabadságot garantálta: „*neminem captivabimus nisi iure victum*”; illetve a nagyfejedelem korlátlan joghatóságát szüntette meg. Litván területen éppúgy, mint a Rusz részein ez nagyon lényeges előrelépés volt a kormányzói (táplálás) típusú szolgálati földbirtokokhoz képest, illetve nemesi jogállás kialakulása felé. Biztosította a függetlenséget a fejedelmi szolgálat vállalása esetére is. Ez különösen akkor szembetűnő, ha a Moszkvai Rusz, illetve a lengyel–litván fennhatóság alá nem tartozó többi keleti szláv terület szolgált nemesi (dvorjan) rétegével összehasonlítjuk. A személyi szabadság garantálása tekintetében hasonló jogállással még a fejedelmi eredetű családok tagjai sem rendelkeztek a moszkvai nagyfejedelemekkel szemben. A lengyel–litván fennhatóság alatti Ruszban emellett tovább éltek a korábbi szokásjogok, az előkelők esetében pl. a vecse működésében, a paraszti népességnél az adózás területén, és a mindennapi élet számos területén. Ez utóbbit pl. a korai törvények nagyszámú későbbi másolata alapján feltételezhetjük.

A nagyon alacsony népsűrűsége utalnak a 15. századi telepítések, pl. a litván területen lévő birtokokon megjelent a Rusz különböző részeiből odatelepített paraszti népesség. A városokban, amelyek a változatlanul élénk forgalmat bonyolító kereskedelmi utak mentén tettek szert nagy jelentőségre, szintén sokféle etnikum találkozott. A német (magdeburgi) jogot német telepesek hozták magukkal, akik elsősorban a német lovagrend területéről érkeztek ebbe a régióba. Nagy Kázmér idején érkeztek a nyugatról menekülő zsidók, akiket a lengyel – litván területen befogadtak. 1453-ban IV. Kázmér újabb privilégiumot bocsátott ki számukra, ennek ellenére adódtak konfliktusok. A balkáni és a közel-keleti kereskedelemben fontos szerepet játszottak az örmények, akik minden jelentősebb településen megjelentek, helyenként egész kolóniákat alkottak. 1389 után a Balkán felől érkező ortodox lakosság – elsősorban klerikusok – megjelenése érdemel figyelmet.

A latin és ortodox egyházszervezet kettőssége a 15. század folyamán abból a szempontból nem változott, hogy továbbra is egymás mellett létezett mindkettő. A latin egyháznak a központja a lengyel király fennhatósága alá tartozó területen Halicsban volt. A halicsi érsekség székhelye 1412-ben Halicsból végleg Lvovba került. Litvániában 1386-tól kialakultak a római egyház szervezeti keretei. Jagelló és Witold támogatták litván területen a missziót. Vilniusban püspökség (majd érsekség) alakult, további egyházi központok szerveződtek krewóban, Vilkamergében, Miednikiben. Hamarosan létrehozták az első a káptalani testület, és kolostoralapításokra került sor. Az ortodox hívók lakta területen továbbra is problémát jelentett a Moszkvával való rivalizálás. A Kipriánt felváltó új metropolita görög volt, Photiosz (1408 – 1431), akinek működési területe a moszkvai nagyfejedelem alattvalóira terjedt ki. Őt nem ismerte el Witold. Püspökeit összegyűjtötte, és 1415. november 15-én zsinatot tartott, ahol megválasztatta a bolgár származású Grigorij Camblakot a metropolita székébe. Grigorij a 15. század elején a török elől menekülő egyháziakkal érkezett, Kipriánnak rokona volt. Witold célja valószínűleg valamilyen szintű egyházi unió megvalósítása lehetett, emiatt küldhette el Camblakot a konstanzi zsinatra, ahová csak az esemény végére ért oda. Visszatérve Litvániába hamarosan meg is halt (1419). Witold halála (1430) után Svidrigello a szmolenszki Geraszim püspököt nevezett ki metropolitának, akit a belső hatalmi harcokkal elfoglalt Moszkva is elfogadott. Amikor Geraszim az egyházi unió ellen foglalt állást elveszítette a litván fejedelmek támogatását. A moszkvai fejedelem jelöltje Iona, Murom–Rjazany püspöke volt, akit 1433-ban meg is választottak. Mire 1436-ban Iona megérkezett Konstantinápolyba, hogy elnyerje a pátriárkai áldást, az „egész Rusz” metropolitájává a görög Izidort nevezték ki (1436–

1441). Ő vett részt a ferrarai zsinaton, elfogadta, és aláírásával megerősítette a római egyházzal való uniót. IV. Jenő pápa bíborosi rangot adott Izidornak, és legátusi megbízást adott neki Litvánia és a Rusz területére. Visszaútban több helyen, így Litvániában is kifejtette véleményét, ami Moszkvában egyáltalán nem találkozott egyetértéssel. II. Vaszilij Tyomnij (Vak), moszkvai nagyfejedelem (1425–1462) börtönbe vetette. Onnét csak szökve tudott szabadulni. Kázmér nem engedte meg, hogy Litvániában maradjon, így Itáliába visszatért.

1442-ben Ulászló, mint lengyel és magyar király, Budán bocsátott ki egy privilégiumot, amelyben a lengyel–litván területek ortodox papjainak a római katolikusokkal azonos jogokat biztosított. Ez fontos lépés volt, hogy megnyerje őket az unió ügyének, hiszen az 1413. évi Horodloi egyezmény különbséget tett a katolikus és ortodox papok között. Moszkvában 1448-ban a nagyfejedelem által összehívott zsinaton – nem törődve a pátriárka véleményével – Ion rjazanyi püspököt választották meg metropolitának, ezzel a Moszkvai Rusz ortodox egyháza ténylegesen autokefállá vált. A lengyel–litván uralom alatt élő ortodox egyházszervezet vezetése is krízisbe került. Az 1448-ban megválasztott Iona unió ellenes levelekkel ostromolta el a lengyel–litván terület papjait. Az itt megválasztott Grigorij (1458–1473) kezdetben az unió hívének mutatkozott, majd teljesen visszafordult az ortodoxia felé. A helyébe lépő szmolenszki Mihail IV. Kázmér királlyal összeütközésbe került, a pátriárka által kinevezett Spiridont pedig a lengyel király nem fogadta el. 1480-ban Kázmér a választást az ortodox püspöki karra bízta, ekkor választották meg Polock püspökét, Szimeont (1481–1488). Az ortodox egyház azonban kezdett háttérbe szorulni, a 15. század legvégén Zsigmond király korlátozni kezdte az ortodox templomok építését és a tönkrementek újjáépítését is.

4.2. A végvidékek bizonytalansága a 15. században

A lengyel–litván állam adminisztratív szervezete a határterületen nem volt szilárd, csak bizonytalanul körvonalazódott. A nagyfejedelemi illetve a királyi hatalmat egy-egy bojári família testesítette meg. Ilyen végvidék volt a Kijev körüli terület és Podólia.

Kijevet és környékét Olgerd 1362-ben hódította meg. Halála után első házasságából származó fia, Vlagyimir kezébe került (1377–1395). Vlagyimir nem játszott szerepet Jagelló, Keistut, illetve Witold hatalmi küzdelmében. Witold helyzete 1492 után, amikor a nagyfejedelemi címét deklarálta számára a Jagellóval kötött egyezség, Litvánián belül megerősödött. Witold a nagyfejedelemi pozícióban az egész nagyfejedelemség felett közvetlen ellenőrzést gyakorolt. Ez azzal járt, hogy az egykori Rusz területén, ahol a rokonságából kikerülő fejedelmek a Rusz szokásjoga alapján „otcsinaként” rendelkeztek bizonyos területek felett, Witold ellenőrzése alá kerültek. Ez főként ott érvényesült, ahol a vajdaságokra való területi szervezet nem alakult ki; azaz Volhínia, Kijev, Novgorod-Szeverszkij és Podólia voltak érintve. Volhíniában Lubart fia Fjodor (Olgerd unokája), Kijevben Olgerd fia Vlagyimir, Novgorod-Szeverszkijben Olgerd másik fia, Dmitrij-Koribut, Podóliában pedig Koriát fia Fjodor (Olgerdnek szintén unokája) volt a fejedelem. Helyükre Witold az 1390-es évek első felében vagy helytartót állított helyükre, Kijevben pl. a Holsanszki bojárfamilia került. Az 1394-ben elhunyt Vlagyimir fiai, Alekszandr (Olelka) és Iván kisebb birtokot kaptak helyette – politikai befolyás nélkül. Witold halálát követően 1430 és 1440 között Olgerd legifjabb fia, Svigrigallo és Witold testvére, Zsigmond közötti versengésből egy harmadik személy, Jagiello fia Kázmér került a litván nagyfejedelemi székbe. (ld. fentebb). Az 1430-as évek küzdelmeiben Olelka és Iván is részt vettek. Többször tanújelét adták annak, hogy nem adták fel hatalmi ambícióikat, Olelka pl. 1417-ben fontos házasságot kötött, I. Vaszilij moszkvai fejedelem leányát (Anasztázia)

vette feleségül, majd résztvevői voltak 1435. szeptember 1-jén a Wilkomierz (Vilkomerger) melletti csatának. 1435-től 1440-ig Iván, majd 1440-től 1455-ig Olelko szerezte vissza kijevei „otcsináját”. Olelkót fia, Michail követte 1470-ig. Olelko másik fia, Szemjon a slucki „fejedelemségben” tudott megkapaszkodni, utódai a Szlickij hercegek lettek, akiknek nyomát a 17. század elejéig tudjuk nyomon követni.

Hrusevszkij vélekedett úgy, hogy 1440–1453 között, Olelko irányítása alatt Kijev és a hozzá tartozó terület („Kijevcsina”) független volt. Ezt az álláspontot az ukrán történészek közül többen is a magukévá tették. Hrusevszkij két olyan iratra hivatkozott 1453-ból, amelyek szerint Olelko két bojár ügyében járt el visszaadván nekik korábban elkobzott „otcsinájukat”. Egy későbbi dokumentumból (III. Zsigmond lengyel király, 1613) viszont tudható, hogy Alekszandr Vlagyimirovics (=Olelko) az említett lépéseket Kázmér parására tette. Hrusevszkij érveit a mai ukrán történettudomány már nem osztja (ld. O. Ruszina). Az Olgerd nagyfejedelemtől való származás, Kijev birtoklása és a moszkvai Rurikokkal való rokonság a valós helyzettől függetlenül nagyfejedelmi ambíciókat táplált Olelkában és utódaiban: a „kijevei nagyfejedelem” cím örökösének tekintette magát, de ez a gondolat felbukkant a moszkvai fejedelmi udvarban és a krími tatár kánok környezetében is – némileg nagyobb realitással.

Kijev urai rendelkeztek a litván határvidék váraival: Ljubecs, Kanyev, Zvenyigorod, Oster, Cserkaszi, közülük az első három már a koraközépkorban a Kijevei Rusz váaraként szerepelt, Kanyev és Zvenyigorod akkor is a határvédelemben. A határvédelmet lovas szolgálatot teljesítő, ún. szolgálónépekkel látták el, akiknek helyzete a határmenti folyamatos harckészültség és a bizonytalanság miatt mobil volt. 1470-ben az Olelko leszármazottaihoz benősült litván bojár, Martin Gastold kapta meg Kijevet.

A kelet-európai térségben IV. Kázmér uralkodása alatt átrendeződtek az erőviszonyok. Lengyelország a Német lovagrenddel szemben egyre inkább teret nyert, míg nem 1466-ban a toruń-i békében a lovagrend nagymestere kénytelen volt a lengyel királynak behódolni. A moszkvai nagyfejedelemség és a Lengyel–litván állam között között a 15. században több háború is kitört. 1449-ben IV. Kázmér és II. Vaszilij (Tyomnij = Vak) közötti megállapodás rögzítette hazátaikat: Litvánia lemondott további keleti irányú terjeszkedésről, tudomásul vette, hogy Novgorod és Pszkov moszkvai érdekszférába tartozik; sőt még azt is, hogy Moszkva északkeleti irányban továbbra is terjeszkedik. Az 1449. évi szerződésben Tvert és Rjazanyt litván érdekeltségként határozták meg, valamint a határvidéken fekvő Mozsajszkot, Brjanszkot és Sztarodubot. A szerződésalkötő fejedelem fia, III. Iván trónra lépésével (1462) kezdetét vette Moszkva erőteljes nyugati irányú expanziója Novgorod, Tver és a kisebb területek felé. 1472-ben Kázmér szövetséget kötött a tatárokkal, hogy megakadályozzák Moszkva további terjeszkedését nyugat felé. 1479-re tervezték közös hadjáratukat Moszkva ellen. A tatárok felvonultak a litván – moszkvai határon Ugránál (ezt nevezi az orosz történetírás az „ugrai farkasszemnézésnek”), de Kázmér serege nem érkezett meg. Valószínűleg ez lehetett az oka, hogy a tatár sereg nem bocsátkozott ütközetbe. Az esemény elindította a tatárok büntetőhadjáratait Kázmér országai ellen. A krími tatárok betörték Podóliába, majd a megerősödött Krími tatár kánság Mengli Girai vezetésével 1483-ban elfoglalta Kijevet, az utolsó vajdát pedig fogságba vetette. Az 1480-as években a Krími tatárok és az Oszmán birodalom közötti szövetség (1484) a Lengyel – litván állam délkeleti határán új veszélyhelyzetet teremtett, a moszkvai – litván határon pedig 1486-tól újabb háború robbant ki.

4.3. Lengyel – litván hatás az ukrán nyelv és kultúra létrejöttében

A litván nagyfejedelemség és a lengyel állam kötelékébe tartozó keleti szláv területeken az óorosz korszakban is több dialektust használtak. A dialektusok határa nem esett egybe sem a mai nyelvi (orosz–ukrán–belorusz) határral, sem azokkal a politikai határokkal, amelyek a 13–15. század során jöttek létre. A mai orosz nyelv alapjául a Moszkva környéki „á”-zó nyelvjárás vált, attól függetlenül, hogy a déli dialektusok határa egészen Moszkvához közel húzódott. A belorusz nyelv azokon a részekén formálódott ki a nyugati dialektusból, amelyek legelőször kerültek litván uralom alá (Polock, Vityebszk, Minszk), majd Litvánián keresztül érte őket egy közvetett lengyel nyelvi–kulturális hatás. Az ukrán nyelv a délnyugati (halics–volhíniai) területen alakult ki, amely közvetlenül lengyel uralom alákerült. Annak ellenére, hogy már a 12. századból is van olyan nyelvemlék, amely a későbbi belorusz és ukrán nyelv bizonyos elemeit tartalmazza, de csak elemenként. Illetve ezek a nyelvemlékek inkább a nyugati, délnyugati dialektusok létre világitanak rá. A 13. század vége, de legfőképp a 14. század az az időszak, amikor a korábbi dialektusok önálló nyelvvé fejlődtek, nem utolsósorban a különböző külső impulzusok hatására. A keleti szláv nyelvek kései szétválását jelzi több közös nyelvi jellemző: pl. a cirillica használata, a mozgó hangsúly, az ún. „*polnoglaszije*” jelensége stb. Számottevő különbség van a szókinszben, ahol a belorusz és az ukrán nyelv igen sokat átvett a lengyelből, amely annak az államnak a nyelve volt, amelyhez a belorusz és ukrán területek tartoztak.

A nyelvi különbségek mellett a hagyománybeli eltérések kialakulásához a vallási impulzusok is hozzájárultak: az ukrán részekén működő korai és állandó katolikus misszió, a belorusz részekén a többszöri uniós kísérletek növelték a távolságot az egykori orosz (*russzkij*) nyelvhasználaton belül. A kulturális különbségekhez hozzájárult a katolikus egyház által szervezett oktatás is. A lengyelek és litvánok között létrejött krewói uniót (1395) követően a keleti végekről, így *Russia Minor*-ból és Fehéroroszországból is eljutottak diákok a krakkói és prágai egyetemekre, majd tovább Bécsbe, Párizsba és Itáliába is. A 16. században a reformáció hatásaként a liturgia egyházi szláv nyelve mellett illetve helyett kezdték a beszélt nyelvet (vagy: népnyelvet) használni az istentiszteleteken is. Ez a gyakorlat jelentősen hozzájárult az ukrán és belorusz irodalmi nyelv megteremtéséhez és alkalmassá tette a körülményeket a 16. század végén realizálódott egyházi unió megvalósulásához.

A lengyel uralom következménye volt az is, hogy előbb a litván, majd a halicsi és a nyugati Rusz bojárságának helyzete a lengyel és nemességéhez közelített. Ez egy más politikai kultúrát eredményezett, mint ami a Moszkvai Ruszban alakult ki. E jelenség Moszkva előretörésével újabb feszültségek forrásává vált.

Második rész.

Ukrajna a 15. század végétől a II. világháború végéig

I. A kozákság kialakulása és felemelkedése a 15. század végétől 1648-ig

Kázmér utódainak, János Albertnek (1492–1501) és Sándornak (1492–1506, lengyel király: 1501–1506) már nemcsak a török és tatár veszéllyel kellett számolniuk, hanem Moszkva erősödő expanziójával is. Sándor litván nagyfejedelem lengyel királlyá jelölése ügyes taktikai húzásnak bizonyult a lengyel pánok részéről, akik a koronázásért cserében az új uralkodótól kikényszerítették a Piotrkowi statutum kiadását. A rendelet értelmében Lengyelországot és Litvániát ezentúl elválaszthatatlan testnek kellett tekinteni és a lengyel királynak egyben litván nagyfejedelemnek is kellett lennie. A Rurik-dinasztiával kialakítandó békés viszony érdekében Sándor feleségül vette III. Iván lányát és a házassági szerződésben ígéretet tette arra, hogy Vilniusban ortodox templomot épít. Adott szavát azonban kénytelen volt megszegni, mert nem akarta kivívni a katolikus egyház haragját, ezért újabb háború robbant ki Moszkvával, amely kisebb megszakításokkal 1522-ig tartott. A megkötött béke Oroszországnak juttatta Szmolenszket, Csernyigovot és Belorusszia nagy részét. A háború okozta belső feszültség és az ortodox alattvalók nagy száma ahhoz vezetett, hogy Sándor sem mint litván nagyfejedelem, sem mint lengyel király nem hozott korlátozó jellegű vallási-etnikai rendeleteket. Ellenkezőleg, 1492-ben kiváltságlevelet adott ki, amelyben az ortodox ukrán és litván nemeseknek vallási megkülönböztetés nélkül garantálta a nemesi szabadságjogokat.

A 16. században a lengyel kormányzat számára égető problémává vált a lengyel és a litván állam kapcsolatának szorosabbra fűzése, amit a litván főuraknak eddig sikerült megakadályozni. A belső társadalmi ellentétek a litván mágnások és a középnemesség között, és különösen a litván és ukrán szlachta közötti növekvő feszültség végül szakadást idézett elő és így mintegy elősegítette a lengyelek reálúniós törekvéseit a Litván nagyfejedelemséggel. II. Zsigmond Ágost idején kiújultak a harcok Oroszországgal, amelynek fő terheit elsősorban Litvánia viselte, ami újabb okot adott az elégedetlenségre. Ezen tényezőknek köszönhetően alkalmassá vált a helyzet a reálúniós viszony előkészítésére. 1569-ben II. Zsigmond Ágost Lublinba közös országgyűlést hívott össze a lengyelek és a litvánok számára, hogy megvitassák az únió lehetőségeit és feltételeit, de a litván követek makacsul elutasították a lengyelek ajánlatát és elutaztak Lublinból. Válaszként lengyel csapatok ukrán és belorusz területek ellen támadtak, hogy ha kell, erőszakosan szakítsák el azokat a Litván nagyfejedelemségtől.

Az únió kérdésében az ukrán vezető körök várakozó álláspontra helyezkedtek, de nem voltak elutasítóak, ezért a lengyel kormányzatnak sikerült őket megnyerni. Támogatásukért cserében Zsigmond Ágost különleges privilégiumokat adott ki, amelyek Volhínia, Kijev és Podólia ukrán nemessége számára biztosították anyanyelvük használatát, a litván alkotmány érvényességét, ortodox vallásuk elismerését és a hivataloknak helybeliekkel történő betöltését. Végül a litvánok is kénytelenek voltak engedni és az 1569. július 1-jén megkötött úniós egyezmény értelmében a Lengyel Királyság és Litván nagyfejedelemség egy államban, az ún. Rzeczpospolita-ban egyesült, közös törvényhozást és országgyűlést kialakítva. A lublini unó eredményeképpen Volhíniát és a Kijevi vajdaságot közvetlenül Lengyelországhoz csatolták, vagyis a litván uralkodók vallási és etnikai tekintetben megnyilvánuló viszonylag toleráns kormányzati módszereit a lengyel kormányzat katolizációs és ellengyelesítő politikája váltotta fel. Ezáltal csaknem minden ukránok által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült és a lengyel közigazgatás

részeivé váltak. Az ukrán nemességnek a lengyel slachtába történő kulturális és vallási beintegrálódását jelentősen felgyorsította a lublini unió, kezdetét vette körükben a katolikus vallásra történő áttérés folyamata, amely őket közvetlenül a lengyel nemesség jogállásába helyezte. Csak kevés ukrán nemes maradt meg az ortodox hiten, így egyre mélyebb szakadék keletkezett közöttük és a privilegizált katolikus ukrán urak között. Mindezek következtében az ukránok „elveszítették” politikai és társadalmi elitjük nagyobb részét, ezért az ukrán társadalom „vezetését” és érdekeik képviselését a kozákság volt kénytelen felvállalni.

Jelentős változásokon ment keresztül az ukránai közigazgatási rendszer is. Még a litván kötelékben az 1430-as évek elején három vajdaságot alakítottak ki (halicsi, belzi, podóliai), ahol az ukrán nemesség megtarthatta önkormányzati jogát. E három régi közigazgatási egység mellett 1569 után újakat hoztak létre: a braclavi, volhíniai, kijevi és 1635-től a csernyigovi vajdaságot. Ezen kívül Kijev és Podólia sztyepppei határvidékén királyi sztaroszták tevékenykedtek, akik kiterjedt közigazgatási és bírói hatáskörrel rendelkeztek. Mindegyik vajdaság saját helyi gyűlést (szejmiket) hívhatott össze, ahonnan nemesi követeket küldhettek a varsói országgyűlésre. Különleges kiváltsággként a volhíniai, braclavi és kijevi vajdaságnak meghagyták a korábban itt hatályos Litván Statuutumot és hivatali nyelvként az ukrán kancelláriai nyelv használatát. Legfelsőbb bíróságként Luckban létrehoztak egy törvényszéket az ukrán területek számára, amelyet 1589-ben Lublinba helyeztek át.

Az idegen etnikai elemek – főleg lengyel és német – beáramlása Ukrajnába és ukrán főurak ellengyelesedése jelentősen hozzájárult az idegen uralom megerősödéséhez. Talán túlzott az a megállapítás, de szinte csak a parasztság maradt tisztán ukrán. Míg a litván-ukrán föderáció idején a litván kormányzat politikáját a vallási és etnikai tolerancia jellemezte és nem jelentkezett közöttük lényegesebb diszkrimináció, addig 1386 után a „litván” elnevezés jogilag és társadalmilag privilegizált katolikust, míg az ukrán (=rutén/ hátrányos helyzetű ortodoxot) jelentett. 1569 után az ukránok etnikai és vallási megkülönböztetése még nyilvánvalóbbá vált: a Rzeczpospolita teljes értékű polgárainak csak a katolikus lengyelek számítottak. A diszkrimináció valójában inkább nemzeti, mint vallási jellegűnek tekinthető, amit az is bizonyít, hogy míg Kelet-Ukrajna egyes részei és Halics ideiglenesen elfogadták a katolicizmust, a katolikus ukránok hátrányos helyzete mégsem szűnt meg, hiszen továbbra sem tölthettek be fontosabb kormányzati pozíciókat. Ennek köszönhetően az ukrán nemesek sorra adták fel ukrán nemzetiségüket és ortodox vallásukat, hogy élvezhessék a teljes állampolgársággal járó gazdasági és politikai előnyöket.

A 13–14. században az ukrán területeken kialakult, alapjában véve nyitott osztályrendszer, amelyen belül lehetőség nyílt az egyik osztályból a másikba átlépni, a 16. századra átalakult merev, szinte hermetikusan lezárt osztálystruktúrává. Ehhez a társadalmi változáshoz a döntő lökést, a krewoi, majd a lublini unió adták, vagyis litván és lengyel hatásra négy társadalmi réteg alakult ki: a nemesség, papság, polgárság és parasztság. A nemesség a 16. század végére vált jogilag egységes osztállyá: a lengyel jogi koncepciók a minden nemes közti abszolút egyenlőséget célozták, ezért a köztük lévő különbségeket 1564-ben eltörölték. Ettől kezdve valamennyi nemes teljes személyi szabadságot élvezett, földtulajdonnal rendelkezhetek, tagjai lehettek a szejmnek, részt vehettek a királyválasztásban. A másik privilegizált osztálynak az egyházi klérus számított a lengyel–litván államban, amely önálló egyházi törvényszékkel rendelkezett. Itt meg kell említenünk az 1596. évi breszti vallási uniót, amely esemény következtében Ukrajnában létrejött az unitus vagy görögkatolikus egyház.

Az ukrán városok a litván és lengyel törvények hatására önkormányzati jogot kaptak ugyan, amit azonban a 15. század végére teljesen felszámoltak. A lengyel várospolitika egyértelműen hátrányosnak bizonyult az ukrainai polgárság számára. Több város megkapta a magdeburgi jogot, de az főleg az ott élő lengyel és német polgárok érdekében történt. Az ortodox ukránok többnyire nem kaptak városi hivatalokat, és mivel a helyi céhek is diszkriminatívan bántak velük, önálló céhekbe tömörültek, amelyek a gazdasági funkciókon kívül vallási, nemzeti és kulturális összefogást célzó tevékenységet folytattak. Ukrajna legalsó társadalmi kategóriáját a parasztság képezte, amely a lublini únióig rendkívül heterogénnek tekinthető, majd a 16. század végére kialakult az egységes, rögzített jobbágyság.

A 16. század folyamán más jelentős társadalmi folyamatok is lejátszódtak Ukrajnában. Az ukrán polgárság kezdeményezésére létrejöttek az ún. „egyházi testvériségek”, amelyek kezdetben vallási és szakmai társulásokként indultak, majd az 1580-as évekre kulturális és segélyszervezetekké váltak. A testvérületi mozgalom központja Lvov lett, célja pedig az egyház és a társadalom moráljának helyreállítása. Tagjaik közé a polgárság mellett az ukrán nemesség, a pravoszláv közép- és alsópapság, valamint a kozákság lépett be nagy számban. Iskolákat alapítottak, nyomdákat létesítettek és támogatták az egyházi polemizáló irodalmi művek kiadását. A keleti pátriárkák, felismerve e mozgalom lengyel- és katolikus-ellenes élet, elismerték és támogatták ezeket az egyházi szervezeteket, amelyeket a Lvovi Társaság fennhatósága alá vontak, közvetve pedig a konstantinápolyi pátriárka felügyelete alá helyezték.

Társadalmi helyzetüket tekintve a *kozákokat* közbenső társadalmi rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között. Az ukrainai kozákság mint új társadalmi–politikai tényező a 15. század második felében jelent meg a történelem színpadán. Az 1490-es évek végére már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper alsó folyása mentén, ahol a vadászat, halászat és földművelés mellett élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak.

A kozák elnevezés török–tatár eredetre vezethető vissza: e kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt, olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként sztyepei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre. A lengyel–litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492. évi dokumentum, amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli-Girej krími kánhoz, amiért a „kijevi és cserkasszi” kozákjai krími hajókra támadtak a Dnyeperen. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időben kisebb tatár csapatok is álltak a litván uralkodó szolgálatában. Ezért is nehéz megállapítani, hogy pontosan mikortól beszélhetünk a mai ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról. A kérdés eldöntését az is akadályozza, hogy kezdetben a kozák kategóriát nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozásra, illetve életvitelre vonatkoztatva használták.

A lengyel–litván állam területén élő parasztoknak nyitva állt ugyan a sztyeppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző féktelen, kalandos és veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az eredeti életkörükből maradni, még ha ez a gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Erre vezethető vissza a kozákság lassú kiformalódása, és csak a 16. század végére társadalmi tömegjelenséggé válása. Amikor a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a sztyeppe déli határvidékéig és az addig változó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett, csak akkor vált a kozákok szabad életvitelre elfogadhatóvá, sőt áhítottá a jobbágyság számára.

Az ukrajnai kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott: közéjük kezdetben az Észak– és Nyugat–Ukrajnából és Belorussziából a Dnyeperhez menekült, elszegényedett városlakók és deklasszáldott kisnemesek álltak, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatási kötelezettséget, magukat szabadnak nyilvánították, és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

A kozákság önszerveződésének formaváltozásait tekintve az alábbi négy periódust különíthetjük el:

1. a 15. század végétől az 1580-as évekig terjedő időszakot,
2. az 1580-as évektől 1648-ig,
3. az 1648-54 közötti és
4. az 1654-1780-as évek elejéig tartó intervallumot.

Az első szakaszban a kozákság mint új társadalmi jelenség kezdett kifermődni, de de iure (jogilag) még nem létezett. A kozák lét ekkor még nem járt semmilyen előnyökkel – jogokkal illetve privilégiumokkal –, azt speciális foglalkozásnak tekintették, nem pedig elkülönült társadalmi kategóriának. Ezt az elnevezést akkoriban a lengyel–litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra vonatkoztatva használták, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették, valamint sajátos és viszonylag független társadalmi-politikai szervezetet építettek ki. A kozákság egzisztencia lehetőségét e tágas sztyeppe hatalmi vákuuma alapozta meg, amely a három kelet-európai állam – Lengyelország, az Oszmán Birodalom és Oroszország – előretolt állásai között alakult ki a 16. században.

A kozákok gyakran összeütközésbe kerültek a feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „önkéntes honvédő elemmé” váltak a 16. század végére. A katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag akartak felemelkedni. A lengyel nemességnek az ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak:

1. bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a feudális függésbe;
2. zsoldosként belépnek a nemesi magánhadseregekbe;
3. a lengyel-litván állam határőrszolgálatába állnak; vagy
4. a többnyire még lakatlan déli területekre vonulnak vissza, megőrizve szabadságukat.

Az utóbbi három alternatíva alapján a kozákság három típusa formálódott ki: a magánföldesúri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad” kozákság.

A legtöbben az utóbbi verzió mellett döntöttek és a Dnyeper alsó folyása menti zuhogókhoz („za porogi”) települtek át, ahol az 1540-es években megalapították „harc államukat” a Zaporozsjei Sziçset. Legfőbb hatalmi szervük az évente január 1-jén összehívott Hadsereg Rada vált, amelynek működése lényegében a katonai demokrácia elvén alapult. A legmagasabb katonai tisztség a kosevoj-atamán (később: hetman) volt, amelynek viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a kozák elitet tömörítő Sztarsina Rada szigorúan ellenőrizte. A varsói kormányzat – a lengyel nemesség nyomásának engedve – szabályozni próbálta a kozákság létszámának alakulását. Teljes megsemmisítésük természetesen nem állt érdekében a központi hatalomnak, hiszen szüksége lehetett egy olyan hivatásos katonai rétegre, amelyet szükség esetén nemcsak a külső ellenség, hanem a hatalmaskodó lengyel főurak ellen is bevetethet. A lengyel királyok kezdetben fenyegető rendeletek sorával próbálták kordában tartani a nyughatatlan kozákságot. Ezek a kísérletek kevés sikerrel jártak, mert bár Varsó részéről az elszántságban és a szigorban nem volt hiány, többnyire hiányzott a rendeletek betartásához

szükséges erő. Először I. Zsigmond tett – sikertelen – kísérletet 1512-ben a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de tervét majd csak II. Zsigmond Ágostonnak sikerült véghez vinnie 1572-ben. Az állami lajstromba felvett háromszáz kozákot hivatalosan is elismerték, tehát ettől kezdve nemcsak *de facto*, hanem *de iure* is léteztek. Ez a regisztrált kozák osztag hamar feloszlott, de maga a megjelenése precedens értékűnek számított. E háromszáz fő kikerült a lengyel hivatalnokok, a sztaroszták ellenőrzése alól és közvetlenül a lengyel sereg főparancsnokának, a korona-hetmannak lettek alárendelve. A lajstromozott kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből történő kikerülést és hivatalosan is jelentős privilégiumokkal ruházta fel az állami kozákokat. Törvényesen mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és ezentúl önkormányzati joggal rendelkeztek. Báthori István 1582-ben hatezer főre növelte a lajstromozott kozákság létszámát, ugyanakkor az állami regiszterbe nem került kozákokat törvényen kívül helyezte és a korábbi lakóhelyükre történő visszatérésre szólította fel őket.

A kozákok egy részének állami szolgálatba állítása járható útnak tűnt, de hamarosan kiderült, hogy több negatív következménnyel is járhat. A lengyel nemesség kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett irántuk, katonai teljesítményük illetve sikereik ellenére gyűlevész rablóbandának tartotta őket. A szlachtának jó oka volt akadályozni a regiszterkozákok létszámának gyarapodását: egyrészt attól féltek, hogy bizonytalanná válik a munkaerő utánpótlásuk, ha túl sok jobbágy próbál bejutni a kiváltságolt kozákság soraiba, másrészt felismerték, hogy saját előjogaikra is veszélyes lehet egy ütőképes kozák hadsereg a központi hatalom kezében. A lengyel kormányzat számára az jelentette a legnagyobb problémát, hogy nem volt képes minden, a regiszterbe bekerülni szándékozó kozákot állami alkalmazásba állítani. Megakadályozta ezt egyrészt az anyagi erőforrások hiánya, másrészt a lengyel nemességnek a kozákok ügyében kinyilvánított ellenséges magatartása. A fentiekből az is kitűnik, hogy az 1570–1580-as években új szakasz kezdődött az ukrainai kozákság történetében: a lajstromozott kozákság intézményének bevezetésével a kozákokra mint egy új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, és létezésüket jogilag is elismerték. Ez a változás lényegesen megnövelte a szicskozákok öntudatát is, akik az 1590–1638 közötti felkeléseik során több alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy az állami szolgálatban álló társaik jogállásába kerüljenek.

A 16. század végére a határ menti közigazgatással elégedetlen kozákok nyugtalansága párosult a jobbágyságnak a földesurak iránt érzett, örökölt gyűlöletével. 1590–1593 között Kristof Kosinszkij, 1594–1596 folyamán pedig Loboda és Nalivajko vezetésével tört ki és terjedt el csaknem egész Ukrajna területén egy közös kozák-paraszt felkelés, amelyeket a lengyel–litván kormányzatnak csak komoly nehézségek árán sikerült levernie. A lengyel „nemesi köztársaság” ekkor dőbbsen rá igazán a kozákok által jelentett veszélyre, ezért az 1596. évi szejmen a haza ellenségeinek nyilvánították őket. Ez a lengyel politika mégsem volt sokáig tartható, mert a 17. századi külpolitikai konfliktusok nélkülözhetetlenné tették a kozákokat a Rzeczpospolita fegyveres védelmében. Míg a lengyel uralkodók a kozákokat potenciális szövetségesüknek tekintették a pánok ellen irányuló abszolutista törekvésekben, addig a lengyel szlachta szívesebben vette volna, ha végleg meg tudnák törni a kozákok ellenállását, amihez azonban túl gyengének bizonyultak.

Az 1590-es évek kozák mozgalmait az is tudatosították a lengyel vezető körökben, hogy a „szabad” kozákok engedetlensége többbe kerülhet az államnak, mintha – a regiszterkozákokhoz hasonlóan – szabályozott keretek között gondoskodtak volna az ellátásukról. A későbbiekben mindig aszerint viszonyultak hozzájuk, mennyire igényelték a fegyveres erejüket. Alapvetően két út kínálkozott az állandó konfliktushelyzet

kiküszöbölésére. Megadni a kozákság számára azokat a politikai engedményeket, amelyeket felkeléseik során követeltek: a lajstromozott kozákok felső limitjének eltörlését és a jegyzékbe bekerültek nemesítését; valamint az önkormányzati jog megadását számukra és autonóm jogaik elismerését. Ez az alternatíva – érthetően – a 17. század első negyedében fel sem merült a lengyel kormányzat részéről, mert a kozákok által lakott területek esetleges elszakadásával fenyegetett. Másik lehetőségként a kozákok különállási törekvéseinek letörése kínálkozott, ami együtt járt volna a lengyel intézményrendszer teljes ukrainai kiépítésével és a kozákoknak a lengyel joghatóság alá vetésével. Ehhez azonban feltétlenül szükség lett volna a kozák sereg feletti teljes ellenőrzés biztosítására, amihez azonban a lengyel nemesi hadsereg erőtlenség bizonyult, ráadásul más frontokon is helyt kellett állnia. A mindenkorai valós állapot valahol a két alternatíva között mozgott és erősen függött az aktuális külpolitikai- és hadi helyzet alakulásától. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a kozákság sem volt egységes a lengyel–litván unióhoz fűződő kapcsolat megítélésében. Körükben a lengyel orientációs törekvések nem egyszer ütköztek a függetlenségi, illetve az orosz-barát elképzelésekkel. A bonyolult és ellentmondásos viszony ellenére az 1600-as évek elején a kozákok többsége késznek mutatkozott az együttműködésre varsói kormányzattal.

Az 1620-as évekig a „szabad” vagy szicskozákok elsősorban saját megélhetőségükért, jogaik és privilégiumaik kiterjesztéséért küzdöttek, majd tehetséges hetmanjuk, Petro Szahajdacsnij vezetésével az ortodox egyház védelmében is felléptek. Erre az időre a Zaporozsjei Szics a korábbiaknál is jobban vonzotta az ukrán néptömegeket, akik számára a kozákság soraiba való bekerülés a szabadságot jelentette. Mint a középkorban a városi levegő, Ukrajnában a kozák státusz tett szabaddá. Mivel a lengyel kormányzatnak szüksége volt a mintegy 20–40 ezer főre becsülhető zaporozsjei kozákság támogatására az orosz és a török állam elleni háborúkban, nem állt érdekében, hogy ezt a tömeges „elkozákosodást” megakadályozza. Ebben az időszakban vált jellemzővé a kozákságra – közülük is elsősorban a szicskozákokra – a zsákmányszerzésnek egy, addig a körükben nem alkalmazott válfaja: a tengeri portyázások. Egyre bátrabban támadták a török fennhatóság alatt álló fekete-tengeri kikötővárosokat, sőt még Isztambul környékére is elmerészkedtek. Tehették ezt egyrészt azért, mert a lengyel vezetés egyrészt nem tudott vagy nem is akart hathatósan fellépni ellenük, másrészt a szultán hadai hosszú ideig Perzsiában voltak lekötve. A helyzet 1613-ban változott meg: III. Zsigmond egy decemberben kelt levelében a következőképpen fenyegeti meg a portyázó kozákokat: „... elrendeltük hadseregünknek és tisztjeinknek, hogy cselekedjenek ellenetek, mint a haza ellenségei ellen, törjenek meg titeket a rendzavarásaitokért...”. Ezen felhívásban az uralkodó követelte a kozákságtól, hogy oszlassák fel csapataikat és térjenek haza; adják fel az elfoglalt területeket és a továbbiakban ne törjenek be Havasalföldre és más szomszédos állam területére, veszélyeztetve ezáltal a velük fennálló békét. Nem csoda a szigorú rendreutasítás, hiszen a Porta egyre komolyabban tiltakozott a kozák betörések miatt. A Varsóval feszültté vált viszony rendezésére végül a kozákok tettek kísérletet 1615-ben: követeik révén belső autonómiát és a lengyel nemességgel azonos jogokat kértek III. Zsigmondtól, melynek fejében feltétlen lojalitást és engedelmisséget ígértek.

A lengyel kormányzat válaszában végül nem elfogadhatatlan feltételeket fogalmazott meg: azt követelték a szicskozákoktól, hogy teljes mértékben vessék alá magukat a lengyel–litván állam törvényeinek és a határvédelmet a szomszédos államokkal szembeni konfrontáció nélkül lássák el. A kölcsönös megegyezés felé hajló tárgyalásoknak az a hír vetett véget, hogy garázda kozák csapatok Isztambul külvárosait fosztogatták és az üldözésükre küldött török hajóhadat is szétverték.

A varsói kormányzat és a szabad kozákság között éleződő konfliktus ismeretében nem kis teljesítményként értékelhető Zolkiewski korona-hetman és Konasevics-Szahajdacsnij kozák vezető diplomáciai tevékenysége. Amikor 1617-ben a lengyel királyi sereg élén Zolkiewski a szicskozákok ellen vonult, hogy kikényszerítse az engedelmességüket, Szahajdacsnij tárgyalások útjára terelte a probléma megoldását. Kettejük munkájának köszönhetően két fontos egyezmény megkötésére került sor. Az elsőt a podóliai Busaban írták alá 1617. szeptember 23-án a lengyel és a török kormányzat által meghatalmazott követek. Mindkét fél kölcsönösen kötelezettséget vállalt, hogy véget vetnek a határ menti betöréseknek és portyázásoknak. A másik szerződés megkötésére október 28-án került sor Olsanicában. Az aláírást kiélezett tárgyalások előzték meg, mert III. Zsigmond irreálisan alacsony, ezer főben akarta maximálni a privilegizált lajstromozott kozákság létszámát; a Zaporozsjei Szics élelemmel és fegyverrel történő ellátását pedig a kijevi vajda előzetes jóváhagyásától tette volna függővé. Ezen utóbbi feltétel lényegében azt a célt szolgálta volna, hogy a szicskozákok önálló kezdeményezéseit lehetetlenné tegyék, és így ők csak a lengyel kormányzat politikai akaratának függvényében legyenek képesek harcolni. A lengyel fél végig makacsul kitartott, és csak ezer állami szolgálatba állított kozák eltartását vállalta magára, ugyanakkor nem korlátozták a zaporozsjei sereg létszámát.

Az 1617. évi egyezményt valójában mindkét fél kényszerűségből fogadta el: Zolkiewski az orosz háború miatt akarta biztosítani a hátát, Szahajdacsnij pedig a kozákok két tűz közé – lengyel és török – kerülését akarta megelőzni. A lengyel nemesség azonban még ezt a kompromisszumos megállapodást is elutasította, így a szejm nem ratifikálta a szerződést. A kozák hetman népszerűsége így egyre jobban csökkent, mert a „szabad kozákok” követelései legitimitásuk elismertetésére lényegében kielégítetlenek maradtak.

Az 1616–1618. évi orosz–lengyel háború lezárulása után némileg megváltozott a kozákokkal kapcsolatban kialakított álláspont, amihez a kozákok kiemelkedő katonai teljesítménye mellett az is hozzájárult, hogy a busai egyezmény ellenére újra küszöbön állt a törökök elleni háború. 1619 szeptemberében Rastavicánál ismét találkoztak egymással a lengyel kormányzat és a szicskozákok képviselői. Tekintettel a fenyegető török veszélyre, III. Zsigmond hajlandónak mutatkozott némi engedményre: pl. a lajstromozott kozákság létszámának háromezer főre emelésére és a zsold egy részének kifizetésére; a zaporozsjei kozákok pedig elismerték maguk felett a lengyel korona fennhatóságát. A rastavicaai szerződés aláírására lengyel részről 1619. október 8-án, kozák részről pedig október 17-én került sor. Az egyezmény félmegoldásai miatt kevés eredménnyel kecsegtetett: egyrészt megosztotta a sztarsinát és a közkozákokat, másrészt az addig lengyelbarát kozák vezetők figyelmét Oroszország irányába terelte. Addigi tapasztalataik alapján nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a lengyel–litván kormányzattól gyökeres és pozitív irányba mutató szemléletváltozás nem várható a kozák kérdésben. 1620 februárjában Szahajdacsnij hetman követeket küldött Moszkvába, és felajánlotta a Zaporozsjei Szics szolgálatait az orosz uralkodónak. Mialatt Szahajdacsnij küldöttsége Moszkvában tárgyalt, a kozákok támogatását nélkülöző lengyel hadsereg Cecora mellett súlyos vereséget szenvedett a törököktől. Ilyen körülmények között az 1620. évi lengyel országgyűlés jóval engedékenyebb lett. A lengyel nemesség szorongatott helyzetében gyakorlatilag komoly ellenállás nélkül megszavazta III. Zsigmond javaslatát hússzezer kozák lajstromba vételéről. Úgy tűnt tehát, hogy lényeges változás állhat be a kozákok helyzetében: 1621 júliusában négytagú kozák küldöttség érkezett Varsóba Szahajdacsnij vezetésével. A kozákok a török háborúban tanúsított helytállásukért „szabadságjogaik” deklarálását és az ortodox egyház legitimitásának elismerését kérték a lengyel kormányzattól. III. Zsigmond ígéretet tett ezen követelések teljesítésére, de a későbbiekben nem tartotta be a szavát.

A szultán hadai nem várták meg a tárgyalások végét, hanem 1621. augusztus közepén 120–150 ezer fős sereggel betörték a lengyel–litván állam területére. Velük szemben a Chodkiewicz korona-hetman vezette lengyel had vonult fel kb. harmincötezer fővel. A kozákok többsége Szahajdacsnijel az élen hajlott a lengyelek támogatására, de egy kisebb részük, Borodavka vezetésével ellene foglalt állást. A két vezető, illetve párt közötti hatalmi harc a hetman javára dőlt el, aki élvezve a kozákság túlnyomó részének és III. Zsigmondnak a támogatását, és 1621 szeptemberében kivégeztette a riválisát. Az immár egységes, negyvenezer főt kitevő kozák sereg csatlakozott Chodkiewicz csapataihoz. Az egyesült lengyel–kozák haderőnek nem sikerült ugyan megsemmisítő vereséget mérnie a török seregre Hotyin mellett, de sikeresen megállították a szultán hadainak további előrenyomulását.

A lengyel–török békeszerződés aláírására 1621. október 9-én került sor, melyben mindkét fél ismét kötelezettséget vállalt arra, hogy beszünteti a fennhatósága alatt álló területekről kiinduló betöréseket a másik állam ellen. Ez a megállapodás természetesen nem tetszett a kozákoknak, akik a győzelem megünneplését meg sem várva távoztak a hotyini táborból. A lengyel–litván kormányzat rövidlátó politikáját az is bizonyítja, hogy ebben a viszonylag békés helyzetben sem próbáltak semmilyen megegyezést sem keresni a szicskozákok vezetőivel.

A lengyel vezető körök egyre ellenségesebb magatartása ellenére a kozákok még mindig tárgyalások útján próbáltak megoldást keresni. Az 1622-ben III. Zsigmondhoz eljuttatott petíciók szokványosnak mondhatóak és a megegyezésre irányuló hajlandóságot mutatják, de egyben azt is jelzik, hogy a kozákság már nem törekedett feltétlenül a lengyel–litván állam kötelékében maradásra. Ezek a pontok szinte ultimátumnak tekinthetők: az ortodox vallás egyenjogúsítása a katolicizmussal (tehát már nem egyszerűen csak az elismerése vagy működésének engedélyezése); a királyi csapatok és hivatalnokok kivonása a kijevi vajdaság területéről; azon jog megadása a kozákoknak, hogy szabadon szolgálhassák bármelyik államot a lengyel koronán kívül. Ezen utóbbi követelésekben láthatóan a kozák autonómia igénye fogalmazódik meg. Az első pont, ismerve III. Zsigmond bigott katolicizmusát, komolytalan kérdésnek tűnik, az utóbbi kettő pedig bármely, magát szuverénnek tekintő állam számára elfogadhatatlan lett volna. Nem meglepő tehát, hogy a kozákok kérvényét Varsóban elutasították, és a lengyel fél sem élt érdemi javaslattal. Gyakorlatilag pathhelyzet alakult ki a kozák–lengyel viszonyban.

A korábbi időszakhoz képest mégis annyi változás állt be, hogy a kozákság felismerte saját erejét és a lengyel nemesség kompromisszumra való képtelenségét. A továbbiakban a Zaporozsjei Szics a lengyel–litván kormányzattól független külpolitikába kezdett, és hamarosan fennállt az esélye egy lengyel–ellenes tatár–kozák szövetség megalakulásának, akár orosz részvétellel is kibővíve. A tatárok megnyerésére irányuló diplomáciai előkészítés után 1625 szeptemberében S. Koniecpolski lengyel korona-hetman vezetésével nyolcezer fős sereg indult a kozákok megregulázására. A Zaporozsjei Szics hetmanja, Zmajlo éppen egy rajtaütést szervezett török területek ellen, így a lengyel fővezér gyors és energikus fellépése váratlanul érte őket, és a Kurokovói-tó mellett fegyveres összecsapásra kényszerültek.

A kozákok nehéz helyzetükben is határozott követelésekkel léptek fel: állítsák vissza a pravoszláv egyház legitim működését; engedélyezzék számukra a szabad letelepedést a kijevi vajdaságban; engedjék meg az áttérést a kozák életformára; adjanak szabad örökítési és végrendelkezési jogot a szicskozákoknak is; szabadon folytathassanak hal- és vadkereskedelmet; királyi és földesúri magánhadsereg a kijevi vajdaságba ne tehesse be a

lábát. E követelésekben láthatólag a kijevi vajdaság területére kiterjedő autonóm „Kozák–Ukrajna” igénye körvonalazódik.

Hosszas tárgyalások után 1625. november 6-án írták alá a kurukovói egyezményt, amelyben a regisztrált kozákok számát hatezer főben állapították meg, akik közül ezer főnek állandóan a Zaporozsjei Szics közelében kellett állomásoznia, úgymond az ellenség feltartóztatása érdekében, valójában az újabb menekülteknek a szicskozákok közé bejutását megakadályozandó. Megtiltották továbbá a lengyel koronával nem egyeztetett kozák portyázásokat az idegen államok ellen és ezzel összefüggésben a hajóépítést is. A kozákok feltételeit és az egyezmény tartalmát egybevetve megállapíthatjuk, hogy a fenti követelésekből csak a szabad iparűzést és kereskedelmet engedélyezték a számukra. A szerződés mégis valamiféle egyensúlyi állapotot tükröz a két fél között, mert a korábbi időszakhoz képest engedékenyebbnek tűnt a lengyel kormányzat, elsősorban a kozák lajstrom létszámának megállapításában. Az is látszik ugyanakkor, hogy a lengyel korona továbbra is érvényesíteni kívánta autoritását, és megpróbálta a lengyel adminisztráció hatásköre alá kényszeríteni a kozákokat.

Az 1580-as évektől a 17. század első negyedéig tartó periódusban a lengyel-kozák viszony jellegének alakulását áttekintve arra az összegzésre juthatunk, hogy egyrészt a lengyel–litván kormányzat nem rendelkezett hosszú távú, világos koncepcióval a kozák kérdés megoldásával kapcsolatban, másrészt a kozákok ügyének kezelésében mindig az aktuális politikai problémák és a külpolitikai helyzet döntött. A lengyel korona így nem tudta a maga számára véglegesen és előnyösen kezelni ezt a konfliktushelyzetet, csak a lengyel fő- és köznemesség pillanatnyi gazdasági és társadalmi érdekeinek megfelelően. A kozákság helyzetében bekövetkezett legfontosabb változás abban mutatkozott meg, hogy 1625-től mint szervezett katonai formáció jelentek meg a lajstromba bekerültek. Korábban csoportos sorozás útján töltötték be a soraikat és a kozákok maguk döntötték el, hogy kit vegyenek be maguk közé. A kurukovói egyezménytől kezdve a kozák sorozás szelekció, azaz kiválasztás útján történt a kozák vezetők irányításával és egy lengyel bizottság (=komisszió) részvételével. Már nem az önkénteseket keresték, mint a zsoldos kozákok esetében, hanem az alkalmas és rátermett kozákokat állították állami szolgálatba. Ezen változtatásoknak köszönhetően a lajstromozott kozákságból olyan közintézmény lett, amely a törvényes úton megszerzett zsákmány és a zsold kombinációjával gondoskodott a megélhetésről. Az 1620-as évek végétől kezdett egyre nagyobb arányban elterjedni Ukrajnában a „vipiszciki” (=kiírott) elnevezés, ami a lajstromba fel nem vett, és az onnan kikerült kozákokat jelölte. A szabad kozák formulát ettől kezdve tehát fokozatosan a fenti elnevezés váltotta fel, ami arra utal, hogy függetlenül attól, szerepeltek-e korábban a regiszterben vagy nem, bejegyzett társaikkal azonos jogállásúnak tekintették magukat. Egy részük Oroszországba ment és a cár jóváhagyásával az orosz határvidéken telepedett le önkéntes határőri funkcióban, míg többségük az útjukba eső nemesi birtokokat kirabolva, Zaporozsjebe menekült.

1632 áprilisában elhunyt III. Zsigmond, akinek Ulászló személyében volt ugyan örököse, de a lengyel nemesség – élve királyválasztó jogával – összegyűlt a szejmre, hogy egyezkedjen a leendő királlyal. Az országgyűlésen megjelentek a „bejegyzett” és a „kiírott” kozákok követői is, akik „rendjük” nevében a trónörököstől a lengyel kormányzat által megnyírbált jogaik és privilégiumaik visszaállítását, valamint az 1596. évi breszti vallási unió eltörlését kérték, amiért hajlandók lettek volna támogatni Ulászló megválasztását. Ez az esemény tekinthető az első alkalomnak, amikor a kozákság közösen lépett fel egy ügy érdekében. Egymáshoz való közeledésük a vallási unió következtében a pravoszláv hitet, az ortodoxiát ért sérelmekre vezethető elsősorban vissza. Önmagukat

egyfajta katonai vagy „vitézlő rendnek” tekintették, akikre feltétlenül szüksége lehet az uralkodónak. Egy olyan államban azonban, ahol kizárólag a nemesség rendje, a nemesi „arany szabadság” elve létezett, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket. A kozákok a későbbiekben mégis arra törekedtek, hogy a lengyel nemességgel teljesen azonos jogállásba kerüljenek, amihez első lépésben azt kellett volna elérniük, hogy ne csak kollektíven, hanem személyenként is élvezhessék a privilégiumaikat.

1632 novemberében IV. Ulászló néven az elhunyt király fia került trónra, aki rögtön a megválasztása után kiadta az ún. Pravoszláv diplomát, amelyben visszaállította az ortodox vallás szabad gyakorlását. Az új uralkodó az ukrajnai kozákokhoz kétféle megfontolásból is jó szándékkal viszonyult: az orosz állammal kezdődő szmolenszki háborúban rá volt utalva a fegyveres támogatásukra, és azzal is tisztában volt, hogy a kozákok hatalmas ellenert képezhetnek a „nemesi arany szabadságra” nézve a központi hatalom kezében. Az orosz–lengyel háborút lezáró 1634. évi poljanovói béke megkötése után a szlachta a szejmen a kozákság megsemmisítését követelve lépett fel. Az országgyűlés megbízásából Koniecpolski korona-hetman 1635-ben a Dnyeper alsó folyásánál felépítette Kodak erődjét abból a célból, hogy ezáltal megakadályozzák újabb menekülő csoportok bejutását Zaporozsjébe, és véget vessenek a kozákok Fekete-tenger menti török- és tatár-ellenes támadásainak. A kozákok azonban még ebben az évben lerombolták az erődöt, de a lengyel kormányzat 1636-ra újraépítette és megerősítette a védelmét. A felavatóra meghívták a lajstromozott kozákok vezetőit is és megkérdezték a véleményüket az építményről. A későbbiekben jelentős szerephez jutó csihirini százados, Bogdan Hmelnyickij így válaszolt: „... Amit emberi kéz alkot, azt emberi kéz le is rombolhat...”

Időközben a jegyzékbe vett kozákok között is egyre nőtt az elégedetlenség a zsoldfizetés állandósuló elmaradása miatt és azt is nehezményezték, hogy a korona-hetmannal az élen lengyel csapatok vonultak be Korszunyba – a lajstromozott kozákok egyik központjába –, és a kozák autonómiát megsértve tartósan beszállásolták ott magukat. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos kozák egység: formálódott katonai szervezetük és egyre szembetűnőbben megnőtt a politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló hivatásos katonasággá vált, ami általában nem jellemző az állandó zsoldos hadseregek korának parancsokat teljesítő engedelmes gépezetére. A lengyel állam hadszervezetében azonban csak segédcsapatokat képeztek a „nemesi felkelés” mellett. Ez a háttérbe szorítottság is maga után vonta azt a változást, hogy a többségük egyre könnyebben hajlott a csatlakozásra a szabad kozákok felkeléseihez.

A bejegyzetteknek a lengyel kormányzat felé tanúsított egyre kevésbé lojális magatartását az is mutatja, hogy a szicskozákok által 1637-ben kirobbantott Pavljuk vezette felkeléshez a csihirini, perejaszlavi, majd a kijevi, braclavi és bila cerkva-i lajstromozott ezred kozákjai is csatlakoztak. A felkelők sorozatos veresége hatására a jegyzékbe foglaltak ekkor még elpártoltak a mozgalomtól, kiadták a lengyeleknek Pavljukot és a többi vezetőt, majd visszatértek a király szolgálatába. A következmények rendkívül súlyosnak bizonyultak a regisztráltak számára: hetmanjuk helyére nemesi biztost állítottak, és azok, akik részt vettek a felkelésben kikerültek a lajstromból.

Az 1638 februárjában ülésező szejm legfőbb teendője a kozákság sorsát érintő kérdés végleges rendezése volt. Az 1630-as évek lázadásai egyértelműen megmutatták, hogy a kozákok saját törvényeik alapján cselekszenek, amely magatartásukat a lengyel nemesség a „kozák dacnak” tudta be, miáltal kiirtandó társadalmi csoportként kezelték őket. 1638 márciusában S. Koniecpolski korona-hetman egy reformtervezetet terjesztett a szejm elé,

amely a regiszterkozákság intézményének újjászervezését irányozta elő. A lengyel katonai vezető három szempont köré csoportosította a lajstromozott kozákokkal kapcsolatos teendőket:

1. államilag szabályozott és rendezett, szilárd szervezeti formákkal rendelkező egységbe kell tömöríteni őket;
2. hierarchikusan felépített vezetési rendszert építsenek ki körükben, amely a Rzeczpospolita iránti feltétlen hűségen és fegyelmen alapul;
3. csökkentsék, majd szüntessék meg a regiszterkozákokon belüli állandó mobilitást.

Ezen megoldandó kérdések nem kizárólag a kozákok megfékezésére irányultak, hanem a helyi ukrán nemesség ellenállásának megtörését is célozták. A reformtervezet közvetlenül azt a célt szolgálta, hogy a lajstromozott kozákokat harci szövetséggé tömörítsék. Az új koncepció a kormányzat megközelítésében arra irányult, hogy komplex intézményként fogják fel a kozákság létét, és felülről szabályozott strukturális keretek közé szorítsák működésüket. Eddig a Rzeczpospolita csupán felhasználta a kozákok fegyveres erejét, de nem szervezte őket. Valójában nem is tudta, mert soha nem került abba a helyzetbe, hogy az önszerveződéssel felépült állami kozák csapatok szervezetére és vezetésére közvetlen befolyást gyakoroljon.

A regiszterkozákok egy részének csatlakozása az 1637-es kozák lázadáshoz, mintegy ürügyként szolgált a lengyel nemesség által uralt szejm számára, hogy kiadják az 1638. évi „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” elnevezésű rendeletet. A rendelkezés értelmében a kozákság elvesztette valamennyi korábban megszerzett jogát és privilégiumát és a továbbiakban a parasztokkal váltak egyenrangúakká. Bár a lajstromozottak száma továbbra is hatezer fő maradt, saját választott vezetőjük nem lehetett, hanem az uralkodó által kinevezett lengyel nemesi származású – Trehtyemirovban székelő – felügyelő (komisszár) közvetlen irányítása alá kerültek. A kozákok ezentúl csak Cserkasszi, Kanyev és Korszuny környékén tartózkodhattak, akit máshol találtak meg, az életével fizetett engedetlenségéért. Amennyiben az Ordinációban foglaltakat az érintettek nem tartanák be – egészítette ki a szejm a határozatot – örök időkre megszüntetik a lajstromozott kozákság intézményét. A rendeletet hivatalosan a Zaporozsjei Hadra vonatkoztatták, valójában a kozákság egészét érintette. A dokumentum 1. pontja a regisztráltakat fosztotta meg az önrendelkezési jogától, míg a 2. pont törvényen kívül helyezte – az évtizedeken keresztül amúgy is üldözött – szabad vagy „kiírott” kozákság tömegeit. Az Ordináció értelmében gyakorlatilag ezentúl a kozákokat csak az különböztette meg a jobbágyoktól, hogy a lengyel–litván államnak nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak. A megszorító intézkedések ellenére a szicskozákok Osztranyica és Hunya vezetésével folytattak felkelést, de ők már nem értek el jelentősebb sikereket és kénytelenek voltak elfogadni az 1638. évi szejmhatározatot. A regiszterkozákság tehát az 1638-as reformok értelmében elveszítette a széleskörű önkormányzaton alapuló személyes szövetség jellegét, és egy államilag szervezett és irányított, intézményesített vezetőséggel ellátott komplex katonai egységgé vált. Fontos eredménynek illetve változásnak tekinthető, hogy ettől kezdve az állami kozák egységek először telepedtek meg szilárdan és szabályozott keretek között egy régióban, vagyis olyan közigazgatási struktúrával rendelkeztek ezentúl, amely egy ún. „kozák állam” szervezetének mintaképévé válhatott.

A 1638-as reformok – a megszorító intézkedések ellenére – a kozákok identitástudatának kiformalódásához is hozzájárultak. A lengyel kormányzat által teremtetett „rend” Ukrajna további sorsát tekintve végső soron előnyökkel is járt: ugyanis többé-kevésbé stabil viszonyok alakultak ki az állam és a kozákság között, ami lehetővé tette az utóbbiak számára, hogy viszonylag önálló politikai és hierarchikus szervezeti egységgé fejlődjenek.

Az Ordináció célja végső soron nem a kozákok elnyomására irányult, hanem a felettük kialakítandó fokozottabb ellenőrzésre és irányításra. A lengyel kötelékben álló lajstromozott kozák sereg hierarchizálódása 1638-ban befejeződött. Az ezredek és a századok kialakítása arra utalt, hogy kiegyensúlyozott és jól szervezett hadiszervezet jött létre. A legnagyobb problémát azonban az jelentette, hogy a sereg vezető pozícióit lengyelek birtokolták, valamint ez a katonai formáció kikényszerített hierarchiaként működött és valójában a kozákok részéről nem volt legitimálva.

A „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” életbe léptetése következtében a lengyel–litván „nemesi köztársaságban” a lengyel nemesek által „arany béke” korszakának nevezett, majdnem tíz évig tartó békés időszak következett. Valójában egész Ukrajna forrongott és lázadt fel újra, immár elemi erővel 1648-ban.

Az ukrán egyház a 16-17. században

Miután a litván nagyfejedelmek látták, hogy az ukrán lakosság körében milyen nagy jelentőséggel bír az ortodox vallás, igyekeztek támogatásukról biztosítani az ortodox egyházat annak reményében is, hogy ezáltal Moszkva riválisai is lehetnek. Sándor sem mint litván nagyfejedelem, sem mint lengyel király nem hozott korlátozó jellegű vallási rendeleteket, ellenkezőleg: 1492-es kiváltságlevelében az ortodox ukrán és litván nemeseknek vallási megkülönböztetés nélkül biztosította a katolikus lengyel szlachta jogait és privilégiumait. I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost kormányzása idején az ukrán ortodox egyház a korábbiaknál is kedvezőbb helyzetbe került, amely uralkodóknak az ortodoxia iránt megnyilvánuló vallási türelme egyrészt a reformáció lengyelországi megjelenésére, másrészt a központi hatalomnak a lengyel–litván állam nehéz külpolitikai helyzetét a stabil belpolitikával egyensúlyozni kívánó törekvéseire vezethető vissza. A teljes vallási egyenlőség azonban nem valósult meg, mert továbbra sem hívták meg a kijevi metropolitát és püspökeit a Szenátusba, csupán petíció benyújtási joggal rendelkeztek.

A Jagelló-ház 1572-es kihalását követően a lengyel királlyá választott Valois Henrik megerősítette az ortodox egyház érdekében hozott korábbi királyi rendeleteket, majd az őt követő Báthori István is elfogadta a kijevi ortodox érsekség legitim helyzetét, de ő már támogatta a katolikus egyház kísérleteit a vallási egység megteremtésére Rzeczpospolitában. 1577-ben egy lengyelországi jezsuita szerzetes, Pjotr Skarga a vallási unió mellett szóló érvek között kiemelte, hogy az ukrainai görögkeleti egyház a firenzei unió keretében 1439-ben egyszer már amúgy is újraegyesült a katolikusokkal, másrészt a lengyel–litván állam területén élő ortodox vallású hívőknek szerinte kedvezőbb lett volna alávetni magukat a Szentszéknek, mint a törökök függésében működő Konstantinápolyi Patriarchátusnak. A 16. század második felében a világiak növekvő beavatkozása az egyház hatáskörébe tartozó ügyekbe egyre jobban nyugtalanította a kijevi metropolitát. A főleg katolikus hatásra megjelenő kegyúri jog elterjedése bomlasztotta a rendet az ortodox egyházon belül, és fokozatosan elvilágiasodáshoz vezetett. Ilyen körülmények között a 16. század végére az ortodox püspökök egy csoportja arra a meggyőződésre jutott, hogy az uniót elfogadva, a pápa és a lengyel kormányzat támogatását elnyerve, kedvezőbb helyzetbe kerülhetnek.

A vallási egység kezdeményezésére végül ukrán részről került sor: 1590-ben néhány ortodox püspök vezetésével titkos gyűlés ült össze, hogy mérlegeljék az egyházi unió lehetőségét és számukra nézve az azzal járó esetleges előnyöket. Az unió előkészítésében három tárgyaló fél – a Vatikán, a központi hatalom és az ukrán ortodox klérus képviselői – vettek részt. A katolikus egyház a kijevi metropolíával kötendő uniót az első fontos lépésnek tekintette a moszkvai Patriarchátus megnyeréséhez vezető úton. A lengyel

kormányzat reményei szerint a vallási egység megteremtése felgyorsíthatta volna az ukrán alattvalók – elsősorban a nemesség – asszimilálódásának folyamatát. Az únió megkötésében részt vevő ukrán főpapok kompromisszumkészségét is elsősorban politikai okok motiválták, illetve az a törekvés, hogy a római katolikus klérussal egyenrangú státuszba kerüljenek.

1595 decemberében K. Terleckij és I. Potyij püspökök Rómában aláírták azt az úniós okmányt, amely a pápát helyezte az „egyesültek” fölé. A pápai bulla garantálta az unitusoknak a keleti rítus szerinti szertartásokat és a kijevei metropolita megválasztásának jogát. 1596 októberében a breszti úniós zsinat legitimálta a görögkatolikus egyház létrejöttét, amelynek első metropolitájául M. Rohozát választották meg. Mivel az ortodox főpapság kisebb csoportja és az alsópapság egységesen elleneztek az úniót, megtörtént a szakadás az ortodox egyházon belül, amelyből kiváltak az únió hívei, akik megtarthatták ugyan a szláv istentiszteleti nyelvet és egyházi szertartásaikat, de el kellett fogadniuk a katolikus hittételeket és a pápa egyházfőségét, ami közvetlenül a Vatikántól való függést eredményezte számukra.

Valójában a breszti vallási únió egyáltalán nem oldotta meg a vallási problémákat, ellenkezőleg, a valódi egység megteremtése helyett a katolikus és az ortodox egyház mellett egy harmadik – unitus – egyház jött létre, amelynek minden igyekezete ellenére sem sikerült a katolikus klérus tagjaival egyenértékű megbecsülést és a katolikus egyházon belül azonos privilégiumokat elérni. 1596-tól a pravoszláviát hivatalosan megszüntnek nyilvánították a Rzeczpospolita területén, de az ukrán lakosság túlnyomó többsége mégis ragaszkodott az ortodoxiához. A vallási únió legelszántabb ellenségeiként a kozákok léptek fel, akik eddig elsősorban addig megszerzett jogaik védelmében fogtak fegyvert, a breszti vallási únió után pedig a pravoszlávia védelmét is a zászlajukra tűzték.

A kor úniós szemlélete nem számolt az egység vallási-lélektani következményeivel. Az ortodoxok ugyanis az unitusokat árulóknak nyilvánították, mert hamarosan egyházi tradícióik elhagyásával kellett bizonyítaniuk a Vatikán melletti feltétlen hűségüket. Az úniót elfogadó püspököknek valójában nem állt szándékában „elárulni” saját keleti hagyományait és ellenségesen viszonyulni a pravoszláviához. Azt hitték, hogy az egység elfogadásával nem kell változtatniuk saját hitvallásukon, hiszen szerintük az lényegileg megegyezik a katolicizmussal. Így a későbbiekben az lett az únió megvalósulásának legfőbb akadálya, hogy az unitusok katolikus mivoltának mértékét az ortodox tradíciók elhagyása, az azoktól történő elfordulás szabta meg. Vagyis az „egyesültek”, ha következetesek akartak maradni az elveikhez, nemcsak korábbi pravoszláv hittestvéreikkel, hanem az őket befogadni nem kívánó katolikus papsággal is szembekerültek. A katolikusok mindeközben a hitegység ellenére továbbra is idegeneknek tartották az unitusokat, akik viszonylag más, tőlük eltérő formában éltek vallásos életüket. Tovább nehezítette a görögkatolikus egyház helyzetét, hogy a lengyel világi és egyházi hatóságok nem voltak hajlandók helyet biztosítani az unitus klérusnak a legmagasabb lengyel államhatalmi szervben, a Szenátusban. Így az únió hívei végig politikai képviselő nélkül maradtak, és nem tudtak kellőképpen védekezni az ortodox támadásokkal szemben sem.

A 17. század első évtizedeiben a lengyel–litván állam területén működő mindkét ukrán egyháznak nyomós okai voltak az elégedetlenségre. Az unitus klérust különösen az a lenéző magatartás zavarta, ami a katolikusok részéről az „egyesültek” felé változatlanul megnyilvánult. Az ortodox „ellenmetropolitának” pedig sikerült ugyan visszaállítania 1620-ra a görögkeleti egyházi hierarchiát és újra rendelkezni a korábbi javaik felett, de

nem sikerült kieszközölnie a varsói kormányzatnál egyháza számára a legitim működés engedélyét.

A vallási ellentétek mérséklése érdekében III. Zsigmond 1632-ben hivatalosan is visszaállította az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Aminek hatására az ukrán egyházi vezetők mindkét fél részéről komolyan fontolóra vették a vallási egység helyreállítását. Egy olyan patriarchátus felállítását tervezték Kijevben, amely felügyelné az egyesített egyház autonómiáját és visszaállíthatná Kijev vallási központ szerepét, egyúttal a Moszkvai Patriarchátus méltó vetélytársává válhatna. Ezen törekvések azonban kevés reális eséllyel bírtak, így az önálló ukrán patriarchátus megteremtésére tett kísérletek kudarcba fulladtak.

A Zemszkij Szobor 1653 októberi döntését, miszerint Alekszej Mihajlovics cár Ukrainát a védnöksége alá fogadja, a moszkvai kormányzat hivatalos álláspontja szerint elsősorban vallási indítékek motiválták. Eszerint a Romanovok az orosz néppel „egy vérű és egy vallású” ukránokat kívánta elsősorban megvédeni a lengyel–litván hatóságok és a katolikus egyház üldöztetéseitől.

II. Bogdan Hmelnyickij mozgalma (1648–1654)

Az 1648-as év Kelet- és Nyugat-Európa számára egyaránt jelentős dátum. Nyugat-Európában véget ért a harmincéves háború, Keleten pedig három uralkodó távozott el az élők sorából: a lengyel uralkodó, IV. Ulászló (1632–1648), az erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György (1630–1648) és az augusztus 8-i konstantinápolyi palotaforradalom következtében Ibrahim szultán (1640–1648).

Moszkvában az orosz–lengyel háborút lezáró 1634-es poljanovói béke után még nem fejeződött be a belső konszolidáció, de az 1648-as városi felkelések kiújították és megerősítették a belpolitikai problémákat. Erdély hevesen reagált a küszöbön álló hatalomváltásra. Bár a fejedelem a Porta vazallusa volt, mégis hintapolitikát folytatott az oszmánok és a lengyel „nemesi köztársaság” között. Míg azonban I. Rákóczi Györgynek sikerült eredményesen bekapcsolódnia a harmincéves háborúba, addig a moldvai és havasalföldi vajda ehhez gyengének bizonyult.

A lengyel–litván állam ekkor vezető hatalom, az 1638–1648 közötti időszakot a „nemesi köztársaság” aranykoraként tartják számon. Az 1638-as kozák felkelés leverése után a lengyel kormányzat a legjobb úton haladt a kozákok teljes pacifikálása felé. Továbbra is fel akarták használni a fegyveres erejüket, de mindezt úgy, hogy azok ne politizálhassanak önállóan. Ukrajna fenyegetettsége a török–tatár oldalról egyre erősebbé vált. Annak ellenére, hogy mind Moszkva, mind Varsó pénzzel váltotta meg a békét a tatároktól, a krími támadások a déli ukrán területek ellen mindennapossá váltak. Ezeket rendszerint a zaporozsjei kozákok viszonozták, akik a 17. század közepétől egyre gyakrabban fordultak Moszkvához segítségért. A közös ortodox vallás egyre erősebb kapocsnak bizonyult Ukrajna és Oroszország között; a déli határvidék nyugtalanságainak lecsillapítására tett lépések pedig mintegy legalizálták az orosz külpolitika expanzióját ebbe az irányba. A Zaporozsjei Szics Varsótól való távolsága és viszonylagos önállósága kedvezően hatott az egyes ukrán társadalmi rétegek szabadságmozgalmaira. Habár 1638–1648 között az „arany béke és nyugalom” időszaka köszöntött Lengyelország ukrainai területeire, de a privilégiumaik jelentős részétől 1638-ban megfosztott regisztrkozákok és zaporozsjei társaik körében egyaránt nőtt az ellenállás a lengyel nemességgel szemben. Valójában csak

egy szikra kellett, hogy újabb felkelést robbantson ki és egy tehetséges vezető, aki a korábbi elszigetelt és viszonylag kis létszámú megmozdulások helyett egy egész Ukrajnára kiterjedő mozgalom élére álljon.

Ez a férfi *Bogdan (Zinovij) Hmelnyickij* lett, aki 1595 körül született egy ellengyelesedett, de ortodox vallását megtartó ukrán kisnemesi családban. Családi birtokaikat – Szubbotovót – még apja kapta a lengyel kormányzattól szolgálatai elismeréseként. 1620-ban apjával együtt részt vett a lengyelek – vereséggel végződő – törökellenes hadjáratában, ahol az idősebb Hmelnyickij elesett, fia pedig két évre fogságba esett. Ez idő alatt folyékonyan megtanult törökül és tatár nyelven, amely tudásának a későbbiekben nagy hasznát vette. Ezenkívül beszélt lengyelül és latinul is, mivel a kijevi – lengyel irányítás alatt lévő – jezsuita kollégiumban végezte tanulmányait. Miután kiszabadult a fogságból, tiszti kinevezést kapott a csihirini lajstromozott kozákok ezredében, ahol az 1630-as évek végére hadseregtitkári rangig jutott. Ettől kezdve, amikor éppen nem harcolt a tatárok illetve az oroszok ellen Varsó szolgálatában, akkor szubbotovói birtokán gazdálkodott. Ekkoriban Hmelnyickij a kozákság azon – konzervatív – csoportjához tartozott, akik hűek voltak a lengyel királysághoz, ezért felvetődik az a kérdés, hogy a „kozák pályafutás” mennyire lehetett hasznos egy ukrán származású, de ellengyelesedett kisnemes számára. A kozákság, mint fokozatosan elkülönült társadalmi réteg, a 17. század első felére a hadseregben betöltött meghatározó szerepe, valamint birtokviszonyai tekintetében gyakran túlszárnyalta a lengyel kisnemességet. Törvény szerint azonban – mivel nem rendelkeztek nemesi kiváltságlevéllel – a társadalmi ranglétrán a nemesség alatt helyezkedtek el. Így tehát nyitott marad a kérdés, hogy a kozákká válás valójában meggyorsította-e a kisnemesség szociális-társadalmi felemelkedését. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a lengyel „nemesi köztársaságban” a szlachta megkülönböztető jegye elsősorban nem a nemesi oklevél volt, hanem a földbirtok, amelynek nagysága határozta meg a társadalomban elfoglalt helyet. Az ellentmondás így éppen amiatt keletkezett, hogy a tehetős kozákság jelentőségét és anyagi helyzetét tekintve a nemesség közé tartozhatott volna, de a nemesi címet garantáló kiváltságlevelet mégsem kapták meg.

Az 1638-as – elsősorban a lajstromozott kozákokat érintő – szejmrendelet után Hmelnyickij megtarthatta a tiszti rangját, ami azt mutatja, hogy ő a lengyel kormányzat szemében továbbra is lojálisnak számított. A későbbi hetman ennek ellenére már ekkoriban is támogatta a kozákság azon törekvését, hogy a lengyel állam megnövelje a regiszterkozákok létszámát és bővítse ki jogaik és privilégiumaik körét. Óvatos politikusként feltehetően a megfelelő alkalomra várt céljai eléréséhez, amihez az alkalmat IV. Ulászlónak a kozákokkal kapcsolatos terve adta meg.

1647-ben egy személyes tragédia gyökeresen megváltoztatta Hmelnyickij korábbi politikai beállítottságát. Az újonnan kinevezett csihirini sztarosztá, Czaplinski rá akarta tenni a kezét Hmelnyickij családi birtokaira. A lengyel hivatalnok embereivel betört Szubbotovóba, Hmelnyickij feleségét elszöktette és egyik fiát a szeme láttára agyonverette, majd Hmelnyickij kísérletei az őt ért sérelem jogi úton történő rendezésére nem jártak sikerrel. A későbbi hetman megfosztása a birtokától jól illusztrálja a kozák földbirtokosok helyzetét: a lengyel nemesség a királyi adománylevél hiányára hivatkozva el akarta űzni a földjeikről a tehetősebb kozákokat, megfosztva őket ezáltal legfőbb anyagi egzisztenciájuktól és a társadalmi felemelkedés lehetőségétől.

Hmelnyickij végül IV. Ulászlóhoz fordult jogorvoslatért, a király több kozák társával együtt fogadta őt Varsóban. A lengyel király merész tervet dolgozott a lengyel–litván állam és saját hatalma megerősítése érdekében. A külső – Oszmán Birodalom és Krími kánság –

és belső – mágnás oligarchiák – ellenségeivel szemben egyaránt a kozákokra támaszkodva kívánt leszámolni. A katonai segítségükért cserébe a régi kozák jogok és privilégiumok visszaadását és a regisztrált kozákok számnak növelését ígerte, majd ezt írásba is foglalta és átadta a kozák küldöttségnek. Az uralkodó terve azonban hamarosan lelepleződött a szejm előtt és Ulászló a nemesség nyomására kénytelen volt visszavonni a kozákoknak adott kiváltságlevelet, de már későn, mert Bogdan Hmelnyickij éppen ezt az okmányt használta fel 1648-ban a felkelés kirobbantására. Csihirinbe visszatérve Hmelnyickijt letartóztatták a lengyel hatóságok, és csak egy magas rangú pártfogója közbenjárásának köszönhetően sikerült kiszabadulnia, majd Zaporozsijébe menekülnie.

Az 1647–1648-as év fordulóján a lengyel kormányzat legnagyobb gondja a fenyegető tatár támadás elhárítása volt. A lengyel korona-hetman, M. Potocki tudomást szerzett arról, hogy a szultán parancsot adott a krími kánnak és a szilisztriai pasának, hogy törjenek be Moldvába és Havasalföldre, távolítsák el az ottani uralkodókat, és törökbarát fejedelmeket ültessenek a helyükre. Varsó úgy döntött, hogy a két fejedelemség mellé áll, arra számítva, hogy az oszmánok fő csapása Ukrajna ellen irányul majd. IV. Ulászló Moszkvához fordult segítségért, ugyanis az orosz kormányzat az 1634-es poljanovói békében katonai segédcsoportok kiállítására kötelezte magát Lengyelország felé.

Időközben Bogdan Hmelnyickij megnyerte magának a zaporozsjei kozákok támogatását, és megkezdtek a Szics védelmi rendszerének megerősítését. Zaporozsje ekkorra az elégedetlenek gyűjtőhelyévé vált, ahová tömegesen érkeztek a lengyel kormányzattól és különösen a nemességből kiábrándult ukrán társadalom különböző rétegeiből. A kozák vezetők 1648 januárjában felvették a kapcsolatot a krími kánnal, III. Iszlám-Girejjel és tárgyalásokat kezdtek a szövetséges viszony kialakításáról. A felek tárgyalása arra utal, hogy a formálódó szerveződésnek nem volt konkrét politikai háttere, valójában a vita arra terjedt ki, hogy melyik fél hogyan részesedik a zsákmányból. Ugyanekkor Hmelnyickij maga mellé állította a regisztralkozákok egy részét is. Annak okát, hogy olyan sok, a reguláris határvédseregben katonáskodó kozák csatlakozott a felkelőkhöz, abban kereshetjük, hogy nem voltak megfizetve és egyre leereszkedőbben bántak velük.

Varsóban mindeközben ugyanolyan kevés jelentőséget tulajdonítottak az ukrán lakosság növekvő nyugtalanságának, mint Hmelnyickij menekülésének a Szicsbe. A növekvő feszültségeket kiváltó tényezők magyarázatában nem volt egységes a lengyel oldal: míg IV. Ulászló az elégedetlenség okát abban látta, hogy a zsoldfizetés már öt éve késett, addig a lengyel nemesség a kozákok és az ukrainai mágnások közötti nézetkülönbségekre hivatkozott. A lengyel király a törökök és a tatárok elleni hadjáratban próbálta levezetni a kozákok körében megnyilvánuló feszült hangulatot, de a lengyel sereg főparancsnoka, Potocki nem támogatta Ulászló elképzeléseit.

1648 februárjában újabb kozák küldöttség érkezett Bahcsiszerájba, ahol Hmelnyickij követői két alternatívát kínáltak a kánnak: vagy a kozákokkal együtt a lengyelek ellen vonulnak, vagy a kozákok csatlakoznak a lengyel seregnek a tatárok ellen indítandó hadjáratához. Miután Iszlám-Girejnek nem volt más választása Tugaj-Bejjel az élen egy tatár különítményt bocsátott a zaporozsjeiek rendelkezésére. 1648 márciusában a szicskozákok megtették az utolsó előkészületeket a felkelés kirobbantására, majd április 19-én hetmanjukká választották Bogdan Hmelnyickijt. Értesülvén a Szicsben folyó szervezkedésről, a korona-hetman támadásra szánta el magát, de a felkelők megelőzték, és április 22-én Hmelnyickij Potocki ellen vezette a csapatait.

A kozák propaganda szerint a mozgalom nem a törvényes uralkodó, hanem a lengyel nemesség túlkapásai ellen irányult. Ulászló által aláírt, a kozák szabadságjogokat biztosító adománylevél pedig mintegy a legitimitás látszatát kölcsönözte a lázadásnak. A kozák

felkelés célja eredetileg tehát nem a lengyel fennhatóság megszüntetése volt, hanem a már létező, de államilag illetve törvényesen el nem ismert kozák rend felvétele a lengyel „nemesi nemzetbe”. Hmelnickij első sikerei hatására egyre nagyobb számban csatlakoztak a regisztrkozák és az ukrán kisnemesek, valamint az ortodox papság képviselői is. Ezzel párhuzamosan a parasztság körében is kiformalódott egy felkelő mozgalom, mely 1648 nyarára összekapcsolódott a kozák megmozdulással. Így a zaporozsjei kozák lázadása, amely kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól, a „kozákkal tömegében azonosuló ukrán nép háborúja” lett. Az ukrán városok, melyeken a felkelők átvonultak, többnyire harc nélkül megadták magukat és Hmelnickij mellé álltak. 1648. május 25-26-án a kozák csapatok Korszuny mellett súlyos vereséget mértek a lengyel főseregre, Potocki pedig tatár fogságba került. Időközben meghalt Ulászló király, ami tovább fokozta a zavart: lengyel körökben eluralkodott a pánikhangulat. A kozák hetman mégsem használta ki a győzelmet, nem nyomult be Lengyelországba. Valószínűleg őt magát is meglepte a felkelés ilyen arányú kiszélesedése, s ekkor még a lengyel–litván államtól történő esetleges elszakadás gondolatáig sem jutott el. Feltehetőleg ekkor még nem állt szándékában egy önálló kozák–ukrán állam megalapítása sem, hanem elsődleges célja a Rzeczpospolitan belül az ukránok helyzetének a megváltoztatása volt.

1648 júniusa – júliusa a felkelők belső konszolidációjának időszakát jelentette, de ekkor mutatkoztak már a kozák- és a parasztmozgalmak belső ellentétei is, valamint a tatárok eltérő célkitűzései. Hasonlóan a Hmelnickij vezette kozák lázadókhoz, a parasztsapatok is saját vezetőik alatt harcoltak és nehezen fogadták el a hetman tekintélyét.

Hasonló jelentőséggel bírt a kozák–tatár szövetség első terhelési próbája, ugyanis a Porta a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartását „ajánlotta” a krími kánnak. A szultán iránti lojalitás és a hetmannal kötött szövetségi elkötelezettség ellentétes tartalma konfliktust okozott a tatárok között. Ezt ellensúlyozandó, a hetman kötött egy ukrán–török szövetséget. A közös terveik azonban nem valósultak meg, mert augusztus 7-én a janicsárok palotaforradalmat robbantottak ki Konstantinápolyban, melynek folyamán meghalt Ibrahim szultán és a helyére IV. Mohamed lépett. A trónváltás következtében a kozákbarát párt elveszítette a befolyását, így a szövetség felbomlott, és a továbbiakban a Porta szemében Hmelnickij csak vazallusként jöhetett számításba.

Miután a lengyel vezetés lélegzetvételnyi időhöz jutott, jobban tudott koncentrálni a trónutódlás kérdésének megoldására. Jelöltként a Wasa-dinasztiához tartozó János Kázmér és Károly Ferdinánd jöhetek szóba. Az egyetlen, nem esélytelen külföldi trónvárományosnak I. Rákóczi György erdélyi fejedelem számított, aki azonban eléggé későn – június végén – kapcsolódott be az eseményekbe. Ugyanakkor a szultán vazallusaként nem is dönthetett egyedül egy olyan fontos kérdésben, mint a jelölése a lengyel trónra.

A lengyel kancellár, J. Ossolinski az interregnum idejének lehető legrövidebbre csökkentésén fáradozott. A gyors királyválasztásra irányuló tervei az állam érdekeit szolgálták és azzal az előnnyel jártak, hogy nem adtak esélyt a külföldi trónjelölteknek. A királyválasztó szejm július 16-án ült össze, amelynek legfontosabb feladata a katonai védelem megszervezése és az uralkodóválasztás helyének és idejének kijelölése volt. Július 29-én az országgyűlés határozott a lengyel nemesi felkelés összehívásáról, majd augusztus 1-jén a királyválasztó szejm feloszlott.

1648. szeptember elején mérte össze újra az erejét a két sereg. Az első összecsapás után, amelyben a lengyelek súlyos vereséget szenvedtek, pánik tört ki a lengyel táborban: a lengyel nemesek a felszerelésüket is hátrahagyva menekültek a hadszíntérrel. Ez a helyzet

lehetőséget kínált a kozákoknak, hogy beleavatkozzanak a királyválasztásba és megvalósítsák a követelt autonómiát. Célja elérésében azonban újabb problémák akadályozták a hetmant: az ukrán területeken szétzilálódott a lengyel hivatalrendszer, ugyanakkor a helyi adminisztráció kozákok általi újjászervezését a parasztok akadályozták. Emellett a szövetséges ukrán–tátár viszonyt kikezdték a köztük kiújuló ellentétek. Hmelnickij továbbindult Lvov irányába, amely város fontos stratégiai központnak számított és birtoklása a lengyel–litván állam déli területeire nézve meghatározó jelentőséggel bírt.

A kozákok ostromgyűrűje nagyon szorosan közrefogta a várost, a hetman mégis megtiltotta Lvov lövetését vagy a vízellátás megszüntetését, majd később a város megváltásáról október 17-20-a közötti tárgyalásokon sem tűnt ostromló hadvezérnek. A város felett, bár képtelen lett volna védekezni, október 23-án Hmelnickij végül feloldotta az ostromot, így sokakban felvetődött ezután jogosan a kérdés: mi értelme volt ennek a pusztá erődemonstrációnak. Egy nappal később a felkelő sereg Zamosztya, az egyik legjobban biztosított erőd felé vonult. A lengyel hadvezetés nem is számított arra, hogy Hmelnickij megkísérli elfoglalni ezt a bevehetetlennek tartott várost.

Időközben október 6-án összeült Varsóban a koronázó szejm, és kezdetét vette a választási harc. A lengyelek Piljavci mellett elszenvedett veresége sokat erősített az erdélyi fejedelem jelöltségének helyzetén, ugyanis a Rákócziak tele államkincstár felett rendelkeztek, ami biztosíthatta volna számukra a lengyel mágnásoktól való függetlenséget. A történeti irodalomban mindig az idősebb Rákóczit nevezik meg lengyel trónjelöltként, holott a forrásokból kitűnik, hogy a fejedelem – a Portával folytatott tárgyalások meghiúsulása után – csak fia, Zsigmond jelölésére gondolt. Az idős fejedelem még a halálos ágyán megparancsolta fiának és utódának, II. Rákóczi Györgynek, hogy támogassa Zsigmond öccse lengyel trónra jelölését.

A trónra leginkább esélyes János Kázmér és Rákóczi Zsigmond közötti versengés október végén érte el a tetőpontját: Hogy helyzetét megerősítse, János Kázmér személyesen próbálta meg öccsét, Károlyt lemondadni a trónért folytatott közdelemről. Mivel az idős I. Rákóczi György halála hátrányosan befolyásolta fia, Zsigmond esélyeit, november 17-én az idősebb Wasát, mint az egyetlen trónigénylőt mutatták be a szejmben, majd három nappal később királlyá választották. Az új uralkodó sikerében nem kis szerepe volt annak, hogy Bogdan Hmelnickij nyíltan kifejezésére juttatta szimpátiáját az ő személyét illetően. Amikor a hetman tudomást szerzett a választás eredményéről, azonnal feloldotta Zamosztya ostromát. Ez egyértelmű gesztusnak tekinthető a részéről, amely félreérthetetlenül mutatta megegyezési készségét. A kozákok körében eluralkodott a tanácstalanság: az ukrainai lengyel nemesek elüldözésével a birtokviszonyaik megerősítésére vonatkozó követelésük tulajdonképpen teljesült. Lengyel részről azonban csak arra kaptak ígéretet, hogy a következő szejm majd napirendre tűzi a jogaik és privilégiumaik kiszélesítésére tett elvárásaik megtárgyalását.

A hetman Kijevbe érkezését 1648 karácsonyán „győzelmi menetként”, őt magát „ukrán Mózesként” ábrázolták. Érdekes megvizsgálni ennek az eseménynek a politikai hátterét és összefüggéseit, ugyanis Hmelnickij számára a kijevi kapcsolat valami különlegeset jelenthetett. Mivel a vallási motívum – az ortodoxia védelme – meghatározó szerepet játszott a mozgalomban, Hmelnickijnek Szilveszter Koszov érsekkel is meg kellett vitatnia, hogy miképpen alakítsa jövőbeni politikáját. Az ukrán ortodox egyház a konstantinápolyi patriarchátus része volt, így annak érdekében állt, hogy Ukrajnában megerősödjön a görögkeleti egyház helyzete, ezért Paisios jeruzsálemi pátriárka szövetséget javasolt az ortodox államok – Moszkva, Ukrajna, Moldva és Havasalföld –

között. Hmelnyickij először mégis a török kormányzattal vette fel a kapcsolatot, ahol egy évvel korábban egy janicsárlázadás eredményeképpen a hétéves IV. Mehmedet ültették a trónra. A Porta két okból is hajlott a tárgyalásokra: ezáltal azt remélték, hogy véget vethetnek a török területeket fosztogató kozák portyázásoknak, valamint tovább gyengíthetik a lengyel–litván állam helyzetét. A szövetséges viszony első lépéseként barátsági illetve megnemtámadási szerződést kötöttek. Oroszország persze megbízhatóbb szövetséges lehetett volna, de Alekszej Mihajlovics cár 1653-ig nem tartotta alkalmasnak a helyzetet az ukrán–lengyel viszályba történő fegyveres beavatkozáshoz: egyrészt tartott attól, hogy az orosz seregek Lengyelország elleni fellépése kimozdíthatja várakozó helyzetéből – az amúgy is ellenségesen viselkedő – svéd uralkodót; másrészt az orosz állam belső helyzete – az 1648-as városi felkelések – sem tette lehetővé egy háború kirobbantását.

Ebben a lelkesült hazafias légkörben érezhetően megváltoztak Hmelnyickij tervei: Kijevben kinyilvánította, hogy Isten segítségével fel kell szabadítani az egész ukrán népet a lengyel nemesi iga alól. Ezt nyugati hadjáratával ténylegesen elérte, már csak a lengyel uralkodó formális megerősítésére volt szüksége. Az is valószínűsíthető, hogy távlati célként egy önálló ukrán állam megteremtésének terve lebegett a szeme előtt. A hetman, aki időközben jelentősen megerősödött és a külföldi államok elismerését is élvezte, nem akart engedni korábbi követeléseiből, így 1649 májusában kiújultak a harcok. Az egyesített kozák–tatar sereg június végén Zbarazs erődjének ostromával kezdte meg az új hadjáratot, amely – János Kázmér 25 ezres hadát várva – keményen ellenállt. Hmelnyickij – egy kisebb csapatot hátrahagyva az erődnél – a király elé vonult és Zboriv városánál bekerítette a lengyel sereget. A lengyeleket szorongatott helyzetükből csak Ossolinski kancellár diplomáciai ügyessége mentette meg, aki békét ígért az ukránoknak és közvetítőnek a tatár kánt kérte fel. A lengyel kormányzat tisztában volt azzal, hogy a Krími kánságnak sem érdeke Ukrajna túlzott megerősödése, így Iszlám-Girej kán hajlani fog a kompromisszumos megoldásra. Így a zborivi csatában győztes Hmelnyickijt a lengyelek által megvesztegetett Iszlám-Girej augusztus 9-én *a zborivi egyezmény* aláírására kényszerítette, ami csak részleges sikert jelentett a felkelők számára. A lengyel kormányzat az ukrán sztarsinának tett engedményekkel – a jegyzékbe foglalt kozákok számát 40 ezer főre növelték, akik egyben visszakapták az 1638-ban elvesztett kiváltságaikat – megosztotta a mozgalomban résztvevők egységét. Lényeges eredménynek fogható fel ugyanakkor a kijevi, braclavi és a csernyigovi vajdaságot magába foglaló, autonómnak nyilvánított „Kozák-Ukrajna” kialakulása, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, melyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel. Az ortodox egyház helyzetét erősítette az egyezmény azon pontja, miszerint a kijevi metropolita helyet kapott a lengyel szenátusban.

Ez a kompromisszumos megegyezés valójában egyik felet sem elégítette ki. A lengyel értékelés szerint túl sokat engedtek, míg az ukránok többet vártak. Az egyezmény csak a kozákoknak kedvezett, ugyanakkor a parasztokat a három vajdaság területén kívül a földesuraik visszatérésének veszélye fenyegette. A reményeikben csalódott ukrán jobbágyok és városlakók nem voltak hajlandók letenni a fegyvert, de a lengyelek is csak ideiglenes fegyverszünetnek tekintették az egyezményt és készültek a végső leszámolásra a felkelőkkel. Hmelnyickij számára eddig is problémát jelentett a kozákok és a parasztság kapcsolatának koordinálása. A parasztság ugyan nagyban hozzájárult a mozgalom sikeréhez, a kozák sztarsina mégis ragaszkodott hozzá, hogy a kozákok különüljenek el a jobbágyoktól és csak egy meghatározott számú, kizárólag kozákokból álló hadsereget tartsanak fenn. A zborivi egyezmény megkötése után – a lengyel hatóságok nyomására – a

hetman kénytelen volt több proklamációt is kiadni, melyben felszólította a parasztokat, hogy engedelmeskedjenek uraiknak, sőt nem egy esetben kozák különítmények verték le a paraszti ellenállást. Hmelnickij nehéz helyzetbe került: egyrészt be akarta tartani a zborivi szerződésben foglaltakat, mert azt fontos lépésnek tekintette a kozák állam létrehozásának folyamatában, ugyanakkor ő is neheztelt a birtokaira visszatérő lengyel földesurakra, ezért gyakran kijátszotta az egyezmény rendelkezéseit. Például a regiszterbe a megengedett 40 ezer fő helyett 50 ezer kozákot írt be, sőt fia, Tyimofej parancsoksága alatt egy 20 ezer fős kiegészítő sereget szervezett. Azzal mégis tisztában volt, hogy ezek az intézkedések sem békítik meg a lázadó parasztokat és a lengyel kormányzat is csak ideiglenes fegyverszünetnek tekinti a zborivi megállapodást. A háború kiújulása már csak idő kérdése volt, és hogy erre felkészüljön, Hmelnickijnek be kellett fejeznie mind a kozák sereg (= Zaporozsjei Had), mind a kozák állam (=„Kozák–Ukrajna”) belső szervezetének kialakítását, másrészt segítséget kellett kérni a külföldi uralkodóktól.

A formálódó kozák sereg és egyben a kozák állam hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, amit először csak a szicskozákokkal kapcsolatban használtak, majd a regiszterkozákokra s végül valamennyi ukrainai kozákra. A hetman, mint Ukrajna tényleges ura a megszállt területeket ezred–közigazgatási körzetekre osztotta, amelyek élén a katonai, adminisztratív és igazságszolgáltatási hatáskörrel rendelkező ezredes állt. A kozák sereg és a katonai alapon szerveződő adminisztratív szervezet közvetlenül a hetmannak rendelődött alá.

Hmelnickij a csihirin rezidenciájából élénk diplomáciai tevékenységet folytatott. A Portára továbbra is potenciális támogatóként számított, ezért 1650 áprilisában a szultánnak küldött levelében a Zaporozsjei Had török védnökség alá vételét kérte. A kölcsönös tárgyalások végül 1651-re egy szövetségi szerződéshez vezettek, amely török protektorátus formájában nyilvánult meg. Problémásabban alakult a viszony a Krími Kánsággal, ugyanis Hmelnickij nem hagyta magát rábeszélni az Iszlám-Girej kán által tervezett Moszkva elleni hadjáratra. Helyette a hetman a Moldva elleni fellépést javasolta, mert tudomást szerzett Lupu vajdának a lengyelekkel folytatott titkos tárgyalásairól. A tatár kán beleegyezett a moldvai hadjáratba Hmelnickij oldalán, így a török szultán két vazallusa vonult fegyverrel egy harmadik ellen.

A lengyel vezetés aggódott a hetman moldvai rajtaütése miatt és egyre többen egy ún. „megelőző” háborút tartottak szükségesnek az ukránok ellen. 1651 februárjában a lengyel sereg előőrsei elérték a braclavi vajdaság határát és az ott állomásozó kozák ezredet legyőzték. Júniusban Beresztyecsko mellett ütközött meg egymással a két főszereg. A tatár kán azt tervezte, hogy majd csak a döntő pillanatban avatkozik bele a küzdelembe, hogy megint eljátszhassa a közvetítő szerepét, mint Zborivnál. A három napig tartó ütközet végül azért dőlt el a lengyelek javára, mert Iszlám-Girej elfogatta Hmelnickijt és a vezető nélkül maradt kozák sereg szétszilálódott. Úgy tűnt, hogy a lengyelek döntő győzelmet arattak, de valójában nekik is súlyos veszteségeik voltak és nem tudták folytatni a háborút. Így mindkét fél arra kényszerült, hogy tárgyalások útján oldják meg a vitás kérdéseket. Az 1651. szeptember 18-án megkötött Bila Cerkva-i egyezmény értelmében a továbbiakban csak a Kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg a braclavi és csernyigovi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat. A regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették és csak az ő jogait és privilégiumait ismerte el a lengyel kormányzat. Az ukrán mozgalom menetében ezek az intézkedések jelentős visszalépést jelentettek a zborivi egyezményhez képest, ami Hmelnickij népszerűségét és a személye iránt táplált bizalmat is csökkentette az ukrán nép körében. A Bila Cerkva-i szerződés lengyel részről történő megerősítésének hiányában

hivatalosan sem béke, sem háború nem állt fenn az ukránok és a lengyelek között, de mindkét fél készült a harcok folytatására.

Ebben a feszült helyzetben Hmelnyickij újabb szövetségeket próbált megnyerni az ukránok ügyének. 1652 január–március között követcsere zajlott le a hetman és a cár között, az ukránok által remélt katonai támogatásra azonban Alekszej Mihajlovics cár most sem tett ígéretet, csupán földet ajánlott az orosz állam területén letelepülőknél, amit néhány kisebb kozák csoport ki is használt. Így egyelőre maradt a török–tatár orientáció, bármennyire is megbízhatatlannak bizonyultak korábban a tatárok. A moldvai Lupu vajda lányának és a kozák vezető fiának a házasságát a hetman már korábban elhatározta, amely frigy emelte volna a „Hmelnyickij-ház” tekintélyét, mivel ő örökös hetmanság formájában új dinasztiát akart alapítani. Hmelnyickij elképzelései szerint az új kelet-európai politikai rendszerben Lengyelország, Litvánia és Ukrajna különleges föderatív kapcsolatban állt volna, egyenlő autonóm jogokkal. Ezen terv megvalósítása érdekében először Moldvát kellett volna térdre kényszeríteni, ezért Tyimofej Hmelnyickij a kozák főszereg élén 1652 májusában Lupu vajda ellen indult. Mindeközben a lengyel kormányzat is szerette volna védnöksége alá vonni a moldvai fejedelemséget, ezért erős hadat küldtek Podóliába, hogy elzárják a kozákok útját Moldva felé. Május 22-én ütközött meg egymással a két sereg és a két napig tartó csata a lengyelek súlyos vereségével végződött. Ezután Lupunak sem maradt más választása, mint hogy hozzáadja a lányát Tyimofejhez, és esküvőt augusztusban meg is tartották.

János Kázmér időközben újabb háborúra készülődött, de az előkészületek lassan haladtak, ezért egy lengyel mágnás, Stefan Czarnecki vette a kezébe az irányítást, aki 1653 márciusában 12 ezer fős serege élén bevonult Braclav tartományba, ahol több száz falut felgyújtott. Hmelnyickijnek még egyszer sikerült maga mellé állítania a krími kánt, sőt kisebb doni kozák csapatok támogatását is elérte. Az egyesült kozák–tatár csapatok 1653 szeptember végén megtámadták a lengyel tábornok Zsyanec mellett, de újra megismétlődött a zborivi eset: a kozák csapatok a győzelem küszöbén álltak, de a tatárok ismét tárgyalásra kényszerítették őket.

A hetman, okulva a tatár kán újabb árulásából, határozottan Oroszország felé fordult, és 1648-tól kezdve a nagy nyomás alá kerülő kozák vezetőnek a cári kormányzatnál diplomáciai, gazdasági és katonai segítséget kérő levelei végre meghallgatásra találtak. Orosz részről már korábban is latolgatták Hmelnyickij tervét egy esetleges orosz–ukrán unióról, de csak 1653 végén – miután az ukránok mozgalmak erős és megbízható szövetséges hiányában lehanyatlott, valamint egysége is megbomlott – találták alkalmasnak az időpontot a tevőleges beavatkozásra. 1653. október 1-jén a Zemszkij szobor elfogadta Hmelnyickij azon kérelmét, miszerint a „Zaporozsjei Hadat” minden földjével és lakosával együtt az orosz cár védnöksége alá fogadják. Az orosz uralkodó Vaszilij Buturlin bojár vezetésével egy delegációt nevezett ki az Ukrajnával történő tárgyalások lebonyolítására. Az orosz–ukrán tárgyalások lassan haladtak előre annak ellenére, hogy az ukrán nép többsége meglegedéssel fogadta az Oroszországhoz történő csatlakozás hírért. A megegyezést leginkább Hmelnyickij politikájának kiszámíthatatlansága lassította, aki névlegesen a szultán vazallusának és a krími kán barátjának számított. Mégis a legtöbb érv az orosz protektorátus mellett szólt, így a hetman is hajlott erre a megoldásra. 1654. január 8-án Perejaszlavba összehívta a Hadsereg Radát, ahol azon kérdésére, ahogy az ukrán nép kit választ uralkodójának – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlévők, tekintettel arra, hogy az adott helyzetben még nem értek meg egy szuverén Ukrajna történelmi feltételei, a „legkisebb rossz” az orosz kötelék mellett döntöttek. Ezután a kozák vezetők az orosz

küldöttség kíséretében a székesegyházba vonultak, hogy felesküdjének új uralkodójukra. Ezután Hmelnyickij arra kérte Buturlint, hogy az orosz cár nevében esküdjön meg arra, hogy Moszkva nem hagyja cserben az ukránokat Lengyelországgal szemben. Az orosz követ azonban még arra sem volt hajlandó, hogy legalább írásban ígérje meg Alekszej Mihajlovics nevében, hogy a cár tiszteletben tartja és megerősíti a kozákok jogait és privilégiumait. Buturlin azt válaszolta, hogy az orosz cár sohasem tesz esküt az alattvalóinak, mert az ő szava szent és megkérdőjelezhetetlen. Erre Hmelnyickij a kozák vezetők kíséretében kiment a templomból, hogy megvitassák a kialakult helyzetet, rövid tanácskozás után végül azt a döntést hozták, hogy feltétel nélkül megegyeznek Buturlinnal, de a későbbiekben kérelmezni fogják jogaik elismerését az orosz kormányzatnál.

A perejaszlavi egyezmény Ukrajna számára azt jelentette, hogy a lengyel fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, amiért cserében Moszkva megvédi az ukrán területeket Lengyelországtól és más ellenségeitől. Az orosz védnökséget azonban Hmelnyickij – mint az a későbbi politikájából kiderül – az első fontos lépésnek tekintette a függetlenség felé vezető úton. A hetman és a kozák sztarsina szemében az orosz katonai segítség Lengyelország ellen elhomályosította a Moszkvától való függés tudatát. Az orosz–ukrán szerződés orosz interpretációja szerint Ukrajna integrált, alávetett része lett Oroszországnak. Moszkva számára Ukrajna bekebelezése alkalmat kínált a dél felé történő terjeszkedésre, mintegy kárpótlásul a meg nem szerzett livóniai területekért. A cár terjeszkedése a Dnyeper bal partjáig ugyanakkor egy újabb lépésnek tekinthető a Kijevi Rusz egykori területeinek orosz kézben történő egyesítése felé. Oroszország ugyanis már régóta szerette volna visszaszerezni a tradicionálisan oroszoknak tekintett földeket, amihez az ukrainai kozákok adhattak volna segítséget, de – orosz felfogás szerint – nem mint szövetségesek, hanem mint alávetettek. A perejaszlavi szerződés megkötésekor még mindkét fél elégedett volt és még senki nem számolt az únió hosszú távú következményeivel. Lengyelország és Oroszország között háború tört ki, az ukrán területek pedig mint ütközőzóna, sokat szenvedtek mind a háborús pusztításoktól mind az orosz kormányzat helyi politikájától.

Az egyezmény azóta is számtalan értékelést kapott. A 17. századtól napjainkig a történészek aszerint értelmezték, hogy orosz vagy ukrán érdekeket képviseltek: mint ideiglenes katonai szövetséget, vazallusi viszonyt, perszonálúniót, reálúniót, vagyis egyenlőtlen jogok alapján kialakított szövetséget, mint alávetett tartományt. A fenti nézetekre reagálva az alábbi észrevételeket kell tennünk. Az orosz–ukrán viszony jellegére vonatkoztatva megkérdőjelezhető egyrészt a perszonálúnió jelző, mivel az 1654-es egyesülést „örökre” mondták ki, míg két állam között a perszonálúniót általában átmeneti illetve ideiglenes jelleggel kötötték. Ezen kapcsolat létrejötte szempontjából továbbá elengedhetetlen egy olyan közös uralkodó személye, aki egyszerre két jogi személyiséget is magába foglal. 1654-ben ez a feltétel nem valósult meg, ugyanis az orosz cár nem lehetett egyben Ukrajna hetmanja is. Elvethetjük egyben a reálúnió kategória alkalmazását több szempontból is. Egyrészt a reálúnióban kapcsolódó államok esetében szinte kötelező jellegűnek tekinthető egy egységes külpolitikai irányvonal követése. Ezzel szemben a Márciusi cikkelyek – némi korlátozással ugyan, de – viszonylag tág diplomáciai mozgásteret tettek lehetővé a hetmanok számára, akik éltek is ezzel a lehetőséggel. Ezenkívül bizonyos kérdésekben határozottan megmutatkozott Ukrajna alávetett helyzete illetve Moszkva fölénye ebben a kapcsolatban, vagyis nem két állam mellérendelt viszonyrendszere jött létre. Végül kiemelésért érdemel a közös közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer hiánya Oroszország és Ukrajna esetében, ami szintén a reálúnió egyik feltételének tekinthető. Nem érthetünk egyet az alávetett tartomány, illetve a

teljes területi beolvasztás jogi státuszként történő alkalmazásával sem a Hetmanátus helyzetére vonatkoztatva. 1654 után ugyanis a Zaporozsjei Had nem az orosz uralkodó által adományozott, hanem „saját jogából” fakadó, korábban szerzett privilégiumokkal rendelkezett. A Márciusi cikkelyek a cár hatalmát Ukrajna területén adószedésre, valamint a hetman külkapcsolatainak részleges ellenőrzésére korlátozták. Minden egyéb állami funkció a hetmani kormányzat kezében összpontosult. Háborítatlan maradt az ukrainai bíróságok hatásköre és a hetman végrehajtó hatalma, a kozákok maguk közül választhatták meg legfőbb vezetőiket.

Az 1654-es orosz–ukrán egyezményben valójában megtalálhatók mindazok az elemek, amelyek egy vazallusi helyzetbe került állam kritériumai magukba foglalják. A szuverén uralkodó, mint hűbérúr oltalma alá vonta a hetmant, mint vazallusát, de felette és az általa irányított Zaporozsjei Had felett csak közvetett hatalmat gyakorolt. Ukrajna kötelezettségei a hűbérura iránt évi adófizetésben, hűségben és engedelmisségben, a külpolitika korlátozásában és katonai segédcsapatok kiállításában foglalható össze. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a vazallusi viszony a kölcsönös hűbéreskүн alapult, vagyis a hűbérurnak is meg kellett esküdnie arra, hogy szükség esetén a védelmébe veszi a vazallusát, tiszteletben tartja annak jogait és privilégiumait. Ukrajna esetében ez feltehetően nem valósult meg, hiszen a Perejaszlavban tárgyaló orosz küldöttség vezetője – Buturlin – kategorikusan elutasította és a Romanovokhoz méltatlannak találta a cár nevében teendő eskütételt. Kiemelést érdemel továbbá a vazallus államok azon történelmi útja, amely általában a hűbéres uralkodótól történő elszakadáshoz és a független államiság megteremtéséhez vezetett. Egészen másképp alakult a Hetmanátus sorsa: az orosz kötelékben a 18. század végére teljesen elveszítette autonóm jogait és csatlakozott a cári birodalomnak alávetett provinciák sorához.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy kisebb megszorításokkal ugyan, de a perejaszlavi egyezmény eredményeképpen kialakult orosz–ukrán kapcsolatrendszer széleskörű autonómián alapuló hűbéri viszonyként értékelhető. Az orosz uralkodó elméletileg megőrizte a fennhatóságát a Zaporozsjei Had felett, de Hmelnyickij és közvetlen utódai idején nem volt képes Ukrajnában érvényesíteni jogi fölényét, azaz a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat. Így a Romanovok egyelőre kénytelennek bizonyultak megelégedni azokkal az előnyökkel, hogy az Oroszországhoz csatlakozott ukrán területek egy harcedzett kozákokból álló sereget bocsátottak a cár rendelkezésére és a hetman, aki Zaporozsjei Had választott vezetőjeként kormányzott Ukrajnában, a cárnak elkötelezett régensévé vált. Amennyiben Bogdan Hmelnyickij szándékát vesszük figyelembe, egyértelműen megállapíthatjuk: a hetman szerződésre lépett ugyan a cárral de azt protektorátusi egyezménynek tekintette. A kozák vezetők értelmezésében 1654-ben patrónusi viszony jött létre a két fél között, amelyben Ukrajna mint gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett állam belement abba, hogy az orosz uralkodó védnökségét elismerje, annak adót fizessen és cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel–litván állam ellen. Az orosz védnökséget azonban a hetman – mint a későbbi politikájából kiderül – az első fontos lépésnek tekintette a függetlenség felé vezető úton. A kozák sztarsina szemében pedig az orosz katonai támogatás reménye a Rzeczpospolita ellen egyelőre elhomályosította a függés tudatát Moszkvától. A perejaszlavi egyezményt ugyanakkor Moszkva félreérthetetlenül kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területekkel történő egyesülést pedig azok behódolásának tekintette. Orosz részről tehát nem elfogadható azon álláspont, miszerint az 1654-ben kialakult orosz–ukrán kapcsolatrendszer protektorátus formáját nyerte volna, hiszen valójában nem is kétoldalú szerződést kötöttek egymással. A cári kormányzat felfogása szerint a hetman az

orosz uralkodó elé terjesztette a kérvényét, aki azt kisebb módosításokkal ún. „Adománylevél” (=„Márciusi cikkelyek”) formájában elfogadta.

A fentieket figyelembe véve nem beszélhetünk formális szerződésről: Ukrajna ugyanis, miután lerázta a lengyel uralmat, nem vetette magát egyszerűen a cári fennhatóság alá. Ezt az átállást bizonyos feltételek mellett hajtották végre, amelyek megkülönböztetett helyzet biztosítottak a csatlakozott ukrán területeknek Oroszországon belül. Az mindenesetre tény, hogy az 1654. március 27-én kiadott „Adománylevélben” határozták meg az orosz állam keretein belül Ukrajna helyzetét, melyben legrészletesebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló, ún. lajstromozott kozákok számát 60 ezer főben maximálták, akik maguk közül választhatták meg a vezetőiket. A hetman külügyi hatáskörét annyiban korlátozták, hogy az orosz állam ellenségeivel – a lengyel és török kormányzattal – csak a cár hozzájárulásával tarthatott fenn kapcsolatokat; az orosz kötelékbe került „kis-oroszországi” területek (= Hetmanátus) teljes körű autonómiát kaptak; megerősítést nyertek továbbá a Zaporozsjei Had privilégiumai.

III. Az autonóm Ukrajna, a Hetmanátus kora (1654-1764)

1. A Hetmanátus szervezeti felépítése és működése

Az orosz kötelékbe került ukrán területekből kialakult Hetmanátus az 1667-es andruszovói békéig nem rendelkezett szilárd politikai határokkal. Az autonóm Ukrajna hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporozsjei Had lett, vagyis ezen fogalom egyszerre jelölte a regisztrált kozák sereget és az államszervezetet is. Az ukrán lakosság tömegesen csatlakozott a hadsereghez és a kozákformációk mintájára szerveződött. Az addigi közigazgatási felosztás a lengyel–litván államtól való elszakadás következtében megszűnt. Helyébe a kozákegységek léptek mint adminisztratív egységek, amelyek a hetman főparancsnoksága alatt az 1649. évi zborivi egyezmény alapján az új államapparátus létrehozásához az alapvető területi egységet szolgáltatták.

Máig sem foglalnak egyértelműen állást a történészek abban a kérdésben, hogy a Hetmanátus a monarchia vagy inkább a köztársaság jegyeit hordozta-e inkább magában. Megnehezíti a kérdés eldöntését, hogy a korabeli források nem határozták meg pontosan a hetman hatáskörét, akinek a kormányzását lényegesen korlátozhatta az ún. Hadsereg Rada vagy Kozák Általános Gyűlés. Míg a legfőbb kozák vezetők közül Jurij Hmelnickij és Pavlo Teterija elismerték e gyűlés felsőbbbségét, addig Bogdan Hmelnickij és Ivan Szamojlovics gyakorlatilag a Hadsereg Rada mellőzésével kormányoztak. Így tehát az előbbi hetmanok hatalmi rendszere a köztársasági formához állt közelebb, az utóbbiaké pedig a monarchiához. Megállapíthatjuk tehát, hogy Ukrajna számára - a történeti tények ismeretében - a monarchista államforma bizonyult kedvezőbbnek, hiszen Bogdan Hmelnickij és Ivan Szamojlovics hetmansága egybeesik a relatív béke és belpolitikai rendezettség korszakával. Örökletes hetmanátust azonban még ők sem tudtak létrehozni, bár kísérletet tettek hatalmuknak családtagjaikra örökítésére.

A hetman elméletileg mint egyeduralkodó kormányzott, valójában hármasság is jellemezte: hatalmát korlátozta a kozákság az általános gyűlésen keresztül, amelyen őt

megválasztották, de szükség esetén meg is buktathatták; hűséggel tartozott a Romanovoknak, akikre felesküdt; valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájában. 1722-ig a legfőbb kozák vezetőt minden esetben a Hadsereg Rada választotta, akinek a személyét a cári kormánynak is jóvá kellett hagynia. A hetman választással egy időben ún. „Hetmani cikkelyeket” is megfogalmaztak, amelyek nemcsak ukrán „alkotmányként”, hanem új vagy felújított orosz–ukrán szerződésként is funkcionáltak. A hetman feladatai közül a hadsereg és a külkapcsolatok irányítása emelkedett ki, de ezen kívül széleskörű közigazgatási, törvényhozói és bírói hatáskörrel is felruházták. Ő hívta össze a kozákok általános gyűlését és a Sztarsina Radát, elnökölt azok ülésein, ő nevezte ki a kozák tisztikart. Nem utolsósorban a hetman rendelkezett a fölbirtokok adományozásának illetve elosztásának jogkörével is.

A Hetmanátus meghatározó szerveként funkcionált a fentebb említett Hadsereg Rada, amely Ukrajnában a közvetlen demokrácia megnyilvánulásának is tekinthető. Hatásköre mind az államot, mind a kozákságot érintő valamennyi ügyre kiterjedt. Formálisan a kezében tudhatta a végső döntést, de mivel gyakorlatilag a javaslatokat az előkészítés stádiumában nem befolyásolta, és lényegében kész tények elé állították, valódi jelentősége meglehetősen korlátozódott a 16. századi „fénykorához” képest. Kezdetben ezek a gyűlések évente összeültek, az Oroszországhoz történő csatlakozás után azonban a hetmanok egyre ritkábban hívták össze. A hetman hatalmát gyakorlatilag az ún. Sztarsina Rada korlátozta leginkább, amely testület a 17. század közepéig mint a kozákok középső katonai vezető rétegének egyenlő rangú, kollektív egysége funkcionált.

A gyűléseket maga a hetman vezette és zárta be, a döntéseket csak ritkán rögzítették írásban. A 18. században a Sztarsina Rada jellege megváltozott: a hetman ekkor már csak ritkán vett részt az üléseken, a határozatokat pedig – az orosz kormányzat felszólítására – írásban is összefoglalták. Általában innen vitték a kész határozatokat a Hadsereg Rada elé, ahol azokat „megszavaztatták”. Ez a hatalmi szerv tömörítette magában a legmagasabb rangú katonai vezetőket, akiknek a hetmani szék megüresedése esetén kollektíven jogukban állt Ukrajna kormányzatát a kezükbe venni. Ezek a tisztségek a következők voltak:

A jeszaul (= főkapitány) tisztség viselője a hetman helyettesi teendőit látta el, aki a felettese távollétében elnökölt a Sztarsina Rada ülésein, irányította a Zaporozsjei Had tűzérségét, a Hetmanátus követeként tárgyalt a szomszédos államok vezetőivel, kivizsgálta a helyi kormányzati szervek elleni panaszokat.

A hadsereg-oboznij rangot, mint kvártélymester vagy sáncmester értelmezhetjük. Békeidőben az „oboz”, mint gyülekezőhely szolgált, védelmet nyújtva az esetleges hirtelen támadás ellen. A szekérkaraván harci jelentőséggel is bírt, mint ahogy azt már a huszita harcmodorban is láthattuk. A 17. század második felétől, az ágyúk szerepének növekedésétől kezdve az oboznij az egész tűzérség irányítójává vált.

A legmagasabb rangú katonatisztek közé tartozott a hadbíró (=szudja), amely posztra 1690-ig egy főt, majd kettőt neveztek ki, illetve választottak. A Hmelnickij-mozgalom kirobbanásáig a hadbíró csak háborús időkben töltötte be a feladatát. 1648–1654 között a hadsereg és az ezred-közigazgatás állandó és meghatározó alkotórészének tekinthető a hadbíró hivatala.

A hadseregírnoki vagy kancelláriai hivatal létrejöttét a korai újkor állam közigazgatási érdekei tették szükségessé. Legkorábbi funkciója a regiszter összeállításához kötődött, így nem is számított az „eredeti” kozák rangok közé. Az általános analfabétizmus miatt az írni-olvasni tudás és az előkelő származás szinte önmagában elegendő lehetett ahhoz, hogy ezt a pozíciót be lehessen tölteni. Éppen ezért nem is beszélhetünk e rang

odaítélésekor szabad választásról. A regisztráltak többszörre lengyeleket vagy nemesi származású kozákokat bíztak meg az írnoki feladatokkal.

A Hetmanátus területét ezredekre osztották fel, amelyek katonai és közigazgatási területi egységként funkcionáltak a 17. század második felétől. Az ukrainai kozákság történetében az 1625. évi kurukovói egyezmény eredményeképpen jelentek meg az ezredek, amikor a lajstromozott kozákokat hat ezredbe tömörítették, és állandó szállásterületet jelöltek ki a számukra. 1654-ig ezek az ezredek szigorúan katonai egységek voltak, majd a Hetmanátus kialakulásával területi–közigazgatási feladatkört is elláttak.

Az orosz cár, miután „hatalmas uralkodói keze” alá vette az ukrán területeket, gyakorlatilag egyáltalán nem szólt bele a Hetmanátus szervezeti felépítésébe. Bogdan Hmelnyickij a cártól a lajstromozott kozákok létszámának 60 ezer főben rögzítését kérte és egyben kötelezte magát, hogy a sereg jegyzékéről tájékoztatja a moszkvai vezetést. A hetmannak ugyanakkor nem állt érdekében, és nem is volt abban a helyzetben, hogy bárki számára az állami szolgálatban álló kozákság soraiba történő belépését meggátolja és tulajdonképpen létszámukat – kb. 300 ezer főt – 60 ezer főre csökkentése. Éppen ezért Hmelnyickij kormányzása idején nem is készült el Ukrajnában a kozák lajstrom, ami alapján következtetni tudnánk az ezredek pontos számára.

A hadi szükségleteknek megfelelően, az ezredek további századokra lettek felosztva, amelyeknek a száma esetenként szintén állandón változott. A legkisebb katonai közigazgatási egységként a kurenyek, a kozák „obscsinák” funkcionáltak. Az ezredeseket a Hadsereg Rada választotta meg, vagy a hetman közvetlenül nevezte ki őket. Az utóbbi lehetőség ellen a kozákok gyakran tiltakoztak, mert ez sértette demokratikus tradícióikat. Az ezredek támogatását feltétlenül bíró ezredesek nagy függetlenséggel rendelkeztek, szemben azokkal a főtisztekkel, akiket a hetman közvetlenül ellenőrzött és irányított.

Az 1638. évi Zaporozsjei Had Ordinációja elnevezésű rendelkezésig a kozákok maguk közül választhatták meg az ezredeseket. Az Ordináció értelmében a kozák vezetőket a lengyel korona-hetman nevezte ki, megszüntetve ezáltal a szabad választás, vagyis az önkormányzat elvét. Az 1654. évi Márciusi cikkelyekben az ezredek megkapták azt a jogot, hogy maguk válasszák meg előjáróikat saját belátásuk szerint, így gyakorlatilag visszakapták az 1638-ban elveszített jogaikat és privilégiumaikat. Ha a választás elvét az egyes ezredek érvényesíteni tudták, a hetman nem kockáztatta meg, hogy fellépjen a döntésük ellen, hanem kénytelen–kelletlen jóváhagyta a választott vezető személyét. A hetman és egyes ezredesek közötti feszült viszonyt kihasználva, az orosz kormányzat nem egyszer az utóbbiakat támogatva tett kísérletet a hetman hatalmának korlátozására.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az ezredesi címhez a 17-18. század fordulójáig többféle módon is hozzá lehetett jutni: választás útján, amely esemény vagy a Hadsereg Rada vagy a Sztarsina Rada gyűlésein keresztül realizálódott; valamint a hetman – vagy a 18. század elejétől – a cár által történő kinevezéssel. Fennállt még egy ritka lehetőség az ezredesi rang elnyerésére: az örökítés. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ezredesi méltóság apáról fiúra szállt, feltéve, ha az utód is vállalta az állami katonai szolgálati kötelezettséget. Az örökletes ezredesi rang elterjedését a cári kormányzat is támogatta annak reményében, hogy ezáltal szorosabbra fűzheti a kapcsolatait a kozák tiszttal, és rajtuk keresztül korlátozhatja a hetmanok hatalmát. Ezen törekvését Moszkva azáltal is megpróbálta elérni, hogy minden lehetséges eszközzel akadályozta az ezredesek hetman általi leváltását. Az ezredeseket a hetmani kormányzat mintájára hivatalok és tisztikar segítette a katonai és közigazgatási teendők ellátásában. Ki kell ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy az egyes ezredek szervezeti felépítése nem a központi államapparátus hatására jött létre, hanem alulról kiindulva szerveződött az ezred

tevékenységi körének és differenciálódásának megfelelően. Az ezred-sztarsina tagjai hatalmukat kaphatták egyrészt a „néptől”, amely esetben a kozák tradíciók alapelve, a választás érvényesült. A 17. század közepétől egyre gyakrabban érvényesült a katonai rangoknak a hetman általi kinevezés útján betöltése, majd a század végétől – az ukrán autonómia szűkítésére irányuló törekvés részeként – bekerült a gyakorlatba az ezredek és „segítőtársainak” kinevezése Moszkvából, ami nemcsak a kozákok önkormányzati jogát sértette, hanem fokozatosan orosz származású hivatalnokokkal töltötték fel a hetmani kormányzat tisztí-állományát. Ezen utóbbi cári kezdeményezés eredményeképpen az 1730-as évekre az ukrán intézményrendszer szinte teljes egészében az orosz kormányzat ellenőrzése alá került. A cári vezetés névlegesen nem szüntette meg ugyan Ukrajnában a demokratikus választás elvét, csak éppen minden lehetséges eszközzel akadályozni próbálta annak gyakorlását.

A Zaporozsjei Had központi intézményrendszerének mintájára az ezredekben belül is kialakult egy tanács vagy rada, de ennek működéséről 1648-ig nem tesznek említést a források. A Hmelnjickij-mozgalom éveiben jelent meg az ezredgyűlés, amelynek elsődleges kompetenciájába tartozott az ezredek megválasztása és szükség esetén a visszahívása. Ez a hatalmi szerv ritkán ült össze és teljes egészében az ezredes irányítása illetve ellenőrzése alatt állt. A Hetmanátus további katonai, területi és közigazgatási egységei a századok voltak a századparancsnokkal az élen, adminisztratív felépítését több koncentrikus körként kell elképzelnünk, amelyek középpontjában a századok álltak. A századok szervezeti felépítése, tisztikara és gyűlésének formái teljesen megegyeztek az ezredével. Az egyes ezredekhez tartozó századok száma eltérő volt és állandóan változott, ami az ukrán lakosság területi eloszlásának ingadozásával magyarázható. Egy századkerület néhány kisebb várost és falut foglalt magában, de a század tisztikarának hatásköre csak az ott élő kozákokra terjedt ki. A századosi rang betöltésének kivétel nélkül választás útján kellett megvalósulnia, vagyis az önkormányzati jogra épülő, kozák tradíciók teljes mértékben csak a századok szintjén őrződhettek meg. Ezen elv érvényesülését az orosz kormányzat sem akadályozta: a Romanovoknak a századkerületeken belül érvényesülő, választási elv iránt tanúsított toleráns magatartása azzal magyarázható, hogy ezáltal a kozák illetve ukrán autonómia látszatát engedélyezték a Hetmanátusban, igaz csak a legalsó szinten. Mindeközben az ezredekben és a Zaporozsjei Had felső vezetésében – mint ahogyan a fentiekben láthattuk – lépcsőről lépésre szűkítették Ukrajna autonóm jogait és privilégiumait.

A Hetmanátushoz tartozó városok és falvak saját önkormányzattal rendelkeztek, a kozák adminisztratív szervezet hatásköre elméletileg nem terjedt ki ezekre a területekre. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a gyakorlatban is minden esetben élni tudtak autonóm jogaikkal. A kozák vezetők, túllépve hatáskörüket, gyakran érezték feljogosítva magukat arra, hogy beleszóljanak a polgári igazgatásba is. Az ukrán adminisztrációs szervezetre tehát a kettősség volt jellemző: együtt élt a hagyományos helyi önkormányzat és a Bogdan Hmelnjickij idején kiformalódó kozák intézményrendszer. Felépítése alulról felfelé a következőképpen alakult: legalsó szinten a falu (szelo), azaz a paraszti közösség (hromada) helyezkedett el választott vezetőjével, a vojttal az élen. Ha egy faluban parasztok és a kozákok együtt éltek, külön közösségi szervezetbe tömörültek. A kozákok vezetője, az atamán, egyaránt rendelkezett polgári, katonai és igazságszolgáltatási jogkörrel. Egy város körül elhelyezkedő több falu alkotta a katonai körzetet, vagyis a századot, amelyen belül szintén egymás mellett működött a polgári és kozák közigazgatás. A harmadik szintet a tartományi adminisztráció jelentette, amelynek a vezetését az ezredes látta el. Ukrajna

irányítását legfelső szinten a hetmani kormányzat látta el a hetmannal, a Hadsereg- és a Sztarsina Radával az élen.

A fentiekből kitűnik, hogy a Hetmanátus irányítása a katonai vezetés, a kozák sztarsina kezében összpontosult. A kozák elit tagjai azzal tűntek ki, hogy a Zaporozsjei Hadban különleges szerepet töltöttek be és ennek köszönhetően specifikus autoritással rendelkeztek, amit az ún. közkozákok a közösség érdekeinek fogtak fel.

2. A perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654-1667)

2.1. Bogdan Hmelnyickij „Ukrajna régense” (1654–1657)

Amikor a hetman elkezdte a tárgyalásokat Moszkvával, valójában „Ukrajna régenseként” tevékenykedett. A legfőbb kozák vezetőnek és a sztarsinának azonban nem volt arra ideje, hogy ezzel az új titulussal megismerkedjenek. Hmelnyickijt továbbra is a régi típusú hetmannak tekintették: egy kiváltságos társadalmi csoport, a kozákság vezetőjének és érdekei képviselőjének. Így legfőbb feladatuknak a kozák elit és az ortodox egyház jogainak kiszélesítését tekintették a régi állami és társadalmi rend keretei között.

Az orosz kormányzat kezdettől fogva szorgalmazta a hetmannál, hogy a 60 ezer fős kozák lajstrom összeállításával különítsék el a kozákokat más társadalmi rétegektől. Hmelnyickij azonban nem tudott vagy talán nem is akart eleget tenni a Márciusi cikkelyekben is előírt, ez irányú kötelezettségének arra való hivatkozással, hogy még nem született megegyezés Moszkvával a zsoldfizetés módjának kérdésében. Hasonlóan kevésbé valósult meg a cári kormányzat azon joga, hogy az ukrán lakosságra kivetett adókat az orosz államkincstár számára beszedje. A hetman ugyanis a háborús nehézségekre hivatkozva, megtagadta az adószedési joggal felruházott cári vajdák Ukrajnába történő telepítését. A Hetmanátus területén érvényesítendő cári előjogoknak Hmelnyickij általi „megcsorbítására” mintegy válaszként, a Zaporozsjei Had katonai szolgálatáért egyáltalán nem kapott zsoldot Moszkvától. A kozákoknak meg kellett elégedniük birtokaik szerény jövedelmével, a megszerzett és a cár által is szentesített előjogaikkal, és azzal a körülménnyel, hogy létszámuk gyakorlatilag továbbra sem lett korlátozva.

A hetmani diplomáciai jogköre is másképp alakult a valóságban, mint ahogyan az 1654-es egyezményben Moszkva előírta, hiszen Hmelnyickij gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatott, nem egyszer átlépve a cár által előírt kereteket. Mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, kevésbé bízott a moszkvai vezetésben és újabb lengyelelles szövetségeseket keresve több állammal is kapcsolatba lépett, sőt szövetségi szerződéseket is kötött. Hmelnyickijnek sikerült keresztülhúznia Alekszej Mihajlovics azon szándékát is, hogy „katonai segítségnyújtás” ürügyén a nagyobb ukrainai városokba cári vajdákat telepítsenek. 1657-ben bekövetkezett haláláig csak Kijevbe engedte meg egy „cári ember” kiküldetését, akinek a Hetmanátus belügyeibe nem volt beleszólása, csak a közös katonai ügyekre terjedt ki a kompetenciája. Végeredményben Ukrajna és Oroszország egyesítése nem olyan formában és ütemben valósult meg, ahogyan azt Moszkvában eredetileg tervezték. Sőt, az egyezmény akkor is változatlan maradt, amikor az élő gyakorlat új tartalmat adott neki.

Oroszország és Ukrajna egyesülése nemcsak egy közös, Lengyelország elleni háborúhoz vezetett, hanem azonnali változást eredményezett a kelet-európai szövetségi rendszerekben. Ez az esemény megingatta a térség államai között kialakult stabilitást, ugyanis az ukrainai kozákság cári kötelékbe kerülése jelentősen megnövelte az orosz hadsereg hadipotenciálját. Az orosz-ukrán egyezmény arra készítette a Krími kánságot,

amely állam Oroszország tradicionális ellenfelének számított, hogy szakítson a kozákokkal és Lengyelországot támogassa. Alekszej Mihajlovics 1654 tavaszán százezer fős orosz sereget küldött Belorussziába, hogy megszerezze a szinte már presztízstértekű Szmolenszket. Itt egy húszezer fős kozák kontingens segítette őket, míg negyveezer orosz katona Buturlin parancsnoksága alatt ukrán városokat védett a tatár betörések ellen a Vorszklá folyónál. A kozák főszereg pedig Hmelnickij vezetésével a volhiniai határ felé vonult.

Köszönhetően a lengyel–litván állam felkészületlenségének, az egyesített orosz–ukrán csapatok kezdetben kiemelkedő sikereket értek el és egymás után foglalták el a belorusz városokat – közöttük Szmolenszket is –, amelyek fontos katonai bázisként szolgáltak a cár további hadműveleteihez. Ezeket a győzelmeket ugyanakkor beárnyékolta a kozákok sorozatos vereségei Podóliában és Braclav elvesztése. Az így kialakult helyzet ellentétéhez vezetett a cári és a hetmani kormányzat között: az oroszok északra koncentráltak, magukra hagyva az ukrán területeket, amelyeket az egyesített lengyel–tatár hadak intenzíven támadtak abból a célból, hogy megbontsák az orosz–ukrán szövetséget. Mind az orosz, mind a kozák vezetők saját expanzív érdekeik érvényesítését tartották elsődlegesen szem előtt, ezért általában egymástól függetlenül, önálló hadivállalkozásokat hajtottak végre.

Mivel Moszkva nem volt képes, vagyis inkább nem is állt szándékában hathatós segítséget nyújtani az ukránoknak, Hmelnickij feljogosítva érezte magát, hogy új szövetséges(ek) után nézzen. Az ő értelmezésében Alekszej Mihajlovics megszegte a hűbéri kötelezettségét azáltal, hogy magára hagyta a kozákokat a lengyelekkel és a tatárokkal vívott harcukban. A hetman kihasználta azt a körülményt, hogy Európa érdeklődése megnőtt Ukrajna iránt a harmincéves háború óta, amelyben nagyszámú kozák zsoldos csapat is részt vett. A hetmani kormányzat kezdettől fogva igyekezett diplomáciai kapcsolatokat és lehetőség szerint szövetséges viszonyt létesíteni X. Károly svéd királlyal, IV. Mohamed szultánnal, Mehmed–Giraj krími kánnal és II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel. A legvalószínűbb támogatást Svédországtól várhatták a kozák vezetők: mivel X. Károlynak korábban nem sikerült egy közös lengyel–svéd szövetséget kialakítani Moszkva ellen, így egyelőre Ukrajna felé közeledett egyrészt lengyel-ellenes célzattal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében.

A svéd király minden igyekezete ellenére sem tudta azonban arra rávenni Hmelnickijt, hogy Lengyelország térdre kényszerítése után a cár ellen is fegyverrel forduljon. Így egyelőre arra bátorította a hetmant, hogy a továbbiakban is az orosz főparancsnokságtól függetlenül vezesse a hadjárait. A svéd–ukrán együttműködés a Zaporozsjei Hadnak Lvov felé történő előrenyomulásával vette kezdetét 1655 szeptemberében. Így októberre a Rzeczpospolita gyakorlatilag be lett kerítve: a litván és belorusz területeken az orosz sereg tört előre, Nagy–Lengyelország svéd protektorátus alatt állt, Lvovot pedig a kozákok ostromolták. A hetman ezután a lublini, volhiniai, belzi és lvovi vajdaságot is a Hetmanátus kötelékébe akarta vonni annak ellenére, hogy ezek a Hmelnickij által „kiszemelt” területek október végén svéd védnökség alá kérték magukat. Ebben a kérdésben tehát egymásba ütköztek a svéd és az ukrán expanziós érdekek, miután X. Károly felszólította a Zaporozsjei Hadat, hogy hagyjon fel Lvov ostromával, mert ez a térség immár svéd érdekeltségi körbe tartozik. Ekkorra Hmelnickij meggyőződhetett arról, hogy a Baltikumban folytatott expanzió jóval fontosabb a svéd uralkodónak, mint a vele kötött szövetség.

A kozák vezető az általa elfoglalt területeket a hetmani kormányzat hatáskörébe vonta, amit sem Moszkvában, sem Stockholmban nem néztek jó szemmel. Nem tetszett továbbá

az sem Alekszej Mihajlovicsnak, hogy a kozák sztarsina a svédekkel paktál, így Hmelnickij kapcsolata Moszkvával láthatóan egyre jobban megromlott. Ellenlépésként az orosz kormányzat 1655-ben fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett Lengyelországgal az ukrán vezetők tudta illetve megkérdezése nélkül. Moszkva ekkorra ugyanis átgondolta háborús céljait és immár arra törekedett, hogy az addig elfoglalt belorusz és litván tartományokat megtartva, békét kössön a lengyelekkel, és a veszélyesebb ellenfélnek vélt Svédország ellen indítson háborút a Baltikum birtoklásáért. A „magára maradt” Hmelnickij úgy érezte, hogy a cár elárulta őt, mert jóllehet ő Moszkvától független diplomáciai tárgyalásokat folytatott Oroszország ellenségeivel az 1654-es egyezményben foglaltakkal ellentétben, mégis mindvégig hű maradt a Romanovokhoz. Sértve érezte magát, mert az orosz kormányzat – a hetman többszöri kérése ellenére – sem nyújtott katonai segítséget a déli fronton harcoló kozákoknak, holott a cárnak a kozákok szerint, mint hűbérúrnak, kötelessége lett volna megvédenie vazallusát, a Zaporozsjei Hadat.

1655 végére az ukrán–lengyel viszonyban némi enyhülés következett be. Lengyel küldöttség érkezett Csihirinibe, hogy rávegyék a hetmant a lengyel kötelékbe történő visszatérésre. Az „időzítésük” nem tekinthető véletlennek, hiszen már Varsóban is értesültek az ukrán–svéd szövetséges viszony felbomlásáról. A lengyel követek teljes amnesztiát, az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát, a Zaporozsjei Had számára teljes körű autonómiát, Hmelnickijnek pedig magas méltóságokat ígértek. Mindezt „cserében” egy tízezer fős kozák sereget kértek a svédek ellen, majd részvételüket az Oroszország ellen tervezett háborúban. A kozák vezetők látszólag hajlottak a megbékélésre, de arra hivatkozva, hogy a Hadsereg Rada jóváhagyása nélkül nem hozhatnak ilyen fontos döntést, egyelőre „elnapolták” a megegyezést. A Rzeczpospolita „szorítása” annak köszönhetően is enyhülni látszott, hogy Alekszej Mihajlovics egy ideje „tétlenül” figyelte a lengyelországi eseményeket. Svédország baltikumi expanziója egyre komolyabban veszélyeztette az orosz kormányzat ugyancsak ez irányú terjeszkedési terveit, ezért Moszkvában határozott külpolitikai irányváltást készítettek elő. Miután az orosz uralkodó 1656. május 17-én hadat üzent X. Károlynak, megkezdődtek a harcok a két állam között. Miközben a cári sereg Dünabürg sikeres ostroma után az orosz állam számára létfontosságú meleg-tengeri kikötő, Riga felé nyomult előre, felgyorsultak az orosz–lengyel megegyezést előkészítő események.

A vilnius-i tárgyalások híre jóval nagyobb nyugtalanságot keltett a hetmani rezidenciában, mint ahogyan azt Moszkvában feltételezték. A kozák sztarsina határozott nemtetszését fejezte ki az orosz kormányzat felé, hogy nem kérték ki a véleményüket a diplomáciai kapcsolatfelvétel kérdésében Lengyelországgal. Vagyis Hmelnickij és környezete ismét tanúlejt adta annak, hogy a Moszkvával kialakított viszonyukat egy kölcsönös katonai szövetségen alapuló vazallusi kapcsolatnak tekintik és ezen az alapon jogot formálhatnak a mindkét államot érintő külpolitikai kérdésekbe történő beleszólásra.

Leginkább az aggasztotta Hmelnickijt, hogy nem lehetett előre látni az orosz–lengyel tárgyalások eredményét. Azzal tisztában voltak Csihirinben, hogy a két állam közötti feszültség elsődleges oka Ukrajna hovatartozásának kérdésében keresendő. Ugyanakkor az sem tűnt egyértelműnek, hogy Moszkva milyen „árat” hajlandó fizetni a békéért: a Svédország elleni „nyugodt” és sikeres baltikumi expanzióért cserében lemond-e Ukrajnáról Lengyelország javára, vagy az erősebb tárgyaló fél tudatában ragaszkodik a viszonylag könnyen megszerzett új birtokaihoz. Vagy kínálkozott egy harmadik megoldás: Ukrajna felosztása Oroszország és Lengyelország között. A vilnius-i konferencia 1656 augusztusa és novembere között ülésezett. A tárgyalások elhúzódása is mutatja, hogy mennyire nehéznek bizonyult a két fél álláspontját egymáshoz közelíteni. Az utolsó ülést

november 3-án tartották, amikor a két uralkodó kölcsönösen elismerte egymás titulussát. A megegyezés értelmében Alekszej Mihajlovics használhatta a „Fehér- és Kis-Oroszország cárja” címet, míg János Kázmér megtarthatta a „Litván nagyfejedelem” titulussát. A tárgyaló felek végül dolgvégezetlenül távozhattak haza, mert a legfontosabb napirendi pontok – amelyek rendezése érdekében gyakorlatilag tárgyalóasztalhoz ültek – a soron következő lengyel országgyűlés összehívásáig függőben maradtak. Ami mindkét állam számára a pillanatnyi helyzetben létkérdésnek számított, az átmenetileg megvalósult, ugyanis fegyverszünetet kötöttek. A hetmani kormányzat számára így is kedvezőtlenül alakultak az események, ami elvileg feljogosította a kozák vezetőket arra, hogy időközben „önvédelmi” okokból részt vegyenek egy lengyelelles nemzetközi koalícióban.

Első lépésben kézenfekvőnek látszott a svéd kormányzattal kötött szövetség felújítása, de tekintettel arra, hogy X. Károly egyelőre visszautasította a kozák segítséget, Hmelnickij az erdélyi kapcsolatok ápolásán fáradozott. Ez az ideiglenes külpolitikai irányváltás amúgy is megfelelt a kozák sztarsina terveinek, mert II. Rákóczi György is a svéd kormányzathoz közeledett, akinek a kezdeményezését pozitívan fogadták Stockholmban. A vilnius-i tárgyalások kezdetéig azonban mind az erdélyi fejedelem, mind a kozák hetman kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy X. Károly – fölénye teljes tudatában – senkivel sem hajlandó osztozni az elfoglalt lengyel területeken. A svéd uralkodó mind Erdéllyel, mind Ukrajnával csak távlatilag számolt és őket – szükség esetén – elsősorban a Rzeczpospolitával illetve Oroszországgal szemben akarta felhasználni. Többek között emiatt is, valamint az orosz-ukrán konfliktus elmélyülése miatt gyorsult fel a Rákóczi és Hmelnickij közötti diplomáciai közeledés. A kozák–erdélyi megbeszélések végül az 1656. szeptember 7-i véd- és dacsövetség megkötését eredményezték. A köztük létrejött szövetséges viszony jellegét írásos szerződésben is rögzítették, melyben kölcsönösen kötelezettséget vállaltak egymás államainak megvédésére és a közös ellenség elleni fellépésre.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy II. Rákóczi György az ukrainai kozákságot mint az „ősi jogaiért” küzdő fegyveres tömeget kezelte, akik számára lengyel királyként megadhatta volna a hön áhított szabadságjogokat. Az erdélyi fejedelem nem vett tudomást Ukrajna orosz kötelékéről és a Zaporozsjei Had jogainak és privilégiumainak a cár általi megerősítéséről. A kozák vezetők a tárgyalások folyamán azonban határozottan tudomására hozták az erdélyi követnek, hogy az Erdéllyel kialakítandó viszonyt két egyenrangú fél megegyezésének tekintik, vagyis a hetmani titulust a fejedelmi címmel egy szintre helyezik. Ezen megnyilatkozásával az ukrán elit ismét tanúbizonyságát adta azon meggyőződésének, hogy az orosz uralkodót hűbérúrnak tekintették, az erdélyi fejedelemségnek a török szultánhoz fűződő vitathatatlan vazallusi kapcsolatát pedig az orosz–ukrán viszonyhoz hasonlították. Ilyen alapon tekintették két egyenrangú uralkodónak az erdélyi fejedelmet és az ukrán hetmant, akik között – elképzeléseik szerint – szóba se jöhet a Rákóczi által tervezett alárendelt viszony. A nemzetközi politikában időközben bekövetkezett változások végül kedvezőtlenül hatottak Bogdan Hmelnickij azon törekvéseire, hogy a Romanovoktól függetlenül kényszerítse térdre a lengyel–litván államot. A hetman népszerűsége 1656 végére egyre jobban leáldozott, ráadásul a krími tatárok ismét támadni kezdték a dél–ukrán területeket.

Azt még sikerült elérnie az idős és betegeskedő hetmannak, hogy az 1657 áprilisban Csihirinbe összehívott Hadsereg Rada elfogadta fiának, Jurijnak az öröklési jogát a majdan megüresedő hetmani székben. 1657. április 19-én Alekszej Mihajlovics a „kisorosz” ügyekben már meglehetősen jártas V. Buturlint indította el a hetmani rezidenciába, hogy derítse ki: hogyan viszonyulnak a kozák vezetők Moszkvához és milyen jellegű

kapcsolatot tartanak fenn X. Károllyal és II. Rákóczi Györggyel. Érthető a cári vezetés aggódása, hiszen gyakorlatilag Hmelnyickij 1654 óta semmibe vette a „Márciusi cikkelyekben” foglaltakat és teljesen a saját belátása szerint kormányozta Ukrajnát. Ebben a helyzetben a cári kormányzat jogosan lehetett volna a végletekig felháborodva, és büntetési szankciókkal fenyegethette volna meg az önkényeskedő hetmant. De Moszkva ezt nem tette, mert nem volt teljes mértékben rendezve a kapcsolata a Rzeczpospolitával, és Svédországgal is háborús viszonyban állt, ezért továbbra is égető szüksége volt a kozák seregre. Vagyis az orosz kormányzat továbbra sem lehetett ura a „kis-oroszországi” helyzetnek és nem igazán tudott élni ott az uralkodói jogaival.

A hetman álláspontja nyilvánvaló az orosz-ukrán viszony feszültségének okával kapcsolatban. A perejaszlavi egyezménynek a külkapcsolatokra vonatkozó részét feltehetően ő úgy értelmezte, hogy a cár korlátozása csak azokra az államokra vonatkozik, amelyekkel Ukrajna még nem áll diplomáciai kapcsolatban. A Svédországgal kialakított baráti kapcsolatai ugyanakkor az 1648–1654. évi ukrán mozgalom korára nyúlnak vissza, amikor neki még „semmi köze” sem volt Moszkvához. Az a kijelentése, hogy a svédek szavahihetőek, valójában az orosz kormányzat hitszegésére és az ukránok elárulására utalhat. A továbbiakban a hetman tételesen válaszolt az ellene felhozott vádakra, amelyekkel az orosz követek a cár nevében őt illették. Elsőként a cári vajdák kérdésével foglalkozik és a tényeknek megfelelően kihangsúlyozza, hogy ő soha nem adta a beleegyezését ezen hivatalnokok több ukrán városba való beengedésébe. Egyetlen városba, Kijevbe történő kinevezésüket hagyta csak jóvá annak érdekében, hogy „a környező államok uralkodói tudomást szerezzenek és megbizonyosodjanak arról, hogy az ősi főváros az orosz uralkodó fennhatósága alatt áll és itt a hatalma a vajda által van képviselve”. Ezért is tekinthető Hmelnyickij legnagyobb érdemének, hogy átlátta Moszkva központosító politikájának terveit és Ukrajnában elejét vette ezen centralizációs folyamatnak.

A cárnak fizetendő adók elmaradása ügyében azzal védekezett, hogy az 1648–1654. évi mozgalomban kimerült ukrán lakosság egyelőre csak alacsony adók fizetésére képes, amelyek még a hadiköltségek finanszírozására sem elegendőek. Egyébként is – védekezett a hetman – a Zaporozsjei Had sem kapta meg a számukra a perejaszlavi egyezményben megállapított, az orosz kormányzat által fizetendő járandóságukat katonai szolgálatukért. Így tehát az „anyagiakat” illetően mindkét fél elmulasztotta teljesíteni a kötelezettségeit, ezért nem is vethetnek egymás szemére semmit.

Bogdan Hmelnyickij politikai pályafutását végigkövetve tényként kezelhetjük, hogy mindvégig hű maradt a Romanovokhoz attól függetlenül, hogy 1657-ben bekövetkezett haláláig szuverén uralkodóként kormányozta a Hetmanátust. Az 1649. évi zborivi egyezményben kiformalódott „Kozák–Ukrajna” határait jelentősen kiterjesztette és az 1648–1654. évi ukrán mozgalom vívmányait az orosz kötelékben is megtartotta. Az 1654-es Márciusi cikkelyekben megfogalmazott azon alapelveket, amelyek a kozákság privilégiumait szavatolták és megerősítették a cár részéről, a gyakorlatba is sikerült átültetnie. Az Ukrajna számára kötelezettséget róó cikkelyek ugyanakkor lényegében papíron maradtak, így Hmelnyickij ténylegesen is önálló államférfiként állt a hetmani kormányzat élén.

2.2. Ivan Vihovszkij

Bogdan Hmelnyickij hetmanságának utolsó napjaiban az Ukrajnában fokozódó nyugtalanság egyrészt a lengyel háborúban beállt patthelyzetnek volt köszönhető, másrészt annak, hogy egyértelműen kezdtek megmutatkozni a Moszkvával kötött perejaszlavi

egyezmény árnyoldalai. Ebben a helyzetben az ukránoknak erőskező hetmanra lett volna szüksége, de Jurij Hmelnyickij köztudottan nem annak számított. A Zaporozsjei Had vezetői mégis tiszteletben tartották elhunyt hetmanjuk utolsó kívánságát, aki fia jelöltetésével kísérletet tett az örökletes hetmanátus és egyúttal egy szuverén ukrán állam alapjainak megeremtésére. Amikor Jurij Hmelnyickijt megválasztották vezetőjüknek, magától értetődőnek tűnt, hogy helyettest is szükséges mellé kinevezni, aki segíti őt a munkájában. Ez a személy Ivan Vihovszkij lett, aki értesítette a cári kormányzatot a közelgő hetman választásról; és viszonylag könnyen ráébresztette az ifjú Hmelnyickijt – aki amúgy is tisztában volt testi és szellemi korlátaival –, hogy adottságai egyelőre nem megfelelőek a hetmani feladatkör ellátására. Az 1657. augusztus 26-i hetman választó gyűlésén Jurij Hmelnyickij hivatalosan lemondott a jelöléséről, legalábbis arra az időre, amíg befejezi a tanulmányait Kijevben. Ezután a Hadsereg Rada – Jurij nagykorúságáig – Ivan Vihovszkijt választotta meg hetmannak.

Ivan Vihovszkij – mint később kiderült – a kozák sztarsina azon szűk rétegének érdekeit képviselte, amely a visszacsatlakozást sürgette Lengyelországhoz. A kozákok többsége ugyanakkor kitartott Moszkva mellett, ezért a hetmannak óvatosan kellett politizálnia: egyelőre nem volt más választása, mint hűséges maradni a cárhoz. Már maga a tény, hogy Vihovszkijnak sikerült magát megválasztatni hetmannak, holott korábban sem titkolta a Rzeczpospolita iránti szimpátiáját, annak bizonyítékaként szolgál, hogy 1654-ben az Oroszországgal történő egyesülés nem az egész ukrán nép egyöntetű kívánságát juttatta érvényre.

Vihovszkij mindent megtett annak érdekében, hogy pozícióját megerősítse a hetmani székben, amihez szüksége volt megszorító intézkedésekre is, mert a kozák vezetők egy csoportja – Martin Puskar poltavai ezredessel az élen – határozottan elleneztek a hetman egyre nyilvánvalóbbá váló lengyelbarát illetve orosz–ellenes politikáját. Aláásta továbbá Vihovszkij tekintélyét az is, hogy a Zaporozsjei Szics nem tekintette őt törvényes hetmannak, mert „nem közülük” került erre a posztra. Eddig ugyanis a hetmanok hagyományosan a zaporozsjei kozákok soraiból kerültek ki. Ismerve Vihovszkij későbbi hetmani tevékenységét, feltehetően kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy elszakítsa a Hetmanátust Oroszországtól. Ezen nagyszabású tervéhez egyrészt a kedvező alkalmat várta, amikor jogilag is megalapozhatta szeparatista szándékát, másrészt belső tömegbázis hiányában külső szövetségeseket kellett keresnie. A leginkább számba jöhető támasz, a Rzeczpospolita a hosszú, kimerítő háború következtében egyelőre nem volt abban a helyzetben, hogy fegyveres segítséget nyújtson az ukrán hetmannak.

1657 szeptemberében Vihovszkij felvette a kapcsolatot a krími kánnal is, akivel tudatta, hogy szabad választás eredményeképpen szerezte meg a címét és baráti kapcsolat kialakítását, majd kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését kezdeményezte. Az ukrainai eseményeket nyomon követő putyivli vajda részletesen beszámolt a cári kormányzatnak az Ukrajnában kialakult helyzetről és kifejtette azon gyanúját, hogy a hetman valami rosszban töri a fejét és ártani akar Moszkvának. Vihovszkij ugyanis olyan híreket terjesztett el a Hetmanátus területén, hogy Alekszej Mihajlovics a kiváltságolt Zaporozsjei Had létszámát tízezer főre akarja csökkenteni, míg a lajstromból kikerülő kozákok tízezreit közkatonai sorba szándékozik süllyeszteni.

Egyelőre Moszkvában nem adtak hitelt a Vihovszkij tervezett árulásáról szóló híreszteléseknek, de az orosz kormányzat jobbnak látta elejét venni ezeknek az eseményeknek. Alekszej Mihajlovics levelet intézett a hetmani kormányzathoz, amelyben ígéretet tett a közös ellenségeik elleni fegyveres segítség küldésére és hangsúlyozottan emelte ki a kozák vezetőknek, hogy „nem járnak rosszul”, ha kitartanak a cár hűségében.

Az orosz uralkodó ezen utóbbi szavai mögött feltehetőleg a Zaporozsjei Had számára nyújtandó esetleges engedmények rejlenek Moszkva részéről. Feltétlenül figyelmet érdemel ez a cári ígéret, hiszen gyakorlatilag eddig is az orosz kormányzat volt kénytelen engedni. Mint ahogyan azt a fentiekben jeleztük, Bogdan Hmelnickij hetmansága idején a Márciusi cikkelyek pontjai „papíron maradtak”, a cár láthatóan beletörődött az idős hetman szuverén kormányzásába. Nem változott a helyzet Vihovszkij hatalomra kerülésével sem, aki elődje kormányzási módszereit kívánta követni. Moszkvának azonban azon kívül, hogy „elfelejtették informálni” egyes fontos ukrainai eseményekről, nem volt különösebb baja a kozák vezetéssel. Alekszej Mihajlovics nem érezte szükségét, hogy szót emeljen Vihovszkij személye ellen, de élve uralkodói jogával újabb hetman-választást írt ki Korszuny városába.

A Hadsereg Rada október végén ült össze és a feszült légkörű gyűlés, amely Jurij Hmelnickijt megfosztotta a hetmani címétől és a helyére az addig helyettesi minőségben tevékenykedő Ivan Vihovszkijt állította. Az új kozák vezető kihasználta a kedvező alkalmat és a szűkebb körű Sztarsina Rada előtt nyilvánosságra hozta politikai elképzeléseit. Első lépésként azt a célt jelölte meg, hogy nyílt szakítás nélkül fel kell rúgni a perejaszlavi egyezményt. Azzal érvelt, hogy Bogdan Hmelnickij esküdött fel Moszkvára, nem pedig ő. Az orosz szövetséget támogató kozák vezetőket úgy próbálta maga mellé állítani, hogy a cárt megvádolta a Zaporozsjei Had jogai és privilégiumai ellen tervezett drasztikus megszorításokkal. Az Oroszországtól történő „legitim” elszakadás után a kiegyezést sürgette a Rzeczpospolitával és baráti kapcsolatok ápolását a svéd kormánnyal.

Ivan Vihovszkij a hetmani székbe jutva, kész tényként volt kénytelen elfogadni az orosz alávettséget, de feltehetőleg kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa azt a szuverén kormányzati formát, amelynek szellemében Hmelnickij Ukrainát irányította. Vihovszkijról hetmanná választásától kezdve egyfolytában azok a híresztelések kaptak szárnyakra, hogy a lengyelekkel paktálva, elárulni készül az orosz uralkodót. Ezek az információk természetesen Moszkvába is eljutottak, de a cári kormányzat semmi jelét nem adta annak, hogy komolyan venné azok tartalmát. Éppen ellenkezőleg, nem a vádaskodás és számonkérés politikáját folytatták a hetman felé, hanem minden lehetséges eszközzel törekedtek az új hetman lojalitásának megőrzésére. Moszkva szemében 1657 végére szemmel láthatóan felértékelődött Ukrajna szerepe! Ez a változás főképp annak köszönhető, hogy a szomszédos államok – Svédország, Lengyelország, Törökország – is vetélkedtek a hetman fegyveres szövetségéért, aki – ha hinni lehetett az orosz fővárosba is eljutott híreszteléseknek – egyre inkább hajlott az elszakadásra Oroszországtól.

Felmerül a kérdés, hogy vajon Vihovszkijnak a lengyelekkel folytatott titkos tárgyalásairól mennyire értesültek az orosz fővárosban. Minden bizonnyal rendelkeztek Moszkvában ez irányú információval is, de nem feltételezték, hogy az ukrán hetman valójában megteszi a döntő lépést az Oroszországtól való elszakadáshoz. Hogy megnyerje magának a kozák sztarsinát, Alekszej Mihajlovics még arra is ígéretet tett, hogy a „rég bevett szokás” alapján elküldi Ukrainába a Zaporozsjei Had évek óta visszatartott zsoldját. Az ellene felhozott vádakát megcáfolandó és hogy megerősítse az orosz kormányzatnak a belé vetett bizalmát, Vihovszkij 1658 áprilisában küldöttséget indított Moszkvába. Követein keresztül tudatta a cárral, hogy a kozák vezetőknek a lengyelekkel folytatott tárgyalásai kizárólag arra irányulnak, hogy megerősítsék az orosz uralkodónak a lengyel trónra történő jelölését. 1658 nyarán Alekszej Mihajlovics – bár még mindig nem adott teljes mértékben hitelt Vihovszkij esetleges hűtlenségének, de már egyre jobban kételkedett a hetman megbízhatóságában – követséget indított Varsóba, hogy felújítsák a

lengyel trónutódlás kérdéséről folytatott tárgyalásokat. Moszkva politikájának fontos részét képezték a lengyel királyi cím megszerzésére tett törekvések. A vilnius-i tárgyalások alapján Alekszej Mihajlovics komolyan elhitte, hogy esélye lehet Lengyelország megszerzésére dinasztikus kapcsolat létesítésével és az orosz diplomaták ezt a délibábot kergették több, mint egy évig. 1658. július 10-én Varsóban összeült a szejm, amelynek egyik napirendi pontjaként a cár trónjelölésének kérdését tűzték ki. A lengyel–litván nemesség azzal a feltétellel ment volna bele a megegyezésbe, ha

1. a cár és utódai betartják a lengyel királyválasztás szabályait;
2. közös unitus–ortodox egyházat hoznak létre;
3. Ukrajna közvetlenül a Rzeczpospolita hatáskörébe kerül.

Ezek a feltételek azonban eleve elfogadhatatlannak bizonyultak az önkényuralkodóként kormányzó, nagyhatalmi pozícióra törő Alekszej Mihajlovics számára.

Az orosz–ukrán kapcsolatokban ezután beálló változásokat a Rzeczpospolita ki akarta aknázni a saját érdekeinek megfelelően. A cári csapatok bevonulását Ukrajnába a kozák sztarsina úgy értelmezte, hogy a Zaporozsjei Hadon belüli ellentéteket a cár fegyveres úton akarja a „Moszkva–pártiak” javára eldönteni. Nem véletlen tehát, hogy ebben a pattanásig feszült helyzetben, 1658 augusztusában újabb lengyel küldöttség érkezett Csihirinbe, azzal a nem titkolt céllal, hogy a Hetmanátust leválasszák Oroszországról és újra a lengyel–litván állam kötelékébe vonják.

A lengyel–ukrán egyezmény megkötésére 1658. szeptember 6-án került sor Hadjacsban. A Rzeczpospolita messzemenő engedményekkel próbálta meg újra kiterjeszteni a fennhatóságát az ukrán területekre. A megegyezés értelmében a kéttagú lengyel–litván nemzetközösséghez, a Lengyel királysághoz és a Litván nagyfejedelemséghez, csatlakozott a velük egyenrangú – a kijevi, braclavi és csernyigovi vajdaságokat magába foglaló – „Rusz Nagyfejedelemség” a kozák vezető kormányzása alatt. Ivan Vihovszkij a „Rusz Hetmanja” címet, a három ukrán tartomány vajdája pedig szenátori rangot kapott. A trialista alapon működő új államalakulaton belül az ukrán területek külön hadsereggel, bírósággal, adminisztratív szervezettel és kincstárral rendelkezhettek, vagyis megőrizhették az „ösi” tradíciókon alapuló hagyományos kozák önszerveződési formákat. A „Lengyel–Litván–Rusz államközösségen” belül a római katolikus és az ortodox egyház egyenlő jogokat élvezhetett, a pravoszláv hitűek az állam egész területén szabadon és korlátozás nélkül gyakorolhatták a vallásukat. A kijevi metropolita, valamint négy ortodox püspök – a lvovi, a lucki, a holmi és a peremisli – helyet kaptak a Szenátusban. Az immár trialista állam szolgálatában álló Zaporozsjei Had kiadásait azonban a hetmani kormányzatnak kellett fizetnie saját pénzverdéjében veretett pénzzel. A lengyel–ukrán egyezmény fontos részét képezte az a cikkely, amelynek alapján a kozák sztarsina tagjai megkapták a lengyel szlachta jogait. Szemmel láthatólag Ivan Vihovszkij és a lengyelbarát politikáját támogató kozák tisztek is élvezni kívánták a „nemesi köztársaságban” a szlachta számára nyújtott jogokat és privilégiumokat.

Óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy mi készítette a lengyel–litván és a hetmani kormányzatot a kiegyezésre, holott 1648 óta állandó hadiállapot állt fenn közöttük? A Rzeczpospolita számára a hadjaci unió gyakorlatilag az 1649. évi zborivi egyezmény megújított illetve kibővített változatát jelentette. Vagyis tárgyalási alapként továbbra is a három említett vajdaságot magába foglaló „Kozák–Ukrajna” autonómiájának a lengyel uralkodó általi szentesítése szolgált. A két szerződés közötti szembevetülő különbség abban nyilvánul meg, hogy míg 1649-ben negyvenezer főben maximálták a lajstromozott kozákok létszámát, addig ez 1658-ban nyitott kérdés maradt. A hangsúly mindkét esetben a kozákok helyzetének rendezésén van, míg más társadalmi rétegek kevésbé, vagy

egyáltalán nem részesedtek a lengyel kormányzat által nyújtott privilégiumokból. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a hadjaci únióba foglalt, a Zaporozsjei Had számára nyújtandó kedvezményeknek a gyakorlatba történő átültetését lengyel részről nem gondolták komolyan. Egyrészt az időt akarták húzni, másrészt szakadást kívántak előidézni Oroszország és a Hetmanátus között. Annál komolyabban gondolta viszont Ivan Vihovszkij a Varsóval kötött megállapodást, hiszen számára a lengyel–ukrán únió komoly előrelépést jelentett volna az önálló ukrán állam megteremtéséhez vezető úton. Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák vezetők jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz kötelékben. Valójában Bogdan Hmelnyickij is szuverén hetmanként kormányozta Ukrajnát, Vihovszkij azonban ezt a kormányzati formát hivatalosan is át akarta ültetni a gyakorlatba. Bogdan Hmelnyickij példáját követve, abból a meggyőződésből indult ki, hogy Ukrajna önként csatlakozott Alekszej Mihajlovicshoz, mint hűbérurához, akitől éppen ezért ugyanakkor jogában áll bármikor elszakadni. A hetman elsősorban ott követte el a hibát, hogy „ügyének” nem sikerült megnyernie még a kozák tisztek többségét sem, így nem tudott széles tömegbázisra támaszkodva érvényt szerezni a hadjaci egyezményben foglaltaknak. A csábító ígéretek ellenére az egyezmény rövid életűnek bizonyult. A lengyel nemesség túlzónak és elhamarkodottnak tekintette a Zaporozsjei Hadnak nyújtandó kedvezményeket, a kozák cserny és a szicskozák pedig féltékenyen szemlélték Vihovszkij és az únióból profitáló szűk réteg, a kozák sztarsina térnyerését.

1658 októberében Poltavában felkelés tört ki a „gyűlölt ljahokkal” (azaz a lengyelekkel – V. B.) paktáló hetman ellen, majd a bal parti ukrán városok is sorra csatlakoztak a felkeléshez. A lázadók segítségével az orosz csapatok meghiúsították Kijev ostromát, decemberben pedig a Zaporozsjei Szics hivatalosan is visszavonta Vihovszkij hetmanként történő elismerését, azzal vádolva őt, hogy semmibe vette Bogdan Hmelnyickij céljait és becsapta az ukránokat.

Moszkva számára a kozák probléma megoldása elkerülhetlenné vált: ha kompromisszumok árán is, de Ukrajnát orosz kötelékben kellett tartani. Az orosz vezetés egy kilenc pontból álló szerződés megkötését helyezte kilátásba a hetmani kormányzattal. Alekszej Mihajlovics hajlandónak mutatkozott a korábban „esküszegőnek” tartott hetmannak megbocsátani, sőt még a kijevi vajdaságot is átengedte volna Vihovszkij számára. Az orosz uralkodó engedékenynek mutatkozott a legnagyobb feszültséget okozó cári vajdák ukrainai jelenlétének kérdésében is: beleegyezett abba, hogy Kijevből és más ukrán városokból kivonják az orosz bürokráciát képviselő hivatalnokokat és a cári csapatokat.

A fentebb bemutatott szerződés-tervezet az orosz kormányzat messzemenő kompromisszumkészségét tanúsítja. Megvalósítása esetén gyakorlatilag visszaálltak volna a Moszkva és Csihirin kapcsolatában az 1654–1657-es éveket jellemző viszonyok, amikor a perejaszlavi egyezmény csak papíron létezett, és Bogdan Hmelnyickij önállóan kormányzott. Az a körülmény azonban, hogy Alekszej Mihajlovics nem nyíltan, hanem titokban utasította követét – Trubeckoj herceget – a Vihovszkijjal folytatandó tárgyalásokra, megkérdőjelezi a cár szándékának őszinteségét. Azt mindenesetre nem tudhatjuk meg, hogy Moszkva valóban teljesítette-e volna az ígéreteit, mert a hetmani kormányzat visszautasította a Trubeckoj herceg közvetítésével felajánlott engedményeket. Ehelyett hivatalosan is értesítette az orosz követeket a hadjaci szerződés megkötéséről, így a szakítás teljes lett Vihovszkij részéről.

Moszkva azonban továbbra is folytatta „kétkulacos” politikáját, hiszen a cári kormányzatnak még mindig kedvezőbb lett volna az „ukrán ügy” békés rendezése, mint a

háborús megoldás. Trubeckoj azt az utasítást kapta a cártól, hogy készüljön a Vihovszkij elleni ütközetre, de közben békét és amnesztiát is kínáljon fel a hetman számára. Ahogy azonban várható volt, a kozák vezető elutasította a megegyezést Moszkvával, így megindult ellene az orosz támadás. A hetman célja ezúttal a Moszkva elleni nyílt fellépés és az ukrán egység megteremtése – ha kell, fegyverrel történő újratemtése – lett. A szemben álló felek közötti döntő összecsapásra 1659. június 28-án került sor Konotopnál, amely csata eredményeképpen az orosz sereg katasztrofális helyzetbe került, veszteségeiket harmincezer főre lehetett becsülni.

Vihovszkij győzelmét ugyanakkor beárnyékolta az a tény, hogy nem sikerült megszereznie a kozákok teljes támogatottságát lengyelbarát politikájához. A Konotopnál csapdába került orosz katonák lemészárlása és a tatárok kegyetlenkedései a közközásoknak a hetmannel szembeni ellenszenvét tovább fokozták. A Zaporozsjei Hadon belüli szakadás elkerülhetetlenné vált: a lengyel „nemesi köztársaságot” eszményítő kozák sztarsina szembekerült a cár iránt hű csernnyel. Az is nehézséget jelentett Vihovszkij számára, hogy a Dnyeper bal parti városok is kitartottak Oroszország mellett; a Zaporozsjei Szics atamánja, Ivan Szirko pedig kozákjai élén visszaűzte a hetman tatár segédszereit a Krímbe. Tovább rontotta a hetmani kormányzat helyzetét, hogy a „szövetséges” lengyel csapatok nyomában Ukrajna–szerte erős lengyelelles hangulat alakult ki, miközben a lengyel fegyveres segítség is egyre akadozott. Az is gondolkodóba ejtette Vihovszkijt és híveit, hogy a Rzeczpospolita vezetése egyáltalán nem sietett hivatalosan elismerni és ratifikálni a hadjaci szerződést. Helyzetét megerősítendő, Vihovszkij összehívta a Hadsereg Radát Braclav városába, de a követeit, akik fel akarták olvasni a hadjaci egyezmény szövegét, a jelenlévő – döntő többségükben oroszbarát – kozákok a helyszínen meglincselték.

Moszkva utasítására Jurij Hmelnickijt Perejaszlavba rendelte a kozák tisztikar, hogy a Zaporozsjei Had érdekeivel ellentétes politikát folytató és a vezetésre alkalmatlannak ítélt Ivan Vihovszkijt megfosszák hetmani tisztségétől. Alekszej Mihajlovics megítélésében elérkezett az ideje annak, hogy érvényt szerezzen az 1654. évi a Zaporozsjei Hadhoz intézett Adománylevelében foglalt rendelkezéseknek. Ehhez pedig Ivan Vihovszkij „árulása” kiváló alkalmat illetve ürügyet teremtett.

Az 1659 októberében összeült a Második Perejaszlavi Rada, miután megvonta a bizalmát a lengyelekkel és a tatárokkal paktáló, „pravoszlávok vérént ontó” hetmantól, és új kozák vezetőnek Jurij Hmelnickijt választotta meg. Ezzel Ivan Vihovszkij Ukrajnán belüli politikai pályafutása gyakorlatilag véget ért, bár még hosszú ideig nehezen törődött bele a kegyvesztettségbe. Ott követte el Vihovszkij a legnagyobb hibát, hogy figyelmen kívül hagyva az ukrán társadalom túlnyomó többségének lengyelelles beállítottságát, az Oroszországtól történő elszakadást és a Rzeczpospolitához való visszacsatlakozást erőltette. Lengyel orientációjú politikájához nem törekedett széles tömegbázis megteremtésére, szuverén és korlátlan uralkodó módjára próbálta ráerőltetni Ukrajnára az akaratát. Ha sikertelennek is bizonyult a Rzeczpospolitához egyenrangú félként csatlakozó, a Rusz nagyfejedelemség megteremtésére irányuló kísérlete, az mindenesetre kiderült, hogy az orosz köteléken kívül más alternatíva is kínálkozott Ukrajna számára.

Vihovszkij azt mégis sikerként könyvelhette el, hogy hetmansága idején nem születtek az 1654-es perejaszlavi egyezményt megerősítő, illetve kiegészítő „Hetmani cikkelyek”, mint ahogyan a későbbiekben minden új hetman beiktatásakor történt. Végeredményben megállapíthatjuk, hogy kormányzása során az orosz kormányzat még mindig nem került abba a helyzetbe, hogy a gyakorlatban is érvényt tudjon szerezni a Márciusi cikkelyekben

foglaltaknak. Vagyis a Hetmanátus, illetve a Zaporozsjei Had autonómiája továbbra is töretlenül megőrződött.

2.3. Jurij Hmelnyickij (1658–1660/1663)

A Zaporozsjei Szicsben tartózkodó Jurij Hmelnyickij, miután értesült a közelgő hetman-választásról, követet küldött a kozák sztarsinához. Emlékeztette a Zaporozsjei Had tisztikarát arra, hogy néhai apja milyen hatalmas szolgálatot tett a hazája számára, és akinek az volt az utolsó kívánsága, hogy a fia lépjen az örökébe. A hetman-választó gyűlés, tiszteletben tartva és figyelembe véve apjának a kiemelkedő érdemeit, egyhangúlag újra hetmanná választotta Jurij Hmelnyickij. Sokat nyomott a latban a hetmanfi személye mellett az is, hogy megválasztását a szicskozákok is lelkesen támogatták annak reményében, hogy helyre állhat a jó kapcsolat a Hetmanátus és a Zaporozsjei Szics között. Feltétlenül kellett a „háttér” a mindössze 18 éves hetman-jelölt számára, ugyanis személyes képességei – gyenge fizikum és akarat – nem tették volna lehetővé, hogy révbe jusson.

Miután Jurij Hmelnyickij elnyerte a hetmani méltóságot, idegen országok követei érkeztek Csihirinbe arról tájékozódván, hogy az új hetmani kormányzat milyen külpolitikai irányvonalat kíván követni. Elsőként János Kázmér reagált pozitívan az új kozák vezető személyével kapcsolatban: a lengyel uralkodó a hadjacsi egyezményre hivatkozva, sietett megerősíteni Hmelnyickijt a hetmani tisztségében. Ezt a megtiszteltetést a Zaporozsjei Had vezetője elfogadta ugyan, amelyet majd egy „alkalmas időpontban” kívánt megszolgálni. Gyakorlatilag Jurij Hmelnyickij végig függőben hagyta a Rzeczpospolitához történő esetleges csatlakozás alternatíváját. Moszkva is sietett kezében tartani az ukrainai eseményeket oly módon, hogy a cári megerősítés nélkül Jurij Hmelnyickijt csak hetman-jelöltnek tekintette az orosz kormányzat. A hetmanfi megválasztása nem váltott ki nagy lelkesedést a cári rezidenciában, hiszen nevét kapcsolatba hozták a szuverén uralkodó módjára kormányzó Bogdan Hmelnyickijjel. Ugyanakkor azt sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy az ifjú kozák vezető a Dnyeper mindkét partján hatalmas népszerűséggel bír, ezért Alekszej Mihajlovics nem tartotta tanácsosnak elmozdítani a posztjáról. Alekszej Mihajlovics nyomatékosan felszólította a Zaporozsjei Hadat, hogy válasszanak maguk közül új hetmant, akit szeretnek és a korábbi ígéretük alapján a hatalmas orosz uralkodó örök fennhatósága alá adják magukat. Alekszej Mihajlovics parancsára Jurij Hmelnyickij Perejaszlavban Hadsereg Radát hívott össze, amely gyűlés feladatai között első helyen a hetman-választás szerepelt, de legalább ugyanilyen fontosságot tulajdonítottak a megbomlott kozák egység helyreállításának és az 1658. évi hadjacsi egyezmény ukrán részről történő hatálytalanításának.

Az október 17-re meghirdetett, Második Perejaszlavi Rada végül nem a kozákok kezdeményezésére, hanem az orosz uralkodó rendelkezése alapján ült össze. A Jurij Hmelnyickij hetmanná választására és beiktatására érkezett orosz küldöttség magával hozta az általuk „eredetinek” nyilvánított 1654-es egyezményt és ezt olvasták fel a jelenlévő kozákok számára. Ez a 14 pontos dokumentum megerősítette ugyan a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait, valamint a szabad hetman-választás jogát, de az új kozák vezetőnek személyesen kellett volna a továbbiakban Moszkvába mennie a cári jóváhagyásért. Az 1659-es – feltehetően hamisított – dokumentum legjelentősebb eltérése az eredeti változattól a hetmani diplomácia kérdésében nyilvánul meg. A későbbi verzió szerint ugyanis a kozák vezetők a cár engedélye nélkül egyetlen állammal sem kezdeményezhettek tárgyalásokat.

A hetman választó gyűlésen végül a Dnyeper mindkét partjának kozák ezredei egyhangúlag hetmanjuknak választották az ifjú Hmelnyickijt és ígéretet tettek arra, hogy az 1654-es – valójában 1659-es – Márciusi cikkelyek szellemében továbbra is az orosz uralkodó „örök alattvalói” maradnak. Ezt az alapszerződésnek tekintett dokumentumot az orosz kormányzat újabb 18 ponttal egészítette ki, amelyek jelentősen korlátozták a Hetmanátus autonómiáját. 1659. évi Perejaszlavi cikkelyek értelmében a Zaporozsjei Had köteles volt feltétel nélkül az orosz uralkodót szolgálni, a kozák ezredeknek állandó harckészültségben kellett lenniük, a cár engedélye nélkül nem vonulhattak hadba, és nem állhattak zsoldosnak idegen államok szolgálatába. Ezen megszorítások eredményeképpen az ukrainai kozák sereg a cári nagyhatalmi politika engedelmes eszközévé kellett, hogy váljon.

A hetmannak minden esetben tanúbizonyságot kellett tennie a Romanovok iránti megingathatatlan hűségéről, és az árulókat halálbüntetéssel kellett sújtania. Feltehetőleg ezen büntetés várt volna a hitszegő kozák vezetőkre is Moszkva értelmezésében. A továbbiakban a hetmannak nem állt jogában külföldi követeket fogadnia, és küldötteket indítani a szomszédos államokba. Kizárólag a Zaporozsjei Hadat érintő külügyi kérdésekben delegálhatott küldöttséget Moszkvába és tárgyalhattak velük a cár jelenlétében. Mindössze két év telt el tehát Bogdan Hmelnyickij halála óta, és a hetmani diplomácia hatásköre gyakorlatilag a nullára redukálódott.

A Perejaszlavi cikkelyekben elrendelték továbbá, hogy Kijeven kívül öt további ukrán városba – Perejaszlavba, Nyizsenbe, Csernyigovba, Braclavba és Umanba – is vajdákat telepítsenek „az ellenségtől való védelem” ürügyén. Ezen utóbbi megjegyzés azért lehet érdekes, mert a fenti polgári hivatalnokok hatásköre hivatalosan a katonai ügyekre nem terjedt ki, így Ukrajna védelme érdekében valójában sokat nem tudtak tenni. Oroszország számára ugyanakkor létfontosságúnak tekinthető a vajdák ukrainai jelenléte, hiszen rajtuk keresztül Moszkva hatékonyan ellenőrizni tudta a hetmani kormányzat tevékenységét és előkészítette a talajt a Zaporozsjei Had teljes alávetése számára.

A hagyományos kozák önkormányzat megsértésének tekinthető a dokumentum azon rendelkezése, hogy a cár engedélye nélkül nem lehet megfosztani a tisztségétől a hetmant, aki pedig csak a Hadsereg Rada jóváhagyásával nevezhet ki ezredeseket és más magas katonai méltóságokat. Az orosz kormányzat szemmel láthatólag nemcsak a Zaporozsjei Had felett, hanem azon belül is a kezébe akarta venni az irányítást. Ettől kezdve a hetmanválasztást Moszkvából akarták koordinálni, hogy soha többé ne ismétlődjön meg Vihovszkij árulásának esete.

A Jurij Hmelnyickijjel elfogadtatott Hetmani cikkelyek az orosz diplomácia jelentős sikerét hozták, hiszen az 1654-es szerződést úgy erősítették meg, hogy nem kényszerültek alkudozásra. Moszkva tehát újra visszaállította a presztízsét Ukrajnában. A Perejaszlavi cikkelyek alapján ugyanakkor a Hetmanátus minden kétséget kizáróan Moszkva alávetettje lett. A továbbiakban a hetmani kormányzatnak nehéz lett volna olyan illúziókat táplálni, hogy a Zaporozsjei Hadat Oroszországhoz mindössze protektorátusi vagy vazallusi kapcsolat köti. A Második Perejaszlavi Radán született rendelkezésekből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Zaporozsjei Had milyen sokat veszített az erejéből, és a továbbiakban képtelennek bizonyult saját politikai céljainak realizálására. Jurij Hmelnyickij hetmanná választása éppen ezért fordulópontnak tekinthető az ukrán kozák autonómia történetének vizsgálatánál. A fiatal és tapasztalatlan Jurij Hmelnyickij hetmani székbe kerülése felszínre hozta a Hetmanátust gyengítő belső problémákat. A Hetmanátus területének „orosz pártiakra” és „lengyel pártiakra” való szakadása már Ivan Vihovszkij idején is testvérháborúhoz vezetett, amely helyzet 1659 után tovább fokozódott.

A „kis-oroszországi kérdés” rendezése után az orosz kormányzat hamarosan felbontotta a Lengyelországgal kötött fegyverszüneti egyezményt, és kiújult a harc a cári és a Vihovszkijt támogató lengyel csapatok között. Ettől kezdve Moszkvának a korábbiaknál is nagyobb szüksége lett a Zaporozsjei Had feltétlen támogatására. A Perejaszlavi cikkelyeket olvasva nem meglepő, hogy a Zaporozsjei Had vezetőségét egyáltalán nem töltötte el meglepedettséggel a Moszkvával történő újbóli kiegyezés. A kérvény tartalma a sztarsina határozott nemtetszését, sőt az Adománylevél hamisítására történő burkolt utalás egyenesen a felháborodásukat fejezi ki. A kozák vezetők, csalódva Alekszej Mihajlovics politikájában, komolyan elgondolkodtak Moszkva igazi céljain és az únió várható következményein. Nehéz és behatárolt jövő elé nézhetett Jurij Hmelnyickij, hiszen az orosz uralkodó kevés alternatívát hagyott az ukrán külpolitika mozgásterére számára.

Időközben egyre nagyobb lett a nyugtalanság a cári hivatalnokok visszaéléseit elszenvedő ukrán lakosság között, ugyanis az orosz hivatalnokok súlyosan bántalmazták az kozák had embereit és nem voltak hajlandók kifizetni a lajstromozott kozákoknak járó zsoldot. Moszkva kivizsgálta ugyan az Ukrajnából érkező panaszokat, de nehéz volt elsimítani a nézeteltéréseket, tekintettel arra, hogy a háború még mindig folyt. Ez idő alatt a hadi helyzet a Hetmanátus területén nem sokat változott. Jurij Hmelnyickij több alkalommal is katonai segítséget kért az állandósuló tatár és lengyel támadások ellen, amit a cár meg is ígért, de teljesíteni nem tudott – vagy nem is akart – a nyugati hadszíntéren bekövetkezett fordulat miatt.

1660 májusában az oliwai kolostorban aláírt békével lezárult a Svédország és a Rzeczpospolita között 1655-ben kirobbant háború, így a svéd nyomás alól felszabadulva, János Kázmér nagyszabású támadó hadjáratot indíthatott el Litvániában. A lengyel erők mélyen benyomultak a Litván nagyfejedelemség és Belorusszia területére. Jurij Hmelnyickij által ellenük küldött Hovanszkij seregét megverték, az orosz sereget pedig meghátrálásra kényszerítették. Ezek a sikerek felbátorították a lengyeleket arra, hogy a kozákok között elkezdjék aknamunkájukat az orosz–ukrán egyezmény ellen. Az Ukrajnába delegált lengyel követek megpróbálták a cár ellen tüzelni a kozák sztarsinát, azt állítva, hogy Moszkva segítsége a tatárok ellen szándékosan késik, Moszkvában ártatlan kozákokat kínoztak meg, és Jurij Hmelnyickij esküje a cár hűségére erőszak alatt született meg. János Kázmér küldöttjei azt is megígérték uralkodójuk nevében, hogy amennyiben a Zaporozsjei Had visszatér a Rzeczpospolita kötelékébe, semmiféle bántódásban nem lesz részük politikai ingadozásaik miatt, ellenkező esetben viszont tovább kell elszenvedniük a háború borzalmaival.

Úgy tűnt, hogy a lengyel kormányzat elérheti a célját: a lengyel követek gondolatmenete szerint Jurij Hmelnyickij meg tudta volna őrizni a tekintélyét, ha azt állítja, hogy a cárra tett esküjét nem önszántából, hanem kényszerből tette, és arra hivatkozva, hogy Alekszej Mihajlovics nem teljesítette a kötelességét, és nem tudta megvédeni Ukrajnát, jogosan térhet vissza a lengyel fennhatóság alá. 1660 szeptemberében az orosz sereget a lengyel csapatok megtámadták Volhíniában és szeptember 5-6-án egy véres ütközetben nagy kárt tettek a cári hadakban és a kozák segédc csapatokban. Újabb csapásként a tatár kontingensek elpusztítottak egy cári alakulatot, amely élelmiszerszerző körútra indult.

Ebben a válságos helyzetben az ellenség által körülzárt Jurij Hmelnyickij, követve elődje (Ivan Vihovszkij) példáját, átállt a lengyelekhez és felesküdt János Kázmér hűségére. Jurij Hmelnyickij valószínűleg nem tudta feldolgozni az őt ért hatásokat. Első lépésben rendkívül nagy árat kellett fizetnie azért, hogy pozícióját megtartsa a hetmani székben. A cári megerősítésért cserében alá kellett írnia a Zaporozsjei Hadra nézve szögyenteljes Perejaszlavi cikkelyeket, aminek eredményeképpen szinte mindent fel kellett

volna adniuk, amiért korábban éveken keresztül küzdöttek. Pedig a feltétel nélküli behódolás és a megalázkodás sohasem tartozott az ukrainai kozákság tulajdonságai közé. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tradicionális kozák önkormányzatot nehezen lehet beilleszteni az orosz abszolutista monarchia keretei közé. A Második Perejaszlavi Rada döntései félreérthetetlenül tudomására hozták a Zaporozsjei Had vezetőinek, hogy hamis illúziókat kergetnek, ha továbbra is ragaszkodnak az 1654. évi Márciusi cikkelyekben foglalt rendelkezésekhez, arról nem is beszélve, ha még azokon is túl akarnának menni. Ez a felismerés óhatatlanul választás elé állította őket: vagy feladva autonóm jogaikat, a cári önkényuralmi rendszer igájába hajtják a fejüket, vagy más lehetőséget keresnek. A megoldást pedig szinte tálcán kínálta a lengyel–litván kormányzat. János Kázmér a hadjaci unió felújítását kínálta hetmannak, amely egyezmény – összehasonlítva az ukrán önkormányzatot látványosan megnyirbáló Perejaszlavi cikkelyekkel – jóval kecsesetebbre ajánlatnak tűnt a büszkeségében és méltóságában megsértett hetman és lengyelpárti hívei számára. Ha az ő tettét összehasonlítjuk Ivan Vihovszkij átállásával a lengyel oldalra, megállapíthatjuk, hogy az előbbi kozák vezetőnek igazán nyomos indokai voltak arra, hogy megszegje a cárnak tett esküjét. És akkor, még nem is beszéltünk a Hetmanátus számára oly fontos orosz segítségnyújtás többszöri elmaradásáról sem, amely Bogdan Hmelnickij óta visszatérő probléma volt a hetmani kormányzat számára. Alekszej Mihajlovics ugyanis éveken keresztül mintegy ágyúötlételnek használta a kozákokat és a kritikus helyzetekben magukra hagyta őket – hangzott minden esetben a kozák sztarsina hivatalos álláspontja.

Ugyanakkor érthető a másik fél, az orosz kormányzat álláspontja is. Moszkva mellett érvelt, hogy addig is éppen elegendő türelmet tanúsított az orosz centralista törekvésekkel össze nem egyeztethető, demokratikus hagyományokon alapuló kozák önszerveződési formák felé. Ez a cári tolerancia érvényesült az erőskező és karizmatikus tulajdonságokkal rendelkező Bogdan Hmelnickij idején, valamint a kisebb formátumú, de a korábbi hadsereg–kancellári beosztásának köszönhetően rendkívül tapasztalt és rátermett Ivan Vihovszkij esetében is. Az 1654–1659 közötti időszakot éppen ezért Alekszej Mihajlovics feltehetően úgy élhette meg, hogy uralkodói méltóságán esett csorba. Az orosz kormányzat csak az alkalmas pillanatot várta, hogy megsemmisítse a szabadságukra büszke ukrainai kozákok jogait és privilégiumait, és eredeti szándékának megfelelően a Hetmanátust egyszerű alávetett tartományként kezelje. Erre a legalkalmasabbnak a mindenki által „zöldfülűnek” és irányíthatónak tartott Jurij Hmelnickij hetmanságának periódusa tűnt, amikor ugyancsak a hetmani címre pályázó magas katonai méltóságok hatalmi harca is gyengítette a hetmani kormányzat pozícióit.

2.4. „Kettős hatalom” vagy „interregnum”?

Az orosz kormányzat központosító törekvéseihez kiváló „táptalajt” nyújtott az ukrán területeket sújtó, a Zaporozsjei Had egységét és ütőképességét látványosan gyengítő, „Ruina”-ként nevezett polgárháborús időszak.

Ez idő alatt a lengyellítván vezetésnek komoly fejtörést okozott Jurij Hmelnickij, aki azt tervezte, hogy lemond a hetmani címről és Radát hív össze az utódlás kérdésének megoldására. A kozák vezető ezen lépése azonban nem felelt volna meg János Kázmér érdekeinek, aki továbbra is olyan hetmant szeretett volna Ukrajna élén látni, akinek a személyén keresztül hathatósan irányítani tudja a kozákokat. Hmelnickij erre a szerepre kiválóan megfelelt, ezért Varsó nem szerette volna őt „elveszíteni”.

1660. november 10-én – az immár Nyugat–Ukrajna központját képező – Csihirinben összeült a Sztarsina Rada, amely gyűlésen a lengyel követ bejelentette, hogy ebben a

társágban a cár rendelkezései érvénytelenek és a lengyel uralkodó Jurij Hmelnickijnek adományozta a hetmani címet. A jobb parti kozákok Hadsereg Radáján felújították a hadjaci egyezményben foglaltakat, a lengyel küldöttség tagjai pedig uralkodójuk nevében megerősítették a kozákoknak ezen szerződésben adott jogokat és privilégiumokat. Az orosz cárhoz hű maradt nyizseni és csernyigovi kozák ezredek ugyanakkor Jakim Szamkót választották meg helyettes hetmannak, aki ezt követően felvette a kapcsolatot Moszkvával. Az orosz uralkodó 1660 decemberében vette fel hivatalosan a kapcsolatot Jakim Szamkóval és örömmel nyugtázta, hogy a helyettes hetman a perejaszlavi székesegyházban a cári küldöttek előtt „örök alattvalóként” ünnepélyesen felesküdt a Romanovokra. A cár és Szamko kapcsolata azonban végig egyoldalú maradt, mert az orosz uralkodó egyáltalán nem sietett megerősíteni a helyettes hetmant a tisztségében illetve hetman-választásra feljogosító rendeletet kiadni. Ennek „köszönhetően” a bal parti Ukrajnában interregnumra emlékeztető időszak következett be, ami – figyelembe véve a Zaporozsjei Hadat amúgy is gyengítő, sztarsinán belüli hatalmi harcot – kedvezett Moszkva integrációs törekvéseinek.

Tovább erősítette az orosz vezetés pozícióit a hetmani kormányzattal kialakított viszonyában, hogy a Zaporozsjei Hadon belül Szamkóval szinte egyenrangú hatalommal és népszerűséggel bírt a nyizseni ezredes, Vaszilij Zolotarenko. Így tulajdonképpen olyan helyzet állt elő, amelyet a „kettős hatalom” formulával jellemezhetnénk. Mindketten külön követeket és leveleket küldtek Moszkvába, és arról próbálták meggyőzni a cárt, hogy teljes bizalmat élveznek a kozákok körében, és méltán esélyesek lehetnek a hetmani cím elnyerésére. Ezek a körülmények arra sarkallták az orosz kormányzatot, hogy lehetőség szerint minél tovább halassza a hetman-választást, amelynek engedélyezése mintegy politikai ütőkártyát képezett a cár kezében, amit minél később akart kijátszani.

Időközben a Dnyeper bal parti kozák ezredek egyre türelmetlenebbül követelték a cártól a hetman-választásra feljogosító rendelkezést, illetve annak engedélyezését, hogy – élve „sarkalatos ősi jogukkal” – maguk közül választhassanak vezetőt. 1661 áprilisában Szamko arról értesítette Alekszej Mihajlovicsot, hogy hamarosan hetman-választó gyűlés összehívását kezdeményezik, akár hivatalos uralkodói feljogosítás nélkül is. A májusban összeült általános gyűlésen, ahol az orosz kormányzat is képviseltette magát, a többség Szamko személye mellett döntött. A nyizseni kozákok azonban ezredesüket, Vaszilij Zolotarenkot kiáltották ki hetmannak, így a választási procedura érvénytelennek minősült, mert a két jelölt közül egyik sem tudta megszerezni a Zaporozsjei Had teljes támogatottságát. Közös nevezőre nem jutván, a bal parti kozákok a döntés jogát a cárnak ajánlották fel, addig is Szamko a helyettes hetmani tisztségben maradt. Hűen tükrözi a rivális hetman-jelöltek helyzetének ingatagságát, hogy a cárhoz intézett kérvényükben magukat az orosz uralkodó hű és örök alattvalóinak nevezik és Alekszej Mihajlovicsotól várták hatalmi pozíciójuk megerősítését, amiért bármilyen árat hajlandók lettek volna fizetni.

Alekszej Mihajlovics Szamkót akarta felhasználni közvetítőként, azt kérván a helyettes hetmantól, hogy követein keresztül értesítse Jurij Hmelnickijt, hogy az orosz uralkodó „apja érdemeire való tekintettel” kész visszafogadni a hetmanfit hatalmas uralkodói keze alá. Visszatérése esetén bűnei feledésbe merülnének, teljes amnesztiában részesülne, ráadásul Hadjacsot is megkapná örökbirtokként. A cár egyetlen feltétele az lett volna, hogy Hmelnickij – korábbi szándékának megfelelően – személyesen utazzon Moszkvába és újítsa fel a Romanovokra tett hűségesküjét. Moszkvában feltehetően úgy ítélték meg, hogy a „kettős hatalommal” illetve „interregnummal” sújtott Zaporozsjei Had kellőképpen meggyengült ahhoz, hogy az ukrán autonómiát szűkítő, orosz központosító tendenciákat nyomatókosabban érvényesíteni tudják. A kozák sztarsina jó befogadó közegnek

mutatkozott a cári centralista törekvések számára, már csak egy olyan hetmanra lett volna Moszkvának szüksége, akinek a neve jól cseng, ugyanakkor akaratgyenge és kezelhető személy hírében áll. Valószínűsíthető, hogy ezért mutatkozott Alekszej Mihajlovics olyan messzemenően toleránsnak az „eltévelyedett” hetmanfi iránt, akit szándékosan nem nevezett árulónak.

1661-ben az ukránok jobban megosztottak voltak, mint előtte valaha: nem csupán egy Varsó–párti jobb parti, és egy Moszkva–párti bal parti Ukrajna létezett, de mindkettőn belül elkülönültek orosz- és lengyel–hű területek, illetve csoportok. Sem Oroszországnak, sem a Rzeczpospolitának nem sikerült teljesen kiterjesztenie a hatalmát a hozzá tartozó területekre. 1662 elején öt jelölt versenyzett az egész Ukrajna feletti hetmani címért. Közülük négyen – Jakim Szamko, Vaszilij Zolotarenko, Petro Dorosenko, Pavlo Teterija – kozák ezredek voltak, korábban pedig Bogdan Hmelnickij bizalmi emberei. Az utóbbi két tisztt azért pályázott kevesebb eséllyel, mert nyíltan lengyel–pártinak számítottak. A legkomolyabb riválisoknak Szamko, Zolotarenko és a Zaporozsjei Szics kosevoj atamánja, Ivan Brjuhoveckij bizonyult.

Az orosz kormányzat úgy döntött, hogy új Radát hív össze a Hetmanátuson belül kialakult konfliktushelyzet rendezésére. Szamko azt akarta elérni, hogy a „cserny” is részt vegyen a gyűlésen, mert szerinte csak így lehet igazán az egész ukrán nép akaratára dönteni. Ez egy jól kiszámított politikai húzásnak bizonyult a tömegek megnyerésére, de veszélyekkel is járt a helyettes hetman számára, mert őt inkább a kozákság vagyosabb elemeivel azonosították. Még tartott a hetman-jelöltek egymással való rivalizálása, Jurij Hmelnickij nagyszabású támadást tervezett a bal parti ukrán területek ellen. Az egyesült jobb parti kozák, tatár és lengyel sereg kezdetben kisebb győzelmeket ért el, de a július 17-i döntő ütközetben Romonadovszkij, Szamko és Zolotarenko csapatai kerekedtek felül. 1662 nyarára az Ukrajnában dúló polgárháború a Dnyeper mindkét partján jelentősen kiszélesedett. Ez az időszak jelentette a „Ruina”-nak nevezett zavaros időszak negatív csúcspontját, amikor a hűség és a hatalom illékonyabbnak tűnt, mint valaha. Időközben Hmelnickij helyzete is egyre romlott, csak az alkalmas időpontot várta, hogy lemondhasson a tisztségéről, ami 1663 elején el is érkezett. János Kázmér hamarjában Pavlo Teteriját ismerte el utódjául, míg a bal parton továbbra is Jakim Szamko tekintette magát törvényes hetmannak. Az ukrainai kozákság harmadik központjában, a Zaporozsjei Szicsben pedig Ivan Brjuhoveckijt ismerték el a legfőbb vezetőnek.

Moszkva a követei által végig figyelemmel kísérte az ukrainai eseményeket és minden frakciót lelkesen dicsért a hűségéért, egyben sürgette őket a lengyelekkel és a tatárokkal szembeni ellenállásra. Ugyanakkor továbbra sem játszotta ki a legfőbb politikai ütőkártyáját, egyelőre egyik hetmanjelölt személye mellett sem döntött és halogatta a hetman-választást.

2.5. Ivan Brjuhoveckij

Szamko kezdeményezésére június 18-án Nyizsenben összeült a hetman-választó gyűlés. Ez az esemény „Fekete Rada” néven vonult be az ukrán történelembe, tekintettel a Hetmanátus lakosságának valamennyi rétegét képviselő, több tízezres tömeg részvételére. Az orosz követekkel folytatott előzetes tárgyalásai során Szamko – esetleges megválasztása esetén – messzemenő alkalmazkodási szándékáról tett tanúbizonyságot a cári kormányzat felé. A cári küldötnök kifejtette azon véleményét, hogy az orosz–ukrán kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében feltétlenül szükség lenne az ezredek hatáskörének csökkentésére és a hetman hatalmának fokozására azáltal, hogy Moszkvától egy teljhatalmú megbízottat küldenének a hetmani rezidenciába, akinek a hetman

jelenlétében jogában állna bíraskodni a bűnösnek tartott kozák vezetők felett és szükség esetén akár halálos ítéletet is hozni. Szamko jövőbeni tervei elnyerték a cári vezetés tetszését, de a Zaporozsjei Hadon belüli csekély támogatottsága miatt továbbra sem tartották őt alkalmasnak a hetmani cím elnyerésére. A helyettes hetmannak Zolotarenkoval folytatott hosszú rivalizálása, illetve a hetmani rang elnyerésére fordított konkurenciaharc felőrölte az energiájukat és mintegy megnyitotta az utat a harmadik jelölt sikere számára.

Ivan Brjuhoveckij számára az jelentette a legnagyobb akadályt célja elérésében, hogy nem számított „született kozáknak”. Politikai karrierje Bogdan Hmelnickij hetmansága idején vette kezdetét, akinek sikerült a bizalmába férkőzni, de a Zaporozsjei Hadban nem teljesített katonai szolgálatot. Amikor 1659-ben Jurij Hmelnickij másodszor is megpályázta a hetmanságot, Ivan Brjuhoveckijt küldte Zaporozsjebe a szicskozákok támogatásának megnyerésére. A hetmanfi megbízottja sikeresen teljesítette a feladatát, de nem tért vissza Csihirinbe, hanem a Szicsben maradt, ahol hamarosan nagy népszerűsége tett szert. 1662-ben Brjuhoveckij a zaporozsjei kozákok élén a cári sereg főparancsnoka, Romodanovszkij segítségére sietett az „áruló” Jurij Hmelnickij ellen, és sikerült megnyernie a befolyásos orosz herceg támogatását. Szicsbeli tartózkodásának Brjuhoveckij elsősorban azt köszönhette, hogy a zaporozsjei kozákok befogadták maguk közé, és ettől kezdve vérbeli kozáknak számított. Nem tudta ugyanakkor elnyerni a Zaporozsjei Had tisztikarának rokonszenvét, akik szemében a Szicsből jött Brjuhoveckij mindvégig idegen maradt.

A sztarsina többsége számára még mindig a lengyel „nemesi köztársaság” számított az ideális államformának, a privilegizált szlachta jogállásába kerülés jóval kecsgetőbbnek tűnt az orosz nemesi cím elnyerésénél. 1663-ra mind az orosz- mind a lengyel-párti csoportok határozottan körvonalazódni kezdtek, ami álláspontjukban közös volt, az a származás „tisztaságának” mindennél magasabbra értékelése. A kozák genealógia meghatározó jelentőséggel bírt a körükben, ezért Brjuhoveckij egyáltalán nem számíthatott a kozák tisztikar támogatására. Élvezte ugyanakkor a Zaporozsjei Szics rokonszenvét, amely komoly tömeget képviselt a Hetmanátus serege mellett. Ezért a kibővített létszámú „Fekete Rada” összehívása, amelyben a szicskozák is részt vettek, egyértelműen kedvezett Brjuhoveckij számára, ezért nem is lehetett nehéz megjósolni a hetman-választás eredményének kimenetelét. A Zaporozsjei Had ezredeinek és tisztikarának támogatása megoszlott Szamko és Zolotarenko mellett, míg Brjuhoveckij mögött álltak a zaporozsjei kozákok, az alsóbb néprétegek és a Metód érsek által képviselt ortodox egyház. Nem utolsósorban az utóbbi jelölt élvezhette az orosz kormányzat bátorítását is, ami végeredményben sokat nyomott a latban.

Hogy végleg megszabaduljon legfőbb riválisától, Brjuhoveckij egy levelében azt írta Moszkvába, hogy Jurij Hmelnickij „visszavonulása” óta Szamko őrzi magánál a hadjaci egyezmény eredeti példányát azzal a céllal, hogy megválasztása esetén az orosz kormányzatot kötelezze ezen szerződés feltételeinek Moszkva részéről történő szavatolására, ellenkező esetben a Hetmanátus elszakadásával fenyegetne. Ismételten megvádolta továbbá a kozák sztarsinát Szamkóval és Zolotarenkóval az élen abban, hogy a cár elleni merényletre készülődnek. A hetman kitartó vádaskodásának meglelt az eredménye: 1663. szeptember 18-án az állítólagos összeesküvés vezetőit – Szamkót, Zolotarenkót, három ezredest és három további tisztet – Moszkva jóváhagyásával kivégezték, és tíz további bűnöst száműztek Szibériába.

Miután leszámolt legfőbb ellenfeleivel és elkobozta javaikat, Brjuhoveckij „tisztogatást” hajtott végre a Zaporozsjei Had tisztikarán belül is. A legtöbb ezredest leváltotta, helyükre a Zaporozsjeiből magával hozott bizalmi embereit nevezte ki és melléjük száz zaporozsjei

kozákat rendelt. Ezen rendelkezései több szempontból is megtörték a kozák tradíciókat: egyrészt a hivatalnokok kinevezésének kizárólagos alkalmazása ellentmondott a kozák önszerveződés alapelveinek, a demokratikus úton történő szabad választásnak; másrészt a szicskozák bevonásával nagymértékben „felhígította” a Zaporozsjei Had vezetőségét. Ezekkel az átszervezésekkel végül elérte a célját, hiszen immár maga mellett tudhatta a sztarsina támogatását is. A cári kormányzat annak reményében, hogy visszaállítsa a tekintélyét Kis-Oroszországban, 1663 augusztusában követet indított a hetmani rezidenciába, aki azt a megbízást kapta Alekszej Mihajlovicstól, hogy tárgyalásokat folytasson a kozák vezetőkkel a perejaszlavi egyezmény mindkét részről történő megerősítéséről illetve annak – az ukrán autonómiát tovább szűkítő – ismételt kibővítéséről.

A megállapodás eredményét jelző, öt pontból álló Baturini cikkelyek az 1659-es Jurij Hmelnjickij-féle hetmani cikkelyek szerves kiegészítését képezték. Az egyezmény első pontja pontosan meghatározza a Hetmanátus területén állomásozó orosz hivatalnokok és katonák számára a hetmani kormányzat által fizetendő természetbeni ellátás mértékét. Moszkva azzal indokolta ezt a rendelkezését, hogy a Kis-Oroszország területére kirendelt cári csapatok és vajdák elsődleges feladatát a Zaporozsjei Had védelme képezi, így fenntartásuk költségei a hetmant kell, hogy terheljék. Felszólította továbbá Moszkva a Zaporozsjei Had vezetőségét a Hetmanátus területén élő kozákok, városlakók és vidéki lakosság létszámának összeírására és vagyoni helyzetük pontos meghatározására. Alekszej Mihajlovics egyelőre megelégedett azzal az újítással, hogy az ukrainai feszült helyzet rendezését az 1663-ban alapított Kisoroszországi Hivatalon keresztül Moszkvából koordinálták. Ezen prikáz feladatköréhez tartozott a cári és a hetmani kormányzat közötti levélváltás lebonyolítása és a Hetmanátus területére telepített orosz vajdák és katonaság irányítása. Mindenesetre ez az intézmény meghatározó mérföldkövet jelentett az ukrán önkormányzat mihamarábbi felszámolását célzó cári központosító politika folyamatában.

Miután 1663-ra a Zaporozsjei Had szemmel láthatólag két pártra szakadt, ettől kezdve mind a „Dnyeperen inneni”, mind a „Dnyeperen túli” hetmanok elsődleges célja Ukrajna, illetve a kozákság egységének helyreállítása lett. 1664-ben Teterija a jobb parti, Brjuhoveckij pedig a bal parti Ukrajna vezetői lettek, de mindkettőjük hatalma ingatag talajon nyugodott. 1665 elején Brjuhoveckij – kihasználva Teterija egyre gyengülő pozícióját – felszólította a jobb parti városokat, hogy csatlakozzanak hozzá, rázzák le a lengyel igát, térjenek vissza az ortodox egyház oltalmába, és harcoljanak az ukránok közös ellensége, a tatárok ellen. Ezt követően a hetman 1665 áprilisában Cserkasszinál átkelt a Dnyeperen, de csak Korszuny városát tudta bevenni, mivel Csihirin és más nyugat-ukrán városok, bár elleneztek Teterija politikáját, nem akartak egyesülni a bal parti területekkel. Annyi sikert azonban mégis elért Brjuhoveckij, hogy Teterija, megelégedve az őt ért belső és külső támadásokat, lemondott a hetmani címről és sietve elhagyta Csihirint.

Ivan Brjuhoveckij 1665-ben egyre sürgette a cárt, hogy küldjön neki katonai segédcsapatokat, de a remélt orosz segítség helyett csak kisebb osztagok érkeztek a hetman táborába. Csalódásán felülkerekedve, a kozák vezető azt a tanulságot vonta le, hogy a Romanovok iránti hűségének további bizonygatására lesz szükség pozíciója megerősítése érdekében. Brjuhoveckij számára mindennél fontosabbnak számított Alekszej Mihajlovics jóindulatának elnyerése, mert a Zaporozsjei Had csaknem teljes tisztikarának lecserélése ellenére sem szilárdította meg helyzetét a hetmani székhelyben. A kozákság többségének szemében ő továbbra is „törvénytelen” hetmannak számított, aki a pozíciója megszerzésével ősi tradíciókat sértett meg, hiszen nem tekintették „született” kozáknak. Hetmani ténykedésének jellemző módszereivel – az ezredek önkényes kinevezése és

leváltása, hatalmának az orosz kormányzat segítségével tervezett növelése – pedig tovább folytatta a kozák hagyományok sárba tiprását.

1665 nyarán a hetman érkezettnek látta az időt, hogy delegációt indítson Moszkvába, és rendezze a cári és hetmani kormányzat közötti politikai viszonyt. Alekszej Mihajlovics színe előtti személyes megjelenésével Brjuhoveckij a kozák jogokat és privilégiumokat jelképesen a cár „lába elé helyezte”, amely gesztus messzemenőn meghatározta a későbbi tárgyalások jellegét. Moszkvában Brjuhoveckij kifejezte azon szándékát, hogy a cárhoz fűződő kapcsolatának szorosabbra fűzését egy magas rangú orosz hercegnővel kötendő házasságával is kész megpecsételni. Miután a cár tisztségében megerősítette Brjuhoveckijt, és ígéretet tett a házassági és a birtokadományozási kérésének teljesítésére, megkezdődtek a tárgyalások az 1654-es perejaszlavi egyezmény felújításáról, illetve újrászövegezéséről. Az így megfogalmazott 10 pontos Moszkvai cikkelyek bevezetésében a hetman a sztarsina nevében is kifejezi azon szilárd elhatározását, hogy a Zaporozsjei Had feltétlenül kész a jövőben „rendíthetetlenül és töretlenül” alattvalóként a cárt szolgálni és az ukrán lakosságtól beszedett pénzben fizetett és természetbeni adókat utolsó fillérig az orosz kincstárba beszolgáltatni.

Ezután következik az egyezményben a Zaporozsjei Had „ősi” előjogainak az orosz kormányzat részéről történő megerősítése és szavatolása, amely privilégiumnak továbbra is a szabad hetman-választás képezte az alapkövét. A kozákok ezen jogát meglehetősen korlátozta viszont a 3. cikkely rendelkezése, miszerint a választási procedúra csak az orosz uralkodó előzetes jóváhagyásával mehet végbe, és az új hetmannak személyesen kell Moszkvába mennie a cár megerősítését kérni. Az 5. cikkely a Hetmanátus területére telepítendő orosz vajdák és katonák kérdésének – már régóta feszültséget keltő – ügyét tartalmazza. 1665-ben valamennyi nagyobb ukrán városba telepítettek „cári embereket”, akiknek az itteni jelenlétén az sem enyhített, hogy kompetenciájuk a kozák közigazgatásra továbbra sem terjedt ki.

A fenti rendelkezések alapján megállapíthatjuk, hogy a Zaporozsjei Had számára „bezárult a kör”: a Hetmanátus egész területét elárasztó vajdák tevékenységének „köszönhetően” az orosz kormányzat mindenhol éreztetni tudta a hatalmát, és gyakorlatilag egyre inkább blokkolhatta a korábban széleskörű önkormányzaton alapuló ukrán autonómia zavartalan működését. Valójában a Zaporozsjei Had két pártra szakadásának és Brjuhoveckij ingatag hetmani székének következtében került Moszkva abba a helyzetbe, hogy a gyakorlatban is érvényt tudott szerezni a perejaszlavi egyezményben foglaltaknak, hogy biztosítsa, illetve elfogadtassa hatalmi pozícióját a Hetmanátusban. Itt azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy az 1654-es állapothoz képest 1665-re Moszkva már csak Ukrajna keleti területeit birtokolta, ami az orosz expanzív törekvések megtorpanását jelezte.

A Moszkvai cikkelyek a korábbinál jóval pontosabban és egyértelműbben meghatározták Oroszország és a Hetmanátus közötti viszony jellegét. A továbbiakban egyáltalán nem lehetett kétséges, hogy Alekszej Mihajlovics ugyanúgy kívánja kezelni Kis-Oroszországot, mint más alávetett birtokát. A kozákok jogai ugyan ismételten megerősítést nyertek, de az ukrán autonómia szemmel láthatólag romokban hevert. Brjuhoveckij, mérlegelve saját ingatag pozícióját, feltétel nélkül elfogadott minden cári kezdeményezést, sőt ő maga ment elébe azoknak. Az orosz kormányzattal kötött megegyezés egyértelműen negatív visszhangot keltett a Hetmanátusban, amely esemény sokakban azt az érzést keltette, hogy a kozák vezető végérvényesen „megadta magát a cárnak”. Ukrán részről a legnagyobb felzúdulást a Hetmanátusba rendelt vajdák és velük együtt az orosz katonák létszámának növekedése váltotta ki. A városokban a cári vajdák, az

ezred-közigazgatás és a városi magisztrátusok egymás melletti működése következtében immár „hármass hatalom” jött létre, amelyek érdekeit egyre kevésbé lehetett összeegyeztetni.

A „cári emberek” egyre gyakoribbá váló visszaélései és a Kis-Oroszországba rendelt orosz csapatok garázdálkodásai ellenére az ukrán lakosság számára még mindig elviselhetőbbnek tűnt a vajdák uralma, mint a hetman egyre nyíltabban önhatalmúvá váló magatartása. A kozák vezető már nemcsak a Hadsereg Radának a hatalom gyakorlásában való részvételét mellőzte, hanem függetlenítette magát a Sztarsina Rada befolyásától is. Hasonló irányt vett a hetmannak a Zaporozsjei Sziccsel való kapcsolat jellegének alakulása is. Brjuhoveckij tisztában volt azzal, hogy a megválasztását elsősorban a szicskozákok támogatásának köszönhette, ezért mindvégig arra törekedett, hogy a köztük kialakult baráti viszonyt fenntartsa. Ez idő alatt minden lehetséges eszközt felhasznált annak érdekében, hogy a Zaporozsjei Szicsből a személye ellen irányuló esetleges veszélyt elhárítsa. Már csak egy szikra hiányzott ahhoz, hogy egész Ukrajnát felkelések sorozata árasssa el. Ilyen eseménynek bizonyult az andruszovói békeszerződés megkötése és nyilvánosságra hozatala.

A lengyel és az orosz kormányzat között 1662 óta zajlottak a béketárgyalások, de ezek évekig eredmény nélkül folytak, mert mindkét fél teljesíthetetlen követeléseket támasztott riválisa felé. 1666-ra azonban a szembenálló hatalmak kényszerhelyzetbe kerültek: az elhúzódó háború eredményeképpen a végletekig kimerítették gazdasági erőforrásaikat és embertartalékaikat. A 13 évig tartó, kiegyenlítetté váló küzdelem tudatosította mind Moszkva, mind Varsó számára, hogy egyikük sem tudja megszerezni az egész Ukrajna feletti kizárólagos birtokjogot. Sokat lendített az orosz és lengyel uralkodó egymás felé közeledésén Dorosenko mozgalma is, akinek a tatár-, illetve török orientációja mindkét állam érdekeit egyaránt veszélyeztette. A béketárgyalásokat 1666 februárjában Andruszovóban újították fel, de a két fél közötti megegyezés még váratott magára. 1666 végén az a hír terjedt el, hogy 1667 tavaszán a török szultán nagyszabású támadást tervez Lengyelország ellen, így Varsó jobban kívánta a békét, mint valaha, és úgy tűnt, hogy Moszkva is hajlandó többet engedni. Az Andruszovóban tárgyaló orosz és lengyel küldöttség így is csak a 31. találkozásuk alkalmával tudott közös nevezőre jutni. A megállapodás szilárdságát ugyanakkor eleve megkérdőjelezte az a tény, hogy 1667. január 13-án valójában nem is békeszerződést, hanem tizenhárom és fél évre szóló fegyverszünetet kötöttek a tárgyaló felek.

A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült Lengyelországhoz. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva át kellett adni a lengyel kormányzatnak. A Zaporozsjei Szics katonai ereje felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozákok továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen nagyhatalom fennhatóságát sem. Mindkét kormányzat kötelezte magát, hogy a köztük létrejött megállapodásról hivatalosan értesítik a krími kánt és a török szultánt is.

Az andruszovói egyezmény fordulópontot jelentett a 17. századi Kelet-Európa hatalmi viszonyaiban. Korábban Lengyelország, Svédország és Törökország voltak azok az erők, amelyek a térség történéseit irányították, ezt követően pedig senki sem hagyhatta figyelmen kívül a cári Oroszország expanzív törekvéseit, azét az államét, amely 1667-re megalapozta nagyhatalmi pozícióját.

Félő volt ugyanakkor, hogy a megegyezés nem lesz hosszantartó békés periódus kezdete a két állam között, és Ukrajna sem fogja ellenkezés nélkül elfogadni a rá vonatkozó

részeket. Lengyelország egyelőre nem mutatott komoly hajlandóságot arra, hogy az ideiglenes békét egy hosszú távú megegyezésre cserélje, amíg esélyt látott a katonai helyzet Varsó javára fordítására, amire azonban pillanatnyilag nem sok esélye lehetett. A várható nagyszabású támadás mind Moszkvát, mind a lengyel kormányzatot aggasztotta. A szultán felszólította Varsót, hogy amennyiben nem akarnak háborút, bontsák fel az Oroszországgal kötött megállapodást, valamint mondjanak le a jobb parti Ukrajnáról. A hetmani kormányzat tekintélyének orosz részről történő semmibevételét jelzi az a momentum, hogy Andruszovóba nem hívták meg a Zaporozsjei Had képviselőit és Brjuhoveckijj csak február végén közölték, mint kész tény, a békeszerződés megkötését és annak tartalmát. Alekszej Mihajlovicsnak a lengyel vezetéssel történő kiegyezésének, és Ukrajna végleges felosztásának híre sokkolta a kozák sztarsinát, a cárt a perejaszlavi egyezmény elárulásával vádolták meg. Ezentúl a Zaporozsjei Had nem táplálhatott holmi illúziókat arról, hogy az orosz államon belül különleges és megkülönböztetett helyet foglalnának el.

1668 januárjában Alekszej Mihajlovics magához hívatta a lengyel követeket, hogy megvitassák az andruszovói béke hosszú távú szerződéssé alakításának kérdéseit. A cár azzal érvelt, hogy a két állam úniója közös célja kell, hogy legyen mindkét államnak, mivel így távol tudnák tartani a közös ellenségeiket és egy uralkodó alatt egyesíthetnék a szlávokat. Moszkva leszögezte, hogy nem kíván lengyel területeket szerezni és a lengyel trónra is csak akkor tart igényt, ha nincs kilátásban egy Jagelló utód. Az orosz vezetés azt is kihangsúlyozta, hogy a vallási különbségek nem okoztatnak gondot, mert valamilyen kompromisszumos megoldást biztosan találni fognak. A lengyel követek válaszukban igen udvariasnak, viszont egyértelműen elutasítónak mutatkoztak, így a cár konkrét válasz nélkül maradt. Az orosz–lengyel únió tervét Alekszej Mihajlovics még évekig hajszolta, de sikertelenül. Amennyiben az andruszovói szerződés további tárgyalások kiindulópontja lett volna az orosz–lengyel egységről, lehetséges, hogy a jobb parti Ukrajna már száz évvel II. Katalin uralkodása előtt orosz kézbe kerül. Így Andruszovo csupán előrevetítette egész Ukrajna bekebelezését az Orosz Birodalomba, meghatározva ezzel a következő ukrán generációk millióinak sorsát.

3. A kettéosztott Ukrajna (1667-1687)

1665 októberében a Csihirinbe összehívott jobb parti ezredek Petro Dorosenkót választották meg hetmannak, akinek számos elődjéhez hasonlóan Bogdan Hmelnickij alatt kezdődött a politikai karrierje. Hatalomra jutása után nem titkolt célja Ukrajna teljes függetlenségének kivívása lett a nyugat–ukrán területek vezetésével. Ukrajna felszabadítására kétlépcsős tervet dolgozott ki: először a jobb parti területeket akarta függetleníteni a lengyel fennhatóság alól saját fősege alatt, majd a Dnyeper bal partján megszüntetni az orosz befolyást. Mindehhez a tatárok, majd a törökök támogatását akarta megszerezni, tervét azonban a későbbiekben meghiúsította az orosz és lengyel kormányzat között 1667-ben létrejött andruszovói békeszerződés, amely hivatalosan is realizálta Ukrajna kettéosztottságát.

1666-ban fegyveres lázadást robbantottak ki a perejaszlavi ezred kozákjai: miután megölték a hetman feltétlen hívének tartott előljárójukat, Jermolenko ezredest, és megkíséreltek leszámolni a város élére kinevezett cári vajdával is, akinek sikerült a támadást visszavernie. A felkelő kozákok, akikhez a városlakók is csatlakoztak, Dorosenkót ismerték el törvényes hetmanjuknak. Perejaszlav példájára több bal parti

városban is sor került kisebb összetűzésekre a helyi lakosok és a moszkvai hivatalnokok között, de ezeket a megmozdulásokat viszonylag sikerült könnyen elfojtani.

A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik hatalom mellett: mind a lengyel, mind az orosz, mind pedig Dorosenko török-orientációjának akadtak nagy számban hívei. Így került a Zaporozsjei Had három nagyhatalom akciórádiusába. Alekszej Mihajlovicsban, látva a bal parti hetman tehetetlenségét, felmerült annak lehetősége, hogy Dorosenko növekvő népszerűségére alapozva, a jobb parti kozák vezető támogatását megnyerve, egyesítse Ukrajnát a saját fősége alatt. Feltehetően a cár által kezdeményezett tárgyalások Dorosenkóval mégsem vezettek eredményre. Mindenesetre már magának a kapcsolatfelvételnek a ténye tovább bonyolította az amúgy is átláthatatlanná vált helyzetet. Ahogy Brjuhoveckij ereje csökkent, Dorosenko helyzete egyre erősödött. A jobb parti hetman készen állt arra, hogy a törökökkel és a tatárokkal együttműködve elszakítsa Ukrajnát Oroszországtól, továbbá biztosítsa különállását Varsótól is. 1666-ban Radát hívott össze Csihirinbe, ahol meghirdette legfőbb politikai célkitűzését, a lengyel fennhatóság lerázását. Ez a törekvése együtt járt volna egy tatár szövetséggel, továbbá azzal, hogy bár ideiglenesen, de elismerjék a szultán fennhatóságát Nyugat–Ukrajna felett. Ezt követte volna egy támadás a bal parti területek ellen, majd a két országrész egyesítése. A terv nem tűnt kivitelezhetetlennek, de Dorosenko nem számolt azokkal a mély ellentétekkel, amelyek megnehezítették egy egységes és önálló ukrán állam megteremtését; továbbá az ellene dolgozó diplomáciával. Ukrajna jobban megosztott lett, mint valaha és a Dnyeper egyik partján sem volt kilátás a közeli békességre. 1666-ban tetőzött a bal partiak elégedetlensége Brjuhoveckij nyílt oroszbarát politikája ellen, a jobb parti Ukrajna pedig a legjobb úton haladt ahhoz, hogy török vazallus állammá váljon.

Az andruszovói béke után Dorosenko mindkét fél ellenségévé vált, aki 1667 őszén elfoglalta Csihirint és Bila Cerkvá-t is veszélyeztette. A jobb parti hetman arra törekedett, hogy szembeállítsa az oroszokat és a lengyeleket, ezért számára az andruszovói egyezmény komoly kudarcnak bizonyult. Úgy tűnt, hogy Moszkva és Varsó érdekei 1667-ben annyira megegyeztek, hogy Dorosenko sem volt képes megbontani az egyezségüket, még török-tatár szövetséggel sem. Egy ideig úgy tűnt, hogy a lengyel–litván vezetés talán békülésre bírhatja Dorosenkót, ugyanis a hetman Bila Cerkva elleni támadását az egyesített orosz–lengyel csapatok megghiúsították 1667 júniusában. Ez év őszén Sobieski János sorozatos támadása a tatárokat megegyezésre kényszerítette: a béke megtartása fejében a lengyel uralkodó hadisarc fizetésére kötelezte magát a kánnal szemben. Ezen események hatására Dorosenko visszatért a lengyel király hűségére, Sobieski pedig ígéretet tett arra, hogy minden katonai erejét kivonja azokról a településekről, ahol kozákok élnek. Ez a megállapodás mégis rövid életűnek bizonyult: 1668 elején IV. Mohamed a jobb parti Ukrajnát török protektorátus alatt álló államnak ismertette el. Ezt az 1654-es perejaszlavi szerződés elárulásának tekintették orosz részről.

A Kelet–Ukrajnában növekvő orosz-ellenes hangulatot kihasználva, 1668 nyarán Dorosenko átkelt a Dnyeperen, félreállította a hatalomból Brjuhoveckijt és egyesítette Ukrajnát. Az egész Ukrajnára kiterjedő hetmansága mégsem bizonyult hosszú életűnek, mert 1669 márciusában a jobb parti területek ellen indított lengyel támadás miatt kénytelen volt kivonulni a bal parti Ukrajnából, ahol a hatalmat – ideiglenesen – Demjan Mnohohresnijre (1668–1672) bízta. Visszatérésre azonban már nem nyílt lehetősége, mert a cári kormányzat támogatását élvezve, hetmanná választották Mnohohresnijt. Így a két Ukrajna történeti fejlődése ismét külön úton haladt tovább. Dorosenkónak le kellett mondania ugyan a bal parti ukrán területekről, de eredeti tervét nem adta fel. 1669-ben a török szultán védnöksége alá helyezte a jobb parti Ukrajnát, majd a török sereggel közösen

támadtak Lengyelország ellen. A lengyel kormányzatot 1672-ben a bucsacsi béke megkötésére kényszerítették, amelyben a jobb parti Ukrajnát három részre osztották. A lengyel–litván állam kötelékében mindössze Halics és Volhínia maradt, míg a maradék területeken – Podólia, Braclav, Kijevtől délre eső térség – Dorosenko és a török szultán osztoztak meg.

Időközben az orosz fennhatóság alatt álló Ukrajnában is lényeges változások következtek be. A kozák vezetők egy csoportja 1672-ben Mnohohresnijt megbuktatta és Ivan Szamojlovicsot (1672–87) állította a helyére. Az új bal parti hetman is legfőbb feladatának Ukrajna egységének helyreállítását tekintette – saját vezetése alatt –, ezért összeütközésbe került a török orientációt képviselő Dorosenkóval. Orosz csapatok által támogatva, Szamojlovics a kozákjaival átlépte a Dnyeper folyót és elkezdte a jobb parti Ukrajna felszabadítását. Sikeréhez az is jelentősen hozzájárult, hogy a tatár és török fennhatóság alatt

szenvedő jobb parti ukrán lakosság örömmel fogadta a bal parti hetmant. Így az az érdekes helyzet állt elő, hogy a jobb parti kozák vezetők lemondatták 1674-ben Dorosenkót és Perejaszlavban Ivan Szamojlovicsot választották meg hetmanjuknak, aki a „Dnyeper mindkét oldalának hetmanja” lett, vagyis újra egyesültek az ukrán területek. (1676-ig). Szamojlovics sikere mégsem tartott sokáig, mert a török szultán Dorosenko segítségére sietett. A krími tatár és török csapatokra támaszkodva, Dorosenko a Dnyeper túlsajára üzte Szamojlovicsot. Hatalmát mégsem tudta megtartani, mert népfelkelés bontakozott ki ellene és a kozák vezetők is ismét elpártoltak tőle. 1676-ban kénytelen volt kapitulálni, majd a szultán új hetmant nevezett ki a helyére, Jurij Hmelnyickij (1677–1681) személyében.

Ukrajna birtoklásának ügye kirobbantott egy orosz–török háborút, amelyet az 1681-es bahcsiszeráji békével zártak le. A két állam közötti határnak a Dnyeper vonalát húzták meg: a jobb parti – korábban lengyel fennhatóság alatt lévő – Ukrajna feletti birtokjogát Törökország erősítette meg, ugyanakkor elismerte a bal parti ukrán területek feletti orosz védnökséget. Az ukránai török befolyás mégis csak tiszavirág életű volt. Az Oszmán birodalom ellen létrejött Szent Liga csapatai meghátrálásra kényszerítették a török sereget, minek következtében a Dnyeper jobb partján kezdett visszaállni a lengyel uralom. Ezt a folyamatot segítette az orosz és lengyel kormányzat között 1686-ban létrejött „örök béke”, amelyben megerősítették az andruszovói békében foglaltakat. Az 1667-es rendelkezéshez képes annyi változás áll be, hogy Zaporozsje és Kijev kizárólag orosz érdekeltség lett.

4. Iván Mazepa "árulásának" a következményei

A bal parti Ukrajna hetmanja 1687-ben Ivan Mazepa lett, akinek a cári jóváhagyásért cserében el kellett fogadnia az ukrán autonómiát tovább korlátozó „Kolomaki cikkelyeket”, amelyben az orosz vezetés a hetmani kormányzat számára szigorúan előírta a cári külpolitika irányvonalának követését, aminek betartását ellenőrizendő elhelyeztek a hetmani rezidenciában (Baturinban) egy orosz lövészezredet.

Mazepa a legműveltebb és legnagyobb formátumú kozák vezetők közé tartozott, akinek a változatos politikai karrierje 1650-től János Kázmér udvarában kezdett felfelé ívelni. 1669-től Dorosenko szolgálatába állt, majd 1674-ben Ivan Szamojlovics bal parti hetman fogságába esett, aki megkímélte Mazepa életét, és felfogadta a gyermekei mellé házitánítóinak.

Mazepa helyzetét jelentősen megnehezítette, hogy a kelet–ukránok számára ő idegennek számított, ezért is tartotta fontosnak egy hozzá hű réteg kialakítását. Ezt oly módon érte el, hogy folytatta elődei politikáját: újabb földadományokkal megerősítette és a hetmani kormányzat szolgálatába állította a kozák sztrasinát. Az Északi háború kezdetéig Mazepa hetmansága több szempontból is sikeresnek tekinthető: mint I. Péter hű és megbízható „munkatársa”, sakkbán tudta tartani azokat a moszkvai köröket, amelyek veszélyeztethették Ukrajna autonómiáját, egyúttal saját súlya és tekintélye által semlegesítette az ukrainai belső ellenzéket is. Feltehetően a hetmanban már ekkor megérlelődött az elszakadás gondolata Oroszországtól, csak az alkalmas időpontra várt függetlenségi terveinek megvalósításához. Végül a svéd–orosz háború kirobbanása teremtett számára kedvező lehetőséget az orosz iga lerázására.

Oroszország és Ukrajna kapcsolattörténetének a mai napig az egyik leghevesebben vitatott kérdése egy 1708. október 26-i eseményhez fűződik. Ezen a napon a Romanovokat mindaddig feltétlenül szolgáló ukrán hetman, Ivan Mazepa csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz. A felbőszített cár számára Mazepa cselekedete az árulás tipikus esetének számított, ugyanakkor a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta, sőt hazája érdekében kötelessége volt így tennie. Már a kortársakat is megdöbbenetette az esemény, hogy huszonegy évnyi oroszparti kormányzás után Mazepa áttért az ellenséghez. Az okokat kutatva a cári kormányzat arra a következtetésre jutott, hogy a hetman soha nem volt őszinte a lojalitását illetően. Az ukrán vezető körök részéről pedig az a vélemény körvonalazódott, hogy egy olyan ukrán hazafi, mint Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez, és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiság számára. Alapjában véve tehát mindkét oldal színlelésként és orosz-ellenes terveinek elfedéseként értelmezte a hetman korábbi politikáját. Némileg ellentmondhat ennek a látszólag egyöntetű véleménynek az a tény, hogy Mazepa mint I. Péter megbízható és igyekvő „munkatársa”, 1708-ig sakkbán tudta tartani azokat a moszkvai uralkodó köröket, amelyek komolyabban sürgették az Ukrajna belső ügyeibe történő beavatkozást, egyúttal saját súlya által semlegesítette az 1654 óta létező orosz-ellenzéket. Jóllehet a hetman a saját hatalmi érdekeit is figyelembe vette, emellett mély szeretetet érzett a „drága öreg Ukrajna” iránt és a cárhoz is hűséges volt, ugyanis az utóbbi két tényezőt nem tekintette egymást kölcsönösen kizáró kötelezettségeknél. Valójában Mazepának éppen ezekkel az eltérő kötelezettségekkel kapcsolatos koordinációs képessége lehetett a titka a két évtizedig tartó politikai sikereinek és a cárral kialakított harmonikus kapcsolatának. Példaként a hetmannak az azovi hadjáratok és a jobb parti Ukrajna kérdésében tanúsított hozzáállását kell megvizsgálnunk. Ellentétben elődeivel, Mazepa teljes mértékben támogatta a cárt az oszmán törökök és a krími tatárok elleni háborúiban. Ennek eredményeként méltán érdemelte ki Péter jóakarátát. Ugyanakkor az ukránok hasznát húzták a hadjáratokból – bármennyire is költségesnek bizonyultak –, mert enyhítettek a tatár rabszolgavadász portyák állandó fenyegetésén.

Az 1667. évi andruszovói béke értelmében Lengyelországhoz került jobb parti ukrán területek megszerzése mindvégig a bal parti hetmanok dédelgetett álmának számított. Ezen cél eléréséhez 1701-ben érkezett el a kedvező alkalom, amikor a nyugat–ukrán lakosság fellázadt a lengyel uralom ellen. Majd miután 1704-ben a svéd-barát Leszczynski Szaniszló került a lengyel trónra, a cár felszólította Mazepát, hogy harmincezer kozákjával menjen a jobb parti Ukrajnába, és segítse vissza a trónra a Romanovokkal szövetségben álló II. Ágostot. Ezt a helyzetet a hetman arra használta fel, hogy a parancs teljesítése

mellett egyúttal egyesítse Ukrajnát mintegy a cár nevében. Vagyis ismét képesnek bizonyult összehangolni az érdekeit és a kötelezettségeit, és sikerült továbbra is I. Péter „leghűségesebb szolgájának” feltüntetni magát.

Mazepa a cárral kialakított kapcsolatát egy hűbéres uralkodó iránti hűségként értékelte, vagyis Ukrajna kötelezettségei az ő – és elődei – szemében mindig a Romanovok felé jelentek meg, nem pedig az orosz állammal szemben. Nem a két állam igényei és érdekei között kellett a hetmannak „manővereznie”, hanem az orosz uralkodó és az ukrán elit elvárásai között. Feltehetően az ukrán vezető tisztában volt azzal, hogy a szuverén állam kialakulása intézményi értelemben – megkülönböztetve a cár személyétől és birtokaitól – még nem lehetett reális alternatíva a szomszédos hatalmak szorításában. Függetlenül az 1708-as politikai irányváltástól, Mazepa, aki az orosz–ukrán ellenségeskedés szimbólumává vált, képesnek mutatkozott jobban kielégíteni mind a cár, mind a sztarsina igényeit, mint bármelyik elődje. Mindaddig hűen támogatta I. Péter külpolitikáját, amíg az nem veszélyeztette Ukrajna területi épségét. Az Északi Háború azonban messze esett az ukrán érdekektől. Annak ellenére, hogy a cári és a hetmani kormányzat között fennálló szerződések értelmében Ukrajna csak saját határainak fenyegetettsége esetén volt segítségnyújtásra kötelezhető, a kozákoknak ez esetben határaikon túlra kellett vonulniuk a Balti-tengerhez és a svédek ellen kellett harcolniuk, akikkel eredetileg ők nem álltak konfliktusban. Ezt megelőzően a kozákok kizárólag saját vezetőik irányítása alatt és önállóan harcoltak, a cári vezetés egyenrangúként kezelte őket az orosz csapatokkal. Az Északi Háborúban ellenben I. Péter a modern hadviseléshez szokott orosz és német katonatiszteket nevezett ki az ukrán ezredek élére, akik alsóbbrendű katonai egységként, „ágyútölteléként” kezelték a büszke kozákokat. Nagyszámú orosz haderő tartózkodott Ukrajna területén, akik hódítókként viselkedtek, erőszakoskodtak a helyi lakossággal. Nagy kárt okozott a háború az ukrán városoknak és kereskedőknek is, különösen a Danziggal (Gdansk), Königsberggel és Rigával folytatott kereskedelmi kapcsolatok szenvedtek kárt.

Ukrajna a gazdag gabonatermésével és hatalmas sertésállományával a cári hadsereg élelmiszerellátója lett, miközben az ukrán lakosságnak éheznie kellett. Ugyanakkor az orosz hadvezetés nem gondoskodott az ukrán segédcsoportok ellátásáról sem élelemmel, sem lőszerrel. A kozákoknak a katonai szolgálat mellett erődépítési munkálatokban is részt kellett venniük. Ami leginkább elbátortalanította és demoralizálta a kozákokat, az a híresztelés volt, hogy a cár fel akarja oszlatni a hagyományos kozák alakulatokat, és újra akarja azokat szervezni az európai hadsereg-modellnek megfelelően. A hetman és a sztarsina szemében a kozák tradíciók megsértése számított a legnagyobb bűnnek, amit bárki – beleértve az orosz uralkodó is – elkövethetett. Úgy tűnt, hogy Ukrajna 1654 óta féltve őrzött autonómiája forog veszélyben. Vagyis csak akkor, amikor Péter támadást intézett az ukrán tradicionális rend ellen, vonta le a hetman azt a következtetést, hogy a továbbiakban képtelen lesz összeegyeztetni az uralkodó, saját maga és Ukrajna érdekeit. Mazepa a kozák sereg főparancsnokaként és az autonóm Ukrajna vezetőjeként egyre több sérelmet volt kénytelen elszenvedni. Az első sokkoló hírt az a rendelkezés jelentette számára, amelyben a cár, kivonta a Zaporozsjei Hadat a hetman közvetlen irányítása alól, és Mensikov ideiglenes parancsnoksága alá helyezte. 1706 és 1707 folyamán I. Péter és az orosz tábornok több kijelentése is arra utalt, hogy Moszkva az ukrán önkormányzati jog megszüntetésére és a Hetmanátus orosz vajdák hatásköre alá történő rendelésére készül.

1707-ben a svéd csapatok elindították sikeres támadásukat északon. XII. Károly győzelmének lehetősége, valamint az a lehetőség, hogy a svédek lengyel szövetségesei diadalmasan térnek vissza Ukrajnába, ijesztő veszélynek tűnt a kozák vezetés számára.

Ebben a helyzetben a svéd uralkodóval kötendő szövetség alternatívája kézenfekvőnek tűnt a hetmani kormányzat tervei között. A XII. Károly által lengyel trónra ültetett Leszczyński Szaniszló már 1705-ben felvette a kapcsolatot Mazepával, de a hetman svéd oldalra csábítására tett kísérletei egyelőre kudarcot vallottak. Az orosz–ukrán viszony alakulásában az 1707-es év tekinthető a fordulat évének. I. Péter ugyanis felszólította a hetmant, hogy a jobb parti Ukrajnát adja át II. Ágostnak és egyben kezdeményezte Ukrajna autonómiájának eltörlését is. A kozák vezető számára az bizonyult az utolsó cseppnek a pohárban, amikor I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást. A hű ukrán vazallus éppen akkor kapta uralkodójától a segítség nyers visszautasítását, amikor a fenyegető svéd betörés a Hetmanátus létét fenyegette. Ez lett az a pont, amikor leküzdhetetlen ellentét alakult ki a cár és a hetman érdekei között. Mazepa számára I. Péter elutasítása azt jelentette, hogy az 1654-es perejaszlavi egyezmény – a cár iránti hűségének alapja – már nem tekinthető kölcsönösen előnyösnek, ezért rá és a Zaporozsjei Hadra nézve a továbbiakban nem kötelező.

Az 1708-ban, az Oroszország elleni hadjárat kezdetekor Svédország kedvező helyzetben tudhatta magát külpolitikai szempontból. Dánia, Szászország és Poroszország nem merték megtámadni a svédeket; Anglia és Hollandia XII. Károllyal szimpatizált, Törökország, pedig hajlandónak mutatkozott egy oroszellenes támadáshoz csatlakozni. 1708. február 11. és március 8. között titkos svéd–ukrán tárgyalásokra került sor, melynek lényegét a következőképpen lehetne összefoglalni: XII. Károly megkapta volna a csernyigovi vajdaság északi részét, Mazepa segítségnyújtási kötelezettséget vállalt a svédek Moszkva elleni hadjárata esetén, illetve magára vállalta a svéd sereg ellátását is. A szövetségesek hadterve a következőképpen alakult: nagy átfogó támadás északról, nyugatról és délről Moszkva ellen a svéd sereg által, amelyet délnyugatról Leszczyński és Mazepa támogatna a természeti kincsekben gazdag Ukrajna anyagi bázisára támaszkodva. E terv Mazepa érdekeivel is teljesen egybevágott: minél mélyebben hatolnak be ugyanis a svédek Oroszország belsejébe, annál könnyebb lehetett volna Ukrajna számára az elszakadás. Így érthető a hetman felháborodása, amikor megtudta, hogy a svéd sereg – ahelyett, hogy egyenesen Moszkvára támadna – egy fordulattal Ukrajna felé vonult. Ezzel a lépésével XII. Károly Ukrajnát főhadiszíntérré kívánta változtatni, így a hetmannak már nem maradt ideje arra, hogy a kozákokat és a lakosságot felkészítse a külpolitikai irányváltásra.

Elkezdődött Mazepa életének legnehezebb időszaka: a svéd és az orosz uralkodó között egyensúlyozva meg kellett őriznie a hűség látszatát, ugyanakkor elő kellett készítenie az egyesülést a cár ellenségeivel. Károly betörése Ukrajnába azonban sarokba szorította a hetmant, ezért választania kellett. Vagy hű marad a Romanovokhoz és szembenéz Ukrajna és a kozák rend esetleges elpusztításával, vagy a fennmaradás érdekében a svédek mellé áll. 1708. október 24-én a kozák sztarsina döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később kb. tizenötezer kozákjával az élen, Mazepa elindult XII. Károly táborába. Napokon belül kiderült, hogy a Zaporozsjei Had vezetői rosszul döntöttek. Az 1708 végén megtartott Hluhivi Rada az orosz kormányzat melletti kitartást választotta és az „árulónak” titulált kozák vezető helyett a cár parancsára Ivan Szkoropadszkijt ültették a hetmani székbe.

Mazepa és a kozák elit egy része a cárhoz fűződő kapcsolatát a szerződéses elvben látta megtestesülni. A hetman és az orosz uralkodó között kialakult vazallusi viszonyt az 1654-es perejaszlavi egyezményre vezetik vissza, amelyben Alekszej Mihajlovics cár ígéretet tett arra, hogy garantálja a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait és szükség esetén katonai védelmet nyújt. Fontos kiemelni, hogy már Bogdan Hmelnyickijtől kezdve valamennyi hetman a Romanovokkal szembeni szolgálatát a szerződéses elvben látta kifejeződni. Mazepát megelőzően Ivan Vihovszkij és Jurij Hmelnyickij is más orientációt

választott. Ez a tipikus viselkedési módja volt a helyi elitnek az orosz uralkodó felé, amikor azok nem akarták vagy nem voltak képesek megtartani a politikai alku rájuk vonatkozó részét. Miért lett akkor éppen Mazepa az árulás szimbóluma? Ennek megítéléséhez meg kell vizsgálnunk I. Péter álláspontját is. A poltavai győzelem után a veszély elmúlt, de a cár haragja nem. Miután november 5-én az „áruló” helyett Iván Szkoropadszkijt hetmannak választotta, az orosz uralkodó intenzív propaganda hadjáratot indított Mazepa ellen. Az ortodox egyház háromszor kiátkozta a hetman nevét, amely procedúrát 1869-ig minden nagyböjt első vasárnapján megismételték a birodalom összes templomában. Vagyis az uralkodó a vallást a kozák vezető megbélyegzésére használta fel.

A vallás síkján folytatott propaganda hadjáratot elsősorban azzal lehet magyarázni, hogy Ukrajnában az ortodoxia szorosan egybefonódott a politikai értékekkel. A pravoszláv vallás emellett központi szerepet játszott a cár és a Zaporozsjei Had közötti kapcsolat kialakításában és fenntartásában. A kozákok elsősorban azt várták a Romanovoktól, hogy megkapják azt, amit a lengyel–litván kormányzat mindig megtagadott tőlük: új elit státuszukat Ukrajnában. Kezdetől fogva mindkét oldal számára egyértelműnek tűnt, hogy a politikai hagyományok tekintetében két külön világot képviselnek: a kozákok a lengyel–litván „nemesi köztársaság” utódainak tekintették magukat, ahol az elit jogainak sérthetlensége számított a legfőbb elvnek, míg a cár egy soha kompromisszumot nem kötő, abszolút hatalommal kormányzó birodalom élén állt. Ennek ellenére 1654-ben mind Bogdan Hmelnyickij, mind Alekszej Mihajlovics felismerte, hogy többet nyernek, ha azt hangsúlyozzák, hogy mi egyesítette, és nem azt, hogy mi választhatja szét őket, így terelve a hangsúlyt az ortodox vallásra. Miközben a cárok lassan, de tudatosan szűkítették a Zaporozsjei Had kiváltságát, mindvégig azt bizonygatták, hogy ez nem politikai indíttatásból, hanem a közös hit érdekében történt.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Mazepa és a kozák elit öntudatosan védte a jogait: amíg Péter és elődei megvédték Ukrajnát, és tiszteletben tartották a Zaporozsjei Had privilégiumait, addig jogosan követelheték a kozákok engedelmségét és katonai szolgálatát, sőt bizonyos központosító intézkedéseket is bevezethettek. Ukrán részről a cárral kialakított kötelekeket tradicionalista szemszögből nézték és lojalitásuk középpontjában a Romanov dinasztia állt. Mivel Ukrajna egy katonailag erős és kulturálisan is relatíve fejlett tagállam volt és a cár fennhatóságát önkéntesen ismerték el, az orosz uralkodóknak engedményeket kellett adniuk az abszolutista kormányzás alkalmazásából. Perejaszlavnál megegyeztek, hogy tiszteletben tartják az ukránok privilégiumait: ezt Alekszej Mihajlovics azonban csupán taktikai manővernek szánta, míg a kozák sztarsina az 1654-es egyezményt politikai jogaik elismerésének tekintette. Ez a kettősség tette lehetővé, hogy mindkét fél azt higgye, hogy a másik fél elfogadta az ő nézeteit. Így a moszkovita és az ukrán felfogás a perejaszlavi szerződés jellegét illetően mintegy fél évszázadon keresztül „elfért” egymás mellett.

Ezzel szemben Péter azt hangsúlyozta, hogy a kozákok minden kiváltsága a cár bőkezűségéből fakadt, amelyet az orosz uralkodó bármikor korlátozhat, sőt vissza is vonhat. Mivel az ortodox egyház is áldását adta erre, minden ellenszegülés a hit ellen elkövetett súlyos bűnnek számított. Péter felfogásában az állam, mint a nép jólétét szolgáló intézmény lett a lojalitás alapja, amely a továbbiakban már nem tudott tolerálni egy olyan lazán megfogalmazott szerződést, mint a perejaszlavi egyezmény.

Mazepa szemszögéből a cár volt az, aki megszegte a szerződéses elvet 1708-ban a katonai segítségnyújtás megtagadásával. Péter állampárti szemszögéből nézve pedig a hetman lelkén száradt, hogy Oroszországot veszélybe sodorta az „árulásával”. Az orosz uralkodó nem tudta volna legálisan bevezetni a reformjait, ha nem játssza ki az Ukrajna

felé 1654-ben Perejaszlavban vállalt kötelezettségeket. Mazepa pedig a Zaporozsjei Had privilégiumainak védelmében nem tehetett mást, mint azt, hogy a Romanovokkal szakítva átvált az ellenséghez. Az egymás illetve a perejaszlavi egyezmény iránti hűtlenség így mind a két oldalról elkerülhetetlennek tűnt. De nem is annyira a hetman cselekedetének bűnös volta, mint inkább a reformer cár által az orosz államra alkalmazott új jelentés adhat magyarázatot arra, hogy miért kapcsolódik olyan rendületlenül Mazepa nevéhez az árulás.

Azáltal, hogy Péter a hetmant többször is árulással vádolta meg, nemcsak propagandát akart létrehozni, hanem egy teljesen új értékrendszert – az abszolutista államét – vezetett be Oroszországban, ami alapján az ukránokat is megítélte. XII. Károly 1709-es poltavai veresége lényegében megpecsételte a Zaporozsjei Had sorsát. Mazepa „árulásából” okulva, I. Péter cári felügyelőt nevezett ki a hetmani kormányzat mellé, aki a kozák vezetés felett teljes ellenőrzési jogkörrel rendelkezett, a Hetmanátus központját pedig az orosz határhoz közelebb fekvő Hluhivbe helyezték át. 1709 áprilisában az orosz uralkodó két cári ezredet küldött a Mazepához csatlakozó Zaporozsjei Szics megbüntetésére. A cári kormányzat szemében a Szics már régóta szálkának tűnt, hiszen több orosz-ellenes felkelés kiindulópontjaként szolgált ez a hely. I. Péter részéről a megtorlás ez alkalommal teljesnek tekinthető, az ukrán ellenállás legjelentősebb központja megszűnt létezni. A zaporozsjei kozákok egy része beolvadt az orosz seregbe, míg többségük tömegesen települt át a Krími kánság területén található Aleskibe, ahol megalakították új központjukat.

5. „Kinevezett” hetmanok kora és a hetmani tisztség átmeneti szüneteltetése (1708-1750)

1708 végén a Hluhivbe összehívott Hadsereg Rada a Romanovok melletti kitartást választotta és a svéd király oldalára átvált Mazepa helyére Ivan Szkoropadszkijt (1708–1722) ültették a hetmani székbe, akit valójában I. Péter nevezett ki, megsértve ezáltal a Zaporozsjei Had sarkalatos privilégiumát, a szabad hetman-választást jogát. Beiktatását követően az új hetman kérvényt intézett az orosz uralkodóhoz, amelyben a perejaszlavi egyezményre, mint az Oroszország és Ukrajna közötti alapszerződésre hivatkozva, a Zaporozsjei Had jogainak és privilégiumainak megerősítését és tiszteletben tartását kérte I. Pétertől. A cár eleget tett ugyan a kozák vezető kérésének, de ismételten kihangsúlyozta, hogy ezeket az előjogokat a kozákok az ő kegyéből birtokolják, nem pedig „szerzett” jogoknak tekintendők. 1709 után az orosz kormányzat előszeretettel folytatta a Hetmanátushoz tartozó területek eladományozását orosz főnemesek és német főtisztek számára, akiknek helyi gyökerek nélkül, hű cári alattvalóként kevésbé voltak érdekelve az ukrán autonómia megőrzésében. 1710-től kezdve az állandó orosz garnizonokon kívül a jelentősebb ukrán erődökbe is cári ezredeket helyeztek, aminek következtében katonai szempontból kezdett „bezárulni a kör” Ukrajna körül.

Mindeközben a gyengekező hetman, aki szinte rettegett attól, hogy esetleges árulással gyanúsíthatják, nem mert semmit tenni I. Péter megszorító intézkedései ellen. Azt is tétlenül nézte végig, hogy a cár kizárólagossá tette az ezredek Szentpétervárról történő kinevezésének rendszerét, amely magas rangú kozák tisztek között egyre nagyobb számban jelentek meg idegen – orosz, szerb – származásúak is. Ezt követően I. Péter kísérletet tett a századosok közvetett kinevezésére is: 1715-ös rendelete értelmében a századosokat ugyan továbbá is a közközákok választhatják, de kizárólag a cári kormányzat nyomása alatt álló ezredek által megnevezett jelöltek közül. Az orosz uralkodó intézkedései következtében a Zaporozsjei Had önkormányzati joga romokban hevert, I. Péter az ellenőrzése alá vonta a teljes ukránai közigazgatási rendszert. Vagyis Kelet–

Ukrajna lakosságának betagozódása az orosz társadalmi és adminisztrációs struktúrába az 1710-es évektől jelentősen felgyorsult. A cári vezetés egyben minden lehetőséget megragadott, hogy a Hetmanátus anyagi és emberi erőforrásait maradéktalanul az orosz birodalom szolgálatába állítsa. Az Északi Háborút lezáró 1721. évi nystadti békét követően Oroszország már kevésbé szorult rá a kozákok fegyveres erejére, így I. Péter egyre gyakrabban alkalmazta őket állami közmunkavégzésre: 1720-ban Szkoropadszkij utasítást kapott Szentpétervárról, hogy tízezer kozákot küldjön a Ladoga–csatorna építéséhez, akik közül csak háromezer tért haza; majd erődök és várak építésére „fogták” be a kozákokat.

1722-ben a reformer orosz uralkodó újabb, az ukrán autonómiát korlátozó intézkedésekre szánta el magát. Először a Hetmanátust érintő ügyeket a Külügyi Kollégium hatásköre alól az Orosz birodalom legfelsőbb belügyi szerve, a Szenátus irányítása alá rendelte arra hivatkozva, hogy a bal parti Ukrajna csupán egy alávetett tartománya Oroszországnak, nem pedig egy megkülönböztetett jogokkal rendelkező terület. Ezt követően adta ki Péter a rendeletét a Kisoroszországi Kollégium felállításáról, amely intézmény teljes körű ellenőrzési jogot kapott a hetmani kormányzat tevékenysége felett. A cár által kinevezett, Veljaminev orosz hivatalnok elnöklete alatt működő hivatal feladatköréhez hivatalosan a következők tartoztak: itt vizsgálták ki a helyi kozák bíróságokkal szembeni panaszokat és a vitás esetekben döntéseket is hoztak; felügyelték a Hetmanátus pénzügyeit, megakadályozták a kozákok önkényeskedéseit a jobbágysággal szemben. Valójában a Kisoroszországi Kollégium létrehozásával I. Pétert hármassal vezérelte: tovább korlátozni az ukrán önkormányzatot; megakadályozni a hetman és a kozák sztarsina megerősödését; kiterjeszteni az általános adóztatást valamennyi ukrán társadalmi rétegre.

Az 1722-ben elhunyt Szkoropadszkij utódát, Pavlo Polubotokot (1722–1724) már a cár személyesen nevezte ki a Hadsereg Rada, mint hetman-választó gyűlés teljes mellőzésével. Az orosz uralkodó ezen lépése a kozák autonómia további drasztikus megsértésének számított, de az ukrainai kozákság már nem volt abban a helyzetben hogy ezt megakadályozza. Az 1720-as években ugyanis reguláris határvédő lánc épült ki a krími tatár betörések ellen, ami jelentősen csökkentette a Zaporozsjei Had jelentőségét. A modern tüzérséghez és gyalogsághoz képest elavultnak számító kozák lovas hadszervezettől az orosz kormányzat már nem tartott, de még szüksége lehetett rájuk, ezért a különálló privilegizált kozák ezredek még fennmaradtak, jóllehet az 1720-as évekre számuk az 1654-es „Márciusi cikkelyekben” meghatározott hatvanezer főről hússzezerre csökkent.

A hetman-választás jogának megtagadását az ukránoktól a cár azzal indokolta, hogy 1654 óta több kozák vezető fellázadt a Romanovok ellen – Bogdan Hmelnyickij és Szkoropadszkij kivételével – és árulókká váltak, eljátszva a jogaikat. Hamarosan kiderült az is, hogy Polubotok kinevezése Péter részéről nem bizonyult jó lépésnek, mert az új hetman kezdettől fogva harcot indított a Kisoroszországi Kollégium ukrainai befolyásának csökkentése ellen. Időközben ugyanis Oroszország belekeveredett egy iráni háborúba, így a kozák sztarsina, a Péter által felállított orosz hivatalt félreállítva átvette a közvetlen irányítást a Zaporozsjei Had felett. 1723 augusztusában a hetman vezetésével kozák küldöttség érkezett Szentpétervárra, hogy kérvényt nyújtsonak be a cári kormányzatnak a Kisoroszországi Kollégium megszüntetéséről és a Veljaminev által újonnan bevezetett adók eltörléséről. Polubotok útja az orosz fővárosba sikertelenül zárult, mert I. Péter a kozák vezetőket a Péter–Pál erődbe záratta, ahol a hetman 1724 decemberében meg is halt.

Polubotok halála után a cár a Zaporozsjei Hadat az orosz hadsereg főparancsnoka, Vaszilij Golicin herceg közvetlen irányítása alá rendelte és megtiltotta új hetman

választását a bal parti Ukrajnában. Egy hónappal később meghalt I. Péter is, ezáltal átmenetileg enyhült a Romanovok feszített tempójú centralizációs politikája a Hetmanátus területén. Kelet–Ukrajna szerves beolvasztásának a folyamata az Orosz Birodalomba lelassult, egyrészt mert Péter utódai nem központosítottak olyan elszántan, mint a reformer cár, másrészt a szentpétervári kormányzat az egyre gyakoribbá váló háborús időszakokban még mindig rászorult a kozákok fegyveres erejére. Bár kevésbé nyílt formában, de a Romanov uralkodók továbbra is Ukrajna autonómiájának korlátozására törekedtek az „oszd meg, és uralkodj” elve alapján, ügyesen szembeállítva egymással a kozák sztarsinát az alsóbb néprétegekkel.

I. Katalin cárnő (1725–1727) mint legfelsőbb birodalmi államhatalmi szervet, létrehozta a Legfelsőbb Titkos Tanácsot, amely hivatal hatásköre alá rendelte a kisorosz ügyeket is. A Kisoroszországi Kollégium ukrainai politikája következtében 1722–1725 között az adók ötszörösére nőttek, és az orosz katonák kötelező beszállásolásának mértéke is jelentősen nőtt. Egy újabb török háborútól fenyegetve, az orosz vezető körök végül kénytelennek bizonyultak engedményeket tenni a Zaporozsjei Hadnak. A birtokai révén Ukrajnában is érdekelt cári tanácsadó, Mensikov közbenjárására I. Katalin 1727-ben felfüggesztette a Kisoroszországi Kollégium működését és a Hetmanátust érintő ügyek visszakerültek a Külügyi Kollégium hatáskörébe. Látszólag tehát minden visszatért a Péter előtti status quo-hoz, hiszen a fenti intézkedések jelképesen azt jelentették, hogy a Romanovok – kénytelen-kelletlen – újra elismerték a Zaporozsjei Had megkülönböztetett státuszát az Orosz birodalmon belül.

I. Katalin halálát követően II. Péter (1727–1730) került az orosz trónra, aki ismét engedélyezte a kozákok számára, hogy hetmant válasszanak Danilo Aposztol (1727–1734) személyében. Nem került sor azonban az ukrán önkormányzat teljes visszaállítására, mert az ezredesek és a Sztarsina Rada tagjainak kinevezését továbbra is a cári kormányzat tartotta a kezében. Aposztol beiktatását követően újabb „Hetmani cikkelyeket” fogalmaztak meg, amelyekben II. Péter a Romanovok részéről megerősítette az 1654-es „Márciusi cikkelyekben” foglaltakat annyi megszorítással, hogy végleg megszűnt az önálló hetmani külpolitika és a továbbiakban kizárólag a cárnak állt jogában földbirtokokat adományozni Kelet-Ukrajna területén. A Hetmani cikkelyek rendelkezése szerint a kozák vezetés nem kezdeményezhetett kapcsolatokat egyetlen idegen állammal sem, de egyedül a határproblémákról tárgyalhatott a Rzeczpospolitával, a Krími Kánsággal és az Oszmán Birodalommal. A péteri korszakhoz képest mégis előrelépésnek számított, hogy a Hetmanátusban felállítottak egy Általános Törvénytörvényt, kivonva ezáltal az ukrán bírósági rendszert az orosz igazságszolgáltatás hatásköre alól.

Aposztol hetmansága idején viszonylag békés viszonyok uralkodtak a bal parti Ukrajnában bel- és külpolitikai téren egyaránt, ami lehetővé tette a kozák sztarsina megerősödését és fokozta azon törekvésüket, hogy az orosz nemességgel azonos jogállásba kerüljenek. Jóllehet a Zaporozsjei Hadon belüli társadalmi és jogi fölényük megkérdőjelezhetetlennek számított, a cári kormányzat továbbra sem ismerte el nemesi státuszukat. A kozák elit az 1730-as évekre a kezében tartotta az ukrainai földbirtokok jelentős részét és igazi feudális urakká válva, már csak a jobbágyaiknak a cár részéről történő röghöz kötése hiányzott a teljes hatalmukhoz.

Miközben az ukrán sztarsina számára elengedhetetlenné vált gazdasági és politikai hatalmuk jogi rögzítése, Szentpétervárott egyre inkább hajlottak egy új törvénykönyv kiadására, amelyen keresztül lehetőséget láttak az ukrán jogrendszer normáinak a közelítésére az „összorosz” törvénykezéshez, vagyis a teljes jogegyesítésre. II. Péter 1728-as rendeletében engedélyt adott a hetmani kormányzat számára egy Törvényelőkészítő

Bizottság felállítására, amely testület azonban több nehézségbe is ütközött munkája során. Ukrajna területén ugyanis a jogrendszernek valóságos „mozaikja” alakult ki az évszázadok folyamán: még mindig fontos szerepet játszott az 1588. évi Litván Statutum, amely itt is a törvénykezés alapja lett; a városokban a magdeburgi jog terjedt el; nagy jelentőséggel bírtak továbbá az ukrainai közjogi normák, vagyis a szokásjog; és fokozatosan elterjedt az orosz jogrendszer is, amely az 1649. évi Szobornoje Ulozsenyijén alapult.

A Kodifikációs Bizottság 1743-ban fejezte be a munkáját, miután összeállította a „Jogok, amelyek alapján a kisorosz nép felett ítélkeznek” elnevezésű törvénykönyvet. A Kódex alapvető forrása a fentebb említett Litván Statutum lett, amely a legjobban megfelelt az ukrán vezető rétegek feudális–földesúri igényeinek. Összességében az új törvénykönyv a kozák sztarsina azon törekvéseit fejezte ki, amelyek a Zaporozsjei Had teljes önkormányzatának visszaállítására irányultak az Orosz Birodalom kötelékén belül és mivel ezek a tendenciák – érthető módon – nem feleltek meg a cárizmus összbirodalmi érdekeinek, az 1744-ben a Szenátus elé terjesztett Ukrán Kódex nem lett szentesítve. Ennek ellenére törvénykönyv a 18. század közepétől tekintélyt parancsoló jogforrás lett az ukrainai bírósági rendszer számára.

Aposztol kormányzása idején került sor az Új Szics megalapítására. 1734-ben Anna cárnő engedélyt adott a korábban török területre menekült zaporozsjei kozákok visszatelepülésére, akik a hajdani Siczstől mintegy 6 km-re – Podpolnij mellett – megalapították új központjukat.

Aposztol halála után Anna cárnő (1730–1740) kormányzata elérkezettnek látta az időt, hogy folytassa I. Péter centralizációs politikáját Ukrajnában, ami egyértelműen a Hetmanátus megszüntetésére irányult. Az orosz uralkodónő nem engedélyezte a hetmanválasztást, hanem a Zaporozsjei Had kormányzását három orosz és három ukrán hivatalnokot magába foglaló ún. „Hetmani vezetés kormányzata” elnevezésű testületre bízta, egyúttal ismételten felállította a Kisoroszországi Kollégiumot. Vagyis az ukrán autonómia ismét romokban hevert, a kozák vezetés tevékenységét a cári kormányzat részéről két hivatal is szigorúan ellenőrizte, teljesen behatárolva ezáltal a Zaporozsjei Had belpolitikai mozgásterét is.

Az 1730-as évekre jelentősen felgyorsult a kozákság helyzetének romlása is. Relatív nagy számuk miatt ugyanis a jobbágyság nem tudta teljes mértékben támogatni őket, ezért a kozákok kénytelenek voltak maguk biztosítani a megélhetésüket, ami magyarázat lehet a kozák egységek instabilitására és számuk rohamos fogyatkozására. Mivel az orosz kormányzatnak még mindig szüksége volt a Zaporozsjei Hadra az oszmánok elleni háborúkban, kísérletet tett a fenti folyamat megállítására: első lépésben rendeleti úton korlátozták a kozák földbirtokoknak a sztarsina általi megszerzését és a kozákok jobbágysorba süllyesztését. Az igazi eredményt attól az 1734. évi rendeletről várták az orosz hatóságok, amely a kozákokat hivatalosan két csoportra osztotta: ezentúl a katonai szolgálatot kizárólag az ún. „kiválasztott” kozákok látták el, míg az ún. „segítő” kozákok harcoló társaik megélhetését biztosították termelőmunkájukkal. Az utóbbiak nem rendelkeztek földbirtokkal és a jobbágyokhoz hasonlóan őket is terhelték az állami adók, jöllehet csak fele mértékben. A cári kormányzat kozák reformjának végül az lett az eredménye, hogy jöllehet a „kiválasztottak” ezentúl eleget tudtak tenni a katonai szolgálati kötelezettségüknek, de eközben „segítő” társaik többsége, elveszítve privilégiumaik nagy részét, fokozatosan lesüllyedt a jobbágyság soraiba.

6. Kirill Razumovszkij (1750–1764)

A 17. század közepén az Orosz Birodalom nehéz külpolitikai helyzetbe került: nyugaton a poroszokkal, délen pedig a törökökkel került összeütközésbe. Az ukrainai kozákság feltétlen katonai segítsége érdekében a cári kormányzat hajlandónak mutatkozott engedni az ukrán sztarsina egyes politikai követeléseinek. Gyakorlatilag kölcsönös egymásrautaltság alakult ki a Romanovok és a kozák elit között, amely utóbbi réteg a monarchiában látta azt a reális erőt, amely biztosíthatja számára az alávett rétegek – a közközások és a jobbágyság – feletti privilegizált helyzetét.

Kihasználva Erzsébet cárnő (1731–1762) 1744. évi ukrainai látogatását, a kozák vezetők Hluhivben kérvényt nyújtottak át a cárnőnek a hetmani tisztség visszaállításáról. A szentpétervári vezető körök hajlottak arra, hogy Ukrajnában ismét hetmant válasszanak, de továbbra sem szándékoztak felhagyni a centralizációs politikával. Erzsébet olyan kozák vezetőt akart a Zaporozsjei Had élére állítani, aki támogatja az ukrainai közigazgatási és katonai szervezetnek az orosz adminisztrációtól való különállásának fokozatos felszámolását.

A választás végül a cárnő kegyencének fivérére, Kirill Razumovszkijra (1750–1764) esett, akit Erzsébet utasítására 1750 márciusában Hluhivben hetmanná „választottak”, majd októberben a Zaporozsjei Szics irányítása is az ő hatásköre alá került. A Hetmanátus ideiglenes újjáélesztésével jelentős változások következtek be a bal parti Ukrajna intézményrendszerében. Az új hetmani rezidencia ismét Baturin lett, amely kiépítésének Razumovszkij nagy figyelmet szentelt, és a kortársak megítélése szerint a pétervári udvar kicsinyített mását hozta létre ebben a városban. 1750-től gyakorlatilag beszüntette a működését a Hadsereg Rada, amely gyűlés hatásköre véglegesen a Sztarsina Rada kezébe ment át.

Elődjeivel ellentétben Razumovszkij nem előkelő, hanem kozák közkatonai családból származott. Ifjúsága éveit Szentpétervárott és Nyugat-Európában töltötte, majd a cárnő kegyének köszönhetően ő lett az első kozák vezető, aki egy időben viselt udvari hivatali méltóságot és hetmani címet. Ő lett a Tudományos Akadémia elnöke, az Izmajlovskij ezred főparancsnoka, sőt szoros kötődése a cári családhoz lehetővé tette, hogy feleségül vegye az uralkodónó unokatestvérét, Jekatyerina Nariskínát. Jóllehet udvari teendői miatt gyakran távol volt Ukrajnától és a Hetmanátus irányítását a Sztarsina Radára bízta, Razumovszkij kormányzása alatt mégis úgy tűnt, hogy elérkezett a kedvező alkalom a megnyírbált ukrán autonómia helyreállítására. Az új hetman erős befolyása ellenére is nehezen sikerült azonban fenntartani a Zaporozsjei Had megkülönböztetett helyzetét, a cárnő ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy Razumovszkij a beleegyezése nélkül nevezett ki hivatalnokokat, és részt vett az adók befizetésének késleltetésében.

1762-től a bal parti Ukrajna további sorsa II. Katalin (1762–1796) jóindulatától függött, aki a birodalma „eloroszosítására” törekedve, kezdettől fogva nehezen tolerálta a Hetmanátus privilegizált státuszát Oroszországon belül. Eleinte Razumovszkij pozícióját erősítette, hogy fontos szerepet játszott abban az összeesküvésben, amelynek eredményeként Katalin megszerezte a trónt. A hetman volt ugyanis annak az Izmajlovskij ezrednek a vezetője, amely a katonai erőt biztosította a sikeres hatalomátvételhez. Hálája jeléül a cárnő kinevezte Razumovszkijt szenátornak és hatalmas földbirtokokat adományozott neki Ukrajnában. Oroszország egyik legbefolyásosabb személyeként a hetman mégis komoly ellenségeket – Besztuzsev-Rjumin, Grigorij Orlov – szerzett magának, akik mindent megtettek annak érdekében, hogy a kozák vezetőt eltávolítsák Szentpétervárról. Végül megelégedve az udvari pártharcokat, 1763 nyarán maga Razumovszkij engedélyt kért arra, hogy tartósan Ukrajnába távozzon.

1763 szeptemberében a hetman Hluhivbe általános gyűlést hívott össze, hogy megvitassák a Hetmanátus helyzetének megerősítésére és modernizálására irányuló reformok bevezetésének szükségességét. Első napirendi pontként az ukrainai bírósági rendszer átszervezését tárgyalták meg, majd 1763. november 19-én a hetman kiadott egy rendeletet, amelynek értelmében felgyorsították az igazságszolgáltatás folyamatát, egyszerűsítették a fellebbezést és elkülönítették egymástól a polgári és bűnügyeket. Az általános gyűlés megkülönböztetett figyelmet szentelt az ukrán önkormányzat problémakörének. A jelenlévők arra az egységes álláspontra jutottak, hogy a Zaporozsjei Had hanyatlását oly módon lehetne visszafordítani, ha visszaállítják a teljes körű autonómiát és visszaszerzik a nemesség, a papság és a kozákság megnyírbált kiváltságait. A Hluhivi Rada a II. Katalinhoz benyújtott kérvényében azt indítványozta, hogy a cárnő újítsa fel azt a korábbi szokást, miszerint a Romanovok minden új hetman választásakor megerősítik az 1654-es perejaszlavi egyezményt és egyben biztosítékot kértek az azonnali hetman-választás engedélyezésére Razumovszkij esetleges halála esetén. Az ukrainai vezető körök a kérvényben hangsúlyozottan emelték ki azon meggyőződésüket, hogy a múltbéli „interregnumok”, azaz a hetman nélküli időszakok károsan hatottak a Zaporozsjei Had működésére és a hetman-választás tilalma egyértelműen az ukrán jogok drasztikus megsértéseként értékelhető. A hluhivi gyűlésen kérelmezték továbbá a cári kormányzattól, hogy Ukrajnában hozzanak létre egyetemeket és világi iskolákat; töröljék el az Orosz Birodalom gazdasági monopóliumait és az orosz kikötőkön keresztül az ukránok is szabadon folytathassanak kereskedelmi tevékenységet; szüntessék meg a Hetmanátus területén állomásozó orosz csapatok ellátására szedett adót.

A Hluhivi Rada törekvéseit összegezve ki kell emelnünk, hogy a hetmani kormányzat távlati céljai között láthatóan felmerült az önálló ukrán állam megteremtésének igénye oly módon, hogy az perszonálúniós kapcsolatban Oroszországhoz tartozott volna és a közös uralkodó továbbra is cár maradt volna. A Romanov dinasztia iránti feltétlen hűségért cserében a két állam – Oroszország és Ukrajna – kapcsolatát azonban minden uralkodóváltásnál szerződéssel kellett volna megújítani a kozák sztarsina reményei szerint. A hetmani kormányzat rövidtávú céljai között ugyanakkor elsőként a bal parti Ukrajna teljes körű autonómiájának a visszaállítása merült fel annak ellenére, hogy ez a törekvés teljesen eltért a Romanovok összbírodalmi terveitől.

A hluhivi gyűlésen Razumovszkij felvetette az örökletes hetmanátus bevezetésének szükségességét arra hivatkozva, hogy ezáltal meg lehetne állítani a Zaporozsjei Had helyzetének hanyatlását és megőrizni annak jogait és privilégiumait. De több mint száz évvel Bogdan Hmelnyickij első sikertelen kísérlete után az ukrán uralkodó elit továbbra sem támogatta a hetmani cím örökletessé tételét, annak ellenére, hogy az örökletesség elve kétségkívül erősebbé tehetné volna a Hetmanátus pozícióját és hosszú távon hozzájárulhatott volna Ukrajna külpolitikai stabilitásához. E rendszer bevezetése azonban nemcsak a kozák sztarsina ellenállása miatt hiúsult meg, amely vezető réteg megakadályozott minden arra irányuló törekvést, amely a hetman pozícióját erősítette volna, hanem a cári kormányzat is mindent megtett annak érdekében, hogy meggátolja az ukrán hetmanok dinasztiaalapítási kísérleteit.

A hluhivi eseményekről értesülve, II. Katalin 1764 januárjában magához kérte a hetmant a cári udvarba, ahol a személyes audiencián Razumovszkij – némi ráhatásra – maga mondott le a hetmani címéről. A cárnő biztosította a kegyvesztett kozák vezetőt, hogy megtarthatja az összes ukrainai birtokát, amelyeket még Erzsébettől kapott szolgálataiért cserében. Razumovszkij „bukásához” valójában események sorozata vezetett el, melyek közül elsőként azt kell kiemelnünk, hogy miközben a hluhivi Rada az ukrán

autonómia kiszélesítésére törekedett, az orosz kormányzat éppen a Hetmanátus szorosabb ellenőrzésének lehetőségeit fontolgatta. 1763 nyarán Grigorij Tyeplov cári hivatalnok egy memorandumot fogalmazott meg II. Katalin megbízásából, amelyben úgy tekintett a bal parti ukrán területekre, mint a cárnő különleges szerződésen alapuló hűbértartókára. Tyeplov megerősítette I. Péter azon korábbi állítását, miszerint minden hetman áruló, vagy legalábbis hajlamos az esküszegésre. A memorandum szerzője megvádolta az ukrán vezető köröket a kozák földek törvénytelen kisajátításával és népszámlálás meghamisításával, továbbá kihangsúlyozta azon véleményét, hogy az ukrainai jogrendszer valóságos káosznak tekinthető, amely a zavaros litván törvényeken és a szokásjogon alapul és hiányzik belőle az ésszerűség.

Ezt követően kapta kézhez a cárnő a hluhivi gyűlésen megfogalmazott kérvényt, amelynek tartalma annyira kiábrándította II. Katalint, hogy hirtelen felindulásában felségsértéssel akarta

megvádolni Razumovszkijt. A hozzá közel álló hivatalnokok azonban felhívták az uralkodónő figyelmét arra, hogy a hetmannak valójában soha nem voltak áruló szándékai, így „büntetésként” elegendő lenne rábírní őt arra, hogy önként mondjon le a hivataláról. Tovább csökkentette Razumovszkij esélyeit 1764 júliusában egy II. Katalin ellen tervezett összeesküvés, amelynek vezetője – Vaszilij Mirovics – a sikertelen kísérlet után a bíróság előtti vallomásaiban azzal vádolta meg a hetmant, hogy ő adta a cárnő trónfosztásának az ötletét. Ha nem is lehetett egyértelműen bizonyítani a kozák vezető részvételét a tervezett merényletben, a cári udvarban jelentősen fokozódott az ukrán-ellenes hangulat.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Tyeplov-féle jegyzék, a hluhivi kérvény, az örökletes hetmanátus terve és a Mirovics vezette lázadás együttesen vezettek Razumovszkij kegyvesztettségéhez, és ürügyet szolgáltatnak Ukrajna autonómiájának teljes felszámolásához. 1764. november 10-én a cárnő több dekrétumot adott ki: az elsőben elrendelte a hetman megfosztását a hivatalától, de egyben megerősítette őt az Erzsébet cárnőtől kapott birtokaiban és elvesztett jövedelmeiért kárpótolta évi 10 ezer rubellel; a második dekrétum kimondta a Hetmanátus megszüntetését és a bal parti Ukrajna területén az orosz közigazgatási rendszer bevezetését; a harmadik rendelet megerősítette a Hluhivi Rada igazságszolgáltatási reformját. Ezt követően II. Katalin mint feleslegesnek tekintett intézményt, beszüntette a Kisoroszországi Kollégium működését is, majd az orosz fennhatóság alatt álló ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Rumjancev személyében, akinek elsődleges feladatául Ukrajnának az Orosz Birodalomba történő fokozatos ütemű beolvasztását tűzte ki a cári kormányzat.

1765 tavaszán Razumovszkij elhagyta Oroszországot és hosszú nyugat-európai utazásra indult, ahonnan 1767 nyarán tért vissza. Visszaszerezte ugyan a korábbi udvari pozícióit, de aktív szerepet már nem tudott játszani az ukrán politikai életben.

7. A Hetmanátus társadalma

Az 1648–1654. évi mozgalom jelentős átalakulásokat eredményezett az ukrán társadalom rétegződésében. A döntő változás abban mutatkozott meg, hogy a kozák elit ragadta magához a kormányzást. A Hetmanátus társadalmában a felfelé irányuló mozgásra viszonylag szabad lehetőség nyílt: a jobbágyság bejuthattak a közkozákok soraiba, míg az utóbbiak felemelkedhettek a „kozák arisztokráciába”. A hetmani kormányzat szorosan együttműködött a felkeléshez csatlakozó ukrán kisnemességgel, míg a városi polgárság és a jobbágyság nem kapott beleszólást Ukrajna kormányzásába. A „nagy forradalom”

kirobbanásakor két nézet harcolt egymással arra vonatkozóan, milyen elvek szerint szervezzék meg a majdani ukrán államot és társadalmat. Az ún. „egyenlősítő” elv számított kezdetben dominánsnak, aminek köszönhetően csaknem egész Ukrajna népessége csatlakozott a kozákok felkeléséhez. A lengyelek ellen harcoló Zaporozsjei Had valamennyi tagja olyan privilégiumokhoz jutott, mint a földtulajdonjog, adómentesség és a kozák vezetők megválasztásában való részvétel joga. Azonban abban az esetben, ha nem tudtak kellőképpen eleget tenni katonai szolgálati kötelezettségüknek, és kénytelennek bizonyultak visszatérni a polgári vagy paraszti létformára, akkor már nem lehetett mindenkinek egyenlő esélyeket illetve privilégiumokat biztosítani, így az „egyenlősítő” elv nem sokáig működhetett. Minél inkább kialakult az új elit összetétele, annál inkább körvonalazódott a többi társadalmi csoport is, amelyeknek ismét megnöttek a kötelezettségei, ami hamarosan elvezetett az ukrán társadalom kettészakadásához.

1648 előtt Ukrajna nemességére a lengyel hatás erősen rányomta a bélyegét: a 16–17. század fordulójára már csak nagyon kevés olyan ukrán nemes maradt, akit ne érintett volna az ellengyeledés folyamata. Ki kell ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy valójában csak az igazán jómódúak váltak lengyelekké, akik beházasodtak az előkelő katolikus lengyel famíliákba. Az ukrán kisenesség azonban elszegényedésük miatt nem részesülhetett megfelelő képzésben, ami végül hozzájárult ukrán etnikumuk megőrzéséhez.

A 17. század közepéig Volhínia, Kijev, Podólia, valamint a Dnyepertől nyugatra eső területek az ukrán mágánások kezében hatalmas uradalmak komplexumává váltak. A helyi arisztokrácia viszonylag kis létszáma ugyanis azt eredményezte, hogy a főurak egyre több hivatalt halmoztak fel és egyre nagyobb földbirtokokra tettek szert. Az 1648-as felkelés alapjaiban rázta meg az ukrán nemesség privilégiumait, többségüknek ugyanis nem sikerült bekerülnie az új vezető elitbe. A Hmelnyickij mozgalom kitörését követően a lengyel és lengyelbarát ukrán szlachta elmenekült a „Kozák–Ukrajna” uralma alatt álló területekről, míg az ukrán identitása és ortodox vallása mellett kitartó kisenesség csatlakozott a kozákokhoz, amiért cserébe megtarthatták földbirtokaikat és adómentességüket, de egy időre elvesztették azon jogukat, hogy ingyen dolgoztassák a jobbágyaikat. Bogdan Hmelnyickij 1650-es rendelete részlegesen visszaállította a nemesség uralmát jobbágyaik felett, újra kötelezve a parasztságot a feudális szolgáltatások teljesítésére és a természetben történő adófizetésre, ugyanakkor a szabad költözési joguk fennmaradt.

A nemesek kötelezettsége nemcsak a katonai szolgálatra irányult, hanem békeidőben más megbízásokat is végre kellett hajtaniuk: részt vettek az adószedésben és a népszámlálásban, segédkeztek a törvények előkészítésében, diplomáciai küldetéseket teljesítettek. Ezen állami terhek teljesítésének elutasítása földbirtokuk elkobzását eredményezhette a hetmani kormányzat részéről, de ez ritka esetnek számított. Ivan Mazepa hetmansága idején új nemesi elit volt kiformálódóban, amely réteg a kozák sztarsina és az ukrán nemesség összeolvadásának eredményeként jött létre és legfőbb törekvésük a Romanovok által is elismert örökletes nemesi cím megszerzésére irányult.

A legdöntőbb változás a Hetmanátus korában a kozákság helyzetében és a társadalomban betöltött helyében mutatkozott meg. 1648-ig állandó konfliktusban álltak a lengyel–litván kormányzattal, mert jóllehet állandóan igényelték a fegyveres erejüket, ugyanakkor mindvégig „robbanásra” kész puszkaporos hordót jelentettek a Rzeczpospolita számára. A kozákok a lengyel–litván korszakban a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán: személyükben szabadok voltak és az államnak katonai szolgálattal tartoztak, de nekik nem lehettek jobbágyaik. Helyzetük és társadalmi megbecsülésük gyakorlatilag az aktuálpolitikai helyzet függvényében változott. 1648-tól

kezdvé a kozákok döntő befolyáshoz jutottak Ukrajna irányításában, már nem egy „köztes” társadalmi réteget, hanem különálló társadalmi réteget alkottak. 1654-től kezdett egyre markánsabban elkülönülni egymástól a kozák elit és a közkozákság. Míg a sztarsina kezébe vette a Hetmanátus kormányzását, hivatalokat és földbirtokokat halmoztak fel, addig a közkozákok fokozatosan elszegényedtek és egyre inkább el akarták kerülni az egyre költségesebbnek bizonyuló katonai szolgálatot. Mivel azonban mind a hetmani, mind a cári kormányzat továbbra is számított a kozákokra, de nemcsak mint katonákra, hanem mint csatornák, erődök és kikötők építésénél alkalmazható munkaerőre, kísérletet tettek a kozákok lesüllyedésének megakadályozására. Ilyen célt szolgált a fentebb említett 1743-as rendelet, amely két részre – „válogatottakra” és „segítőkre” – osztotta a kozákokat. A közkozákok legfőbb privilégiuma mindvégig a földbirtokjog maradt, ami megalapozta a jelentőségüket a gazdasági életben is.

A legkisebb hatást a Hetmanátus kialakulása az ukrán városi lakosságra gyakorolta. 1569–1648 között a Dnyepertől nyugatra fekvő ukrán városok nehéz helyzetbe kerültek: nemcsak a lengyelek, de az egyre nagyobb számban betelepülő németek jóvoltából is. A Dnyepertől keletre haladva már kevésbé érvényesült a lengyel hatás, így az itteni városok meg tudták őrizni tisztán ukrán jellegüket. A 16–17. században az ukrán városok döntően mezőgazdasági jelleggel bírtak, az ipar és a kereskedelem még nem tudott döntő szerephez jutni a falaikon belül. 1648-tól az ukrán polgárság is részt vett a lengyel-ellenes mozgalomban, de nem kollektíven, hanem a jobbágyokhoz vagy a kozákokhoz csatlakoztak. 12 város (többek között Kijev, Poltava, Baturin, Csernyigov) már a lengyel kötelékben megszerezte az ún magdeburgi jogot, amelyet a hetmanok is több rendeletben megerősítettek, és igyekeztek megvédeni a városokat a kozákok azon törekvéseitől, hogy önkormányzati jogukat elveszítve az általános közigazgatás befolyása alá kerüljenek.

A régebbi és nagyobb városok – főleg Ukrajna középső és északi területein – felett az ezred-közigazgatás kizárólag jogi ellenőrzést gyakorolhatott. A kisebb, magdeburgi joggal nem rendelkező városok, amelyek nem alakítottak ki letisztult jogi és társadalmi szerkezetet, fokozatosan az ezredek hatásköre alá kerültek, így itt megnőtt a kozákok befolyása. Komolyan akadályozta a városok fejlődését az a körülmény, hogy többségük nem rendelkezett önkormányzati joggal, így nem vonzották az új betelepülőket. A nagyobb városokban megkülönböztetett helyet foglaltak el az idegenek – oroszok, görögök, németek, zsidók – akik a kereskedelemben töltötték be vezető szerepet és mindvégig a cári kormányzat támogatását élvezték.

Az ukrán városok speciális és részben hátrányos helyzetének oka abban keresendő, hogy a Zaporozsjei Had vezetése kevesebb figyelmet fordított rájuk, mint a kozák seregére és a kozák településekre, aminek az lett a következménye, hogy a városok a cári udvarnál kerestek támogatást. Ivan Szamojlovics és Ivan Mazepa hetmanságától kezdve a városi polgárság egyre aktívabban részt vett a politikai életben, képviselőket küldhettek a Hadsereg Rada üléseire. Összességében megállapíthatjuk, hogy az ukrán városok közigazgatása és lakosságának társadalmi-etnikai összetétele nem sokat változott a 17. század közepe után.

A kozákokhoz hasonlóan a parasztság számára is kedvezőbben alakultak a körülmények a Hmelnyickij mozgalomnak köszönhetően. A 16. század második felében a Rzeczpospolita területén élő jobbágyokat egységesen röghöz kötötték, de az 1648-ban kirobbant felkeléshez csatlakozó parasztok 1650-ig teljes személyi szabadságot élveztek és szabad költözési joggal rendelkeztek. A „Kozák–Ukrajna” hatáskörébe tartozó vidéki települések elnyerték az ún szabad katonai falvak státuszát és kollektív földtulajdonjogot kaptak. A Hetmanátus megalakulását követően a kozák sztarsina fokozatosan korlátozni

kezdte a szabad katona-falvak és más autonóm vidéki települések kiváltságait. Első lépésben törvényileg kötelezték a parasztságot a korábbi feudális szolgáltatások teljesítésére a magas rangú kozák tisztviselők birtokain, majd a 18. század második felében a szabad költözési jogukat is korlátozni kezdték. 1727-ben rendeletben rögzítették, hogy az a paraszt, aki elhagyja földesurát, elveszti hátrahagyott javait, valamint költözési szándékáról előzetesen tájékoztatni kell urát, sőt írásos engedélyt is kell tőle kérni. Ezen megszorítások ellenére az ukrán parasztság helyzete jóval kedvezőbben alakult, mint Lengyelországban vagy Oroszországban, hiszen csak 1783-ban ment végbe a teljes röghöz kötésük.

Az ukránai ortodox egyház illetve a papság helyzetében – hasonlóan a polgársághoz – kezdetben nem következtek be döntő változások. 1648-ban a kijevi metropolita áldását adta az összukrán jelleget öltő felkeléshez, prédikált Ukrajna függetlenségének megeremtése mellett és támogatta Bogdan Hmelnickijt a terveiben. Ezért a lelki támogatásért cserében a hetmani kormányzat megerősítette az egyház földtulajdonjogát, jobbágyságait pedig továbbra is termény-és munkajáradék teljesítésére kötelezte, továbbá a kozák elittel és a nemességgel együtt részt vehettek a közigazgatásban. Vagyis amíg a magánföldesúri birtokokon ideiglenesen eltörölték a jobbágyságot, addig az egyház joga a jobbágyi robot igénybevételére megerősödött.

Az ukrán papság körülményeit a 17. század közepétől nagymértékben befolyásolta az Oroszországhoz fűződő kapcsolata. 1654-ben az ortodox egyházi vezetők többsége még ellenezte a Romanovokhoz történő csatlakozást és nem voltak hajlandók letenni a hűségesküt Alekszej Mihajlovics cárra, és maguk felett továbbra is kizárólag a konstantinápolyi pátriárkát ismerték el mint legfelsőbb egyházi joghatóságot.

Az orosz egyesítési tervekhez az 1680-as években érkezett el a kedvező alkalom: 1684-től nem volt betöltve a kijevi metropolita széke, így annak jogkörét ideiglenesen a lvovi püspök gyakorolta. Ezt a helyzetet kihasználva a lucki püspök, Csetvertinszkij, aki Moszkva támogatásával próbált a kijevi metropolia élére kerülni. Ki akarta használni azt az előnyt, hogy Ivan Mazepa is érdekelt volt Csetvertinszkij sikerében, mivel rokoni szálak fűzték hozzá. A cári kormányzat a támogatásáról biztosította a lucki püspököt, és jöllehet az ukrán klérus többsége bojkottálta a metropolita-választást, Csetvertinszkijt megválasztották kijevi metropolitának. Az ukrán klérus azonban érvénytelennek nyilvánította a választást és garanciákat követeltek Moszkvától a kijevi érsekség autonómiájának megerősítéséhez. Az ukrán főpapok tiltakozása ellenére Ivan Szamojlovics legitimálta a metropolita-választást, de Moszkva egyelőre nem kívánt beavatkozni az ukrán klérus és a hetman viszályába. Az orosz vezető körök azonban csak elhalasztották, nem pedig lemondtak az ukrán egyház beolvasztásáról. A kijevi metropolia felett a Moszkvai Patriarchátus, mint legfelsőbb egyházi joghatóság, legitimációjához szükség volt ugyanis a konstantinápolyi pátriárka beleegyezéséhez, amit 1686 májusában sikerült megszerezniük, így 1686-ban – az orosz kormányzat nyomásának engedve – a kijevi érsek hivatalosan elismerte az ukrán egyház felett a moszkvai pátriárka fennhatóságát. Ezentúl az ukrán ortodox klérus a korábbiaknál is élénkebben ápolta a kapcsolatait a kozák vezetéssel: elsősorban az Oroszország és Ukrajna közötti status quo fenntartásában voltak érdekelték, ugyanis Moszkva befolyásának túlzott megerősödése a Hetmanátusban az ukrán egyházat alárendelt szerepre kényszerítette volna.

Az ukrán egyházon belül két csoport különíthetünk el : a világi papságot és a szerzeteseket. A világi papság 1654 után is mindent megtett annak érdekében, hogy a megkülönböztetett társadalmi és gazdasági helyzetét megőrizze. Továbbra is adómentesek maradtak és mivel házasodhattak, igyekeztek hivatalukat és felhalmozott birtokaikat

utódaikra örökíteni. A 18. század közepén a Hetmanátus területének már mintegy 17%-át ők birtokolták.

A szerzetesek kolostorokban és monostorokban éltek, jogukban állt földet birtokolni és jobbágyokat alkalmazni. II. Katalin uralkodása idején az ukrán kolostorok elvesztették földjeik jelentős részét, miután az egyházi vagyon állami kezelésbe került.

8. A Hetmanátus gazdasága

Az 1569-es lublini úniót követően jelentős átalakulások mentek végbe az ukrán gazdasági életben. Lengyel nemesek özönlöttek el Ukrajnát, akik hatalmas uradalmakat alakítottak ki és erőteljes mezőgazdasági fejlődést indítottak el. A 16. század második felében a Rzeczpospolita a modern világ gazdasági rendszer periferiájához tartozott és kihasználva a gabonatermesztéshez kedvező földrajzi adottságait és profitálva az „árforradalom” következtében a mezőgazdasági termékek robbanásszerűen megemelkedett áraiból, Európa „éléskamrájává”, első számú gabonaexportáló régiójává vált.

Az 1618-ban kirobbant harmincéves háború komolyan megtépázta Nyugat-Európa gazdasági erőforrásait és gabonaellátási nehézségeket okozott. Ezt a helyzetet használta ki Lengyelország, és továbbra is Európa első számú gabonaszállítója maradt. Tekintettel arra, hogy ekkorra a lengyel búzakivitel tekintélyes része az ukrán területekről származott, így közvetve ugyan, de Ukrajna is bekapcsolódott a világkereskedelembé. Az ukrán mezőgazdaság másik húzóágazatának a lengyel korszakban a szarvasmarha tenyésztés számított, ami exportigényeket is kielégített. Jelentőségét az is mutatta, hogy a szarvasmarha egyben fizetőeszközként is szolgált, a jobbágyok ugyanis így fizették természetben az adóikat. A 16. század második felétől fejlődésnek indult az erdőgazdálkodás is, miután Európában megnőtt a hajófa iránt. A faanyagon kívül az erdőgazdálkodás fontos termékei közé tartozott még a méz és a viasz, amelyek minőségét államilag ellenőrizték. Ukrajna kiviteli termékei közé sorolható még a só és a salétrom, amelyekre egész Európában állandó kereslet mutatkozott.

A csaknem folyamatos háborús körülmények miatt 1648–1686 között az ukrán gazdaság átmeneti hanyatlásának lehetünk tanúi. A Hmelnyickij mozgalom és az azt követő orosz-lengyel háború „eredményeképpen” a korábban a Gdanskön keresztül exportált 1,5 millió tonnás gabonaszállítmányok a 17. század végére 45 ezer tonnára csökkentek, ami a korábbi kivitelnek mindössze 3 %-át jelentette. Ezek a csökkenő értékek nemcsak a gabonatermesztés drasztikus visszaesését jelzik, hanem a kereskedelem szerkezetének átalakulását is. A búzaexport korábbi domináns szerepe fokozatosan csökkent, ugyanakkor megnőtt a kender és a len kivitele. A korábbi ukrán-lengyel gazdasági kapcsolatok lehanyatlottak és Ukrajna fontos kereskedelmi partnerévé Oroszország, az Oszmán birodalom és a Krími kánság váltak. Az ukrán árucikkkel folytatott kereskedelmet elsősorban idegenek – örmény, zsidó és görög kereskedők – bonyolították.

Az ukrán gazdaság húzóágazata 1654 után is egyértelműen a mezőgazdaság maradt, ugyanis Ukrajna éghajlata és talaja elsősorban a gabonatermesztésnek kedvezett. A legfőbb kiviteli termék – jóllehet jóval kisebb mennyiségben – a búza maradt, majd a 18. század közepén a bolgárok és a románok bevándorlásával megjelent a kukoricatermesztés, 1783 után pedig a Krími kánság Oroszországhoz csatlakozását követően egyre népszerűbbé vált a dohánytermesztés is. Jóllehet a burgonyát már a 18. század második felében meghonosították az ukrán területeken, kezdetben csak mint takarmánynövényt hasznosították, a táplálkozásban csak a 19. századtól válik meghatározó jellegűvé.

Az új mezőgazdasági technikai eljárások először Nyugat–Ukrajnában jelentek meg: a háromnyomásos gazdálkodást az intenzívebb vetésforgó váltotta fel, amely minden rendelkezésre álló termőföldet kihasználta. Az fejlettebb mezőgazdasági technikának köszönhetően a majorsági uradalmak termelékenységége általában kétszer nagyobb lett, mint a paraszti birtokoké. A 17. század közepétől a korábban fontos szerepet játszó vadászat, halászat és állattenyésztés veszítettek a korábbi jelentőségükből és háttérbe szorultak a növénytermesztéshez képest. Abban nem következett be változás, hogy a szarvasmarhatenyésztés még mindig az első helyen állt, de kezdett felfutni a lótenyésztés is elsősorban harcászati célokat szolgálva. A legjelentősebb új elem a mezőgazdaság déli irányú terjeszkedésében mutatkozott meg, de a hatalmas területek és a jó minőségű termőföldek ellenére a mezőgazdaság mégis megrekedt egy szinten és nem fejlődött tovább, Nyugat–Európához képest még mindig elavultnak számító mezőgazdasági technika miatt. A termelékenység tipikus szintje volt, hogy csak háromszor–négyyszer arattak többet, mint amennyit vetettek.

1648-ig Ukrajnában a legfontosabb iparágként a vasbányászat és a fémfeldolgozás kell megemlíteni. A 17. század első felében mintegy száz ércbánya és feldolgozó üzem működött itt, amelyek a nemesek és az egyház érdekeltségéhez tartoztak. A Hetmanátus korában tovább nőtt a kereslet a vas iránt a népességnövekedésnek, a technikai fejlődésnek és a hadsereg modernizálódásának köszönhetően. Hasonló mértékben növekedett az igény a puszkapor gyártásához nélkülözhetetlen salétrom előállítására is, de 1720-ban I. Péter állami monopóliumot vezetett be a salétrom kereskedelmére, ami csökkentette a hetmani kormányzat bevételeit a salétrom forgalmazásából.

Ukrajna gazdaságpolitikáját meghatározó új elemként a merkantilista tanok megjelenését emelhetjük ki, amelyeknek a gyakorlati alkalmazása elsőként Ivan Mazepa kormányzása idején figyelhető meg. A hetman tudatosan növelte az import termékek vámját, miközben államilag támogatta az ukrán kereskedelmet és ösztönözte a manufaktúrák alapítását. Mindeközben Mazepa kísérletet tett az orosz gazdasági befolyás csökkentésére a Hetmanátus területén és Ukrajna gazdasági súlyának növelésére Oroszország keretein belül. Utódai közül Danilo Aposztol és Kirillo Razumovszkij folytatták Mazepa merkantilista alapokon nyugvó gazdaságpolitikáját, de ők már kevésbé sikeresen védtek az ukrán gazdasági autonómiát. A Romanovok törekvése ugyanis arra irányult, hogy egy egységes gazdaságon nyugvó birodalmat hozzanak létre, amelyen belül Ukrajnának a nyersanyagellátó és az orosz késztermékek felvevő piacának szerepkörét szánták. Ennek érdekében a cári kormányzat elsőként azokat az iparágakat – textil-, fegyver-, salétromgyártás – próbálták gyengíteni, amelyek konkurenciát jelenthettek az orosz ipar számára. Az orosz uralkodók elrendelték továbbá, hogy az ukrán árucikkeket csak Oroszország területén értékesíthetik, vagy az orosz kikötőkön keresztül szállítsák. Azok az orosz kézművesek és kereskedők, akik Ukrajna területén telepedtek le, előjogokat élveztek az ukrán városi polgársággal szemben.

A 17. század közepétől a déli régióban sok új várost alapítottak a Hetmanátusban, de egyben a régi városok is nőttek méretükben és gazdagságukban. A délen fekvő kisebb városok valójában a nagyobb falvakhoz hasonlítottak, lakosaik között egyaránt éltek parasztok, kézművesek, kereskedők és kozákok, falaikon belül a mezőgazdaság és az iparos–kereskedő tevékenység egymás mellett zajlott. Ezeken a településeken egyre nagyobb lett a kozák lakosság aránya, így ezek a városok fokozatosan a kozák közigazgatási rendszer hatásköre alá kerültek. Az észak és középső területek nagyobb városaiban – pl. Kijev, Perejaszlav – a polgárság maradt túlsúlyban, aminek köszönhetően sikerült megőrizniük az önkormányzatukat. Ukrajna gazdaságában a meghatározó helyet

Kijev foglalta el, amely város nemcsak kulturális, egyházi és politikai központként szolgált, hanem a selyemkészítés, az üveg- és papírgyártás centrumaként is működött. Hasonlóan fontos gazdasági szerephez jutottak még azok a városok, amelyek magdeburgi joggal rendelkeztek. A kozákság és az egyház a 17. század második felétől egyre határozottabban próbálta növelni a gazdasági befolyását a városokban és minden lehetséges eszközt felhasználtak annak érdekében, hogy megfosszák a polgárságot a magdeburgi jog által biztosított privilégiumoktól. Összességében megállapítható, hogy az ukrán városok a gazdasági életben másodlagos szerepet játszottak egy ideig, befolyásuk Ivan Szamojlovics idején kezdett növekedni, virágkoruk pedig Ivan Mazepa hetmanságára tehető. A poltavai csata után a városok helyzete fokozatosan romlani kezdett és egyre kevésbé tudtak ellenállni a Romanovok centralizációs, összbírodalmi politikájának.

A lengyel–litván fennhatóság korához képest a 17. század közepétől az ipar tekintetében eltérő fejlődést figyelhetünk meg. Kezdetben a városokban koncentrálódott a fém-, textil-, és fegyvergyártás, míg a vidék adott helyet a fakitermelésnek, a bányászatnak és malmok működtetésének. Az 1650-es évektől megváltozott a fejlődés iránya, az olcsóbb munkaerő reményében vidékről a városokba telepítették át az üzemeket. Ekkorra a városok lakosságának jelentős részét a kézművesek alkották, de a céhtagok és a céhen kívüliek között egyre nőtt a feszültség. A céhek megpróbálták megőrizni monopolhelyzetüket a városok gazdaságában, de végül több ok miatt is fokozatosan kénytelenek voltak átadni helyüket a manufaktúráknak. A céhszervezet már elavultnak számított és korlátozó szabályaival akadályozta a termelékenységet, azért a hetmanok sem támogatták a céhes kézművességet, hanem a manufaktúrák alapítását ösztönözték. A 17–18. században Ukrajnában a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozása uralta az ipar meghatározó részét, ami magába foglalta a tejgazdaságot, hús- és halfeldolgozást, malomopart, pálinka- és sörfőzést, bőrfeldolgozást és dohánykészítést.

A fém- és fafeldolgozás kisebb jelentőséggel bírt a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozásához képest. A fémipar vezető szektorának a fegyvergyártás számított, amely évszázados hagyományokkal rendelkezett Ukrajnában. A poltavai csatát követően azonban I. Péter elrendelte az összes ukrán fegyverkészítő üzem bezárását, majd ugyanez a sors várt a salétrom- és puskaporgyártásra is. Az üveg- és kerámiakészítés a 16–17. században előkelő helyet foglalt el a gazdaságban, de főleg az északi területekre koncentrálódott, ahol a szükséges nyersanyagok fellelhetőek voltak. A Hetmanátus korában az üvegyártás már manufakturális keretek között zajlott: az üveggészítő mesterek főleg Halicsból és Volhíniából érkeztek, ahol az üvegyártás nagy hagyományokkal rendelkezett. A fazekasság is fokozatosan fejlődésnek indult, mert az előállításához szükséges alapanyag, a kaolin Ukrajna több területén is rendelkezésre állt. A porcelángyártás az 1760-as évektől kezdett elterjedni egy Poloski nevű faluban. A harangöntés vallási okok miatt mindvégig fejlődő iparágnak számított, amelynek tradicionális központja Lvovban volt.

9. Jobb parti Ukrajna

Amíg a Hetmanátus, Szloboda Ukrajna és a Zaporozsjei Szics a 18. század folyamán az Orosz Birodalom részét képezte, addig a nyugat-ukrán területek – Halics, Volhínia és Podólia – lengyel ellenőrzés alatt álltak. Az 1667. évi andruszovói szerződésben és az 1686-os orosz–lengyel „örökbékében” a moszkvai és varsói kormányzat a Dnyeper folyó mentén jelölték meg a befolyásuk alatt álló ukrán övezetek határát, de 1672–1699 között a jobb parti területek déli része török befolyás alá került. Az Oszmán Birodalommal

megkötött 1699. évi karlócai békeszerződés értelmében a nyugat–ukrán térség visszakerült a Rzeczpospolita kötelékébe, de a teljes lengyel restaurációt jelentősen lelassította az 1702–1704. évi Szemjon Palij vezette kozák felkelés és az Északi Háború eseményei, amikor Ivan Mazepa I. Péter nevében ideiglenesen a saját fősége alatt egyesítette Ukrajnát. A háborús események okozta zavaros évek utáni konszolidációban a lengyel nemések visszatérhettek jobb parti ukrán birtokaikra, ahol 1713-ra visszaállt a lengyel uralom. A török hadjáratok idején elnéptelenedett déli tartományokba a sűrűbben lakott területekről parasztokat telepítettek le, akiknek 15–20 évre szóló adó- és robot alóli mentességet ígértek a földesurak.

A 18. századra a lengyel–litván államban a központi hatalom jelentősen meggyengült, a trónon a nemesség által választott gyenge kezű bábkirályok ültek, így a hatalom lényegében az arisztokrata családok kezében összpontosult, akik hatalmas birtokaikon „kiskirályokként” éltek, saját hadsereggel rendelkeztek, amelyen belül fokozatosan felelevenítették a kozákságon alapuló haderőt. Ilyen politikai helyzetben az ukrán városok és a parasztság helyzete teljesen megromlott, annak következtében is, hogy a lengyel uralom visszaállításával a római katolikus és az unitus egyház került előtérbe, míg az ortodoxiával szemben továbbra is egyre növekedett a vallási türelmetlenség.

A lengyel fennhatósággal szembeni elégedetlenség számos felkeléshez vezetett a jobb parti Ukrajnában, melyek közül jelentőségét és elterjedési területét tekintve az ún. hajdamak–mozgalom emelkedik ki. A hajdamak terminus török eredetűnek tekinthető és kezdetben kóborló, rabló parasztokat jelöltek vele, akik földesuraikat elhagyva erdők mélyén bujkáltak és időnként felbukkantak, hogy a nemések birtokain fosztogassanak. Harcmódoruk alapját a kisebb partizánakciók képezték, amelyeket a földesúri seregek könnyen felszámoltak; de ha kozákok is csatlakoztak hozzájuk, jóval veszélyesebbé válhattak.

A hajdamak–mozgalom valójában az ortodox ukrán parasztok és kozákok spontán felkeléseinek tekinthető a lengyel nemésekkel és zsidó bérlőikkel szemben, valamint a római katolikus és unitus klérus ellen. Jellegét tekintve a mozgalom története három szakaszra osztható:

1. az 1710–1730-as évek között a felkelők ösztönös fosztogatásai tartották félelemben a nemességet;
2. 1730–60 között parasztlázadásokként jellemezhetők;
3. az 1760-as évektől pedig a korábbinál szélesebb tömegbázisra támaszkodó népfelkelésként értékelhetjük azokat.

A mozgalom nem volt öncélú, a felkelők konkrét célokkal léptek fel és sajátos jövőképpel rendelkeztek, amely egy „lengyelek és földesurak nélküli” rendszer megteremtésére irányultak. A hajdamakokat a közös ortodox hitre támaszkodás fogta össze és a szlachta iránti gyűlölet éltette, valamint annak reménye, hogy a velük azonos hitű orosz kormányzat támogatást nyújt számukra a lengyelek elleni harcukban. Jóllehet a zaporozsjei kozákok folyamatosan irányították a hajdamak–különítményeket és a felkelők oda–vissza ájták a lengyel–orosz határon, a mozgalom központja mégis a jobb parti Ukrajnában volt. Kelet-Ukrajnát csak rejtőzködésre és készleteik feltöltésére használták, ahol gyakorlatoztak, és ahonnan támadásaikat indították a nyugati tartományok ellen. Összetételüket tekintve a hajdamakokat három csoportba lehet osztani: a zaporozsjei kozákokra, akik katonai „szakértőknek” számítottak; a korábban lengyel földesurak magánhadseregében harcoló jobb parti kozákokra; valamint a tömegbázist képező nyugat–ukrán parasztokra.

A hajdamakok első jelentősebb felkelése 1734-ben robbant ki, amikor II. Ágost halálát követően trónharcok dúltak az Oroszország által támogatott III. Ágost és a lengyelek

jelöltje, Leszczynski Szaniszló között. Az anarchikus politikai helyzetet kihasználva a lázadás kiterjedt Kelet–Volhíniára és Podóliára, és a lengyel kormánzatnak csak orosz csapatok segítségével sikerült elfojtania a mozgalmat. Az 1750. évi felkelés a Zaporozsjei Szics területéről indult ki, majd csatlakoztak a jobb parti parasztok is, akiknek lejárt a korábban kapott adómentessége. A mozgalom elterjedési területe a Kijevi vajdaság déli részét és Braclavot foglalta magába, de a felkelők nem sokáig tudták magukat tartani a cári különítménnyel erősített lengyel sereggel szemben. Az utolsó hajdamak-mozgalom 1768-ban robbant ki, amikor Poniatowski Szaniszló lengyel király kormányzatát II. Katalin beavatkozási kísérletei nyugtalanították. A belső politikai zűrzavart kihasználva, egy 70 fős hajdamak csoport fellázadt, és észak felé vonulva parasztok ezreit nyerték meg a felkelésüknek. Egyik várost a másik után vették be, miközben nemesek, katolikus és unitus papok százait ejtették foglyul. Június végére Kijev és Braclav tartományok teljesen a lázadók kezére kerültek, de a lengyel és orosz csapatok ismét elfojtották a lázadást.

Az 1768-as megmozdulás – a korábbiaktól eltérően – nem izolált lázadásként értékelhető: ez alkalommal a vallási és szociális elégedetlenség másodlagos szerepet játszott az ukrán-lengyel etnikai ellentétekhez képest; a Zaliznyjak által vezetett mozgalomnak határozott célja volt: felszabadítani Ukrajnát és megteremteni az orosz cár protektorátusa alatt a hetmani vezetésű ukrán államot. Összegezve a hajdamak-mozgalmak jelentőségét megállapíthatjuk, hogy elsősorban a kozák adminisztratív rendszer visszaállítására törekedtek, a felkelők kozák tradíciókat követtek és jövőképükben olyan ukrán állam létrehozása szerepelt, ahol az ortodox vallás és a kozák életforma dominál.

IV. Ukrajna mint orosz és osztrák provincia (1764–1914)

1. Rumjancev (1765–1769)

A Kelet–Ukrajna élére kinevezett új főkormányzó jól ismerte a helyi viszonyokat, mert apja 1738–1740 között katonai végrehajtóként teljesített szolgálatot a Hetmanátusban. Pjotr Rumjancev a tanulmányait külföldön folytatta, majd visszatérése után apja nyomdokaiba lépve a hétéves háborúban megmutatta, hogy milyen tehetséges és bátor katona. Udvari körökben azt beszélték róla, hogy ő valójában I. Péter törvénytelen fia, és mivel III. Péter támogatását is élvezte, II. Katalin gyanakvóan viselkedett vele szemben. A cárnő végül tökéletesen oldotta meg ezt a problémát: azáltal, hogy Rumjancevet ukrainai főkormányzónak nevezte ki, eltávolította Szentpétervárról és egyben talált egy tehetséges hivatalnokot, aki megoldhatja az Orosz Birodalom számára kényes ukrainai kérdést. Ha Rumjancev sikeresen végzi el a feladatát, Katalin jól használta fel egy lehetséges politikai riválisát, ha pedig kudarccal végződik a küldetése, azzal a főkormányzó aláasta volna saját tekintélyét.

Rumjancev 1765 áprilisában érkezett meg Hluhivbe, ahol mint főkormányzó és egyben az Új Kisoroszországi Kollégium elnöke, az irányítása alá vonta a Zaporozsjei Szicsét és a volt Hetmanátus területén állomásozó cári csapatokat is. Első lépésként az ukrán társadalom oroszellenességét kellett leküzdenie, amire a cárnő már korábban felhívta a figyelmét. II. Katalin meggyőződése szerint a gyűlöletet a helyi ukrán elit szította, tartva birtokaik és pozíciójuk elvesztésétől. Az uralkodónő nehezményezte továbbá az ukrán

kormányzat és a kincstár önkényes politikáját, hogy semmi jövedelmet nem hoznak a Romanovoknak, eltékozzák a Hetmanátus vagyonát, és kizsákmányolják az ukrán népet. II. Katalin egy Utasítást (Nakaz) fogalmazott meg Rumjancev számára, amelyben széleskörű reformok – utak és hidak építése, mocsarak lecsapolása, Dnyeper folyamszabályozása – előirányozását tervezte Ukrajnában. A nyugati minták meghonosításával akarta meggyőzni a helyi lakosságot, hogy mennyire előnyös a közvetlen orosz fennhatóság a korábbi adminisztratív rendszerrel szemben. II. Katalin programja az ukrán területek zökkenőmentes beintegrálására irányult, hogy azok hozzájárulhassanak az Orosz Birodalom költségeihez, de egyúttal ösztönözte a gazdasági fejlődést és az orosz– ukrán ellentétek csökkentését.

1765 májusában a főkormányzó átfogó programtervezetet terjesztett a cári kormányzat elé, amely Katalin „Utasításán”, a Tyeplov-féle jegyzéken és saját koncepcióin alapult. Az ukrainai viszonyok stabilitása érdekében az orosz főhivatalnok – többek között – a helyi ipar és kereskedelem állami támogatását; katonai akadémia és egyetemek alapítását; az ukrainai egyházi birtokok szekularizációját; állami kórházak létesítését és postaszolgálat kiépítését javasolta. Tekintettel arra, hogy II. Katalin ellenzett bármilyen drasztikus változtatást Oroszország peremtartományaiban, egyelőre csak a postai hálózat tervét támogatta, míg a többi javaslatot egy különleges bizottság számára utalta át. Egyúttal a cári kormányzat utasítást adott a főkormányzónak hosszú távú reformok elindítására. Rumjancev az ukrainai gazdasági élet fellendítését elősegítendő, mintegy száz német kézműves családot telepített le a városokban és falvak százait hozta létre az elnéptelenedett déli határvidéken.

Az igazságszolgáltatási rendszerben egyelőre kisebb változtatásokat tartott csak szükségesnek: a Legfelsőbb Katonai Bíróságot, amelynek eddig évente változott az összetétele, állandó jellegűvé alakította át és állandó jogászokat nevezett ki, akik közvetlenül a panasztevők ügyeivel foglalkoztak. A birodalmi asszimilációs politika érdekeit szolgálta 1765-ben az ukrainai postahálózat kialakítása, amely 9 postai útvonalat és 72 postaállomást foglalt magába. Az alkalmazottak fizetését és a postai szolgáltatás költségeit az Ukrán Kincstár finanszírozta, míg a bevételek birodalmi jövedelmeknek számítottak.

Rumjancev az egyik legfontosabb feladatának az állami bevételek növelését tekintette. Problémát jelentett azonban, hogy a Hetmanátus területén az adókat általában természetben szedték be, és amikor a bevételek nem bizonyultak elegendőnek, a cári csapatok erőszakkal vették el a helyi lakosságtól, amire szükségük volt. Ezen kívül az adóteher egyenetlenül oszlott el az ukrán területeken: azokra a körzetekre jobban nehezedett, ahol az orosz helyőrségek állomásoztak. A fenti nehézségeket megoldandó, a főkormányzó bevezette az ún. rubeladót, amit pénzben kellett fizetni és minden háztartásra vonatkozott. Az új adófajta hivatalosan a hadiadó helyettesítésére szolgált, vagyis az ukrainai cári csapatok ellátását fedezte, de hamarosan általános adóvá vált. 1767-ben 20 adókerületre osztották fel Kelet-Ukrajnát, ahol a főkormányzó által kijelölt bizottságok felügyelték az adók beszedését.

A további reformok előfeltétele egy népszámlálás volt, ugyanis a Tyeplov–memorandum óta a cári kormányzat minden, a kozák vezetők által Szentpétervárra továbbított adatot kétségbe vont. A polgárság kivételével az ukrán lakosság minden rétege tartott a népszámszámlálástól: a jobbágyság költözési joguk korlátozásától féltek; a kozákok katonai és adófizetési kötelezettségük növelését szerették volna elkerülni; a kozák sztarsinát pedig aggodalommal töltötte el, hogy esetleg megkérdőjelezhetik földbirtokjogukat. A Rumjancev-féle népszámlálás kétségkívül a legátfogóbb volt, amit valaha a Hetmanátus

területén végrehajtottak, de végül az orosz–török háború kitörése miatt 1769-ben felfüggesztették.

A főkormányzó további állhatatos céljának számított a katonai védelem fejlesztése és megerősítése tartományában. Jóllehet továbbra is számított – az időközben tízezer fős létszámra csökkent – Zaporozsjei Had fegyveres erejére, de 1768-ban egy Szentpétervárra írt levelében elégedetlenül konstatálta, hogy egyes „kiválasztott” kozákok már egyáltalán nem alkalmasak a katonai szolgálatra, amit saját költségükön kellett ellátni és egyre súlyosabb terheket rótt rájuk. Rumjancev végül intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy megerősítse a katonáskodó kozákok helyzetét: a „kiválasztottak” mellé a korábbiánál több „segítőt” rendelt és egy megtiltotta kozákoknak, hogy polgárokká vagy jobbágyokká váljanak.

Jelentős változások mentek végbe az ukrainai közigazgatási rendszerben is, ugyanis a Hetmanátus megszüntetése után a bal parti ukrán területek az újonnan felállított Új Kisoroszországi Kollégium fennhatósága alá kerültek Rumjancevvel az élen. Az ezred-sztarsina az 1780-as évek elejéig az egyik legfontosabb láncszemét képezte Kelet–Ukrajna katonai–közigazgatási szervezetének, de egyértelműen megmutatkozott a cári kormányzat egyre határozottabb beavatkozása az ezred-adminisztráció ügyeibe. 1764 után az ezredek közvetlenül a Kisoroszországi Kollégium hatáskörébe kerültek és az ezredeseket Szentpétervárról nevezték ki. 1781-ig fennmaradt az ezredeknek századokra tagolódása is, de az 1763-as jogi reform után a századosok kompetenciája illetve funkciója jelentősen csökkent. 1767-ben Rumjancev azt javasolta, hogy a korábbiakhoz hasonlóan továbbra se engedélyezzék a századokon belüli kozák vezetők szabad választását. Ettől kezdve hivatalosan is az ezred-sztarsina tett javaslatot a századosi tisztség viselőjére, amit a főkormányzónak is közvetlenül meg kellett erősítenie. A fenti intézkedések következtében a századosi titulus a gazdag kozák vezetők előjogává vált, akik ezáltal nem engedték be soraikba a közkozákokat. Vagyis a századosi rang örökíthető hivatallá vált a kozák sztarsinán belül, ami tovább mélyítette a vagyoni és jogi különbségeket a kozák elit és a közkozákok között.

Rumjancev mindvégig arra törekedett, hogy az ukrainai elitet minél szorosabban az Orosz Birodalom szolgálatába állítsa, és érdekeltté tegye őket a Romanovok integrációs politikájában. Több levelében is azt javasolta a cárnőnek, hogy az egykori Hetmanátusban rangot és hivatalt azok kaphassanak, akiket nem fertőzött meg a „függetlenség betegsége”. A főkormányzó kezdetben nehézségekbe ütközött, mert a hivatalos birodalmi álláspont szerint Ukrajnában nem voltak nemesek. Ezzel szemben Rumjancev mindvégig támogatta a kozák sztarsina azon törekvését, hogy azonos jogállásba kerüljenek az orosz nemességgel, amely folyamat végül fokozatosan, több lépésben ment végbe.

Az 1760-as évek második felétől a cári kormányzat – elsősorban a főkormányzó nyomására – kezdte megváltoztatni az ukrán elit nemesi törekvései iránti negatív viszonyulását. 1767-ben a kozák főrangúak – az orosz nemességhez hasonlóan – jogot kaptak arra, hogy képviselőket válasszanak az ún. Törvényelőkészítő Bizottságba. Ugyanebben az évben II. Katalin elrendelte az ukrainai főkormányzónak, hogy előkelő származású ifjakat küldjenek a szentpétervári kadétiskolába, ahol – a korábbi gyakorlattól eltérően – az új növendékeknek nem kellett dokumentumokkal alátámasztani nemesi származásukat. Mindeközben Rumjancev számos olyan intézkedést léptetett életbe, amelyek a kozák sztarsinának a közkozákoktól történő végleges elkülönítésére irányultak. Utóbbiak fokozatosan elveszítették korábbi jogait és privilégiumaikat, földjeiket a világi és egyházi földesurak olcsón felvásárolták, vagy erőszakosan elvették. 1768-ban Rumjancev rendeleti úton megszüntette azt az elvet, ami alapján a Zaporozsjei Hadat a

kozák birtokok alapján töltötték fel és egyben bevezette a személyes katonai kötelezettség rendjét, ami a kozákokat a katonai szolgálathoz kötötte. Érdekközösség alakult ki a főkormányzó és az ukrán vezető körök között a jobbágyság kérdésében is. Rumjancev elnyerte a földesurak szimpátiáját azáltal, hogy korlátozta a jobbágyok költözési jogát, akiknek a költözéskor írásos engedélyt kellett szerezniük uruktól. Elrendelte továbbá, hogy a „szökött” jobbágyokat vissza kell vinni földesurukhoz, és be kell velük fizettetni az elmaradt adókat.

1767-ben II. Katalin összehívta az ún. Törvényelőkészítő Bizottságot, ahová az ukrán képviselők meghívása kérdésesnek tűnt, mert eddig nem volt precedens arra, hogy részt vehettek volna egy, az Orosz Birodalmat érintő gyűlésen. A cárnő végül csak a harmadik összehívó manifesztumában engedélyezte az ukrán küldöttek delegálását a Bizottságba. Rumjancev 1767 márciusában követválasztásokat írt ki Kelet-Ukrajnában az ukrán vezető rétegek, polgárság és a kozákság számára, akik külön fogalmazták meg petícióikat a cári kormányzat számára. A magát nemesi rangúnak tekintő sztarsina 10 képviselője Ukrajna autonómiájának visszaállítását; jogaik és privilégiumaik kiszélesítését és megerősítését; szabad hetman-választás engedélyezését; a tönkrement közkozákok földjeinek felvásárlási jogát; az ukrán rangok és hivatalok egyenjogúsítását kérelmezték az uralkodónőtől. Az ukrainai kozákság kilenc küldöttet delegálhatott a Törvényelőkészítő Bizottságba, akik követeléseik között első helyre a Hetmanátus visszaállítását helyezték, valamint a rubeladó eltörlését, ami a kozákokat is súlyosan érintette. Sérelmezték továbbá a népszámlálást is attól tartva, hogy ezáltal kimutatásra kerülhet tényleges helyzetük, miszerint alig élnek jobb körülmények között, mint a jobbágyok. Lényegében az ukrán autonómia társadalmi és gazdasági túlélést jelentett volna a kozákoknak, ami által visszanyerhették volna régi privilégiumaikat és státuszukat, és talán lehetőségük nyílhatott volna arra, hogy jogilag is közelebb kerüljenek a nemességhez.

Az ukrán városok lakossága meglehetősen vegyes összetételűnek számított, ezért nehéznek bizonyult közös érdekeket találniuk. Az egykori Hetmanátus területén több mint száz város jogosult képviselőket választani a Törvényelőkészítő Bizottságba, de Rumjancev csak 14-nek engedélyezte a követküldést. A városi petíciók önkormányzati joguk kiszélesítésére irányultak oly módon, hogy csak a helyi hatóságoknak rendeljék alá magukat. Kérelmezték továbbá, hogy a városokban tartózkodó kozák tisztek és hivatalnokok is járuljanak hozzá az ott állomásozó orosz katonák ellátásához, ellenkező esetben a kozákokat vagy telepítsék ki a városokból, vagy pedig regisztrálják őket, mint állandó városi lakosokat, és ily módon őket is kötelezzék adófizetésre. A fentebb felsorolt petíciók egyértelműen jelzik, hogy a városi hatóságok nem voltak képesek fenntartani teljes körű autonómiájukat, ugyanis a kozák adminisztráció már behatolt azokba a városokba is, amelyek magdeburgi joggal rendelkeztek. A polgárságnak így nem maradt más lehetősége, mint elfogadják a kozák közigazgatási rendszert, vagy másik városba költöznek. Valójában a városi lakosság csapdába esett egyrészt a cári csapatok ellátási terhei, másrészt a kozák adminisztráció nyomása révén.

Az ukrán társadalom egyes rétegeinek programtervezetével párhuzamosan II. Katalin utasítására a Kisoroszországi Kollégium is összeállította a Romanovok reformtervezetét Ukrajnára vonatkoztatva. Eszerint az ukrainai szokások és jogrendszer a lengyel–litván fennhatóság korából származnak, ezért az orosz önkényuralmi rendszer alatt nem alkalmazhatók, így Ukrajnában széles körű reformok bevezetésére van szükség mind a társadalom felépítésében, mind a gazdaságban és a közigazgatási rendszerben. A Zaporozsjei Hadat újjá kell szervezni állandó, reguláris egységekbe, ily módon senki nem kerülhetne be a kozákok közé anélkül, hogy ezt ne adminisztrálták volna. II. Katalin tervei

szerint a kozákok továbbra is rendelkezhetnek földbirtokjoggal, ami azonban uralkodói jóváhagyástól is függene. A reformprogram előírta még az ukrán városok besorolását különböző típusokba és a jobbágyok költözési jogával szembeni szigorításokat.

1767. július 30-án a cárnő hivatalosan megnyitotta a Törvényelőkészítő Bizottság első gyűlését, ahol az ukrán küldöttek közül H. Poletika vállalt magára aktív politikai szereplést azáltal, hogy részletesen kifejtette a Kisoroszországi Kollégium reformprogramjával kapcsolatos véleményét. Számtalan olyan előnyt sorolt fel, amihez a Romanovok jutottak azáltal, hogy megszerezték Ukrajnát, és amely előnyökért széleskörű autonómiát garantáltak a Zaporozsjei Had számára. Poletika meggyőződése szerint az Ukrajnában bevezetendő reformokat kizárólag az ukrán néppel egyetértésben lehetne bevezetni, nem pedig felülről végrehajtott reformokkal. Miután II. Katalin az orosz–török háborúra hivatkozva 1768-ban feloszlatta a Törvényelőkészítő Bizottságot. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ukránok petíciói kielégítetlenek maradnak. A cárnő feltehetőleg nem is szándékozott új törvénykönyvet összeállítani, csak „közvélemény-kutatást” akart tartani az Orosz Birodalom egyes peremtartományaiban. Másrészt az ukrán autonóm törekvések egyáltalán nem álltak összhangban a Romanovok centralizációs politikájával, így azok eleve kudarcra voltak ítélve.

Rumjancev ukrainai főkormányzói tevékenységét is megszakította az orosz–török háború kirobbanása, az udvar ugyanis a harctérre vezényelte őt, ahol 1769–1774 között újabb hírnévre tett szert, mint a törökök ellen harcoló orosz csapatok egyik főparancsnoka. Az Ukrajnában eltöltött négy év nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy Rumjancev megvalósítsa minden tervét, de tevékenysége mégis sikeresnek mondható, hiszen számos reformot vezetett be, amelyek felgyorsították a kelet-ukrán területek integrációját az Orosz Birodalomba.

2. Az 1770–1780-as évek

1768-ban a jobb parti – lengyel fennhatóság alatt lévő – Ukrajnában felkelés tört ki a zaporozsjei kozákok támogatásával, amelyet a Rzeczpospolita kormánya csak cári csapatok segítségével tudott leverni. Ez az ún. hajdamak-mozgalom a kelet-ukrán területeken is kozák- és parasztfelkelések sorozatát robbantotta ki és az orosz seregnek csak 1770-re sikerült rendet teremtenie a doni kozákok támogatásával. Ezek a határvidéki lázongások azzal a tanulsággal szolgáltak II. Katalin számára, hogy az orosz helyi közigazgatás nem képes a továbbiakban hatékonyan működni ilyen nagy távolságokban. A cárnő utasítására egy különleges bizottság reformtervezetet készített el, miszerint a birodalmi adminisztratív rendszert lépcsőzetesen újjá kell szervezni, és olyan egyenlő nagyságú közigazgatási egységeket kell kialakítani, ahol el tudják különíteni az adminisztratív, az igazságszolgáltatási és a pénzügyi funkciókat. 1775-ben került sor az új közigazgatási alaptörvény kihirdetésére, amely az Orosz Birodalmon belül állandósította a kb. három–négyezer lakost magába foglaló provinciákat (= tartományokat) és a harminc-negyvenezer lélekszámú körzeteket.

Rumjancev tanácsára hallgatva, az uralkodónő támogatta a reform fokozatos ütemű bevezetésének elvét a korábban kiváltságolt helyzetben lévő peremtartományokban, köztük Ukrajnában is. 1779-ben az új adminisztratív rendszer sikeres oroszországi kipróbálását követően II. Katalin elrendelte a kisoroszországi kormánynak, hogy készítse elő annak bevezetését az egykori Hetmanátus területén is. Ezeket a változtatásokat – mint ahogyan az várható volt – nehezen lehetett összeegyeztetni az ukrainai hagyományokkal, hiszen a

közigazgatási reform életbe léptetésével párhuzamosan leépítették a katonai alapon szerveződő, ezredekre és századokra tagolódó ukrán adminisztrációt. Eltörölték továbbá az Ukrán kincstárát is; a Rumjancev által kiépített postaszolgálatot pedig a birodalmi postai hálózatba integrálták be; a kozákokat az alsóbbrendű bíróságok hatásköre alá rendelték; eltörölték az ukrán városok jogait; az egykori Hetmanátus területén minden földet állami tulajdonnak nyilvánítottak. A Kisoroszországi Kollégium mint legfelsőbb fellebbezési fórum még egy ideig működött a kormányzásban és ítéleteit csak a Szenátus vétózhatta meg, de 1786-ban végleg felfüggesztették a működését az el nem végzett ügyhátraléakai miatt.

Az új tartományi közigazgatás kombinálta a kormányzó személyes hatalmát a bürokratikus rendszerrel. Az abszolút monarchia helyi képviselőjeként Rumjancev közvetlen kapcsolatban állt II. Katalinnal, közvetett viszonyban volt a Szenátussal és más orosz intézményekkel. Így vissza tudta vonni a helyi közigazgatás bármely döntését, és kiadhatott kötelező érvényű utasításokat minden hivatalnak. A II. Katalin által kiépített adminisztratív rendszerbe az ukrán hivatalnokokat is beintegrálták, ami megnövelte a Kijevi Akadémia diplomásainak és a tanult kozákoknak a karrierlehetőségét. 1781-ben újabb rendeletében az uralkodónő arról határozott, hogy a helyi bíróságokba olyan nemesi esküdtek is beválaszthatók, akik az adott kormányzásban votcsina- vagy pomesztye-birtokkal rendelkeznek. Ezzel valójában a cári kormányzat – közvetve ugyan, de – elismerte a kozák sztarsina jogát a nemesi privilégiumokra.

1783-ban II. Katalin a bal parti kozák ezredeknél az orosz hadsereg állandó (=reguláris) egységeivé történő átszervezéséről rendelkezett, vagyis az 1654-től a Romanovok szolgálatában álló, megkülönböztetett jogokkal és privilégiumokkal rendelkező Zaporozsjei Had hivatalosan megszűnt létezni. Az orosz–török (1781–1791) és az orosz–svéd (1788–1790) háborúk alatt az Orosz Birodalom területén egyre növekvő mértékben hajtottak végre besorozásokat, amit a kormányzat a Kisoroszországi Kormányzóságra is kiterjesztett, így fokozatosan csökkentették, majd teljesen megsemmisítették az ukrainai regionális sajátosságokat a katonai szervezetben. A volt Hetmanátus területén minden adóköteles polgár besorozhatóvá vált, ezáltal megszűnt a fegyveres erők kizárólagos kozák karaktere Ukrajnában. Az ugyan többször előfordult, hogy vészhelyzet esetén ideiglenes jelleggel speciális kozák egységeket hoztak létre, de a háborús konfliktusok lezárulása után minden esetben felbomlasztották azokat.

II. Katalin 1783-ban rendeleti úton végleg megszüntette annak lehetőségét, hogy a jobbágyság egyik földesúr birtokáról a másikéra költözzenek, így gyakorlatilag Ukrajna területén jogilag röghöz kötötték a jobbágyságot, aminek következtében a kozák sztarsina tagjai az orosz nemességgel azonos jogkörű földesurakká váltak.

Már az 1781-es tartományi reform kapcsán is felmerült az ukrainai egyházszervezet kérdése, mivel az új tartományhatárok teljesen semmibe vették a hagyományos egyházi kerületi felosztást. II. Katalin kormányzata végül arra az álláspontra jutott, hogy a legjobb lenne az egyházi határokat hozzáigazítani az új közigazgatási felosztáshoz. A cárnő 1785-ös dekrétuma értelmében ezentúl minden provincia magába foglalt egy püspöki kerületet, amelyek határai megegyeztek a tartományéval. Ez a reform azonban csak az első lépésnek bizonyult az ukrán egyház integrációjának folyamatában, ugyanis annak korlátozott autonómiája nem kívánatos volt az orosz kormányzat számára. 1786-os szekularizációs rendeletében a cárnő a továbbiakban csak 249 szerzetes és 157 apáca megélhetéséhez járult hozzá, akik 13 monostorban és 6 kolostorban éltek. Minden más kolostort és monostort megszüntettek, ami maga után vonta 42 egyházi intézmény bezárását, az állástalan apácákat és szerzeteseket pedig arra utasították, hogy Ukrajnán kívül keressenek

megélhetést. A 18. század végére tehát a Hetmanátus ortodox egyháza elveszítette autonómiájának maradványait is és beintegrálódott az orosz birodalmi ortodoxiába, a templomok vagyonát elkobozták, püspökeik és tisztviselőik állami alattvalókká váltak.

A Hetmanátus intézményeinek eltörlését és a birodalmi adminisztráció bevezetését az ukrán elit és az orosz társadalmi struktúra fokozatos összeolvadása kísérte, de Ukrajna sikeres birodalmi integrációja elsősorban a helyi nemesség együttműködésétől függött. 1781-ben a kozák sztarsina még annyira helytelenítette a reformokat, hogy a cári kormánynak figyelmeztetnie kellett az „autonómisták” vezetőjét, H. Poletikát, hogy fogja vissza patriotizmusát és engedje az eseményeket menni a maguk útján. Poletika 1784-ben bekövetkezett halála és II. Katalin 1785-ös Nemesi Adománylevele következtében lényegesen megváltozott a helyzet: az ukrán vezető rétegek nemesi címet kaptak, testületi önkormányzatot és elérték a jobbágyság legalizációját. Ezentúl az ukrán nemesség azonos jogállásba került az orosz dvorjansztvo-val, ami erős ösztönzést adott az ukrán és az orosz elit egyesüléséhez és kiváló lehetőséget teremtett a birodalmi karrier elérésére. Gyakorlatilag az ukrán nemesség többsége elfogadta, hogy már nem egy részlegesen különálló, autonóm állam uralkodó osztályát alkotják, hanem az Orosz Birodalom egységes részeként léteznek.

Az ukrán elit egyre barátságosabb kapcsolata Rumjancevvel ugyancsak jelentősen tompította a birodalmi adminisztrációs reformokkal szembeni ellenérzéseket, ugyanis a főkormányzó megpróbálta a tartományi reformot a helyi körülményekhez igazítani még akkor is, ha ezzel kivívta II. Katalin nemtetszését. Az 1780-as évek végére a cárnő egyre inkább kiábrándult Rumjancev kormányzói tevékenységéből és új kegyencét, Patyomkint hagyta érvényesülni a politikában. 1789-ben Rumjancevet visszahívták Ukrajnából és egy Poroszország elleni hadsereg megszervezésével bízták meg, ami – tekintve a kormányzó poroszok iránti rokonszenvét – újabb megaláztatás lett számára, ezért lemondott és engedélyt kért külföldre távozásához.

3. A 18. század végétől a 19. század közepéig

Közel 150 évig – a 18. század végétől a 20. század elejéig Ukrajna területén két nagyhatalom osztozott: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a a Habsburg Monarchiához tartozott. Tehát a modern éra hajnalán az ukránok olyan politikai rendszerben találták magukat, amely radikálisan különbözött attól, amit addig megszoktak. Mint minden birodalom, az orosz Romanovok és az osztrák Habsburgok is etnikailag és kulturálisan különböző népcsoportok-lakta hatalmas territóriumokat tartottak fenn. Az erősen központosított tartományok felett a hatalmat rendszerint a kormányzó gyakorolta, míg a helyi lakosság teljesen alávetett státuszba került. A birodalmi bürokrácia hatalmas adókat vetett ki rájuk és az ukrán társadalom életét is az orosz illetve osztrák nagyhatalmi érdekeket előtérbe állítva szervezték meg.

3.1. Az Orosz Birodalom

Mivel az ukránok mind nyelvileg, mind kulturálisan közeli rokonságban álltak az oroszokkal, a cári kormányzat Ukrajnát egyszerűen az „Orosz Föld” alapvető részének tekintette, figyelmen kívül hagyva különböző eredetüket és történelmi hagyományait. A hivatalos nagyorosz felfogás II. Katalin cárnő 1793-as kijelentésére alapozódott, miszerint „Oroszország és Ukrajna valójában egy ország, csak egy történelmi baleset következménye, hogy egy időre különváltak egymástól”.

A birodalmi adminisztrációs rendszert az 1770-es évektől kezdték kiépíteni, de az csak az 1830-as évekre érte el végleges formáját. Akkorra az orosz fennhatóság alatti ukrán területeket kilenc tartományra osztották fel, ami tulajdonképpen a három addigi gubernium háromfelé osztását jelentette. A bal parti Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebbek voltak, a Csernyigovi, Poltavai és Harkovi provinciákat alakították ki. A jobb parti ukrán területeken, amelyet a Romanovok csak részben szereztek meg, és ahol a lengyel nemesek még mindig gazdasági függésben tartották az ukrán parasztjaikat, a városokat pedig egyre nagyobb számban népesítették be idegen – elsősorban orosz és zsidó – lakosok, a Kijevi, Podóliai és Volhíniai provinciát hozták létre. Az újonnan megszerzett déli területeken – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein a Jekatyerinoszlávi, Herszoni és Tavrijai tartományok formálódtak ki.

Erőtéljes centralizációs politikát folytatott II. Katalin a Zaporozsjei Sziccsel szemben, amely területet az orosz vezetés mindvégig a társadalmi elégedetlenség tűzfészkének tekintett, így komoly akadályt jelentett az orosz expanzió útjában. Amíg azonban a szicskozákok meghatározó szerepet játszottak Oroszország délkeleti határainak védelmében, addig semmiféle megtorló akcióra nem nyílt lehetőség ellenük.

Az 1768–1774 közötti orosz–török háborúban a zaporozsjei kozákok még az orosz sereg ütőképés részét képezték. Az 1774. évi kücsük–kajnardzsi békében II. Katalin fekete-tengeri kijáráshoz jutott: megszerezte a Dnyeper és a Déli-Bug alsó folyása közti területet és a Kercs félszigetet. A szultán elismerte továbbá az addig török fennhatóság alatt álló Krími kánság függetlenségét és szabad hajózást biztosított az orosz kereskedőhajók számára a Dardanellákon.

Ezen sikeren felbuzdulva, az orosz kormányzat elérkezettnek látta az időt a Zaporozsjei Szics privilegizált jogainak felszámolására. A fekete-tengeri kijárat megszerzése véget vetett a szicskozákok történelmi szerepének: 1775. június 4-én az orosz csapatok, útban hazafelé a török háborúból, meglepetésszerű támadással szétverték a zaporozsjei kozákokat, központjukat pedig porig rombolták.

Az első orosz–török háború sikeres befejezése után a cárnő Oroszország külpolitikájának központi kérdésévé tette a „kereszténység ellenségeinek” végleges kiűzését Európából, amely törekvése mögött egyértelmű gazdaságpolitikai okok húzódtak meg: nevezetesen a fekete-tengeri kereskedelem feletti ellenőrzés megszerzése. A Don és a Dnyeper torkolatvidékének birtokba vételével 1774-től Oroszország megalapozta a Nyugattal folytatott kereskedelmét, melyre a Balti-tengeren keresztül az angol és holland konkurencia miatt nem nyílt lehetősége. II. Katalin már 1776-ban megbízást adott az első orosz kereskedelmi társaság megalapítására, amelynek tevékenységét azonban döntően akadályozta az a tény, hogy a tengerszorosok – a Boszporusz és a Dardanellák vidéke – még mindig a szultán ellenőrzése alatt álltak. A déli provinciák főkormányzója, Patyomkin, bár sokat tett a térség gazdasági fellendítése érdekében, a második orosz–török háború (1787–1792) átmenetileg véget vetett a fekete-tengeri kereskedelem virágzásának.

A második orosz–török háború sikeres befejezése után a cári kormánynak egyre kevésbé volt szüksége a kozákok fegyveres erejére, ugyanis az 1792. évi iasi béke értelmében II. Katalin megtartotta az 1783-ban annektált Krími kánságot és a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került. Az orosz–török háborúk folyamán az Oroszország által újonnan meghódított területeken sor került a cári adminisztratív rendszer kiépítésére. A minta az 1764-ben kialakított Új-Oroszországi kormányzás lett, amelynek irányítását kezdetben Melgunov tábornok látta el, majd a cárnő utasítására 1774-től G. A. Patyomkin vette át. II. Katalin, mint felvilágosult uralkodó, támogatta a külföldi emigránsokat és az volt a célja, hogy egyesítse az Oroszország területére letelepedett

idegen kolóniákat. Eredetileg a Hetmanátust is Új-Oroszországhoz csatolták volna és 1766-ig folyt arról a vita, hogy hol húzzák meg köztük a határvonalat.

Már az Új-Oroszországi kormányzóság megszervezésekor kitűnt ezen közigazgatási egység katonai és határpolitikai jelentősége. Döntően katonai alapon szerveződő adminisztráció jellemezte, az itteni lakosság túlnyomó részét huszár- és gyalogezerdek tették ki. Az újonnan kialakított gubernium élén a kormányzó állt, aki egyben az ezredek főparancsnoki tisztjét is ellátta és közvetlenül a Haditanácsnak volt alárendelve. Tevékenységét a kormányzósági kancellária segítette, melynek feladatköréhez a polgári- és a katonai közigazgatás is hozzátartozott. Az 1764-ben kialakított gubernium az első orosz–török háború idején elvesztette a határvédelemben betöltött kulcsszerepét. Az Azov és Taganrog vidékének, valamint a Bug és a Dnyeper közötti területek elfoglalásával egy új erődvonal volt kiépülőben. II. Katalin 1775. február 14-i ukázában rendelkezett az Azovi kormányzóság megalapításáról, amely magába foglalta az Új-Oroszországi tartomány egy részét (Bahmat térsége), a Kücsük-Kajnaradzi békében Oroszország kötelékébe került területeket, valamint a doni kozákok által birtokolt térséget. 1775. október 20-án, a Zaporozsjei Szics hivatalos likvidálását követően, újabb rendelet született, amely pontosan meghatározta a két kormányzóság közötti határvonalat. Majd a hatékonyabb irányítás érdekében 1784-ben az Új-Oroszországi és az Azovi gubernium összeolvadt és a Jekatyerinoszlavi tartomány nevet kapta.

A spontán és a szervezett telepítés következtében Dél–Oroszország lakossága jelentős növekedésnek indult. Míg az 1770-es évek elején mintegy százezer főre becsülték a Zaporozsjei Szics területén élő kozákokat és százhetvenezer főre az Új-Oroszországi kormányzóság lakosságát, addig 1782-ben az Azovi és az Új-Oroszországi gubernium összlakossága ötszázharmincezer főre emelkedett, vagyis megduplázódott.

Az Orosz Birodalomnak a Fekete-tenger térségében megélénkülő expanziója és a kücsük-kajnaradzi békében elért pozícióinak megerősödése aggodalommal töltötte el a Portát és az újabb katonai összeütközés elkerülhetetlennek tűnt. Az első orosz–török háború lezárulását követően II. Katalin egyelőre csak a protektorátusát kényszerítette rá a Krími kánságra, területének Oroszországba integrálásához még nem látta elérkezettnek az időt. A krími tatárok azonban nehezen viselték a látszatfüggetlenségüket, és 1781-ben felkelést robbantottak ki Sahin-Giraj vezetésével. A cárnő büntető expedíciót indított ellenük és 1782 augusztusában elrendelte az orosz csapatok bevonulását a Krím félszigetre. 1783. április 8-án látott napvilágot a Krími kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe történő beintegrálásáról rendelkező manifesztum, amelynek értelmében Oroszország újabb tengerparti sávhoz jutott Tamany és Kinburn között. Az orosz kormányzat a Krími kánság területét szervesen beintegrálta a birodalmi közigazgatási rendszerbe Tavrijai kormányzóság néven, amely a Krím félsziget, a Perekoptól északra elterülő szteppét és a Tamany félszigetet foglalta magába.

A Krími kánság bekebelezése után Patyomkin ezen terület főkormányzói címét is megkapta és az általa kinevezett főparancsnok (Igelstrom) feladata első lépésben a krími önkormányzatnak a fokozatos eloroszosítása lett, amely folyamat 1787-re fejeződött be. A Krím és a Kubány vidékének, mint határ menti régióknak a betelepítése gazdasági és stratégiai szempontból is döntő jelentőséggel bírt. Az ukrán, orosz és más nemzetiségű telepeseket II. Katalin előnyben részesítette a helyi lakossággal szemben, mert kevésbé hatott rájuk a török propaganda. A Krím félszigetnek Oroszországhoz történő csatolása következtében az Új-Oroszországi és az Azovi kormányzóságok megszűntek határ menti tartományok lenni, ezért a hatékonyabb irányítás érdekében a cárnő Jekatyerinoszlavi gubernium néven összevonta azokat.

A második orosz–török háború kitöréséig eltelt időszakban a Fekete-tenger északi medencéjének közigazgatási átszervezése középpontjában e terület haderejének megerősítése állt. Patyomkin katonai reformjainak alapja azon meggyőződése volt, hogy az irreguláris csapatok jelentős katonai értékkel bírnak és segítségükkel maximálisan biztosítható az Orosz Birodalom nagyhatalmi helyzete az újonnan meghódított déli tartományokban. A főkormányzó azonban csak közvetlenül az újabb török támadás előtt tartotta szükségesnek a reguláris lovasság megszervezését. Az ún. „déli hadsereg” létszáma 1788-ra százharminchét ezer főre nőtt, amelyen belül Patyomkin a kozákoknak szánt döntő szerepet, akiknek a száma meghaladta a negyvenezret.

1787-re a törökök revansvágyát már egy erős nyugat–európai koalíció is támogatta. Első helyen Angliát kell kiemelni, amely állam kormányzata monopolhelyzetet akart szerezni a Közel–Keleten. Erőteljesen rokonszenvezett az oszmán expanzióval Poroszország és Svédország is, mely utóbbi abban reménykedett, hogy Oroszország meggyengülése szabad utat nyit a baltikumi svéd terjeszkedésnek. Így a külső támogatásra számítva, a szultán 1787 augusztusában megtámadta a Kinburn közelében állomásozó orosz hajókat. Az 1792-ig tartó háború eredményeképpen II. Katalin újabb széles területsávhoz jutott a Bug, a lengyel határvonal és a Dnyeszter között, amely Ocsakovi körzet néven a Jekatyerinoszlavi guberniumhoz lett csatolva. Oroszország a iasi békében megerősítette a Krími kánság feletti birtokjogát és gyakorlatilag a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került.

Általában az új adminisztrációs rendszer előnytelennek bizonyult több olyan autonómiával rendelkező város számára, mint amilyen Kijev is volt. Kijev a hatályos magdeburgi jog értelmében önkormányzati joggal rendelkezett, amely privilégiumát – az ukrán városok közül utolsóként – 1835-ben elveszítette. A provinciák élén az orosz kormányzó állt, akinek a munkáját döntően a helyi nemesek soraiból származó hivatalnokok segítették. Az Orosz Birodalom ugyanis nem rendelkezett annyi képzett orosz bürokratával, hogy a peremtartományokat is fel tudják velük tölteni. Így kialakult az a rendszer, amely szerint a legmagasabb posztion álló hivatalnokok arisztokraták voltak, a középfokú adminisztrációban a köznemességet foglalkoztatták, míg alsó szinten a kismemesség kapott hivatali megbízást. A hivatalnokok gyakran beleavatkoztak az ukrán lakosság magánéletébe és hiába jutott csak átlagosan tizenkét bürokrata tízezer lakosra, jelenlétük mégis mindenütt érezhető volt. Az orosz kormányzat azonban még ennyi embert sem tudott megfizetni, így a korrupció jelentős méreteket öltött, különösen helyi szinten. I. Miklós uralkodásáig (1825–1855) csak informális és rendszertelen rendőri felügyelet működött, így még nem volt a politikai elnyomásnak igazi intézménye. 1826-ban, a dekabrista felkelés leverése után a cár megalakította az ún. Harmadik Részleget, mint titkosrendőrséget.

A Romanovok hatalmától és nagyságától lenyűgözve, az egyéni karrier lehetőségeit szem előtt tartva az ukrán nemesség mindent elkövetett, hogy betagozódjon az orosz birodalmi elitbe. Ennek érdekében feladtak magukból szinte mindent, ami ukránnak számított. Az 1790-es évektől kezdve az ukrán nemesség többsége Szentpétervárra költözött, ahol egy kulturális alcsoporthoz tartoztak. Egy 1795-ös felmérés alapján az ukrán orosz kormányzó, Krescsetnyikov szerint a volt Hetmanátus területén 12597 személy számított „kétséget kizáróan nemesnek”. Ezen kívül még megközelítőleg ugyanannyi nemes volt azokkal a perekkel elfoglalva, hogy elismerjék jogaikat. Mivel azonban a sikertelenül pályázók a továbbiakban nem birtokolhattak kozák földeket, ebből azt a tanulságot vonták le az ukrán uralkodó osztály, hogy az új birodalmi címek elnyerése bizony jelentős kockázattal jár.

Az ukrán nemesség ideológiai harcot indított az ukrán rangok teljes elismertetéséért, amely mozgalom élére az ún. „patrióták” álltak. Ők kezdték el gyűjteni a lengyel királyok okleveleit, a cárok és a hetmanok közötti szerződéseket, a cári birtokadományokat igazoló dokumentumokat és a hetmani rendeleteket. Gyűjtőmunkájuk eredményeképpen az addig bizonytalan történelmi emlékek most hiteles történelmi dokumentumokkal lettek alátámasztva. Igazi sikerüket végül az az 1835-ös cári rendelet jelentette, amelyben a Romanovok minden katonai és polgári ukrán rangot elismertek automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként.

Az ukrán nemesség birodalmi integrációjának két formáját lehet elkülöníteni: az „asszimilátorokat” és a „hagyományörzőket”, amelyek azonban nemcsak politikai ideológiák voltak, hanem eltértek a Hetmanátus örökségének értékelésében is. Az „asszimilátorok” felfogása szerint nem szabad az autonóm hagyományokhoz ragaszkodni, hiszen a volt Hetmanátus jövője elkerülhetetlenül összefonódik az Orosz Birodalom sorsával, amit egyébként saját államuknak kezdtek tekinteni. Büszkéek voltak arra, hogy legyőzték a Hetmanátus hagyományos ellenfeleit (Lengyelország, Krími Kánság, Oszmán Birodalom) és bejuthattak az udvari közösségbe, ahol birodalmi karriereket futhattak be. Hozzájuk hasonlóan a „hagyományörzők” is elfogadták az Orosz Birodalomhoz tartozás tényét, de ugyanakkor a birodalmi renden belül saját helyi jogi és hivatali rendszert kívántak kiépíteni. Ők nem szerveződtek egységes mozgalomba és eltérő céljaik voltak, de a múlthoz való ragaszkodásuk és a jelen mérsékelt kritizálása közös vonásuknak tekinthető. Legradikálisabb csoportjuk külső erőt kívánt igénybe venni tervük kivitelezéséhez. 1791. április 24-én egyik vezetőjük, Kapnis titokban találkozott Berlinben a porosz kormányzat képviselőivel és arról próbált meg tájékozódni, hogy egy esetleges orosz–porosz háború kitörése esetén számíthatnak-e a poroszok segítségére az orosz iga lerázásához. A válasz azonban egyértelműen negatív volt! Ez a kísérlet egyedi esetnek számított, a hagyományörzők többsége ugyanis lojális maradt a Romanovokhoz és csupán azt akarták elérni, hogy az egykori Hetmanátus néhány maradványát – mint például az eredeti jogrendszert, a kozák hadsereg hagyományos felépítését – hagyják életben. Az orosz kormányzat azonban semmilyen tradicionális kozák formációt nem mert engedélyezni, mert attól tartott, hogy a kozákok „megfertőzhetik” Kisoroszországot, ami esetleg az autonóm Hetmanátus felélesztéséhez vezethetne. Akárhányszor szüksége volt a Romanovoknak irreguláris csapatokra, a cári vezetés végül mindig elállt a tradicionális kozák egységek felállításától, attól tartva, hogy ez további engedmények bevezetője lehet. Ezért a hagyományörzők inkább azzal törődtek, hogy amíg nem tudják elérni a Hetmanátus korábbi intézményeinek visszaállítását, addig óvják annak emlékeit. Ennek szellemében az 1830–1840-es években az ukrán nemesek helyrajzi leírásokat, családfákat, családi levéltári anyagokat és számos történeti munka összefoglalását adták ki. Vagyis a hagyományörzőknek egyelőre csak a reménytelen múlt felét fordulás maradt.

A városokat még inkább érintette az ukrán területek teljes alávetése. Az ukrán polgárság önálló hagyományai annyira meggyengültek a 19. század elejére, hogy a birodalmi normák bevezetése nem ütközött különösebb ellenállásba. Gyakorlatilag a városi autonómia jelképe, a magdeburgi jog sohasem terjedt el teljes mértékben a Hetmanátusban, de jelképes fontosságát mégis bizonyítja az ukrán polgárság 1767-ben beadott kérelme a Törvényelőkészítő Bizottsághoz. A 18. század végére az ukrán kereskedők és iparosok egyre nehezebb politikai és pénzügyi helyzetbe kerültek, hiszen városaikban a külkereskedelmet a görögök és más idegen vállalkozók, a belkereskedelmet pedig az oroszok ellenőrizték. Az 1820-as évekre az ukrán kisiparos céhek gyakorlatilag az orosz birodalmi adminisztráció részévé váltak, teljesen elveszítve önkormányzati jogukat. A 19.

század közepére a korábbi Hetmanátus területén az ukrán polgárság kisebbségbe szorult, az ukrán városok egyre inkább heterogénné váltak, nyelvileg pedig eloroszosodtak, hiszen a kereskedelem, az ipar és a kormányzás nyelve az orosz lett.

Az integrációs folyamat magával hozta az ukrainai papság részleges eloroszosodását is. Eddig általában kismemesekből, kozákokból, sőt esetenként jobbágyi származású fiúkból is válhatott egyházi személy, azonban a fejadó bevezetése, a papok számának állami szabályozása, valamint a kötelező papnevelői képzés jelentősen hozzájárult a papi rend zárttá válásához a 19. században. Ezen túl a papok és a szerzetesek kizárólag a két adómentes rendből, a papságból és a nemességből kerültek ki. Mivel azonban az egyházi szolgálatnak egyre kisebb lett a társadalmi elismertsége és egyre szerényebb jövedelemmel járt együtt, így egyáltalán nem bizonyult népszerűnek a nemesség körében. A kötelező papnevelő intézetekbe a gyakorlatban szinte csak a papfiúkat vették fel, de még az erős helyi gyökerekkel rendelkező ukrán papság sem tudta meggátolni az orosz nyelv terjedését az egyházi életben.

Az ukrán autonómia eltörlése a magánföldesúri birtokokon élő parasztság helyzetét is rontotta, mivel ez az alávetett társadalmi réteg földjéhez kötve és fejadót fizetve az addigi legnagyobb mértékű függésbe került. Ebbe a helyzetbe azonban nehezen törődtek bele, többféleképpen reagáltak az orosz kormányzat megszorító intézkedéseire. 1782–1791 között mintegy harmincötezer paraszt szökött a Kijevi és Csernyigovi vajdaságból a ritkán lakott déli területekre, ahol az orosz adminisztráció még nem tudta megvetni a lábát. Próbálkoztak ezen kívül petíciók benyújtásával a központi kormánysszervekhez, sőt kisebb elszigetelt felkelésekkel is, de kísérletük eredménytelen maradt: Ukrajnában is végbement a jobbágyság röghöz kötése.

Amíg Katalinnak sikerült eltörlőnie az autonóm elven működő tradicionális ukrán intézményrendszert és gyorsan bevezetni ott a birodalmi adminisztrációt, addig több mint fél évszázadba telt, mire az ukrán társadalom már teljesen az orosz társadalmi struktúrát tükrözte. Ezen átmeneti időszak alatt az ukrán nemesség asszimilálódott az orosz birodalmi nemességbe, a városi iparosokat és kereskedőket elnyelte az etnikailag heterogén, de orosz nyelvű birodalmi réteg, a papság egy részben eloroszosodott zárt kasztvá vált, a magánbirtokon élő parasztság pedig teljes mértékben jobbágysorba süllyedt. Tehát II. Katalin és utódai sikeresen integrálták a Hetmanátust az Orosz Birodalomba, nemcsak az intézmények átalakításával, hanem az ukrán társadalom jelentős részének beolvasztásával is. Az ukrán városok sokféle etnikumukkal, hivatalnokaikkal fokozatosan eloroszosodtak, míg a falvak a parasztokkal és a lesüllyedt kozákokkal döntően ukránok maradtak. Így az 1830-as évektől kezdve az ukrán tartományokban az ukrán lét jóformán vidéki, főleg paraszti életformát jelentett.

A legdöntőbb változás az ukrán autonómia elvesztése következtében a kozákság helyzetében ment végbe. Ez a társadalmi réteg kétségtelenül az ukrán történelem legjellegzetesebb jelenségének tekinthető. Megjelenésüktől (15. század vége) az ukrán lét újra és újra a kozák szervezet formáit vette át. II. Katalinnak a Zaporozsjei Szics megszüntetéséről rendelkező 1775-ös ukázát követően a szétszéledt zaporozsjei kozákok pusztává vált területeket hagytak maguk után. Így az Orosz Birodalom déli határa nyitottá és kevésbé védhetővé vált, kitéve az állandó muzulmán támadásoknak. Patyomkin ugyan felvetette a cárnőnek a regisztrált kozákság (=Zaporozsjei Had) visszaállításának lehetőségét, de az őket korábbiakban jellemző politikai jogaik és privilégiumaik nélkül. II. Katalin 1787-ben ki is adott egy ukázt, amelyben a zaporozsjei kozákság intézményének újraélesztéséről rendelkezett, de szűkebb körű jogokkal és új elnevezéssel. Ők voltak az ún. „fekete-tengeri kozákok”, akik lovasokra és gyalogosokra oszlottak és jelentős

érdemeket szereztek Oroszországnak a török szultánnal vívott háborújában. Katonai szolgálataikért cserébe arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként a törököktől újonnan elhódított ocsakovi területeket és már be is rendezkedtek ebben a térségben. II. Katalin azonban egyrészt politikai okokból nem engedélyezte itt számukra a letelepedést, másrészt befolyásos orosz nemesi családok is szerették volna megszerezni ezeket a gazdag földeket. 1788-ban a fekete-tengeri kozákokat mélyen megrendítette az a hír, hogy az orosz kormányzat a Tamany félszigetre szándékozik őket áttelepíteni. El kellett ugyanis hagyniuk azt a helyet, amelyet már jól ismertek és szinte már szülőföldjüknek tekintettek. Komolyabban ellenállásra nem nyílt lehetőségük, ezért 1792–1794 között kénytelenek voltak átköltözni a számukra kijelölt területre, a Kubány folyó vidékére. Végül ez a térség mégis kedvezőnek bizonyult a számukra a tradicionális „zaporozsjei életforma” szempontjából. Bőséges halászati lehetőség kínálkozott itt, sókereskedelmi tevékenységüket is tudták folytatni, valamint a sűrű erdők és a sztyeppe bőséges vadászszákmánnyal kecsegtetett. Ennek ellenére az immár kubányi kozákok az első években nagyon szegényes életkörülmények között tengődtek. Számukra a legnehezebb mégis annak a változásnak a lelki feldolgozása volt, hogy a korábbi autonóm és demokratikus szervezeti formáikról áttérjenek az orosz önkényuralmi rendszerbe való közvetlen betagozódásra. Golovatyj bírósága vezetésével küldöttséget indítottak Szentpétervárra, hogy a Kubány vidékére áttelepült kozákok jogairól és privilégiumairól tárgyaljanak. Sikerként könyvelhették el, hogy az egyezkedések eredményeképpen megtarthaták a kozák autonómia egyes maradványait. Az orosz vezetés kompromisszumkészsége azzal magyarázható, hogy kezdetben nem szándékoztak a kozákság belső szervezeti felépítésén változtatni, csak az ellenőrzési jogot akarták felettük maguknak biztosítani.

1794-ben látott napvilágot az a dokumentum, amely a kubányi kozákság társadalmi-szervezeti felépítését határozta meg. Eszerint a kubányi hadsereg – hasonlóan a Zaporozsjei Hadhoz – kurenyekre tagolódott, amelyek kiterjedt önkormányzati jogkörrel rendelkeztek. A katonai vezetés a kosevoj atamánból, a hadbírókból és a hadseregtitkárból állt, akiket a Hadsereg Rada választott meg, de Szentpétervárról erősítették meg a kinevezésüket. A kubányi kozákság központjául Jekatyerinodar városa szolgált, amely a sereg gyülekezőhelyeként és az otthonatlan kozákok menedékeként is funkcionált. Míg a Zaporozsjei Szicsen belül az „otthonatlanok” voltak túlsúlyban, addig a kubányi területen ez fordítva volt. Évente választották a kureny atamánokat, akik az adminisztratív teendők mellett bírói jogkörrel is rendelkeztek kozákjaik felett.

A fentiekből kitűnik, hogy a kubányi hadsereg megteremtésével felelevenítették – bár leszűkített jogkörrel – a Zaporozsjei hagyományokat, a régi demokratikus társadalmi viszonyok szellemiségét. Ez a látszategyenlőségen alapuló szervezet a kubányi seregen belül sem volt sokáig fenntartható. A katonai vezetés gyakran éveken keresztül birtokolhatta tisztségeit, így fokozatosan egy privilegizált csoportot alkottak. Ugyanakkor a „zaporozsjei örökség” megakadályozta ebben a térségben az örökös jobbágyság kialakulását. A környező területekről ide menekülő szökött jobbágyok – az orosz kormányzat tiltó intézkedései ellenére – kedvező fogadtatásra találtak a kubányi kozákok részéről. A kubányiaknak ugyanis szükségük volt az erőutánpótlásra, mert mindössze húszezren voltak és hatalmas területen szóródtak szét. Erősen kimerültek és eredeti létszámuk is megfogyatkozott a Kubányon túli hegylakókkal szembeni összecsapásokban és az Orosz Birodalomnak Perzsiával és Törökországgal vívott háborúiban. Hamarosan az orosz kormányzat is rájött arra, hogy számára is előnyös a kozákság számának

gyarapodása, amely folyamatot 1808–1820 között a „kisorosz” kozákoknak a Poltavai és Csernyigovi tartományokból Kubányba történő szervezett áttelepítésével is támogatták.

A kubányi kozákság fennállása mégis rövid életűnek bizonyult (1792–1842), amely időszakot a Romanovok részéről a kozák autonómia állandó szűkítése illetve korlátozása jellemezte. A megszorító intézkedések I. Pál idején kezdődtek, miután lázadás tört ki a kubányi kozákok között: a felkelés vezetői a zaporozsjei szervezeti formák teljes visszaállítását követelték a cártól. Leverésük után megtorlásként megtiltották a kosevoj atamán választását, akit ezt követően közvetlenül Pétervárról neveztek ki, betiltottak továbbá egyes zaporozsjei eredetű tisztségeket és elnevezéseket, mint pl. hadbíró, titkár, amelyek a Szics és a Kubányi Hadsereg közötti jogfolytonosságot jelképezték. Fokozottabb ellenőrzésük érdekében a kubáni kozákokat husz ezredbe sorolták be. Bár I. Sándor később visszavonta apja néhány rendelkezését, az ezred közigazgatás fennmaradt. A legfőbb korlátozó intézkedés I. Sándor részéről abban nyilvánult meg, hogy a kubányiakat alárendelte a Tauriai kormányzás adminisztrációjának. A végső átalakításokra I. Miklós uralkodása idején került sor. A „Fekete-tengeri hadsereg helyzete” elnevezésű 1842-es rendeletben a cár végrehajtotta a Kubányi kozákság teljes beolvasztását a birodalmi hadseregbe, megszüntetve ezáltal részleges különállásukat.

Hasonlóan mintegy ötven évig állt fenn az ún. Dunai („Dunán túli”) Szics mint a zaporozsjei hagyományok követője, de az itteni kozákok kubányi társaikhoz viszonyítva többet megőriztek a demokratikus tradíciókból. 1775 után a szétkergetett zaporozsjei kozákok egy része úgy gondolta, hogy számukra kedvezőbbek lehetnek az életkörülmények török fennhatóság alatt. A történeti források alapján jó okunk van feltételezni, hogy az áttelepülésük nem egyszerre történt, hanem több fázisban. Ennek oka kereshető egyrészt abban, hogy a török kormányzat nem tanúsított kellő „vendégszeretetet” irányukban, másrészt a számukra a letelepedéshez legmegfelelőbb helyet a Duna torkolatvidékén a nyekraszovcik (=lipovánok) már korábban elfoglalták. Ez a népcsoport azoknak a doni kozákoknak az utódjait képezték, akik annak idején részt vettek az 1707–1709 közötti Bulavin-felkelésben, majd annak leverése után Bulavin bajtársának, Ignat Nyekraszovnak a vezetésével először a Kubán vidékére települtek át, majd az 1740-es években tovább vonultak Dobrudzsába, török felségterületre.

Így másik lehetőségként a szicskozákok Ausztria határvidékére települtek át, ahol II. József földterületet jelölt ki számukra az ún. Hadi Határon, amely határsávot a Habsburgok a Bánát és Bácska vidékén alakították ki a török elleni védelem céljából. A kozákok azonban nem tudtak hozzászokni, illetve alkalmazkodni az osztrák rezsimhez, ezért ismét török területre, Szilisztria környékére vonultak át. Egy fekete-tengeri kikötő, Szejmen köré csoportosultak, ahonnan halászni jártak, de ezt a környéket sem tekintették végleges szállásterületüknek, ezért nem is rendezkedte be itt tartósan. Továbbra is a már korábban kinézett Duna deltavidék felé próbáltak meg terjeszkedni, ez alkalommal készek voltak fegyverrel is fellépni a nyekraszovcik ellen. Az 1812–1815 között lezajlott háború a kozákok győzelmével végződött, akik megvetették itt a lábukat, és megalapították a Dunai („Dunántúli”) Szicset, amely teljesen a Zaporozsjei Szics mintájára épült fel. (Miután a nyekraszovcik Kis-Ázsiába települtek át, a kozákok a Duna deltájának egyedüli uraivá váltak.) A legfőbb tisztségviselőket az évenként, az október 1-jére összehívott ún. Nagy Radán választották meg. A törökök nem avatkoztak bele a kozákok belső rendjébe, sőt még a vazallusoknál megszokott adófizetésre sem kötelezték őket. Ellenkezőleg, a Porta fizetett nekik katonai szolgálataikért pénzbeni és természetbeni zsoldot. A Duna menti („dunántúli”) kozákok állandóan fel voltak fegyverkezve, és az általuk birtokolt terület felett önhatalmúlag rendelkezhettek. Ebben a Szicsben semmilyen erődítményt nem

emeltek, csak egy alacsony földszáv és száraz árok képezte a védelmi rendszerüket. A kurenyekben csak a nőtlen kozákok éltek, vagyis a régi hagyományoknak megfelelően a Szics területére nők számára tilos volt a belépés. A családos kozákok a környező településeken laktak, ahol saját gazdaságot tartottak fenn.

A Dunai („Dunántúli”) Szics gazdaságának meghatározó alapja itt is a halászat volt: minden kureny 2-3 halfeldolgozó üzem felett rendelkezett. Fontos szerepet játszott a vadászat is, hiszen ez a vidék igazán bővelkedett a vadakban. Földjeik felett a kozákok szabadon rendelkeztek, mivel az itteni földkínálat messze meghaladta a szükségleteket. Kiegészítő tevékenységként megtartották a portyázó hadjáratokat, amelyeket a szomszédos orosz és török területek ellen indítottak.

Nehéz volt fenntartani a rendet ebben a szélsőségesen vegyes összetételű közösségben. A Dunai („Dunántúli”) Szics ugyanis – területi helyzete miatt – megfelelő menedékként szolgált azon menekültek és csavargók számára, akik nem tudtak hozzászokni az Oszmán, illetve az Orosz Birodalom államrendjéhez. Bármennyire is hosszú és fáradságos volt ide az út Ukrajnából, az örökös jobbágysorba taszított emberek ezrei mégis eljutottak ideig. Ez a folyamat végül is ahhoz vezetett, hogy bár a Szics belső szervezetét tekintve újjáélesztette zaporozsjei elődjét, mégis egyre világosabban megmutatkozott a sajátos kozák szervezet és harci szellem fokozatos hanyatlása. A különböző társadalmi csoporthoz és etnikumhoz tartozó menekült elemekből nem lettek jó kozákok, ez pedig meghatározta a Szics sorsát. Egyik kosevoj atamánjuk, Joszif Gladkij felvetette azt a lehetőséget, hogy költözzenek vissza szülőföldjükre, az Orosz Birodalom területére. Erre 1828-ban – az újabb orosz–török háború kitörésekor – lehetőség kínálkozott. A török szultán – ahogy korábban is – számított a dunántúli kozákok fegyveres erejére, de ez alkalommal csalódnia kellett. Gladkij ugyan küldött egy sereget a török táborba, ő maga azonban tikos tárgyalásokat kezdett az orosz főparancsnoksággal, majd mintegy ezerötyszáz kozákjával átvált az oroszokhoz. Belőlük alakult meg az ún. Azovi Hadsereg, amelynek Gladkij lett a kinevezett atamánja, aki orosz nemesi címet és földbirtokot kapott jutalmul.

Ugyanakkor Gladkij átpártolása miatt megpecsételődött a török fennhatóság mellett kitartó kozákok és a Dunai Szics sorsa. A törökök megsemmisítették a Szicset és azok a kozákok, akik nem tudtak elmenekülni orosz területre, azok Dobrudzsában szóródtak szét a helyi lakosság között. A Gladkijt Oroszországba követő kozákok szerettek volna kubányi társaikhoz csatlakozni, de ezt a tervet az atamánjuk ellenezte, ugyanis így elveszthette volna vezető pozícióját. Sikerült kieszközölnie az orosz kormánynak, hogy csapataival letelepülhessen az Azovi-tenger nyugati partvidékén, ahol megalakították az Azovi Sereget. Az azovi kozákok azonban nem erre a területre számítottak és – Gladkij parancsával dacolva – sokáig nem is akartak itt letelepedni. Akadtak közöttük olyanok is, akik inkább visszatértek a Török Birodalom kötelékébe. Ezen magatartásuk oka abban keresendő, hogy a szállásterület kialakítása az azovi térségben megfosztotta volna őket a kozák életforma azon sajátosságaitól, amelyek csak a határzónában jellemezték őket, így elveszthették korábbi privilegizált helyzetüket. Előbb–utóbb mégis kénytelenek voltak beletörődni új helyzetükbe, ami egyet jelentett a tradicionális kozák szervezeti formák feladásával, és az orosz hadseregbe való beintegrálódással. Az Azovi Sereg számára kiutalt terület négy falvat és egy mezővárost foglalt magába, ahol a katonai vezetés székelte az orosz kormányzat által kinevezett atamán az élen. A Romanovok elég földet bocsátottak az azovi kozákok rendelkezésére, akik a Fekete-tenger keleti partjain teljesítendő felderítő katonai szolgálat mellett a földműves munkákat sem hanyagolták el. Az azovi kozákok valójában soha nem mondtak le véglegesen a Kubán vidékére való áttelepülési tervükről,

aminek véghezvitelére az 1860-as évek elején jött el a kedvező alkalom. Az átköltözés megtörtént, amivel egy időben megszűnt létezni az Azovi Hadsereg és az azovi kozákok alávetett helyzetbe kerültek. Így szóródtak szét az egykori zaporozsjei kozákok utódjai az Orosz Birodalom különböző területein, elveszítve demokratikus alapon szerveződő, hagyományos szervezeti formáikat és önkormányzati jogukat.

Végül nézzük meg azon bal parti kozák tömegek sorsát, akik az egykori Hetmanátus katonai bázisát képezték. II. Katalin reformjai következtében az ukrán társadalom teljesen új jogi helyzetbe került, a lajstromozott kozákságot pedig megfosztották az autonómiájuk fenntartásához elengedhetetlen feltételektől. 1783-ban a cárnő rendeleti úton reguláris jellegűnek nyilvánította a bal parti kozák sereget, aminek eredményeképpen a kozákok csak annyiban különböztek a jobbágyoktól, hogy viszonylagos gazdasági önállósággal rendelkeztek. Évek múltával az igazi harci szellem és a „kozák öntudat” fokozatosan elveszítette a jelentőségét.

1812-ben még úgy tűnt, hogy újjáélednek a kozák hagyományok: az Oroszország számára súlyos áldozatokkal járó napóleoni háborúk idején a kozákság energiájának megerősödését illetve haderejének növelését remélve, a kisoroszországi kormányzó Lobanov–Rosztovszkij bejelentette, hogy az orosz kormányzatnál nemcsak a kozákságnak a besorozás alóli teljes felszabadítását eszközli ki, hanem egy új szervezeti formát is engedélyezett a számukra, amely – állítása szerint – „hasznos lesz a kisorosz harcosok régi állapotához”. A kormányzó ezen ígérete azt eredményezte, hogy az ukrainai kozákság hamarosan tizenöt lovasezredbe szerveződött és felajánlotta a segítségüket a Napóleon elleni háborúban. Ezen szándékuk végül hiábavalónak bizonyult, mert a helyi katonai vezetés szervezési hibái miatt a kozák csapatok nem is jutottak el a csatákra. Ezért a Romanovok nem is tekintették magukra nézve kötelezőnek a Lobanov–Rosztovszkij által az ukrainai kozákságnak ígért feltételek teljesítését. 1816-ban kaptak ugyan kisebb kedvezményeket, mintegy a későbbiekben bevezetendő gyökeres szervezeti átalakítások biztosítékeként, de ezeket is hamarosan visszavonták és a kozákság ismét alávetett helyzetbe került.

Az 1830-as lengyel felkelés teremtett újra kedvező alkalmat a kisorosz kozákság számára jogaik és privilégiumaik visszaszerzésére. I. Miklós cár az akkori kisorosz főkormányzónál, Repnyin hercegnél – aki a kozák rend visszaállításának lelkes híve volt – arról tájékozódott, hogy az ottani kozákság hajlandó-e az Orosz Birodalomnak fegyveres segítséget nyújtani, ahogy azt megtette volna 1812-ben? A válasz nem sokáig késett: a kormányzó kezdeményezésére a Csernyigovi és a Poltavai tartományból egy hónap alatt nyolc lovasezred állt készen a bevetésre. Ezzel egy időben Repnyin herceg kidolgozott és a cári kormányzat elé terjesztett egy tervezetet a „kisorosz kozákoknak az eredeti helyzetükbe történő visszaállításáról”. De miután sikerült a lengyel felkelést elfojtani, a kisorosz főkormányzó kezdeményezését elutasították. I. Miklós arra hivatkozott, hogy a tervezet nem felelt meg az Orosz Birodalom érdekeinek, ezért nem tudták tolerálni a kozák önkormányzat visszaállítását. Repnyin továbbra sem hagyott fel kozák pártoló politikájával, de miután szeparatista törekvések vádjával illetve az orosz vezetés, 1834-ben eltávolították a posztjáról. Ha egy tősgyökeres orosz hivatalnokot, aki feltétlenül lojális volt az orosz kormányzathoz, ilyen vádak értek, akkor még gyanúsabbak lehettek a kozákok, akik nyilvánvalóan régi jogaik visszaszerzésére törekedtek. Amikor a bal parti ukrán kozákok visszatértek a lengyel hadjáratból, I. Miklós két ezredet közülük a Kaukázusba irányított, ahol már régóta „nagyorosz” kozákok éltek. A cserkeszekkel vívott háború ürügyén vezényelték őket oda, de annak lezárása után ott hagyták őket a Vlagyikavkazi körzetben. Mivel ezeknek a kozákoknak nem volt családjuk, a Poltavai és a

Csernyigovi térségből ideszállítottak ötszáz hajadont hogy házasságot kössenek a kozákokkal (1832–1834 között).

Érdekesen alakultak azok a nyomok, amelyeket a jobb parti Ukrajnában hagyott a kozákság a kevert lengyel–ukrán társadalomban. Miután ezt a területet a 18. század elején újra Lengyelországhoz csatolták, a kozákság intézménye megszűnt itt létezni, a lengyel állam jogrendszere ugyanis nem tűrte meg ezt a társadalmi formációt. Ugyanakkor az ukrán nemesség tradicionális kozákká válásának hajlama nem tűnt el teljesen, ami tükröződött a birodalmi – döntően kozák összetételű – milícia felépítésében is. A kozákság mint életforma még a 19. század első felében is fontos szerepet játszott a lengyel–ukrán társadalom ideológiájában, és ennek a jelenségnek komoly megalapozottsága volt. Az egykori kijevei, volhíniai és podóliai vajdaságot magába foglaló ún. „Orosz–Lengyel Ukrajna” a 18. század végén került az Orosz Birodalom kötelékébe. A lengyel nemesség, amely politikai szabadságjogainak korlátlan alkalmazásához szokott a központi hatalom rovására, 1795 után egy önkényuralmi államforma rendszerébe került. Jóllehet az orosz kormányzat egy ideig nem nyúlt hozzá a lengyel szlachta „aranszabadságához”, önkormányzati joguk háborítatlan maradt, a fényes politikai múlt mégis olyan frissen élt az emlékeikben, hogy nehezen tudták megszokni a számukra kedvezőtlenül megváltozott helyzetet. A lengyel nemesség valójában két tűz – egyrészt az Orosz Birodalom, másrészt az ukrainai ortodox lakosság – közé került. A kiutat számukra Napóleon oroszországi hadjárata teremtette meg először, akit a lengyel uralkodó körök biztosítottak a csatlakozási készségükről a Romanovok ellen. Napóleon vereségével a lengyel remények is szertefoszlottak, minek következtében a szlachta a „dicső” történelmi múlt felé fordult. A történelmi hagyományoknak és a dokumentumoknak a lengyel nemesek általi szabad értelmezése lehetővé tette a lengyel érdekeknek alárendelt ukrán kozák képének kiforrását. Erre az „ideális” kozákra elsősorban a harci szellem és az elkötelezettség jellemző, amely tulajdonságok annyira szükségesek a lengyel politikai törekvések eléréséhez. A kozákságot mintegy összekötő láncszemnek tekintették a lengyel nemesség és az ukrán jobbágyság között.

Így formálódott ki a 19. század második negyedében az ún. „Ukrán Iskola” a lengyel irodalomban. A kozákság idealizált ábrázolása és történetükön belül a békés lengyel–kozák együttműködés hangsúlyozása az ún. „kozakofília” kialakulásához vezetett. Az „Ukrán Iskola” számára a kozákság – mint a szláv hagyományok őrzője – nagyszerű témát szolgáltatott, noha még az 1830-as években is merészségnek számított a kozákság irodalmi alakként történő megjelenítése. Az 1831-es novemberi lengyel felkelés leverése után a „kozakománia” az ún. „balaguláságban” fejeződött ki, amely főleg Podóliában és Volhíniában terjedt el. Fiatal lengyel nemesek, akik számára az 1831-es politikai konstelláció nem tette lehetővé, hogy a felkelés miatt félbeszakadt tanulmányaikat befejezzék és ennek megfelelő társadalmi életet élhessenek, népviseletbe öltöztek és az egyszerű falusi élet utánzására törekedtek. Ezzel kívánták kifejezni liberális meggyőződésüket és a kozákság iránti rajongásukat, akik a szemükben egy szabad, demokratikus társadalmi csoport képében tűntek fel. Képviselőik gyakran jelentek meg az országos vásárokon, nagy ivászatokat és vadászatokat tartottak, birtokaikon hangos orgiákra gyűltek össze, majd féktelen jókedvükben céltalanul a vidékre vonultak ki. Az 1840–1850-es években választották ezt a passzív „ellenállási formát” és mintegy azonosították magukat a társadalom alsóbb néprétegeivel, ukrán nyelven beszéltek és az ukrán folklórt részesítették előnyben. A kozakofiliához hasonlóan végül ez az áramlat is kevés befogadó közegre talált a jobb parti ukrán–lengyel társadalomban.

Az 1830–1831-es lengyel mozgalom leverése után a cári kormányzat megváltoztatta az ukrán területeken a lengyel nemesség iránti viszonylag toleráns magatartását. Minden olyan kiváltságot, amellyel addig a nemesi önkormányzat, valamint a lengyel nyelv és oktatási rendszer rendelkezett, rendeleti úton megszüntettek. Az Orosz Birodalom dél–nyugati tartományainak (=Orosz–Lengyel Ukrajna) élére Dimitrij Bibikovot nevezték ki, aki 1837–1852 között az ukrán régió eloroszosodott aktív képviselőjeként tevékenykedett, és minden törekvése az orosz önkényuralmi rendszer pozíciójának itteni megerősítésére irányult. Ennek szellemében a főkormányzó a térségben kíméletlenül elfojtott minden forradalmi megmozdulást, gyökerestől kiirtott minden olyan elemet, amely a katolikus lengyel kultúrát éllette.

Az utolsó, 1863-as lengyel felkelés idejére az ukrán–lengyel társadalmi közegből már eltűnt a kozakofília, amely akkorra egy teljesen visszaszító bohóckodássá fajult. Helyére az ún. „jobbágymánia” (hlopomansztvo) lépett, amely irányzat az idealizált kozák helyére a valódi jobbágyságot állította, akihez emberi módon kell közelíteni. A korábbi elméletekhez hasonlóan ez az eszmei áramlat is csak szűk körben tudott elterjedni, ugyanis az ukrán–lengyel nemesség többsége a továbbiakban sem tudta elképzelni, hogy az ukrán etnikum és annak bármely társadalmi csoportja helyet foglaljon a jogképes és kultúrált nemzetek között, ahová tartozónak a lengyel nemzetet (= szlachta) tekintették.

3.2. A Habsburg Monarchia

Az 1772. szeptember 18-án aláírt szerződés értelmében a korábban lengyel fennhatóság alatt álló Galícia Ausztriához került, majd 1775-ben a török uralom alól felszabadult Bukovinát is integrálták a Habsburgok. Galíciában Andreas Pergen grófot nevezték ki kormányzónak Lemberg székhellyel, amely tartományban a görögkatolikus klérus jutott vezető szerephez, mivel a 16–17. században a nemesség többsége áttért a katolikus hitre és ellengyelesedett, a városokat pedig főként zsidó kézművesek és kereskedők tartották a kezükben. A Habsburg– kormányzat támaszaként így az ukrán nemesség kevés száma és alacsony képzettsége, valamint az alsóbb néprétegekre gyakorolt csekély befolyása miatt nem jöhetett számításba, ukrán polgárság pedig valójában nem is létezett Galíciában.

Ebben a helyzetben Mária Terézia a felvilágosult abszolutizmus jegyében az ukrán nép „szellemi felszabadítása” érdekében először a görögkatolikus egyház és az ukrán nemesség műveltségi szintjét próbálta felemelni. 1774-ben az uralkodónő elrendelte, hogy Galíciában a katolikus és az unitus egyház békés egyetértésben működjön egymás mellett, és az ukrán nemesek vagyonukhoz mérten támogassák egyházukat. A bécsi udvar gróf Auersperget küldte Nyugat–Ukrajnába azzal a feladattal, hogy biztosítsa a két felekezet közötti egyenlőséget és fékezze meg a katolikusok önkényeskedéseit. Az 1777. évi rendeletében Mária Terézia hivatalosan is kihirdette, hogy az unitus vallás egyenrangúnak tekintendő a katolicizmussal és a hívők áttérhetnek bármilyen vallásra saját belátásuk szerint.

A Habsburgok számára fontosnak számított az is, hogy új tartományukban jól kiépített és irányítható közigazgatási rendszer épüljön ki. Ehhez első lépésként felszámolták a nemesi felkelés intézményét, illetve a nemesi bandériumokat, ami az ukrán népet megnyugvással töltötte el. Az adók mértékét és kivetésük jogos elosztását az 1772. évi pápens határozta meg: eszerint pontosan elhatárolták a paraszti birtokokat és a földesuraknak teljesítendő szolgálat mértékét.

Mária Terézia a népiskolák ügyét is a szívéen viselte, ezért elrendelte, hogy Galíciában a lengyelek és az ukránok egyenlő ellátásban részesüljenek oktatási szempontból. Ezen kívül minden rítus számára ki kellett adni a megfelelő katekizmust, és hetente két órában biztosítani számukra a hitoktatást. 1780-ban József főherceg személyesen tett látogatást

Nyugat–Ukrajnában, de nem túl derűlátóan számolt be anyjának az ottani oktatási helyzetről.

A Mária Terézia által bevezetett reformok jelentősége vitathatatlan, hiszen ezek voltak az első lépések, amelyek Galícia helyzetének javítására irányultak, de az igazán jelentős változások II. József uralkodásához köthetők. A felvilágosult uralkodó reformjai közül a legfontosabbak a parasztságok érintették: miután II. József rájött arra, hogy Nyuga – Ukrajna gazdasági viszonyait nem tudja gyors ütemben fellendíteni, úgy döntött, hogy legalább a jobbágyság intézményét eltörli. 1781. évi rendeletében heti három napban maximálta a robotot; szigorúan korlátozta a földesúrnak juttatott járulékos szolgáltatások mértékét; a jobbágyság jogot kaptak a szabad házasodásra és költözésre a földesúr engedélye nélkül. 1782-ben Kelet–Galíciában felszabadították a jobbágyságot, majd 1789-ben kihirdetésre került az új adó- és úrbéri rendelet, amelynek értelmében a parasztságot törvényes védelem alá helyezték. II. József megtiltotta továbbá a jobbági birtokok beolvastását a majorsági földek közé, megszüntette a robotot és feloldotta a jobbágyságot a hadba vonulás kötelezettsége alól. Ellentétként adójuk 50%-al emelkedett.

A császár az oktatást is fejlesztette: 1783-ban szemináriumot hozott létre Lembergben, amelyet egy évvel később egyetemmé avattak. Az elemi oktatás három típusa terjedt el Galíciában: az alapszintet az egy osztályos iskolák jelentették, ahol a helyi nyelven oktattak; a három osztályos tanintézetekben lengyelül és németül is folyt az oktatás; a négy osztályos iskolák pedig a középfokú tanulmányokra, majd az egyetemre készítettek fel. A tanintézetekbe származásra és vagyoni helyzetre való tekintet nélkül bárki beiratkozhatott és járhatott. Az ukrainai tartomány gazdasági fellendítése érdekében II. József főútvonalat építtetett ki, amely teljesen átszelte Galíciát, továbbá uralkodása alatt létesült Lembergben egy kórház és önkéntes dologház is. Mária Terézia és II. József reformjai hiába voltak korlátozottak és csak részlegesen végrehajtottak, Nyugat–Ukrajnában az életfeltételek jelentősen javultak, aminek köszönhetően a Habsburgokat sokan dicsőítették, és a dinasztiához fűződő lojalitás mélyen gyökeret vert az ukránokban.

II. József a halálos ágyán visszavonta rendeletei többségét, de amelyek továbbra is érvényben maradtak, azok sem értek el komolyabb hatást, mert a végrehajtó hatalom túl gyengének bizonyult Galíciában. Veszélybe kerültek a felvilágosult császár reformjai amiatt is, mert II. Lipót – a nyugat–ukrainai nemesség megnyerése érdekében – az 1780-as évek előtti állapotok visszaállítására törekedett. 1792-ben eltörölte az ukrán nyelv oktatását és használatának jogát a közéletben, majd 1810-ben az ukrán nyelvet az egyetemen is betiltották. Elbukott az Urbárium rendszer is, a paraszti birtokok kisajátítása újra mindennapossá vált. II. Lipót megnövelte a császári hivatalnokok számát Galíciában, akik igyekeztek jó kapcsolatokat kiépíteni a helyi uralkodó elittel. I. Ferenc trónra lépése után is az ukrán törekvésekkel szemben továbbra is a lengyel nemesség akarata érvényesült, akik támogatták a Habsburgok központosító törekvéseit Nyugat–Ukrajnában.

A lengyel szlachta csak úgy tudta megőrizni a befolyását Galíciában, ha az ukrán népet még jobban lesüllyeszti, ezért igyekeztek meggyőzni a bécsi udvart, hogy az ukránok alávetése a Habsburgoknak is érdekében áll, mert azok Oroszországhoz húznak és ragaszkodnak ortodox vallásukhoz. A lengyelek a központi kormányzatnál agitációt folytattak az ukránok ellen, főleg miután azok nem vettek részt az 1831. évi lengyel felkelésben. Bécs azonban egy idő után rájött, hogy a kedvezőbb bánásmód az ukránokkal sokkal inkább javára válhat, mint a lengyelek támogatása. Az ukrán elit, kihasználva a kedvező alkalmat, petíciót nyújtott be a Habsburg-kormányzathoz, amelyben Galícia felosztását kérték. A bécsi udvar teljesítette kérésüket, így Galícia közigazgatásilag kettévált egy keleti (ukrán) és egy nyugati (lengyel) tartományra.

A konzervativizmus eszméje a 19. század közepén mindenütt uralkodó volt Európában, de jelenléte sehol sem bizonyult annyira meghatározónak, mint Ausztriában és Oroszországban. 1846-ban a Habsburgoknak még sikerült elfojtaniuk a lengyel nemesek mozgalmát, de az 1848-as forradalmak Ausztriában is drámai változásokat idéztek elő. A soknemzetiségű birodalom alávetett népei nemcsak gazdasági és társadalmi reformokat követeltek, hanem önrendelkezési jogot és nemzeti függetlenséget is. Ferdinánd 1848. március 19-én Lembergben aláírta a lengyelek politikai liberalizációról és szociális reformokról beterjesztett követeléseit, amiben azonban az ukránokról szót sem ejtettek. Április 13-án megalakult a Lengyel Nemzeti Tanács, ahová az ukránokat is hívták, de ők nem csatlakoztak, hanem létrehozták saját képviseleti szervüket, a Legfelsőbb Ukrán Tanácsot. Galícia kormányzója, Stadion gróf kellően élelmesnek bizonyult ahhoz, hogy kijátssza egymás ellen az ukránokat és a lengyeleket, fenntartva a Habsburg fennhatóságot a tartományban.

A lengyel liberális értelmiség igyekezett megnyerni a jobbágyság jóindulatát, ezért arra ösztönözték a nemeseket, hogy önként szabadítsák fel parasztjaikat. Stadiont azonban aggasztotta, hogy a jobbágyok a lengyelek pártjára állnak, ezért maga javasolta Bécsnek, hogy vegye át a vezető szerepet a jobbágyszabadításban. Ferdinánd császár 1848. áprilisában dekrétumot adott ki a robot megszüntetéséről Galíciában, majd szeptemberi felszabadító pátensében elrendelte, hogy minden tartományban létesüljön egy bizottság és dolgozzon ki törvényjavaslatot a jobbágyi jogok (pl. erdő- és legelőhasználat) megszüntetésével járó pénzbeni kártérítés tárgyában. A forradalmak leverése után végül a jobbágyszabadítás kérdéseit nem a birodalmi gyűlés, hanem az 1853-as pátens tárgyalta, minek értelmében a földesuraknak pénzváltás ellenében el kellett engedniük a jobbágyi szolgáltatásokat; a földek 70 %-át a parasztok között osztották fel, 30 %-uk a földesurak tulajdonában maradt. A földkisajátítási folyamat 1889-re lezárult: Nyugat-Galíciából mintegy 64 ezren vándoroltak át a keleti területekre, ahol földéhség alakult ki, így potom pénzért voltak kénytelenek a bevándorolt kézművesek munkaerejüket áruba bocsátani. Mivel a nemesek évente hárommillió kártérítést kaptak a felszabadított jobbágyok után, így a jobbágyszabadításon nem annyira a parasztok, mint inkább a földesurak nyertek.

Az 1848-as események Nyugat-Ukrajnában elsősorban a klérusra és az értelmiségre hatottak, akik ettől kezdve ellenállhatatlan vágyat éreztek ahhoz, hogy népüket a Habsburg-birodalmon belül, mint különálló etnikumot különböztessék meg. Törekvéseiket a galíciai kormányzó is támogatta, aki úgy gondolta, hogy az ukránok megfelelő egyensúlyt képezhetnek az egyre agresszívabb lengyelekkel szemben. Az ukrán nemzeti igények megerősödése óhatatlanul fokozódó ellenségeskedéshez vezetett a lengyelekkel. Komolyabb konfrontációra először a csehek által rendezett Szláv Kongresszuson került sor 1848. júniusában Prágában, ahol eredetileg a szlávok érdekeit kellett volna összhangba hozni, de az ukránok és a lengyelek vitába bocsátkoztak már abban a kérdésben is, hogy Galíciát melyiküknek kellene képviselnie. Miután rivalizálásuk komolyan veszélyeztette a kongresszus eredményességét, a csehek kompromisszumos javaslattal álltak elő: ha az ukránok lemondanak területi igényeikről Galíciában, a lengyelek különálló etnikumnak ismernék el őket, és azonos jogokat élveznének a nyelvhasználatban, és hivatalokat is viselhetnének. A megegyezés végül nem jött létre, mert miután a bécsi udvar tudomást szerzett a kongresszusról, a gyűlés felosztatását és határozatainak érvénytelenítését követelve, lövetni kezdte Prágát.

A Szláv Kongresszus bezáratását követően választások kezdődtek Nyugat-Ukrajnában a birodalmi gyűlés alsó házába, de a Galiciának fenntartott száz helyből az ukránoknak csak huszonöt jutott, vagyis politikai szerepvállalásukat legfelsőbb szinten továbbra is

jelentősen korlátozták. Az ukránok közéleti tevékenysége helyi szinten eredményesebbnek bizonyult: 1848 októberében a Legfelsőbb Ukrán Tanács a helyi elit számára gyűlést hívott össze, hogy megvitassák az ukrán kulturális igényeket. Az ukrán kultúra a tartományban meglehetősen siralmas állapotban volt, a képzett ukránok kétharmada ellengyelesedett, a jobbágyság többsége pedig analfabéta volt. Még így is elmondható, hogy az oktatásügy helyzete Kelet–Galíciában mind intenzitásában, mind számarányában jóval felülmúlta a nyugati területekét.

Összegezve az 1848-as év jelentőségét, kiemelhetjük, hogy az ukránok először kaptak lehetőséget arra, hogy mint önálló nemzet lépjenek fel, de a legnagyobb eredménynek mégis a jobbági robot eltörlése és az alkotmányos kormányzat megalakítása tekinthető. Ezek a sikerek azonban elsősorban a Habsburg-birodalom megrendülésének és a bécsi udvar engedékenységeének köszönhetőek. 1848-ban előtérbe került a vezetés problémája is Galíciában: hagyományosan továbbra is a görögkatolikus klérus töltötte be az irányító szerepet, aki a bécsi udvar támogatását is élvezte, mégis csupán eszköznek számított a Habsburgok kezében a lengyelekkel szemben.

4. Az ukrán nemzeti mozgalom

Az ukrán nemzeti öntudatra ébredés elsőként nem a jobb parti, de még csak nem is a bal parti, hanem a Szloboda–Ukrajnában vette kezdetét. Ez a régió rövidebb idő alatt élte át ugyanazt a társadalmi fejlődési folyamatot, amely a másik két ukrán térségben lezajlott. A kozákság a 18. század végére itt is elveszítette az ukrán társadalomban elfoglalt meghatározó szerepét, és helyükre a földnélküli és jogfosztott jobbágytömegekre támaszkodó nemesség került. A bal parti Ukrajnához hasonlóan a helyi intézményrendszer itt is az orosz mintákat követte, a terület az Orosz Birodalom szerves részét képezte provincia formájában, ahol a kozák elitből kiforruló helyi nemesség számára létérdek volt az alsóbb néprétegektől történő kulturális elkülönülés.

Az elemi iskolarendszer ennek következtében gyakorlatilag megszűnt létezni, amit a jobbágygyerekek számára káros pazarlásnak tekintettek. A nemes ifjakat alapszinten orosz és külföldi házitánítók oktatták, az ún. „köztes réteg” (polgárság) számára II. Katalin és I. Sándor ún. „népiskolákat” alapított, míg a középfokú tanintézetek egyre inkább elveszítették nemzeti jellegüket. A felsőoktatásban is – amelyet a bal parton a Kijevi Akadémia, Szloboda–Ukrajnában pedig a Harkovi Kollégium képviselt – hasonló folyamat ment végbe. Habár a 19. század elején mindkét ukrán provinciában az ukrán nemzet ösztönös ereje továbbért a nyelvben, az életformában és a történelmi tradíciókban, a kulturális fellendülés mégis megtorpant. A 18. század végén még az ukrán felső körök élénk tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy egyetemet hozzanak létre, de azt a kérésüket, hogy Poltavában vagy Csernyigovban alapíthassanak egyetemet, az orosz kormányzat többször is elutasította. A történelmi véletlenek egybeesése mégis váratlan fordulatot eredményezett ebben az ügyben. I. Sándor cár humánus kormányzásának ideje egybeesett azzal a körülménnyel, hogy a harkovi nemesség közül kitűnt egy nagyon művelt, kivételes energiával rendelkező nemes, aki érdekelt volt a helyi oktatás és művelődés felfejlesztésében, és sikerült kihasználnia a cár személyes jóindulatát is. Karazin volt az a nemes, aki célul tűzte ki egy egyetem alapítását Harkovban, amihez első lépésként 1801-ben kieszközölte az orosz kormányzatnál egy adománylevél kiadását, amelyben I. Sándor megerősítette a szloboda–ukrajnai nemesség jogait és privilégiumait. Ezért cserében Karazin rábirta a helyi elitet, hogy hajlandóak legyenek anyagi áldozatot

hozni a felsőoktatás fellendítése érdekében. Ezen kívül a támogatásukról biztosították a harkovi városlakók is, miután az orosz cár 1804-ben megadta a legfelsőbb jóváhagyást az egyetem létrehozásához. A harkovi egyetemet végül 1805-ben nyitották meg, amely intézmény falain belül először jelentek meg az ún. szláv kölcsönösség illetve egység eszméi.

A napóleoni háborúk befejeztével számos cári tiszt, akik évekig harcoltak a nyugati hadszíntereken, elvárták a láthatóan liberális beállítottságú cártól, hogy nyugati mintára reformokat vezessen be a birodalomban. Az orosz uralkodó azonban az Arakcsjev-féle kemény katonai felügyeleti rendszerre helyezte a hangsúlyt, ezért egy mélységesen kiábrándult, de jelentős fiatal nemesekből álló csoport, akiknek tagjai Oroszország meghatározó arisztokrata családjaiból kerültek ki, titkos társaságokat hozott létre, melyek elsődleges célja az önkényuralmi berendezkedés átalakítására irányult – különböző formákban. Az első ilyen szervezet, a Szláv Unió 1816-ban alakult meg Szentpéterváron, amely öt évvel később két – északi és déli – csoportra bomlott. A déli társaság vezetője P. Pesztyel ezredes volt, aki az ún. „Az orosz igazság” c. politikai programjában követelte a társadalmi és politikai egyenlőtlenségek megszüntetését, a vidék gazdasági modernizációját és egy erősen központosított, de alkotmányos kormányzat létrehozását.

Az orosz nemesség szervezkedésének hatására 1818-ban megalakult az ukrainai nemesség titkos politikai szervezete, az ún. Első Megegyezés Társasága, amelynek tagjai az Orosz Birodalom demokratikus átszervezését tűzték ki célul. Majd 1823-ban átalakult Egyesült Szlávok Társaságává, az ukrainai dekabristák titkos forradalmi szervezetévé, amelynek vezetői – A. I. Boriszov, Ju. K. Lublinszkij – a novgorod–volhíniai katonatisztek közül kerültek ki, de hamarosan csatlakoztak hozzájuk kijevei nemesi származású tisztek is. A társaság céljai között a jobbagyfelszabadítás programja, valamint az azonos jogokkal rendelkező, független szláv népek föderatív köztársaságának tervezete emelkedett ki. Ez az ukrán szervezet 1825-ben összeolvadt a Szláv Unió déli társaságával és megalakították a Szláv Hivatalt. Közös törekvéseik megvalósításához 1825 decemberében látták alkalmasnak az időpontot, kihasználva I. Sándor halálát és az új cár, I. Miklós trónra lépését, de a dekabrista felkelés végül elbukott, vezetőiket letartóztatták.

Az 1830-as évekre a Harkovi Egyetem köré csoportosult azoknak a patriótáknak a köre, akik az ukrán nemzetei újjászületés érdekében tudatosan tevékenykedtek a tudományok területén. A kutatómunka segítségével igyekeztek feltárni, illetve bemutatni az ukrán nép ösztönös erejét, valamint az ukrán nyelven írt irodalmi műveket bevezetni a nemzetközi kulturális kapcsolatok rendszerébe. Harkovban tehát kialakult egy olyan atmoszféra, amelyben a figyelem elsősorban az ukrán nép kutatására és vizsgálatára irányult saját nyelvén és történelmi hagyományaira alapozva.

Az 1830-as lengyel felkelés leverése után a birodalmi kormányzat egyesítette a nyugati tartományait – Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát –, ami nem csupán adminisztratív egyesítést jelentett, hanem egyben arra irányuló kísérletet is, hogy a nyugati provinciákat „eredeti orosz földdé” alakítsák. Elsődleges céljuk a lengyel befolyás csökkentése volt ebben a térségben, ami a lengyel oktatási rendszernek az orosz mintára történő átszervezéséhez vezetett. Ezen folyamat részének tekinthető 1834-ben a Szent Vlagyimir Egyetem megalapítása Kijevben, amelyet a cári kormányzat az orosz kultúra bástyájaként kívánt létrehozni. Az ukrán egyetem létrehozása D. Bibikov kormányzó kezdeményezésére, valamint az akkori birodalmi népművelődési miniszter, Uvarov gróf támogatásával valósult meg. Megnyitását orosz részről elsősorban politikai okok indokolták, ugyanis a lengyel szabadságharc elfojtása után I. Miklós bezáratta a Vilnusi Egyetemet és a Kremenyci Líceumot, amelyet a lengyelek alapítottak. Ezek helyére

kellett egy olyan felsőoktatási intézményt megteremteni, amely az orosz kormányzat pozícióit erősítheti meg a nyugati peremterületeken. De természetesen egy egyetem nem korlátozhatta a tevékenységét hivatalos politikai programra, így már annak első rektora, M. A. Makszimovics is felvetette olyan tudományos célok elérését, amelyek nem tartoztak az orosz vezetés elvárásai közé. Az egyetem első vezetője teljes erejével az ukrán történelem, régészet, etnográfia és topográfia kutatását támogatta, sőt egyben vezette. Mindezt Makszimovics a szláv egység ideológiájának, az ukrán nemzeti ébredés szellemében tette. Akkoriban az etnikai különbségeknek nem tulajdonítottak nagyobb szerepet, sokkal inkább ahhoz a vidékhez és annak nyelvéhez, szokásaihoz, tradícióihoz ragaszkodtak, ahonnan származtak. Ugyanakkor a gazdasági egyenlőtlenségek meggátolták, hogy például az azonos származású jobbágy és földesúr valamennyire is „egy töről fakadónak” érezhesse magát. Más szóval egy ukrán, orosz és lengyel nemes úgy gondolta, hogy sokkal több közös szál fűzi őt más ország nemeseihez, mint saját népének parasztjaihoz vagy polgáraihoz. A 19. század első évtizedeiben megjelenő új eszmerendszer azonban a nemzeti nyelv és az azonos kultúra köré szervezte a közösséget. A közös hagyományokat és származást hirtelen felismerték, és ápolni kezdték, ami a nemzeti öntudat kialakulásához és megerősödéséhez vezetett.

A nemzeti öntudat kiforrálódásának kelet-európai folyamatában három általános fázist emelhetünk ki. A kezdeti szakaszban nosztalgizáló hajlamot vehetünk észre, ami általában abból áll, hogy egy-egy képzett és intellektuálisan érdeklődő emberekből álló csoport történelmi dokumentumokat, néphagyományokkal kapcsolatos tárgyakat gyűjt össze abban bízva, hogy ez a birodalmi kultúrával szemben mindenkinben ellenérzést kelt. A második vagy kulturális fázis rendszerint a hazai nyelvnek a váratlan újjászületésében és az irodalmi, oktatási tevékenységekben való elterjedtebb használatában testesült meg. A harmadik vagy politikai periódus a nemzeti önkormányzaton (=autonómián) alapuló intézmények megnövekedésének és a nemzeti törekvések kiszélesedésének igényét veti fel. Mint látni fogjuk, az ukrán nemzeti öntudat fejlődésének menete is a fentiek szerint alakult. Ukrajnában különösen nagy jelentőséggel bírt a művelt elit megjelenése, mivel a nemesi elit asszimilálódott és így gyakorlatilag eltűnt. Így az értelmiségnek jutott az a szerep, hogy kulturális és politikai vezető szerepében átvezesse Ukrajnát a modern korba. Az intelligencia elsősorban azokban a városokban tűnt fel, ahol felsőoktatási intézmény működött, így Harkovban és Kijevben. Az elsőgenerációs ukrán értelmiség alapvetően a régi kozák sztarsinát alkotó nemesség soraiból került ki, ugyanis ők nem voltak annyira vagyonosak és befolyásosak, hogy a birodalmi bürokráciában magas tisztséghez jussanak. Számuk azonban meglehetősen alacsony volt: pl. 1861-ben Harkovban 2800-an tanultak, míg Kijevben a végzősök száma 1500 volt. Gyakran összegyűltek, hogy megvitassák az uralkodó eszméket, filozófiai irányzatokat és az újságokat, amelyek számukra kiváló fórumot jelentett nézeteik elterjesztésére. Mivel a sajtótermékek csupán egy szűk kör számára voltak elérhetőek, az értelmiség tevékenysége is a tömegektől elszigetelten zajlott és időnként öncélúnak tűnt.

Egyre több értelmiségi távolodott el a birodalomtól és nagyobb érdeklődést mutatott a hosszú időn át elhanyagolt alsóbb néprétegek iránt. Ez a magatartásuk jól összeillett a nyugaton uralkodó romantika ideológiájával, amely mintegy „intellektuális forradalomnak” tekinthető a felvilágosodás eszmerendszerével szemben. Vagyis azon nézetekkel szemben, amelyek hosszú időn át meghatározták a Habsburgok és a Romanovok gondolkodását, racionalitásra, egységesítésre és univerzalitásra buzdítva őket. Ezzel szemben a romantika összhangban állt a nacionalizmussal, hiszen a világ különböző népeinek a természetes állapotában és szokásaiban történő megtartását helyezte előtérbe.

Annak érdekében, hogy a nemzeti identitástudatot kialakítsák, az ukrán értelmiség a népének olyan egységes jellemzőire összpontosított, mint a történelem, a folklór, a nyelv és az irodalom. Tehát az út a nemzeti öntudat megteremtéséhez könyvekkel volt kikövezve!

A nemzeti identitástudat növelésében nagy szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása és oktatása, mert az emberekben fontos volt tudatosítani, hogy közös sorsban osztoznak, akár nemesek, akár jobbágyok. A dicső múlt és a közös sors tudata büszkeséggel töltötte el a népet, és arra ösztönözte őket, hogy a nemzetükhöz akarjanak tartozni. Az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a régmúlt dicső legyen és legyen kontinuitása! Ennek köszönhetően megnőtt az igény képzett és kutatási tapasztalatokkal rendelkező történétírók iránt. A másik, széles körben elterjedt tevékenység az értelmiség körében a folklór kutatására irányult. A népi kultúra és hagyományok iránti érdeklődés korábban egyáltalán nem volt jellemző, a művelt elit eddig mindig ragaszkodott ahhoz, hogy elhatárolja a saját kultúráját a népi kultúrától. Ebben a magatartásban Herder nézetei hoztak változást, aki szerint egy élénk és kreatív kultúra elengedhetetlen előfeltétele a természetesség. Ugyanakkor eddig kulturális tevékenységet Európában a kozmopolita udvarok nemessége végzett, akik rendszerint idegen nyelveken beszéltek, idegen etikettnek és értékeknek próbáltak megfelelni, ami által olyan fojtogató légkör alakult ki a kulturális életben, amely elnyomta az adott ország hagyományos kulturális sajátosságait. Ezért utasította el Herder az ún. mesterséges „magas” kultúra tanulmányozását és fordult a romlatlan és eredeti népi kultúra felé. És mivel az ukrán nép túlnyomó többségét a parasztság tette ki, az egyik legmeghatározóbb jellemzőjük a gazdag és élénk folklór volt.

Meghatározó szerepet játszott a nemzeti identitástudat formálódásában a nyelv, mint összekötő láncszem. A nyelvben megtalálható egy nép gondolkodásmódja, érzelmvilága, megmutatja egy nemzet természetes határait, összeköti az egyes társadalmi osztályokat és a más-más régiókhoz tartozókat. Az ukrán nyelvet azonban eddig a nemesek csak arra használták, hogy kommunikáljanak a jobbágyaikkal. Az anyanyelvükön a tanulatlan parasztok beszéltek, aminek következtében az ukrán nyelv szűkös szókinccsel rendelkezett és nagyon leegyszerűsödött. Az ukrán nyelv fejlődését az is megnehezítette, hogy még az értelmiségi körökből is sokan úgy gondolták, hogy mivel az ukránok szoros rokonságban állnak az oroszokkal, az ukrán nyelv csupán az orosz egyik dialektusának tekinthető. Ennek ellenére számos jelentős kísérlet történt az ukrán irodalmi nyelv megalkotására, ugyanis egy nyelv életképességének mutatója az irodalmi művek minőségében rejlik. Ukrajnában, mint minden nagyobb állam fennhatósága alatt élő régió esetében a nemzeti kultúra kialakítását és ápolását az is indokolta, hogy a kultúra eszközeivel gátat tudjanak vetni az orosz elnyomásnak. Így a történelmi hagyományok ápolásának egy önmagán túlmutató jelentősége is volt: a szembeszegülés az orosz dominanciával.

1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, N. I. Kosztomarovnak a védnöksége alatt megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi hallgatókat tömörítette magában. Fennállásának 14 hónapja alatt a titkos szervezet tagjai számos alkalommal találkoztak, hogy hosszú filozófiai és politikai vitákat folytatva előkészítsék programjukat és meghatározzák céljaikat. Legfontosabb nézeteiket az „Isten törvénye” és az „Ukrán genezis könyve” című munkákban foglalták össze, amelyek romantikus és idealisztikus formában alapvetően a pánszlávizmus és a keresztény testvériség eszmerendszerére épülnek. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. „Szláv Egyesült Államok” békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata irányzata azt forradalmi úton kívánta elérni. Az orosz önkényuralmi berendezkedéssel szemben egységesen a köztársasági államforma létrehozásától remélték az ukrán nemzeti

törekvések megvalósulását, vagyis a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó nagyorosz nemzettel. Ennek az elképzelt szláv föderációnak Kijev lett volna a fővárosa és Ukrajna egy önkormányzattal rendelkező köztársaság lett volna a szláv unión belül. Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, ezen társaság céljai között sem merült fel az önálló ukrán állam igénye, hiszen az ukránok elszórta éltek az Osztrák, Orosz és Török Birodalom területén. Ugyanakkor felléptek a jobbágyság eltörléséért, valamint mindenféle rendi kiváltság megszüntetéséért, követelték a vallásszabadság bevezetését, a teljes gondolati és oktatási szabadságot. Gyakorlati céljuknak az ukrán nép felvilágosítását tekintették, elsősorban ukrán nyelvű tankönyvek kiadásával és a falusi elemi iskolák bevezetésével. Mivel a Cirill és Metód Társaság nézetei veszélyeztették a fennálló abszolutista államformát, a cári titkosrendőrség felszámolta a szervezet tevékenységét, vezetőit pedig letartóztatták. Bár ez az ukrán szervezet jelentéktelennek bizonyult tagjainak létszámát és politikai hatását tekintve, a büntetésük mégis jóval súlyosabb volt, mint azt megérdemelték volna.

A Cirill és Metód Társaság feloszlata után a nemzeti fellendülés újabb szakasza I. Miklós halálát követően vette kezdetét. M. Kosztomarov és T. Sevcenko – elszigeteltségükből kitörve – Szentpétervárott csatlakoztak P. Kulishoz és létrehoztak egy társaságot (=hromada), amelynek mintájára Ukrajna–szerte hasonló szervezetek alakultak. Elsődleges feladatuknak az alsóbb néprétegek felvilágosítását tekintették, de a radikalizálódás elkerülése érdekében fontosnak tartották a távolmaradást a politikai élettől. 1861-ben önálló ukrán nyelvű folyóiratot (Osznova) alapítottak, amely csak 22 hónapig jelenhetett meg, mégis fontos szerepet játszott mint az ukrán értelmiség kommunikációs csatornája.

Az ukrajnai intelligencia aktivizálódása kezdetben pozitív visszhangra talált Szentpétervár orosz értelmiségi köreiben, Sevcenko gyakran szerepelt együtt felolvasóesteken olyan orosz írókkal, mint Turgenyev és Dosztojevszkij. Ezen idő alatt Kijevben is alakult hromada, amely legfőbb feladatának a vasárnapi iskolák hálózatának kiépítését tekintette. Törekvésüket siker koronázta, ugyanis 1869–1872 között számos ilyen iskola alakult a kijevi régióban és megjelent a támogatók új köre is. A kijeviek példáján felbuzdulva az ukrán értelmiség Poltavában, Csernyigovban, Harkovban és Odesszában is társaságokat hozott létre és kiépítették vasárnapi iskola hálózatukat is. A 19. század végén ezt a romantikus, népies irányzatot nevezték el „ukrainizmusnak”.

De még ez a politikamentes irányzat is veszélyesnek tűnt az orosz kormányzat számára: a cári udvarban úgy tekintettek a hromadák és vasárnapi iskolák hálózatára, mint a szeparatista törekvések terjesztőire a parasztság körében. Az orosz újságok egy része lejáratási kampányt indított az „ukrainisták” ellen azt állítva, hogy céljaik egyértelműen az Orosz Birodalom ellen irányulnak, így a korábban ukrán–barát orosz értelmiség szembefordult velük. 1863 júliusában Valujev orosz belügyminiszter betiltott minden ukrán nyelvű publikációt, a hromadákat feloszlatták, az „ukrainistákat” pedig száműzték. Az orosz vezető körökben jelentkező ukrán–ellenesség az 1870-es évek elejére lényegesen enyhült, amely változás lehetővé tette a hromadák tevékenységének újbóli aktivitását. Kijevben 1873-ban Földrajzi Társaságot alapítottak, majd ehhez kapcsolódva könyvtárat és múzeumot is létrehoztak. Az ukrán nyelvű publikációk tilalmának kijátszása érdekében a galíciai ukránokkal próbáltak meg együttműködni, és az ottani ukrán folyóiratokban közöltek cikkeket az oroszországi állapotokról. 1873-ban az „ukrainisták” Lembergben (Lvov) megalapították a Sevcenko Irodalmi Társaságot, amely évtizedekkel később nem hivatalos ukrán akadémiaként lett a művészetek és tudományok támogatója.

Az „ukrainisták” aktivizálódása ismét a cári udvar ellenreakcióját váltotta ki arra hivatkozva, hogy a hromadák Galíciában orosz–ellenes propagandát folytatnak és az osztrák–ukrán kapcsolatok megerősítésén munkálkodnak. Az ukrán szeparatista törekvésektől tartva II. Sándor cár 1876-ban bizottságot küldött az ukrán tartományokba azzal a feladattal, hogy vizsgálják ki az ott kialakult politikai helyzetet. A bizottság javaslatára végül az uralkodó betiltotta az ukrán témájú publikációk kiadását, az ukrán nyelvű szindarabok bemutatását és az anyanyelv oktatását az ukrainai iskolákban. Az 1876-os rendelet egyben megkérdőjelezte az „ukrainisták” mozgalmának alapelveit is, akik hittek abban, hogy magukat a politikától távol tartva és kizárólag a kulturális fejlődésre koncentrálva, el tudják kerülni az összeütközést a Romanovokkal. Tovább nehezítette a helyzetüket a mozgalmon belüli nézetkülönbségek megjelenése: P. Kulis meggyőződése szerint az oroszok a politikai életben nagy tapasztalatokkal és tudással rendelkeznek, így ezen a téren a vezető szerepet meg kell hagyni nekik, ugyanakkor a kulturális életben az ukránok vannak főként, ezért elsősorban erre a területre kell koncentrálniuk. A. Antonovics szintén az ukrán kultúra fellendítése érdekében szállt síkra, de csak olyan formában, hogy az ne menjen az orosz néppel kialakított kapcsolatok rovására. O. Konyisszkij az ukrán és orosz viszonyrendszer minimumra szorításának programját hirdette, de ennek megvalósítására nem rendelkezett határozott programmal. Az 1870-es évek közepén a kijevi hromada fiatalabb tagjai közül a „veterán” ukrainistáktól egy személyben M. Drahomanov vette át a vezető szerepet, aki korábban demokratának tekintette magát és fontosnak artotta a parasztok felvilágosítását, valamint aktívan részt vállalt a vasárnapi iskolák hálózatának kiépítésében is. Drahomanov elutasította az ukránok szeparatista törekvéseit, de egyben fellépett az erős központosított rendszer ellen is, amely meggyőződése szerint gátolja az egyén természetes jogait, így szükségesnek tartotta az Orosz birodalom átszervezését laza konföderáció formájában. Felhívta egyben a figyelmet arra is, hogy a nem megfelelő mértékű ukrán fejlődést befolyásolja a képzett ukránok kiáramlása, akik ily módon nem hasznosítják tudásukat Ukrajna érdekében. Az 1876-os megszorító cári intézkedéseket követően ő is száműzetésbe kényszerült. Genfben telepedett le, ahol ukrán nyelvű folyóiratot indított el „Hromada” címmel. A lapot azonban nemcsak az ukrán nemzeti kérdések publikálására használta fel, hanem egy idő után radikális szocialista nézeteinek is hangot adott, ezért 1885-ben az újságot beszüntették.

1899-ben M. Hruszevszkij közreműködésével megalakult a nemzeti erőket tömörítő Ukrán Demokrata Párt. A 20. század elejére az ukrán nemzeti mozgalom intenzitásában és komplexitásában is nagyot fejlődött: egységesen az autonómia mellett szálltak síkra, amely törekvés alapja a Kijevben létrehozandó teljhatalmú ukrán törvényhozó gyűlés lett volna az elképzeléseik szerint.

5. 1860-as évektől 1914-ig

A 19. század közepén a Romanovok és a Habsburgok birodalma sok tekintetben hasonlított egymásra. Az 1848-as forradalmak során mindkettő alapjaiban rengett meg, ráadásul I. Miklós cár egy nemzetközi konfliktusba is belekeveredett. Az 1853–1855. évi krími háború során Anglia, Franciaország és az Oszmán Birodalom együttesen állították meg az oroszok balkáni terjeszkedését és akadályozták meg a Boszporusz ellenőrzési jogának cári kézbe kerülését. A háborúban elszenvedett vereség rávilágított Oroszországra sebezhetőségére és lemaradására az iparosodott nyugat-európai országoktól. Tekintettel

arra, hogy a harcok fő színtere a Krím félszigetre helyeződött, a szomszédos ukrán területek elsődleges emberi-és nyersanyagforrásul szolgáltak a cári hadsereg számára.

A krími háború szerencsétlen kimenetele nyilvánvalóvá tette a cári rendszer átfogó reformjának szükségességét. II. Miklós a kudarcától megtörten 1855-ben meghalt, ezért a birodalom megreformálása fiára, II. Sándorra várt. Az új cár trónra lépésekor kijelentette: „Fel kell szabadítanunk a jobbágyainkat, mielőtt még ők szabadítják fel magukat”. A történészek több okkal is magyarázzák a jobbágyfelszabadítás elkerülhetetlen mivoltát: egyrészt az orosz gazdasági helyzet elmaradottságát emelik ki, másrészt arra a „forradalmi hangulatra” utalnak, amelyet a parasztok teremtettek meg az 1850-es évek végén a birodalomban.

II. Sándor megfontoltan látott munkához: 1857-ben Titkos Tanácsot hozott létre Szentpétervárott a jobbágyrendezést előkészítendő. Érthető módon a földesurak nem lelkesedtek a cár tervéért, de ekkorra már ők is belátták a reformok szükségességét. A kulcskérdést az jelentette, hogy milyen formában menjen végbe a jobbágyfelszabadítás: teljes vagy részleges szabadsággal ruházzák fel a parasztokat és adjanak-e nekik földet? A Titkos Tanács munkálataiban 273 ukrán nemes is részt vehetett, akiket azonban eltérő érdekek vezéreltek. Az észak-ukrajnai terméketlen földeken élő birtokosok inkább nagylelkű földadományokkal látták volna el jobbágyaikat; a déli termékeny területek földesurai hallani sem akartak földosztásról; a bal parti nemesek konyhakert nagyságú telkek szétosztásában gondolkodtak; a jobb partiak szintén mereven elzárkóztak a földadományozástól. Amíg a reformokról szóló viták legfelsőbb szinten folytak, addig a paraszti elégedetlenség az egész birodalom területén felerősödött, így Ukrajnában is. 1858-ban a jekatyerinoszlávi kormányzásban állami és magánföldesúri jobbágyok tízezrei nyilvánították magukat szabad állapotúnak, a harkovi régióban pedig az italmérési haszonbérlet ellen tiltakoztak, megtagadva az állami vodka vásárlását.

1861. február 19-én II. Sándor kiadta a jobbágyrendezésről szóló manifesztumot, amelynek értelmében az oroszországi jobbágyok személyükben szabadokká váltak, de a földesurak magántulajdonában lévő földek érintetlenek maradtak. A földbirtokoknak csak a felét osztották fel a parasztok között, amiért fizetniük is kellett. Mivel többségük nem rendelkezett elég pénzzel, az állam átvállalta, hogy kötelezettségük 80%-át hitelben fedezi. Azok a jobbágyok, akik határőrszolgálatot, vagy más termelőmunkát végeztek, kimaradtak a földosztásból. Általánosságban elmondható, hogy a jobbágyok a korábbi földjeiknél kisebb birtokokat kaptak: az északon élők jobbágytelkük mintegy 10%-át, a délebbre lakók pedig 30%-át veszítették el. Egyedül a jobb parti területek jelentettek ez alól kivételt, ahol a lengyel nemesek az 1863-as felkelésükkel eljátszották a cár bizalmát, ezért a birodalmi kormányzat maga mellé akarta állítani az ottani parasztokat, így ők eredeti jobbágytelküknél 18%-al nagyobb földet kaptak.

II. Sándor 1861-es manifesztuma arról is rendelkezett, hogy a parasztoknak jogukban áll a majorsági földekből vásárolni, de csak a földesúr beleegyezésével. Amennyiben ezt a nemesek nem engedélyezték, úgy a jobbágyoknak továbbra is dolgoznia kellett, és eleget tenni úrbéri kötelezettségeinek. Őket ezentúl „ideiglenesen röghöz kötötteknek” nevezték, és csak akkor válhattak szabaddá, ha megvásárolták a majorsági föld egy darabját, és megszerezték a jobbágytelket. Végül 1881-ben törvény született arról, hogy 1883. január 1-jétől az ideiglenesen röghöz kötött jobbágyoknak is fel kell szabadulniuk.

Jóllehet 1861-ben Oroszországban végbement a jobbágyfelszabadítás, ez nem jelentette a parasztok gazdasági helyzetének javulását. A reform legnagyobb hibája abban mutatkozott meg, hogy túlságosan nagy pénzügyi terheket hárítottak a jobbágyokra, míg ezért túlságosan kis földterületeket kaptak. A magas összegű megváltáson túl fizetniük

kellett a fejadót, valamint a közvetett adókat is. Annak ellenére, hogy a cári kormányzat 1886-ban megszüntette a fejadót, és 1905-ben eltörölte a megváltási kötelezettséget, a parasztok továbbra sem kerültek lényegesen kedvezőbb anyagi helyzetbe.

Az oroszországi jobbágyszabadság gyakorlati megvalósulása kiábrándította a parasztokat és a birodalomban elégedetlenségi hullám vonult végig. Hamar világossá vált számukra a reformok fonákja, így igyekeztek azoknak minél határozottabban ellenállni. A jobbágyreform ellenes mozgalmak nem kerültek el Ukrajnát sem, ahol a parasztok legaktívabban a Kijevi és a Csernyigovi kormányzóság területén léptek fel érdekeik védelmében.

A jobbágyrendezés mellett napirendre került a közigazgatási rendszer modernizálása is, de átfogó reformok végrehajtásához a Romanovok nem rendelkeztek sem megfelelő hivatalnokokkal, sem elegendő pénzzel. 1864–1875 között a legtöbb kormányzóságban bevezették a zemsztvo-rendszert, amelynek keretein belül megengedték az egyes településeknek, hogy önkormányzatot szervezzenek maguknak az oktatás, az orvosi ellátás, a postai szolgáltatások, az infrastruktúra javítása és az élelmiszerellátás megszervezése céljából. A zemsztvók összetételét általában a földbirtokok nagysága határozta meg, így annak ellenére, hogy Ukrajna lakosságának mintegy 75%-át a parasztok tették ki, a helyi önkormányzatokban mindössze 10%-ban képviselthették magukat.

Annak ellenére, hogy az 1860-as évek „nagy reformjai” nem idéztek elő forradalmi változásokat, az ukránok életében mégis mélyreható átalakulást eredményeztek. Tekintettel arra, hogy az ukrán kormányzóságokban a parasztság aránya a birodalomban átlagos 35%-hoz képest 42%-ot tett ki, az itt lezajlott változások nagyobb erővel mentek végbe. Fejlődött az oktatás, a jogi védelem egyre szélesebb körűvé vált, a helyi önkormányzat megerősödött, a nemzeti tradíciók és érdekek számára egyre tágabb tér nyílt az önkifejeződésre.

Az Ukrajna lakosságának 90%-át érintő készpénzhiány azonban továbbra is jelentősen gátolta a gazdasági fejlődést: egyrészt megakadályozta, hogy a parasztok újabb földterületeket vásároljanak, illetve birtokaikat gépesítsék; másrészt a pénzhiány miatt az ipar fejlődése sem mehetett végbe, így a városok sem tudtak megerősödni. A másik súlyos problémát az egész Európát érintő túlnépesedés jelentette: 1861–1897 között az Orosz Birodalom lakosainak száma 73 millióról 125 millióra nőtt, eközben Ukrajnában 72%-os népességnövekedés ment végbe. Mivel az ukránok többsége vidéken élt, a demográfiai robbanás mértéke itt volt a legmagasabb. A túlnépesedés illetve a földhiány következtében jelentősen megnöttek a telekárak, ami tovább nehezítette a parasztok helyzetét, és a munkanélküliek száma is 68%-al emelkedett. A földszerzés érdekében a parasztok vagy a nagybirtokosok földjén vállaltak munkát egy kisebb földterület használatának fejében, vagy keletre vándoroltak. 1896–1906 között a transzszibériai vasútvonal megépülését követően 1,6 millió ukrán lakos költözött Oroszország keleti területeire.

A hatalmas területek birtoklása és a kormányzat pénzügyi támogatása ellenére 1861 után az ukrán nemesség is hanyatlásnak indult annak következtében, hogy képtelennek bizonyultak gazdaságosan működtetni a birtokaikat. Mivel évszázadokon át jobbágmunkát alkalmaztak, képtelenek voltak átállni a bér munka alkalmazására. Pénzügyi problémáik megoldására kölcsönökhöz folyamodtak, de az 1870-es évek végére többségük annyira eladósodott, hogy el kellett adniuk a birtokaikat és a városokba költöztek, ahol hivatalnokokká váltak vagy bekerültek az értelmiség közé. Ukrajna a 19. század második felében elsődlegesen az élelmiszer- és nyersanyagellátó szerepét töltötte be a birodalomban, Oroszország egyéb területeitől eltérően ugyanis a sztyeppe déli részén virágzó mezőgazdaság működött, melynek termékei közül a gabona és a cukorrépa

emelkedett ki. A 20. század elejére a cári Oroszország legfontosabb exportcikkének, a gabonának a 90%-a már Ukrajnából származott. Az 1840-es évektől meghonosodott a térségben a cukorrépa termesztése is, amely látványos fejlődést mutatott a kedvező természeti adottságoknak köszönhetően. Említést érdemel még a bal parti ukrán területek felfutó dohánytermesztése is, amely a teljes birodalmi termelés 50%-át adta.

1861 után a jobbágyi állapot megszűnésével megnyílt az út a modernizáció és az iparosodás előtt, de belső magántőke hiányában állami támogatás és külső tőke nélkül nem mehetett volna végbe Oroszországban az ipar fejlődése. Az iparosodás első jeleként vasútépítési láz vette kezdetét: az 1870-es évek elején már vasút kötötte össze a nagyobb ukrán városokat Moszkvával, a birodalom legfontosabb kereskedelmi központjával. A vasút szerepének növekedésével együtt megnőtt az igény a vas és a szén iránt, így 1870–1900 között a Donyec-medence és Krivoj Rog Oroszország leggyorsabban fejlődő ipari régiójává vált. A gyors fejlődést egyrészt az állami támogatás magyarázza, amely csökkentette a kockázatot, másrészt a nyugati tőke profitéhsége, amely megpróbálta kiaknázni az Ukrajna természeti gazdagságában rejlő anyagi előnyöket. A századfordulón a Donyec-medence szénkitermelése már – döntően francia és belga tulajdonban lévő – húsztársaság ellenőrzése alatt folyt. Az 1880-as években – egy évtizeddel a szénbányászat felfutása után – következett a Krivoj Rog környékére koncentrálódott vasérctermelés korszaka. A cári kormányzat jelentős kedvezményeket biztosított a vaskohászatba befektetőknek – pl. garantálta a termékfelvásárlást igen magas áron –, így a nyugati befektetők szívesen hozták ide a tőkéjüket. A látványos fejlődés azonban elsősorban a nyersanyag kitermelését érintette, így az ukrán gazdaság szerkezete nagyon egyoldalúvá vált. Míg a századfordulón Ukrajnában működtek Európa szinte legnagyobb és legmodernebb bányái és kohói, addig a vidéki lakosság többsége az önfenntartással küszködött.

A 19. század második felében radikális változások következtek be az ukrán városok életében is: 1870–1900 között megduplázódott a lakosaik száma, azaz mintegy hárommillióra emelkedett. A négy legnagyobb város közül a négyszázezer fős Odessza emelkedett ki, amely rövid idő alatt virágzó külkereskedelmi és kézműipari központtá vált; ezután Kijev következett mint belkereskedelmi, közigazgatási és kulturális központ a maga mintegy kettőszázötvenezer lakosával; a százhetvenöt ezres lakosságot magáénak tudható Harkov a bal parti Ukrajna iparát és kereskedelmét tartotta ellenőrzése alatt; Jekatyerinoszlav pedig száztizenötezer fős lélekszámával a fellendülő déli ipar központjaként emelkedett ki. Az 1861-es jobbágyfelszabadítással lehetővé váló társadalmi mobilitás, az ipar és a kereskedelem expanziója, valamint a hatalmas vasútépítkezések megindulásával tág tere nyílt annak, hogy a városok elsődlegesen gazdasági központokká váljanak, és népességük gyorsan növekedjen. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Ukrajna városiasodása robbanásszerű fejlődést mutatott volna, ugyanis 1900 körül lakosságának még csak 13%-a tartozott a városi lakossághoz.

Az ukrainai modernizáció számos paradoxont idézett elő: míg az ukrán területek Európa leggyorsabban fejlődő régiói közé tartoztak, addig a szegénység vidéken fokozódott és a gyors iparosodás ellenére a társadalom továbbra is döntően agrárjellegű maradt. A legképzettebb munkaerőt igénylő bányászatban csak 25%-át, míg a fémfeldolgozásban 30%-át adták a munkásságnak az ukránok, a cukorfinomításban pedig 50%-os volt a részvételük. Az értelmiség körében is hasonló tendencia érvényesült: a 19. század végén az ukrainai ügyvédeknek mindössze 16%-a, a tanároknak 25%-a, az íróknak és művészeknek 10%-a volt ukrán származású. A századfordulón a városlakóknak egyharmada volt ukrán, míg a többséget az oroszok és a zsidók tették ki.

Mi a magyarázata az ukránok ilyen kis számának a modernizációban? Oroszországban a nehézipar már a 18. században fejlődésnek indult, így amikor Ukrajnában is robbanásszerűen felgyorsult az iparosodás folyamata, szakmunkások hiányában szívesen fogadtak orosz szakembereket. Kiemelést érdemel továbbá az a körülmény is, hogy mivel a városok elsősorban a birodalmi adminisztráció központjaiként funkcionáltak, így főleg a cári hivatalnokok és katonák gyűjtőhelyeiként szolgáltak, főként az orosz nyelv és kultúra dominált, miközben az ukránok vagy asszimilálódtak, vagy a városokon kívül rekedtek. Egy másik fontos következménye az ukrán modernizációnak a népesség összetételének megváltozásában mutatkozott meg. Amíg Ukrajna gazdasága kizárólag agrárjelleggel bírt, addig a lakossága is döntően ukránokból tevődött össze. A 19. század második felétől azonban megnőtt az idegen etnikumok aránya a helyi lakosságon belül.

Az 1897-es népszámlálási adatok szerint az Orosz Birodalom területén 22 millió 415 ezer ukrán nemzetiségű állampolgár élt, ami az összlakosság 17,4%-át tette ki. Etnikai sokszínűség jellemezte Ukrajna népességét: az ukránok mellett az oroszok 12,4%-át, a zsidók 8,5%-t, a németek 2,1%-t a lengyelek pedig 1,7%-t alkották a lakosságnak. Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény óta az orosz etnikum mindvégig jelen volt Ukrajnában, de eleinte nem nagy számban. A 18–19. században az itt élő oroszok közül a legtöbben a cári hivatalnokok és a helyőrségi katonák közül kerültek ki, míg kisebb csoportjukat azok a nemesek képezték, akik délen birtokoltak földeket. A 19. század végétől az iparosodással összefüggésben nagy számban telepedtek le a dél-ukrajnai kereskedelmi és ipari centrumokba is.

Az ukrán nemesség körében megmutatkozó eloroszosodási tendencia is tovább növelte az oroszok arányát. Az ukrán parasztoknak sem volt különösebb ellenérzésük az oroszok iránt, ami azzal magyarázható, hogy az újonnan betelepültek a városokban koncentráálódtak és kevésbé érintkeztek a vidékkel. A lengyelek régebb óta éltek Ukrajnában és bár a Bogdan Hmelnyickij mozgalom idején kiűzték őket a bal partról, a nyugati régióban sikerült megőrizni a hatalmukat. Befolyásuk Nyugat-Ukrajnában nem a nagy számuknak köszönhető elsősorban, hanem annak a mintegy ötezer mágnásnak, aki a földek mintegy 90%-át birtokolta, és privilegizált helyzetét még az 1861-es jobbágyszabadítás sem tudta megrendíteni. Hatalmas tőkéjük lehetővé tette számukra, hogy gépesítsenek és bér munkásokat alkalmazzanak, amikor az szükségessé vált. Az 1863. évi lengyel felkelés során a közép- és kisbirtokos nemesek többségének a földjét elkobozták, így azok főképp az iparban találtak új megélhetési forrást.

Az Ukrajnában élő idegen etnikumok közül a zsidók éltek itt a legrégebben. A cári kormányzat annak érdekében, hogy az orosz kereskedőkkel szembeni versenyt a zsidók részéről megakadályozza, megszorító intézkedéseket vezetett be ellenük. Megtiltották számukra, hogy az orosz területeken letelepedjenek, de továbbra is háborítatlanul élhettek Litvániában, Belorussziában és a jobb parti Ukrajnában. 1844-ben a Romanovok hivatalosan megszüntették a kahalt, azaz a zsidók helyi önkormányzatát. A zsidó populáció ennek ellenére tovább nőtt, 1897-re számuk birodalmi szinten elérte a 2 millió főt. Főként városokban laktak, ahol a kereskedelem, az ipar és a pénzügyekben voltak érdekeltiségeik.

II. Katalin az 1763-as rendeletével sok német telepest invitált Oroszország elmaradott vagy elnéptelenedett vidékeire. A beérkező hospeseknek ingyen adott földet, biztosította számukra a helyi önkormányzatot, szabad vallásgyakorlatot és a katonai szolgálat alóli mentességet – 30 évre. 1897-re az Ukrajna területén élő német etnikum száma 280 ezer főre tehető, 1911-ben 489 ezer, 1914-re pedig már 750 ezer német élt az ukrán kormányzóságokban, különálló vidéki kolóniákban. 1871 és 1884 között őket is

adófizetésre kötelezték, iskoláikban orosz nyelvet kellett tanulniuk és részt kellett vállalniuk a katonáskodásból is.

Tatárok az 1783-ban az Orosz Birodalomhoz csatolt Krími kánság területén éltek nagy számban, a románok Besszarábiában koncentráltak, a beloruszok elsősorban telepedtek le Ukrajna területén, a görögök az Azovi- és a Fekete-tenger partvidékén éltek, a bolgárok lakóhelye Dél-Besszarábia környékére tehető, a csehek Volhinia falvaiban, az örmények pedig a Krím félsziget kikötővárosaiban koncentráltak.

V. Ukrajna 1914-1939 között

1. Ukrajna az I. világháború és a forradalmak idején

Az I. világháborúban az ukránoknak – tekintettel arra, hogy nagy számban éltek mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind az Orosz Birodalom területén – mindkét oldalon harcolniuk kellett. A háború egyetlen pozitív következménye abban mutatkozott meg, hogy lényegesen legyengítette a harcoló birodalmakat, és ezáltal új politikai lehetőségeket teremtett az ukránok számára céljaik elérésében. A galíciai ukránok 1914. október 14-én megalakították az Általános Ukrán Tanácsot, amely deklarációjában kihangsúlyozta, hogy a Habsburgok győzelme és a Romanovok veresége hamarosan elhozhatja az ukránoknak a szabadság óráját.

Az oroszok uralta Ukrajnából érkezett szocialista emigráció Lembergben (Lvov) Ukrajna Szabadságáért Egyesület névvel szintén megalapította saját szervezetét és egy független ukrán állam megteremtését tűzték ki célul. Hogy törekvésüket elérjék, hajlandónak mutatkoztak együttműködni az osztrákokkal és a németekkel a cári Oroszország ellen.

Mielőtt azonban ezek az újonnan alakult szervezetek érdemben megkezdhetnék volna a munkájukat, az orosz csapatok elfoglalták Kelet–Galícia nagy részét, amely területet a cári kormányzat nem új szerzeménynek tekintette, hanem az Orosz Birodalom szerves részének, amely végre visszakerült a Romanovok birtokába és elválaszthatatlanul ott is marad örökre. 1915 májusában az osztrákok visszafoglalták az elveszített galíciai tartományokat, így a korábban Bécsbe menekült ukrán politikai szervezetek visszaköltözhetek Lembergbe.

1917-re az összes harcoló fél a kimerülés határára jutott, de a legnagyobb veszteségeket Oroszország szenvedte el. 1917. március 3-án érkezett a hír Kijevbe a cári önkényuralmi rendszer összeomlásáról. A kijevi városi képviselők közül létrehoztak egy Végrehajtó Bizottságot, amely rendeleteket adott ki, majd továbbfejlődött Ideiglenes Kormányra. Március 17-én liberális és szociáldemokrata vezetőkkel megalakult a Központi Tanács (= Rada=), amelyhez néhány héttel később az Ukrán Szocialista Forradalmi Párt is csatlakozott. Elnököknek a száműzetésből visszatért történész professzort, M. Hruszevszkijt választották meg. Az 1917 áprilisában összehívott Ukrán Nemzeti Kongresszus legalizálta a Központi Tanács működését és közösen elfogadott határozatában a föderális alapokon átalakított Oroszországon belül Ukrajna autonómiáját követelte.

Az ukrajnai eseményekre reagálva, a pétervári Ideiglenes Kormány küldöttséget hívott az orosz fővárosba, de a tárgyalások során nem került sor megegyezésre. Válaszként a Rada 1. Univerzáléjában a következőket nyilvánította ki: „Szabad Ukrajnát akarunk anélkül, hogy elszakadnánk Oroszországtól. ... Az ukrán népnek legyen meg az a

szabadsága, hogy saját földjén az életéről szabadon rendelkezzen...” Nem sokkal ezután a Központi Tanács bejelentette a Főtitkárság mint a kormány legfőbb felügyeleti szervének megalakulását, melynek elnöke Vinnicsenko lett és többségében szociáldemokraták irányítása alatt állt. A pétervári vezető körök igyekeztek az ukrán nemzeti törekvéseket visszaszorítani, ezért a Kerenszkij kormány a Rada törvényhozói jogkörét kizárólag tanácsadásra korlátozta. Az ukránok önrendelkezési jogát csorbitó intézkedések a Kijev és Pétervár közötti konfliktust tovább mélyítették. Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy az ukránok között megmutatkozó kezdeti egység felbomlóban volt, és a nézetkülönbségek a hatalmon lévő szociáldemokraták és eszerek között egyre határozottabban megmutatkoztak.

Az Ideiglenes Kormány megdöntését Kijevben megnyugvással fogadták, de nem lelkesedtek a bolsevikok hatalomra kerüléséért, akik az ukrán nacionalista törekvéseket elvben elismerték, de a gyakorlatban elutasították. A Központi Tanács 3. Univerzáléja kinyilvánította az *Ukrán Népköztársaság* függetlenségét, de egyben elfogadta a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését; deklarálták továbbá a demokratikus szabadságjogokat, az önkormányzati rendszer létrehozását és a nemzeti jogok biztosítását. December 11-én a Harkovban összeülő ukrainai Szovjetkongresszus az Ukrán Szovjetköztársaság megalakításáról döntött és egyben kormányt alakított. 1918 januárjában a Vörös Hadsereg elfoglalta a bal parti ukrán területeket, ahol kialakították a szovjetrendszert.

A Központi Rada számított a rá felesküdő, a háborúból hazatérő mintegy háromezrezer fős ukrán haderőre, de ekkorra a katonák már visszatértek falvaikba és közömbösek lettek, vagy áttértek a bolsevik oldalra. Minden nagyobb városban felkelés tört ki a Rada ellen, ami megkönnyítette a Vörös Hadsereg előrenyomulását: január végén Kijevet is lerohanták és megfosztották hatalmától a Központi Tanácsot, amely Zsitomirba menekült. A Rada szorongatott helyzetében sem engedte meg a bolsevikoknak, hogy ők képviseljék Ukrainát a breszt–litovszki tárgyalásokon, hanem saját követeket küldték el és írták alá február 9-én a békét a központi hatalmakkal, amit azonban a harkovi kormány nem ismert el.

A békeszerződés értelmében a németek katonai támogatást ígértek a Rada helyzetének megerősítésére, míg az ukrán fél élelmiszerszállításra kötelezte magát a németek és az osztrákok számára. 1918. március 2-án negyvenezer fős német–osztrák sereg vonult be Kijevbe és visszaállították a Központi Tanács uralmát. A Rada helyzete ennek ellenére továbbra is bizonytalan maradt, mert a függetlenség biztosítása érdekében idegen haderő segítségét vették igénybe, amit a helyi lakosság nagy része nem nézett jó szemmel. Az erős államapparátus két legfőbb támaszában – hadsereg és bürokrácia támogatása – továbbra is hiányt szenvedtek; felerősödött a vezetők közötti vita is, ugyanis Vinnicsenko szerint radikálisabban kellett volna fellépni a bolsevikokkal szemben, míg Petljura elsődlegesen a nemzetállam rendszerének kiépítésére helyezte a hangsúlyt. Ezen kívül nem tudtak eleget tenni a német követeléseknek sem.

1917-től három éven keresztül hatalmi harcok dúltak Ukrajnában és mivel az ukrán területek bővelkedtek a természeti nyersanyagforrásokban és stratégiaileg kedvező fekvésűnek számítottak, a polgárháború minden résztvevője át akarta venni az Ukrajna feletti irányítást. A német hadvezetés 1918. április 29-én feloszlatta a Radát és P. Szkoropadzkijt – Ukrajna egyik leggazdagabb földbirtokosát – hetmannak nevezte ki, aki amellettt érvelt, hogy meg kell menteni Ukrainát a káosztól és a törvényteleniségtől, ezért hatálytalanította a Központi Rada korábbi intézkedéseit. Bejelentette egyben az ukrán állam megalakulását, amely szokatlan keverékét alkotta a monarchikus, a köztársasági és főként a diktatórikus elemeknek. Egyedül a hetman rendelkezett törvényhozói jogkörrel,

egy kézben irányította a hadsereget és a külpolitikát. Ezek a jogok szinte teljhatalmat biztosítottak Szkoropadszkij számára, de mégsem fedték azt a tényt, hogy a németek Ukrajnában mindenre kiterjedő befolyással rendelkeznek. A Hetmanátus hatékonyan működő bürokratikus apparátust épített ki, mintegy 12 országgal épített ki diplomáciai kapcsolatokat. Nagy sikereket értek el az oktatás terén is: az elemi iskolákban ukrán nyelvű, államilag szerkesztett tankönyvekből oktattak, 150 új középiskolát nyitottak, egyetemet alapítottak Kijevben és Kamjanec–Podolszkijban. 1918. november 24-én került sor az Ukrán Tudományos Akadémia megalapítására. A Hetmanátus külpolitikájának legfőbb elemét a Szovjet–Oroszországgal folytatott békétárgyalások képezték, amelyek 1918. június 12-én zárultak le.

Problémát jelentett azonban, hogy Szkoropadszkij kormányát nem támogatták széles társadalmi rétegek és kora tavaszra a központi hatalmak várható veresége is egyértelművé vált. A német támogatás megrendülése miatt 1918. november 14-én a hetman kijelölt egy – döntően orosz monarchistákból álló – kormányt és bejelentette a majdani orosz föderációhoz történő csatlakozás szándékát. Az új kormányzat ellen a Központi Radát támogató nemzeti erők szövetségbe tömörültek, és öttagú Direktóriumot hoztak létre Vinnicsenko és Sz. M. Petljura vezetésével, majd nyílt felkelést hirdettek a Hetmanátus ellen. Fegyveres összeütközésre végül nem került sor, mert 1918. december 14-én – a nyugati front összeomlását követően – a német csapatok kivonultak Ukrajnából és velük tartott Szkoropadszkij is. Ugyanezen a napon a Direktórium fegyveres erői bevonultak Kijevbe és deklarálták az Ukrán Köztársaság újraalapítását. Társadalmi bázisuknak a parasztságot és a munkásokat tekintették.

Mindeközben 1918 novemberében Lembergben (Lvov) bejelentették a Nyugat–Ukrán Népköztársaság megalakulását, amelynek vezetői szövetkeztek Petljurával a harkovi szovjet kormány ellen. Kelet–Galíciát azonban a lengyelek is maguknak követelték, így kezdetét vette az ukrán–lengyel háború, amelynek folyamán a lengyelek 1919 július közepére majdnem egész Kelet–Galíciát visszafoglalták és a nyugat–ukrán hadsereget Kelet–Ukrajnába szorították vissza. 1919 elejére totális káosz uralkodott Ukrajnában: hat különböző hadsereg – ukránok, bolsevikok, mensevikek, lengyelek, anarchisták, antant – harcolt a hatalomért. Kijev vezetése egy év alatt ötször cserélődött és a külvilággal szinte teljesen megszakadt a kapcsolat. 1919. január 22-én az Ukrán Köztársaság és a Nyugat–Ukrán Köztársaság egyesülését ünnepelték meg Kijevben és a bolsevikokkal szemben a franciák segítségével bíztak.

1919 februárjára a Vörös Hadsereg ismét elfoglalta Ukrajna nagy részét, a Harkov székhelyű Ukrán Szovjetköztársaság elnökévé G. I. Petrovskijt választották meg, és a szovjetek átvették az irányítást Ukrajna nagy része felett. A bolsevikok azonban a földek kollektivizálására törekedtek, ami – érthető módon – felbőszítette a helyi parasztságot és 1919 nyarára az egész vidéki lakosság fellázadt a harkovi kormány ellen. Időközben újabb behatoló jelent meg Ukrajnában: júniusban Gyenyikin tábornok monarchista hadserege elfoglalta a bal part jelentős részét és kísérletet tett Ukrajna Oroszországtól történő elszakadásának megakadályozására. Ez idő alatt Petljura újjászervezett hadserege a jobb parton támadt, így a két tűz közé szorult bolsevik ellenállás megtört, és 1919 augusztus közepén Lenin elrendelte a második ukrajnai szovjet kormány működésének felfüggesztését.

A túl magabiztos Gyenyikin akkor követett el nagy hibát, amikor visszautasította Petljura ajánlatát a bolsevikok elleni összefogásról, mert így elveszítette az ukrán sereg támogatását. Ráadásul a monarchista tábornok nem ismerete el a szuverén ukrán állam létét sem, hanem továbbra is Oroszország egységének megvédéséért harcolt. Megszálló

csapatai félelemben tartották a lakosságot, amivel olyan helyzetet teremtett, ami végül a bolsevikoknak kedvezett: a cári Oroszország visszaállítására törekvő monarchistákkal szemben széleskörű ellenállási mozgalom bontakozott ki Ukrajnában. 1919 őszére az ukránok helyzete tragikussá vált: egyik oldalról a mensevikek támadták őket, a másiktól a bolsevikok, a hátukban pedig ott voltak a lengyelek és a románok. A végső csapást az 1918 októberében bekövetkezett tifuszcímű járvány jelentette: néhány hét alatt az ukrán csapatok nagy része megtizedelődött, Petljura és a Direktórium Lengyelországban keresett menedéket, csapataik pedig partizánharcba kezdtek a bolsevikok háta mögött.

A szovjetek végső győzelmét Ukrajnában a szovjet–orosz haderő biztosította: 1919 őszére a Vörös Hadsereg létszáma elérte a másfélmillió főt, 1920 tavaszára pedig hároméssfél millióra emelkedett. 1919 decemberében újra elfoglalták Kijevet, 1920 februárjában pedig Odesszába is bevonultak, miután Gyenyikin seregét visszaszorították a Krím félszigetre. Ekkorra az Ukrán Köztársaság hatásköre már csak a jobb parti Ukrajna néhány körzetére terjedt ki és kormánya továbbra is az orosz föderáción belül képzelte el Ukrajna jövőjét, míg a Vinnyicában tartózkodó Petljura – és az Ukrán Népköztársaság – kitartott a függetlenedési céljai mellett. Az önálló ukrán állam megteremtésére irányuló törekvéseiket sem német, sem francia támogatással nem sikerült elérniük, ezért a lengyel kormánnyal kezdeményezték a béketárgyalásokat. 1920 áprilisában sikerült megállapodniuk Pilsudski lengyel államfővel, miszerint Varsóban hivatalosan elismerik az önálló Ukrajnát Petljurával az élen és közösen veszik fel a harcot Szovjet-Oroszország ellen. Miután május 6-án a lengyel csapatok bevonultak Kijevbe, a harkovi kormány a Vörös Hadsereg támogatását kérte. A hadműveletek 1920 novemberére fejeződtek be, miután a bolsevikok kiszorították Ukrajnából a mensevik sereget, de uralmuk vidéken továbbra sem szilárdult meg, mert az ukrán parasztság tartós partizánharcra rendezkedett be ellenük.

Szovjet–Oroszország és Lengyelország 1921 márciusában kötötte meg a rigai békét, amely Varsónak a Petljurával született megállapodását figyelembe véve, ukrán területeket engedett át lengyel birtokba. Valójában tehát megismétlődött az 1667-es andruszovói szerződést követően kialakult helyzet, hiszen a lengyelek és az oroszok – az ukránok érdekeit figyelmen kívül hagyva – ismét felosztották egymás között Ukrajnát.

2. A nyomasztó 1920–1930-as évek

A rigai békét követően az ukránok négy állam területén éltek nagy számban. A Szovjet–Oroszország részét képező Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 26 milliós lakosságából 19 millió 300 ezren az ukrán etnikumhoz tartoztak; Lengyelországban az 1920-as évek első felében mintegy 4 millió ukrán élt; Románia területén az ukránok Besszarábiában és Bukovinában koncentráálódtak; Csehszlovákiában pedig 500 ezerre tehető az ukrán lakosság száma.

1921-re Ukrajnában mind katonai, mind politikai szempontból megerősödött a szovjethatalom, az évekig tartó háborús időszakot a „megkeseredett” béke évei követték. Ukrajnában átmenetileg előtérbe kerülhetett az ukrán érdekek hangsúlyozottabb érvényesítése: miután mérséklődött Szovjet–Oroszország nyomása, a helyi vezető funkcionáriusok nagy számban kerültek ki az ukránok közül. A belpolitikai életben, az oktatás és a kultúra területén egyre nagyobb önállósággal rendelkeztek, ami lehetővé tette, hogy az 1920-as években az ukránt hivatalos államnyelvként ismertessék el. Minden változás ellenére azonban megmaradtak a „régimodellek” is. Az ukrán parasztság továbbra

is a földeken dolgozott és megtartották tradicionális értékeiket, így gyakorlatilag egy társadalmon belül két kultúra élt egymás mellett: a városokban a szovjetek kerültek túlsúlyba, míg vidéken minimális befolyással bírtak.

Az 1920-as évek végére azonban az ukránok reményei függetlenségük kivívására szertefoszlottak, ugyanis a központosított szovjet kormányzat egyre határozottabban érvényesíteni akarta az érdekeit egyik leggazdagabb „tagköztársaságában”, azaz Ukrajnában. Az 1920-as években a kollektivizálás rendkívül lassú ütemben haladt előre, miközben a kulákgazdaságok száma gyarapodott. Többek között ezen hiányosságokat is orvosolandó, 1928-ban kezdetét vette az „első ötéves terv”, ami alapvetően arra irányult, hogy a Szovjetunió utolérje, sőt le is körözze Nyugat-Európát. A terv fontos részét képezte az általános kollektivizálás végrehajtása a mezőgazdaságban, ami első lépésben a parasztok földjének 20%-át vonta állami, közös tulajdonba. A sztálini kollektivizálási gépezet munkájának eredményeképpen Ukrajnában vérszenes lecsökkent az állatállomány, a kuláknak bélyegzett középparasztságot pedig földjének jelentős részétől megfosztották. Mindehhez járultak még azok a „kényszerintézkedések” a szovjet vezetés részéről, hogy a gabona felvásárlási árát alacsony szintre szorították, bevezették a jegyrendszert, miközben az adók mértéke ugrásszerűen megemelkedett. Mindezen megszorító intézkedéseket tetézte 1928-tól kezdve a Btk. 107. cikkelyének alkalmazása, miszerint a gabona rejtegetése háromévi börtönbüntetéssel és teljes, vagy részleges vagyoneklkobzással büntethető.

Az iparosodás területén az ukránok jól teljesítettek az első ötéves terv folyamán: a Szovjetunió területén kialakított mintegy 1500 új ipari létesítményből 400 Ukrajnában épült fel. Továbbra is itt termelték ki a szén és a kohászati termékek felét, miközben fellendült az élelmiszeripar is, az 1932-ben befejezett dnyeperi vízi erőmű pedig a legnagyobbak számított Európában. A második és a harmadik ötéves tervben ugyanakkor az ukrán régiók aránytalanul kis részt kaptak vissza a beruházásokból. A szovjet vezetés arra a megállapításra jutott, hogy a háborús helyzet miatt Ukrajna ipari körzetei túl nagy veszélynek lehetnek kitéve, ezért az ipari tevékenységet az Ural vidékére koncentrálták. Mindennek ellenére 1940-re Ukrajna ipari termelékenysége meghétszereződött, amely továbbra is elsősorban a nehéziparra alapozódott.

Az első ötéves terv végrehajtása következtében a vidéki lakosság tömegesen települt be a városokba és helyezkedtek el az iparban, amely folyamat a városi lakosság ukrainizálódását eredményezte, de Ukrajna népességének többsége – mintegy 85%-a – továbbra is döntően a falvakban élt. Az urbanizációnál is hatásosabban alakította át a vidék képét a kollektivizálási politika. Az első ötéves terv az agrártársadalom földjeinek 20%-át elvette és mezőgazdaság helyett ezeket a területeket főleg ipari fejlesztések alá vonták.

Az ukrán történelem egyik legsúlyosabb periódusa az 1932–1933-as kollektivizálás és éhínség időszaka lett. A gabonaexport a sztálini gépezet számára elsőrendű fontosságúnak számított, mert ennek bevételeiből tudták beszerezni külföldről az iparosításhoz szükséges technikai berendezéseket. Az erőszakos kollektivizálás következtében azonban a mezőgazdaság termelékenysége lényegesen csökkent, ezért a szovjet kormány először arra kényszerítette a parasztságot, hogy gabonakészletüket mesterségesen leszorított áron adják el az államnak, majd bevezették a kényszerbeszolgáltatások rendszerét. 1930-ban az SZKP Központi Bizottsága arról hozott határozatot, hogy Ukrajnában a teljes kollektivizálást két év alatt végre kell hajtani, majd 1932-ben Harkovba érkezett a Molotov és Kaganovics által vezetett gabonakészletezési különbizottság. Ekkorra már rohamosan szedte áldozatait Ukrajnában az éhínség, amiben talán az a legborzasztóbb, hogy a parasztok eredetileg elegendő gabonával rendelkeztek, mert az 1932-es év meghaladta az előző évek termés hozamát. Sztálin éppen ezért úgy döntött, hogy a falvakból minden „felesleget” be

kell szolgáltatni, így az 1932-től folyamatosan terjedő éhínség 1933 elejére érte el a „csúcspontját”. Az éhhalál szinte kizárólag az ukránok által lakott területeken pusztított, mert az ukrán parasztnak tilos volt a városokba illetve orosz területre menni. Mindeközben az ukrán gabonát a Fekete-tengeren keresztül Nyugat–Európába szállították rendkívül alacsony áron, sőt az is előfordult, hogy a vagonokban rohadt el az exportra váró szállítmányok egy része.

1932–1933 telén–tavaszán az ukrainai éhínség áldozatainak számát nehéz pontosan megbecsülni: az 1937-es népszámlálási adatok alapján az 1926-os felméréshez képest mintegy hárommillióval csökken Ukrajna lakossága, de az újabb kutatások alapján a demográfiai veszteség elérhette az ötmillió főt is. 1933 őszétől, miután betakarították az új termést, központilag enyhítették Ukrajnában a gabonabeszolgáltatási kötelezettségen, de ekkorra a gazdátlanul maradt ukrainai birtokokra tömegesen érkeztek a betelepülők Közép–Oroszországból. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a tömeges éhhalálhoz nemcsak elsődlegesen gazdasági, hanem politikai okok is vezettek és az sem kizárható, hogy mesterségesen előidézett katasztrófáról volt szó. A Szovjetunió második legnépesebb etnikumának, az ukránoknak a nemzeti–függetlenedési törekvései kezdettől fogva állandó veszélyhelyzetet jelentettek a szovjet kormányzat számára. Az ukrainai éhínség tönkretette a tradicionális ukrán falurendszert és általánosan elterjedtek a kolhozközösségek, amelyek már nem jelentettek fenyegetettséget Sztálin számára.

VI. Ukrajna a II. világháborúban

Az 1930-as évek második felében az egységesítő és függetlenedési törekvéseket zászlajára tűző – Galíciában tevékenykedő – ukrán nemzeti mozgalom vezetői az Ukrán Népköztársaság jogutódjának tüntették fel magukat. A politikai pártok közül a legnagyobb befolyással a lakosság körében az Ukrán Nacionalisták Pártja (OUN) rendelkezett, amely szervezet 1939 augusztusában két szárnyra oszlott. A párt vezetőjévé hivatalosan A. Melnyiket választották, aki a mérsékelt irányzatot képviselve a lengyel kormánnyal szembeni passzív ellenállás politikáját hirdette, illetve egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki Németországgal. A radikális irányvonalat Sztjepan Bandera képviselte, aki szerint az egységes szuverén ukrán állam megteremtése csakis a Szovjetunió teljes felbomlása esetén valósítható meg és a nagy cél érdekében a terrorista módszereket is megengedhetőnek tartotta.

Az 1939. augusztus 23-i Molotov–Ribbentrop paktumban a fasiszta Németország átengedte a Szovjetuniónak a nyugat–ukrán területeket, miután a két „birodalom” felosztotta egymás között Lengyelországot. Szeptemberben a szovjet kormány hétszáz ezer fős hadsereget küldött a jobb parti Ukrajnába, hogy ott érvényesítse a birtokjogát. A visszacsatolás eredményeképpen a Szovjetunió felségterületéhez tartozó Ukrán Szovjet Köztársaság területe 88 ezer km²-el növekedett és 8 millió lakossal. 1939. október 22-én a szovjetek választásokat hajtottak végre, de a lakosság csak olyan jelöltekre szavazhatott, akik támogatták Nyugat–Ukrajna Szovjetunióhoz csatolását. Az újonnan megszerzett régióban a sztálini vezetés a legfontosabb feladatának a nyugat–ukrán politikai szervezetek felszámolását tekintette, így mintegy húsz ezer ukrán aktivista volt kénytelen Lengyelországba menekülni. Ukrajnának a szovjet kormány általi egyesítése kiábrándítóan hatott a jobb parti ukrán lakosság körében és arra a meggyőződésre jutottak, hogy a Szovjetuniótól – bármi áron is, de – el kell szakadni.

1940 elején Krakkóban V. Kubijovics vezetésével megalakult az Ukrán Központi Bizottság (UCK), amely magába tömörítette a szovjetek által megszállt ukrán területekről menekülteket. Ugyanezen év februárjában az OUN Forradalmi Vezetőségének létrehozására került sor Sztjepan Bandera irányításával, így hivatalosan is két – azonos célokért, de eltérő módszereket alkalmazó – ukrán nemzeti mozgalom működött az emigrációban.

Miután 1941. június 22-én Hitler váratlanul megtámadta a Szovjetuniót, Ukrajna hadszínterré vált és az év végére szinte teljesen elfoglalták a németek. A szovjet rezsimet elutasító Nyugat-Ukrajnában a háború kirobbanása újra élesztette a függetlenedési reményeket és a német csapatokat szinte felszabadítóként fogadták. Az OUN Forradalmi Vezetősége június 30-án Lembergben bejelentette az Ukrán Területi Igazgatóság létrehozását, majd deklarálta a szuverén ukrán állam megteremtését és közös fellépésre szólította fel a német kormányt a Szovjetunió ellen. Az OUN és Hitler közös ellenségüknek tekintették ugyan a sztálini gépezetet, de egyértelműen összeegyeztethetetlen célok hajtották őket.

A német kormányzat fel akarta használni az ukránokat a Szovjetunió ellen, de Hitler terveibe egyáltalán nem illett bele egy független ukrán állam lehetősége. Az érdeellentéteket felismerve, Bandera hamarosan megszakította az „együttműködést” a német megszállókkal és 1941. június 30-án Lembergben Nemzetgyűlést hívott össze, ahol kikiáltották a szuverén Ukrajnát. Néhány nappal később a Gestapo letartóztatta az OUN több vezetőjét – köztük Banderát is – és Berlinbe, majd a sachsenhauseni koncentrációs táborba szállították őket. Kijevben az OUN mérsékelt szárnya ezt követően megalakította az Ukrán Tanácsot, de a német katonai vezetés ennek a szervezetnek a működését is betiltotta.

Az ukránok nehéz választás előtt álltak. Kit tekintsenek veszélyesebb ellenfélnek: a fasiszta Németországot vagy Sztálin totalitárius diktatúráját? Valójában nem léteztek számukra alternatívák, mert az önálló ukrán állam létrehozása érdekében fel kellett venniük a harcot mind a németekkel, mind a szovjetekkel, vagyis két tűz közé kerültek. Az OUN első lépésként felhívást intézett az ukrán lakossághoz, hogy rejtse el a nácik elől az élelmiszerkészleteket és készüljenek fel a megszálló fasiszta csapatok elleni harcra. 1941 szeptember végén Hitler az elfoglalt ukrán területeket felosztotta Főkormányzóságra (Galícia) és Birodalmi Komisszariátusra (Kelet-Ukrajna), Besszarábiát, a Bug és a Dnyeszter által határolt régiót, valamint Odesszát pedig átadta Romániának. Vagyis Hitler mindent megtett annak érdekében, hogy maga ellen fordítsa a német csapatok felé kezdetben nem annyira elutasító vagy semleges beállítottságú ukrán lakosságot. Az ukrainai német megszállás idején mintegy négymillió „ellenállót” öltek meg és hárommillió ukrán lakost vezényeltek németországi munkaszolgálatra. A Donyec-medencében korábban virágzó szénbányászat szinte teljesen megsemmisült és pótolhatatlan veszteség érte az ukrainai nehézipart is. Hitler parancsára a német hadsereg élelmezésének biztosítására több millió tonna gabonát szállítottak ki Ukrajnából, miközben a helyi lakosság éhezett.

1942-ben az OUN mérsékelt és radikális szárnya a „nemzeti hadsereg” szerepét felvállalva összefogott és az ukrainai nacionalista erők egyesítéséről rendelkeztek. A közös haderő az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) nevet kapta, amelynek főparancsnoka R. Suhevics lett és létszáma 1943 végére százezer főre emelkedett. Az UPA katonái gyakorlatilag egyszerre harcoltak a németek és a szovjet partizánok ellen, de a sikereiket némileg beárnyékolta az a körülmény, hogy a fasiszta propaganda az OUN-t a szovjet

kormány ügynökeinek állította be, míg Sztálin az ukrán nemzeti mozgalom vezetőit a németekkel történő kollaborációval vádolta.

1943 végén a Vörös Hadsereg előrenyomulása Ukrajna felé kényszerhelyzet elé állította az ukrán sereget: a függetlenedési törekvések megvalósítása érdekében nyíltan fel kellett venniük a harcot a szovjet csapatokkal. 1943. október 6-án Kijev felszabadult a német megszállás alól, az év végére pedig egész Kelet-Ukrajnából kiszorították a németeket. 1944 januárjában a szovjet sereg a jobb parti Ukrajnában és a Krím félszigeten is megvetette a lábát és áprilusra már csak Nyugat-Ukrajnában tartották magukat a Wehrmacht erői. 1944 márciusában összukrán gyűlésre került sor Szambirben, ahol megalapították az Ukrán Legfelső Felszabadító Tanácsot, mint Ukrajna földalatti kormányát és továbbra is függetlenedési tervekben gondolkodtak. Miután a Vörös Hadsereg felszabadította a német uralom alól Nyugat-Ukrajnát is és tovább vonult Berlin felé, az UPA az ukrán területeken kialakította saját kormányzati rendszerét. Németország kapitulációját követően azonban Sztálin a szovjet fegyveres erőket bevetette az ukrán nemzeti mozgalom felszámolása érdekében. Az OUN és az UPA tevékenységét kedvezőtlenül érintette a kollektívizáció kiterjesztése Ukrajnában, mert a fokozott ellenőrzés alatt álló kolhozparasztnak a továbbiakban nem tudták élelmiszerrel ellátni az ukrán ellenállókat.

1945 után Ukrajna a Szovjetunió részét képezte, amely „szocialista föderáción” belül a tagállamok rendelkeztek bizonyos belső jogkörrel, és korlátozott szuverenitással bírtak, de a legfőbb állami funkciók a központi hivatalokhoz tartoztak. 1991 december óta Ukrajna mint független köztársaság létezik, vagyis sikerrel zárultak a nemzeti állam létrehozására irányuló évszázados törekvések.

Mellékletek

Tájékoztató irodalom

Források

- Akty, odnosiaščiesia k istorii Zapadnoj Rossii. Sankt-Peterburg 1861–1869.
Archiv Jugo-Zapadnoj Rossii. Kijev 1863.
Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. hrsg. von Hunger, Herbert et alii. Vlg. Österreichische Akademie d. W. Wien I. 1981, II. 1995, II/a 1995, III. 2001.
Dokumenty Bogdana Hmelnickogo (1648–1657). Kijev 1961.
Dokumenty ob osvoboditelnoj vojne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg. Kijev 1965.
Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szegedi középkortörténeti könyvtár 11. Szeged 1996.
Istočniki Malorossijskoj istorii, sobrannye Bantyš–Kamenskim, D.N. (1649–1687) Moskva 1858.
Letopis Samovidca. Kijev 1878.
Letopis G. Grabjanki. Kijev 1854.
Letopis S. Veličko. Kijev 1848.
Monumenta Ucrainae Historica. I. (1075–1623) Rom 1964.
Povest' vremennyh let. I. Tekst, II. Perevod i kommentarii Lihačeva, D. S. pod red. Adrianova- Peretc, V.P. Moszkva 1950.
Polnoe sobranie russkich letopisej. II. Moskva 1962.; új kiadás Moszkva 1997.
Pravda Russkaja. I-II. pod red. Grekova, B.D. Moskva–Leningrad 1947.
Regesta Lithuaniae ab origine usque ad magni ducatus cum regno Poloniae unionem. I. ed. Paszkiewicz, Henryk, Varsoviae 1930.
The Galician–Volynian Chronicle. Ed. Perfecky A. G. München 1973.
Vetere Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum Historiam illustrantia. ab Augustino Theiner, I. 1217–1409. Romae 1860.
Vossojedinenije Ukrainy s Rossijej. Dokumenty i materialy v trjoh tomah. I-III. Moskva 1954.

Kézikönyvek

- Arató Endre: Kelet–Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971.
A Szovjetunió története. Bp.–Moszkva 1983.
Dąbrowski, Dariusz: Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wolyńskich. Poznań–Wrocław 2002.
Halecki, Oscar: A nyugati civilizáció peremén. Bp. 1995.
Istoria Ukrainskoj SSR. red. Kasimenko, A. K. – Djadičenko, V. A. Kijev 1953.
Istoria Ukrainskoj SSR v 10-i tomah. Kijev 1983.
Istorija Ukrainy. red. Smolij, V.A. et alii, Kiiv 1997.
Lázár Gyula: Az orosz birodalom története. I-IV. Temesvár 1890.
Magocsi, Paul Robert: Ukraine: a Historical Atlas. Toronto 1985.
McNeill, W. H.: Europe's steppe Frontier 1500–1800. London 1964.
Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet–Európában. Bp. 1977.

Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Bp. 2001.
Rambaud Alfréd: Oroszország története. Bp. 1890.
Rátz Kálmán: Oroszország története. Bp. 1943.
Topolski, Jerzy: Lengyelország története. Bp. 1989.
Világtörténet V. kötet szerk. Zutis, J. J.–Vajnstein, O.J.–Pavlenko, N. J. Moszkva 1958.
Vojtovyč, Leontij: Knazivski dynastii Schidnoj Evropy. (koniec IX–počatok XVI st.)
Lviv 2000.

Feldolgozások

Abraham, Władysław: Powstanie organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi. We Lwowie 1904.
Anderson, Perry: Passages from Antiquity to Feudalism. London 1988.
A se jeho srebro. Zbirnik prac na pošanu člena-korespondenta NAN Ukrainy Mikoli Feodorovyča Kotljara z nagody jogo 70-ričča. Kiiv 2002.
Bantyš–Kamenskij, D. N.: Istorija Maloj Rossii. Sankt-Peterburg 1903. (reprint: Moskva 1954.)
Bartnicki, Mariusz: Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin 2005.
Boba Imre: Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics István, Bp. 2005. 2-28.
Bykadorov, I. F.: Istorija kozáčestva. Praga 1930.
Cibulskij, V. A.: Perejaslavska rada 1654 roku v zarubežnyj istoriografii (1945–1990) In: Ukrainsko-rosijskij dogovor 1654 r. red. Gorobec, V. M. Kiiv 1995.
Chirovsky, Nicholas: Old Ukraine. New Yersey 1963.
Chirovsky, Nicholas L. Fr.: An Introduction to Ukrainian History. I-II. New York 1981–1984.
Christian, David: A History of Russia, Central Asia and Mongolia. I. Oxford–Massachusetts / USA 1998.
Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek) red. Kłoczowski, Jerzy, Kraków 1997.
Chrzest Litwy. Pod red. Zahajkiewiczza, Marka T. Lublin 1990.
Church, Nation and State in Russia and Ukraine. ed. by Hosking, G.A. London 1991.
Crummey, R.O. : The Formation of Muscovy 1304–1613. London–New York 1987.
Dimnik, Martin: Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246. Toronto 1981.
Donzov, D.: Die ukrainische Staatsidee. Berlin 1915.
Dorosenko, D.: Die Ukraine und das Reich. Leipzig 1941.
Erkert, R. von: Ursprung der Kosaken. Berlin 1882.
Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów. Pod red. Krzystyny Zielińskiej-Melkowskiej, Toruń 1997.
Evarnickij, D. I.: Istorija zaporožskih kozakov. T. I-III. Sankt-Peterburg 1895.

- Fennell, John: *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London–New York 1983.
- Fennell, John: *A History of Russian Church to 1448*. London–New York 1995.
- Florja, B. N.: *U istokov religioznogo raskola slavianskogo mira (XIII) v. Sankt-Peterburg* 2004.
- Fonalka Mária: *A Halicsi–Volhiniai Évkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai*. Debrecen 2001.
- Font Márta: *A német lovagrend alkonya*. Bp.–Pécs 1997.
- Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Bp. 1998.
- Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. Bp. 2005.
- Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti könyvtár 21. Szeged 2005.
- Font, Márta: *Geschichtsschreibung des 13. Jhs. an der Grenze zweier Kulturen. Königreich Ungarn und das Fürstentum Galizien–Wolhynien*. Mainz 2005.
- Franklin, Simon – Shepard, Jonathan: *The Emergence of Rus' 750–1200*. London–New York 1996.
- Frojanov, I. Ja.–Dvorničenko, A. Ju.: *Goroda–gosudarstva Drevnej Rusi*. Leningrad 1988.
- Gajecky, G.: *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Vol. I-II. Cambridge 1978.
- Gajecky, G. – Baran, A.: *The Cossacks in the Thirty Years War*. Vol. I-II. Rome 1969.
- Galičina ta Volyn' u dobu Seredniovičča. Do 800-ričča z dnia narodžennia Danila Galickogo. Red. Isayevyč, Jaroslav, Lviv 2001.
- Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)* Eger 1996.
- Gibas-Krzak, Danuta: *Ukraina między Rosją a Polską*. Toruń 2004.
- Glaskow, W.G.: *History of the Cossacks*. New York 1972.
- Golobuckij, V.A.: *Zaporzskoje kozačestvo*. Kijev 1957.
- Golobuckij, V.A.: *Diplomatičeskaia istoria osvoboditelnoj vojny 1648–1654 gg*. Kijev 1962.
- Golobuckij, V.A.: *Bogdan Hmelnickij – velikij syn ukrainskogo naroda*. Kijev 1954.
- Gorobec, V.M (red.): *Ukrainsko–rosijskij dohovir 1654 r. – novi pidhodi do isztoriji mizsgyerzsavnih szoszunkiv*. Kijiv 1995.
- Goehrke, Carsten: *Die Frühzeit des Ostslawentums*. Darmstadt 1992.
- Golovko, O.B.: *Knaz' Roman Mstislavič ta jogo doba*. Kiiv 2001.
- Grabowski, Janusz: *Między Polską, luksemburgami, Litwą a Zakonem krzyżackim. Uwagi nad zhołdowaniem Mazowsza przez Kazimierza Wielkiego*. In: *Europa Środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. red. Krystyna Zielińska-Melkowska, Toruń 1997. 121–38.
- Gröper, Klaus J.: *Die Geschichte der Kosaken*. München 1976.
- Halecki, Oskar: *From Florence to Brest (1439–1596)*. London 1968.
- Hellmann, Manfred: *Das Grossfürstentum Litauen bis 1569*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands*. I. Stuttgart 1981. 718–850.
- Hensorskij, A.I.: *Galicko–Volynskij litopis. Proces skladannia, redakcii i redaktory*. Kiiv 1958.
- Hruševskij, Mikhail: *Istoriya Ukrainy-Rusi*. I-III. U Lvovi 1905.
- Hruschewskij, M.: *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*. Wien 1915.
- Hruschewskij, M.: *Geschichte der Ukraine*. Lemberg 1916.
- Hruševskij, M.: *Istoria ukrainskogo kozačestva*. Tom I-II. Kijev 1913.

- Hruševskij, M.: *Istoria Ukrajiny–Rusi*. Tom I-X. Kijev 1906.
- Hrycak, P.: *Halycko–Volynska deržava*. New York 1958.
- Isajevych, Jaroslav D.: Kul'tura Galicko–Volynskoj Rusi. In: *Voprosi istorii* 48 (1973):1. 92-107.
- Isajevych, Jaroslav: *Ukraina davna i nova*. Narod, religija, kultura. Lviv 1996.
- Isaievych, Iaroslav: On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. In: *Journal of Ukrainian Studies* vol. 29 (2004): 1-2. 219-244.
- Istorija Russov ili Maloj Rossiji*. Szočinenije Konisskogo, G. Moskva 1846.
- Jakovliv, A.: *Dohovir Bohdana Hmelnickoho s Moskvovj*. New York 1954.
- Jakowenko, Natalia: *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin 2000.
- Kamen, H.: *The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660*. London 1971.
- Kappeler, Andreas: *Kleine Geschichte der Ukraine*. München 1994.
- Karpov, G.: *V zaščitu Bogdana Hmelnickogo*. Moskva 1890.
- Karpov, G.: *Načalo istoričeskoj dejatel'nosti Bogdana Hmelnickogo*. Moskva 1873.
- Kartašev, A.V.: *Očerki po istorii russkoi cerkvi*. I-II. Moskva 1993.
- Kerov, V. L.: *Litva: ot pravoslavia k katolocizmu (XIII–XV vv.)* Lublin 1996.
- Kloczowski, Jerzy: *Historia Polski do końca XV wieku*. Lublin 2000.
- Klug, Ekkehard: *Das Fürstentum Tver' 1247–1485*. Berlin 1985.
- Ključevskij, V.O.: *Kurs russkoj istorii*. T. I–III. Moskva 1957.
- Kohut, Z.E.: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830)*. London 1988.
- Komendová, Jitka: *Strředověká Rus a vnější svět*. Olomouc 2005.
- Korinnyj, N.N.: *Perejaslavskaia zemlja X–pervaia polovina XIII veka*. Kijev 1992.
- Kostomarov, N.I.: *Istoričeskaja monografija Bogdana Hmelnickogo*. I-III. Sankt-Peterburg 1884.
- Kotljars, N.F.: *Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galicko–Volynskoj Rusi IX–XIII vv.* Kijev 1985.
- Kotljars, Mikola: *Danilo Galickij*. Kiiv 2002.
- Kozačenko, A.I.: *Vossojedinjenje Ukrainy s Rossijej*. Moskva 1954.
- Krašinski, H.: *The Cossacks of the Ukraine*. London 1848.
- Kripjakevič, I.: *Bogdan Hmelnickij*. Kijev 1954.
- Kripjakevič, I.P.: *Galicko–Volynskoe knazivstvo*. Kiiv 1984.
- Krom, M.M.: *Mež Rusju i Litvoj*. Moskva 1995.
- Krupnyckij, B.: *Geschichte der Ukraine*. Wiesbaden 1963.
- Kulis, P.A.: *Otpadenije Malorossiji ot Polši*. Tom I-III. Moskva 1887–1889.
- Kumke, G.: *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken*. Wiesbaden 1993.
- Lammich, Maria: *Fürstenbiographien des 13. Jhs. in den russischen Chroniken*. Köln 1973.
- Lihacsov, D.Sz.: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán*. Bp. 1971.
- Longworth, Ph.: *Die Kosaken*. München 1963.
- Lübke, Christian: *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften*. (9.–11. Jahrhundert). Köln–Weimar–Wien 2001.
- Magocsi, Paul Robert: *A History of Ukraine*. Washington / Seattle–Toronto 1996.

- Majorov, A. V.: Galicko-Volynskaja Rus. Sankt-Peterburg 2001.
- Markevič, N.A.: Istorija Malorossii. Tom I-V. Moskva 1842.
- Mjakotin, V.A.: Očerki socialnoj istorii Ukrainy v XVII–XVIII vv. Praga 1924.
- Nazmi, Ahmad: Commercial Relations between Arabs and Slaves (9th–11th centuries). Warszawa 1998.
- Ochmański, Jerzy: Historia Litwy. Wrocław–Warszawa etc. 1990.
- Okinshevich, L: Ukrainian Society and Government 1648–178. München 1978.
- Osipov, K.: Bogdan Hmelnickij. Moskva 1948.
- Paszkiewicz, Henryk: Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa 1925.
- Pašuto, V. T.: Očerki po istorii Galicko–Volinskoj Rusi. Moskva 1950.
- Pašuto, V. T.: Vnešnaia politika Drevnej Rusi. Moskva 1968.
- Patrik, M.G.: Cossacks of the Brotherhood: the Zaporog Kosh of the Dnieper River. New York 1990.
- Pilipenko, Viktor – Kasjanov, Georgi: Ukrainan historia. Helsinki 1997.
- Pinčuk, Ju. A.: Istoričeskije vzgljady N. I. Kostomarova. Kijev 1984.
- Pokrovskij, M.N.: Russkaja istorija s drevnejših vremjon. Tom I-IV. Moskva 1933.
- Polońska–Vasylenko, N.: Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands. München 1920.
- Polońska–Vasylenko, N.: Geschichte der Ukraine. Tom I-II. München 1923.
- Powierski, Jan: Polityczne tło małżeństwa Bolesława II mazowieckiego z córką Trojdena litewskiego Gaudemundą Zofią. In: Europa Środkowa i wschodnia w polityce Piastów. red. Krystyna Zielińska-Melkowska, Toruń 1997. 63-82.
- Pritsak, Omeljan: The Origin of Rus'. Harvard University Press 1981.
- Rady, M.: Russia, Poland and the Ukraine 1462–1725. London 1990.
- Rawita–Gawronski, F.: Bohdan Chmielnicki. t. I-II. Lwow 1908–1909.
- Rigelman, A.: Letopisnoje povestvovanije Maloj Rossii i jeja naroda i o kozakah voobščę. Moskva 1847.
- Rhode, Gotthold: Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Köln–Graz 1955.
- Rowell, S. C.: Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295 – 1345. Cambridge 1994.
- Rozenfeld, I.B.: Prisojedenenije Malorossii k Rossii (1654–1793). Petrograd 1911.
- Rus' Kijowska, Polska w średnoiwieczu (X–XIII w.) red. Bylina, Stanisław. Warszawa 2003.
- Rusyna, O.V.: Ukraina pid tatarami i Litvoju. Kiiv 1998.
- Rusyna, O.V.: Studii z istorii Kieva ta Kyivskoi zemli. Kiiv 2005.
- Rüss, Hartmut: Das Reich von Kiev. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Stuttgart 1981. 200-429.
- Šabuldo, Feliks Mihajlovics: Zemli Jugo-zapadnoi Rusi v sostave Velikogo knažestva Litovskogo. Kijev 1987.
- Samsonowicz, Henryk: Historia Polski do roku 1795. Warszawa 1990.
- Ščapov, Ja. N.: Gosudarstvo i cerkov Drevnej Rusi X–XIII vv. Moskva 1989.
- Schmidt, A.: Ukraine – Land der Zukunft. Berlin 1939.

- Schwarz, W.: Kosaken–Kampf und Untergang eines Reitervolkes. Berlin 1992.
- Seaton, A.: The Horsemen of the Steppes. The Story of the Cossacks. London 1985.
- Serczyk A. Władysław: Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do roku 1648 roku. Kraków 1984.
- Serczyk, Władysław: Historia Ukrainy. Wrocław 1990.
- Ševčenko, Ihor: Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. Toronto 1996.
- Simonovskij, P.: Kratkoje opisanije o kozackom malorossijskom narode i o vojennyh jego delah. Moskva 1847.
- Slabčenko, M.E.: Malorusskij polk v administrativnom otnoščenii. Odessa 1909.
- Slabčenko, M.E.: Centralnye učreždenija Ukrainy XVII–XVIII. st. Odessa 1918.
- Soloviev, A.V.: „Reges” et „Regnum” au moyen Âge. In: Byzantion 36 (1966):1. 144-173.
- Szoloviev, Szergiusz: Oroszország története. Ungvár 1895.
- Stökl, Günther: Kanzler und Metropolit. In: Studien zur Geschichte Osteuropas. Gedenkband für H.F. Schmid, Graz – Köln 1966. 150-175.
- Stökl, Günther: Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Stuttgart 1981. 485-533.
- Stökl, G.: Die Entsehung des Kosakentums. München 1953.
- Strukevič, O.K.: „Bereznevy staty” jak džerelo političnoi avtonomii Ukrajiny-Getmanščiny u serediny XVIII. st. In: Ukrainsko–rossijskij dogovir 1654 r. Kiiv 1995.
- Subtelny, Orest: Ukraine. A History. Toronto 1988. (reprint 1989)
- Subtelnij, O.: Naris istoriji Ukrainy. Lviv 1991.
- Suinskij, B.: Kozacki voždi Ukrajiny. Odessa 1998.
- Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György 1621–1660. Bp. 1891.
- Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1891.
- Szczur, Stanisław: Historia Polski średniowiecze. Kraków 2002.
- Toločko, P.P.: Naščadki Monomaha. Kiiv 1972.
- Trajdos, M. Tadeusz: Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434) I. Wrocław–Warszawa etc. 1983.
- Trajdos, Tadeusz: Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu. In: Ukraina v Central’no-Schidnij Evropi. Vyp.3. Kiiv 2003. 101-116.
- Tsouloukidse, M.: Die Ukraine. Leipzig 1939.
- Varga Beáta: Az orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667). Szeged 2004.
- Vásáry István: Az Arany Horda. Bp. 1986.
- Vernadsky, G.: The Tsardom of Moscow 1547–1682. Part I-II. London 1969.
- Vodoff, Vladimir: Christianisme pouvoir et société chez les Slaves orientaux (Xe – XVIIe siècles) Paris 2003.
- Wasilewski, L.: Ostprovinzen des alten Polenreiches. Krakau 1917.
- Watson, H.S.: The Russian Empire 1801–1917. Oxford 1967.
- Winter, E.: Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine. Leipzig 1942.
- Włodarski, B.: Polska i Rus’ 1194–1340. Warszawa 1966.
- Wojnarowskyj, T. von: Das Schicksal des Ukrainischen Volkes. Wien 1921.

Wyrozumski, Jerzy: Kazimierz Wielki. Wrocław-Warszawa-Kraków etc. 1986.

Zahajkiewicz, T. Mark (red.): Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje. Lublin 1990.

Zaruba, V. M.: Studii z istorii Ukrainy. Kiiv, 1995.

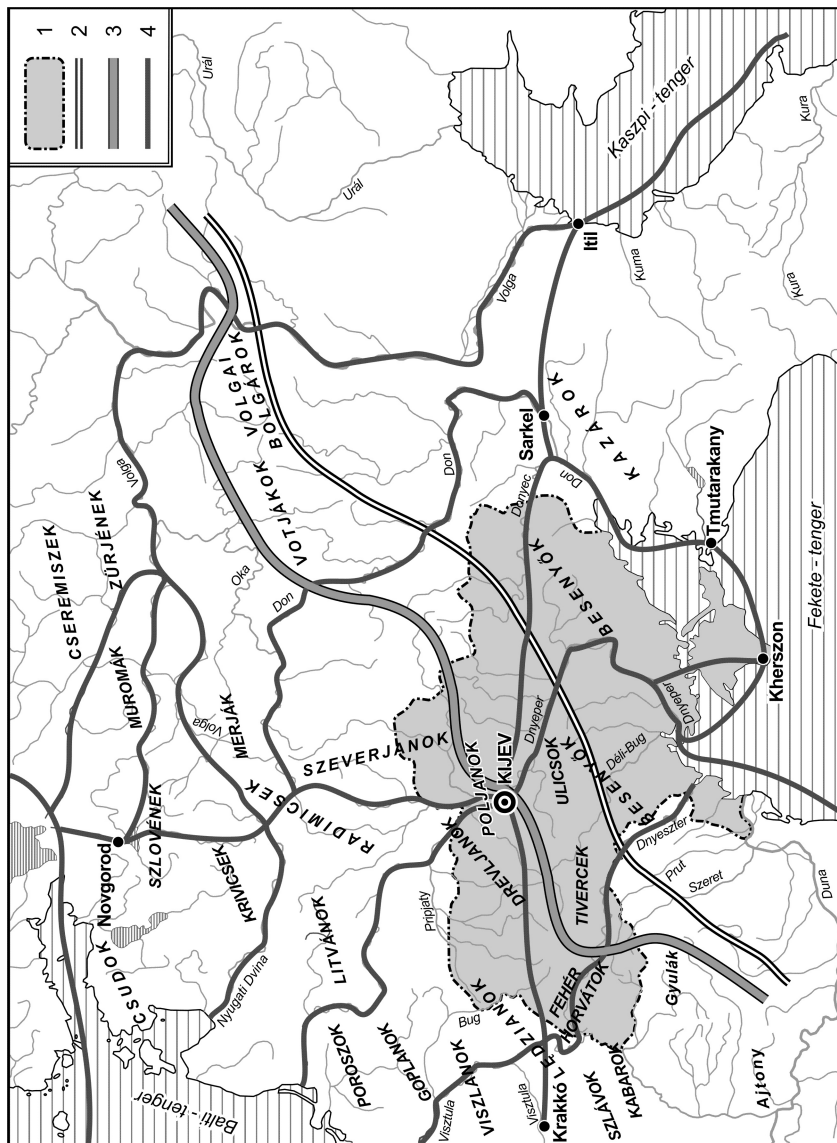
Zernack, Klaus: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin 1994.

Zlepko, D.: Der große Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Wiesbaden 1980.

Ždan, M.: Dependence of Halych–Volyn Rus on the Golden Horde. In: Slavonic and East European Review 35 (1957) 505-522.

Térképek

1. Törzsek és kereskedelmi útvonalak Kelet-Európában a 10. században

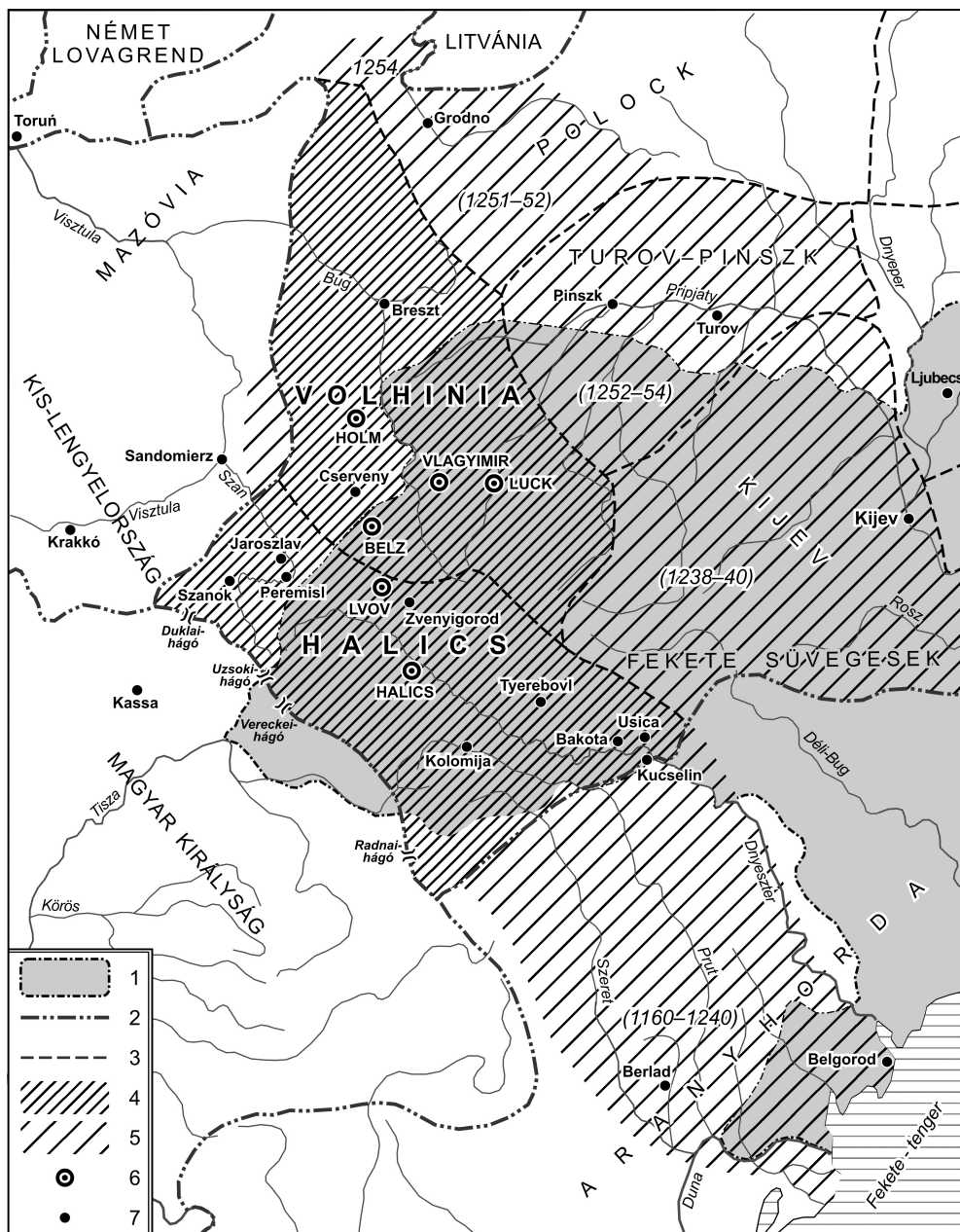
1 – a mai Ukrajna területe; 2 – a sztyeppe és az erdős sztyeppe határa; 3 – az erdős sztyeppe és a vegyes erdő határa; 4 – főbb kereskedelmi útvonalak

2. A Kijevi Rusz és a 12–13. századi fejedelemségek

1 – a mai Ukrajna területe; 2 – a Kijevi Rusz feltételezett határa; 3 – a fejedelemségek határai; 4 – központi szerepet betöltő település; 5 – voloszty központ

3. Halics–Volhínia a 13. században

1 – a mai Ukrajna területe; 2 – a korabeli országhatárok; 3 – a Rusz fejedelemségeinek határa; 4 – Halics–Volhínia eredeti területe; 5 - Halics–Volhínia fejedelmei által átmenetileg uralt terület; 6 - Halics–Volhínia területének 13. századi központjai; 7 – egyéb település

The map illustrates the territorial divisions of the Rurikid, Piast, and Pagan dynasties in Eastern Europe. The legend identifies 10 different hatching patterns used to distinguish between various principalities and regions:

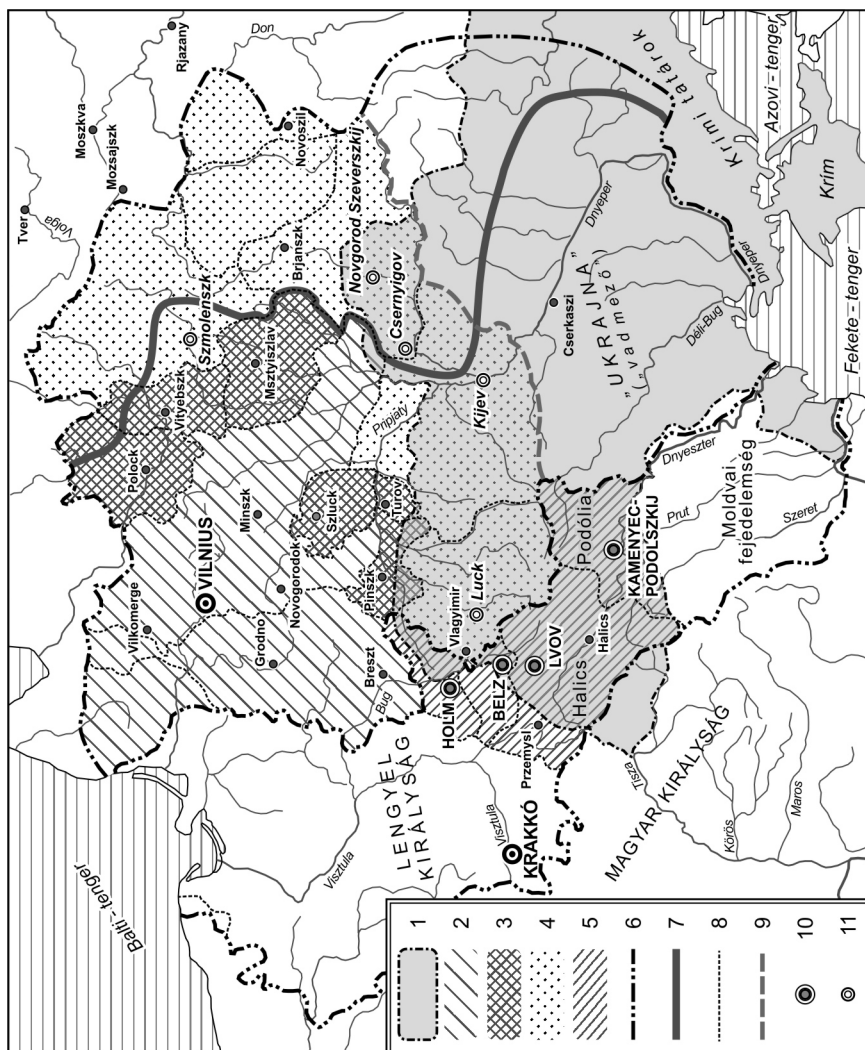
- 1: Horizontal lines
- 2: Vertical lines
- 3: Solid black
- 4: Small squares
- 5: Vertical lines with dots
- 6: Horizontal lines with dots
- 7: Diagonal lines (top-left to bottom-right)
- 8: Cross-hatch
- 9: Diagonal lines (bottom-left to top-right)
- 10: Diagonal lines (top-right to bottom-left)

Key locations and regions labeled on the map include:

- Cities:** Novgorod, Pskov, Riga, Vilnius, Grodno, Kijev, Moszkva, Ljubuck, Rjazany, Novoszil, Brjanszk, Sztarodub, Csernyigov, Kijev, Vorksla, Halics, Belz, Luck, Vlagyimir, Holm, Breszt, Pinszk, Turov, Minszk, Krewo, Fehér Rusz, Szmolenszk, Belaja, Tver, Polock, Vityebszk, Toropek.
- Rivers:** Volga, Oka, Don, Dnieper, Dniester, Prut, Szat, Tisza, Bug, Visztula.
- Seas:** Balti-tenger, Fekete-tenger, Azovi-tenger.
- Regions:** NÉMET LOVAGREND, Mazóvia, Lengyel Királyság, Magyar Királyság, Moldvai fejedelemség, ARANYHORDA, Krim.

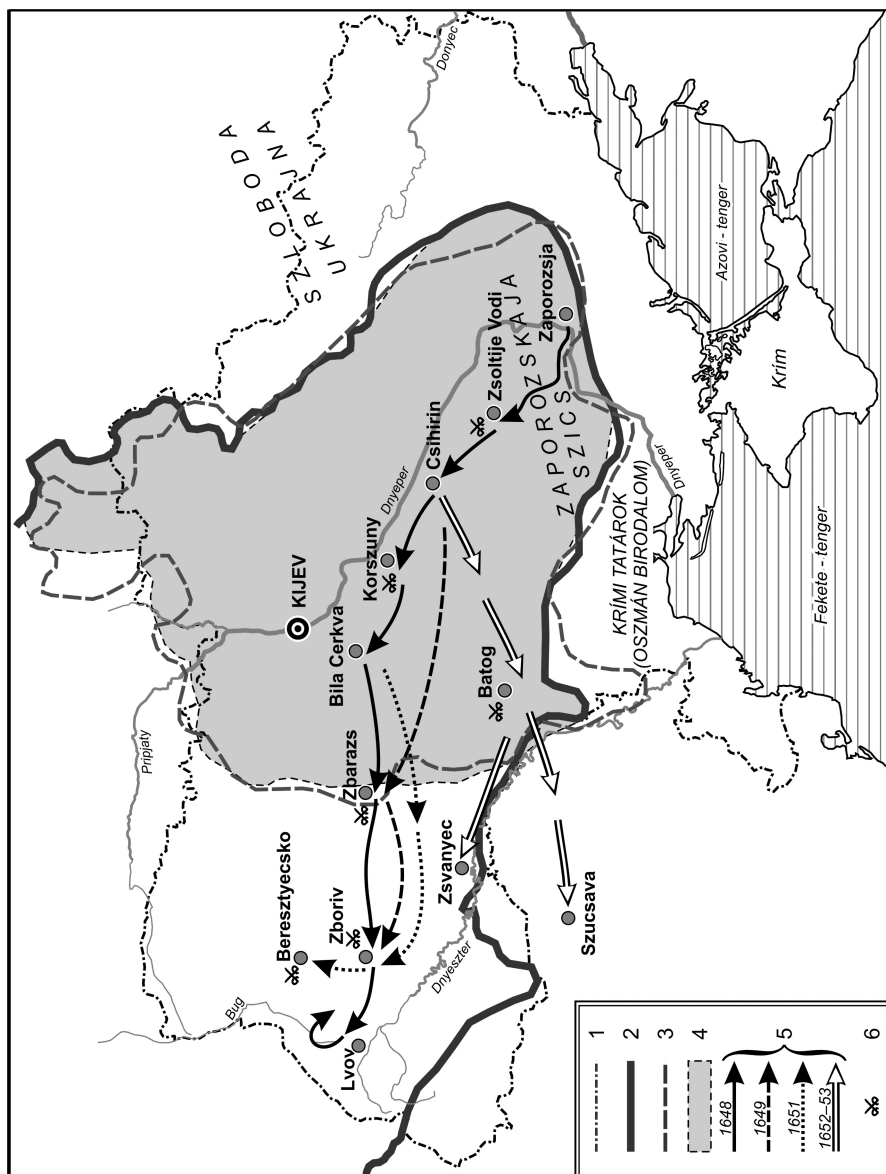
211

5. Keleti szláv területek lengyel–litván fennhatóság alatt a toruń-i béke (1466) után

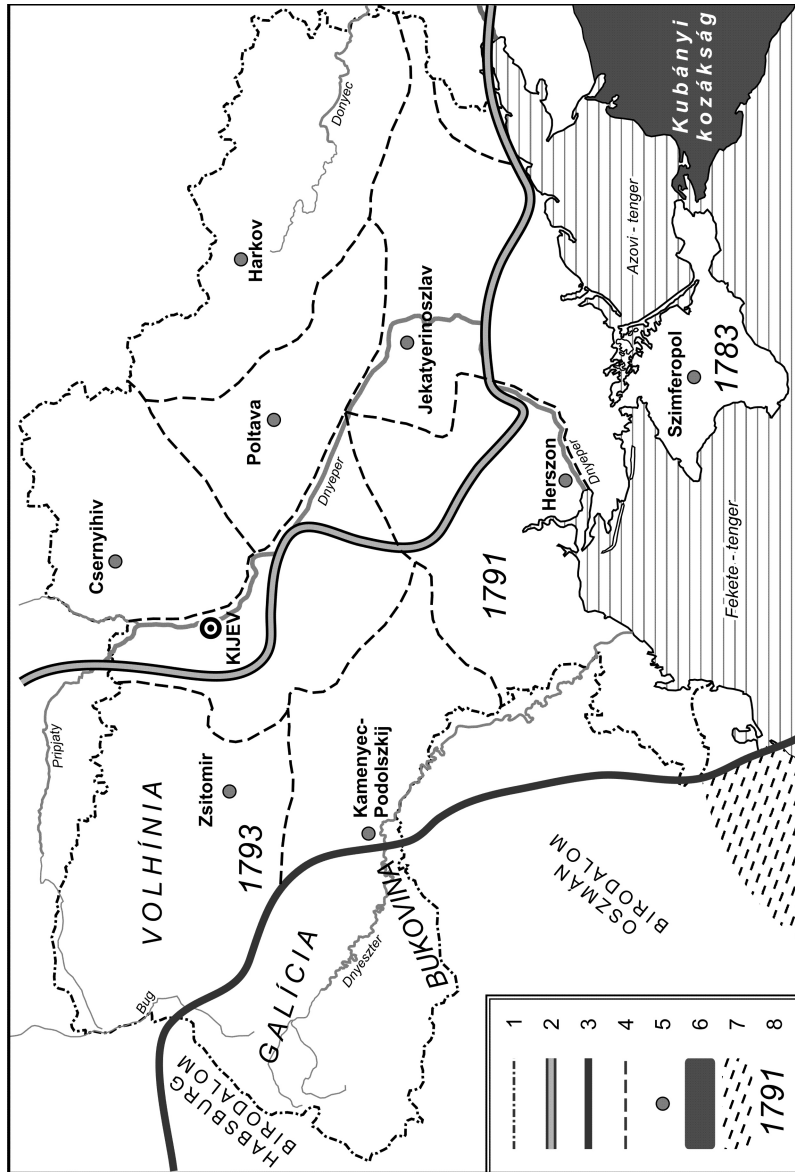
- 1 – a mai Ukrajna területe;
- 2 – a litván vajdasági szervezet;
- 3 – a megmaradt részfejedelmi volosztvok;
- 4 – határvidéknek minősülő terület szervezett közigazgatás nélkül;
- 5 – lengyel közigazgatási egységek;
- 6 – Lengyelország és Litvánia határa;
- 7 – Moszkva előretörése III. Iván uralkodása végéig (1505);
- 8 – közigazgatási egységek határa;
- 9 – bizonytalan határvonal;
- 10 – lengyel területen levő közigazgatási központok;
- 11 – határvidék központjai;

6. Bogdan Hmelnyickij mozgalom 1648–1654

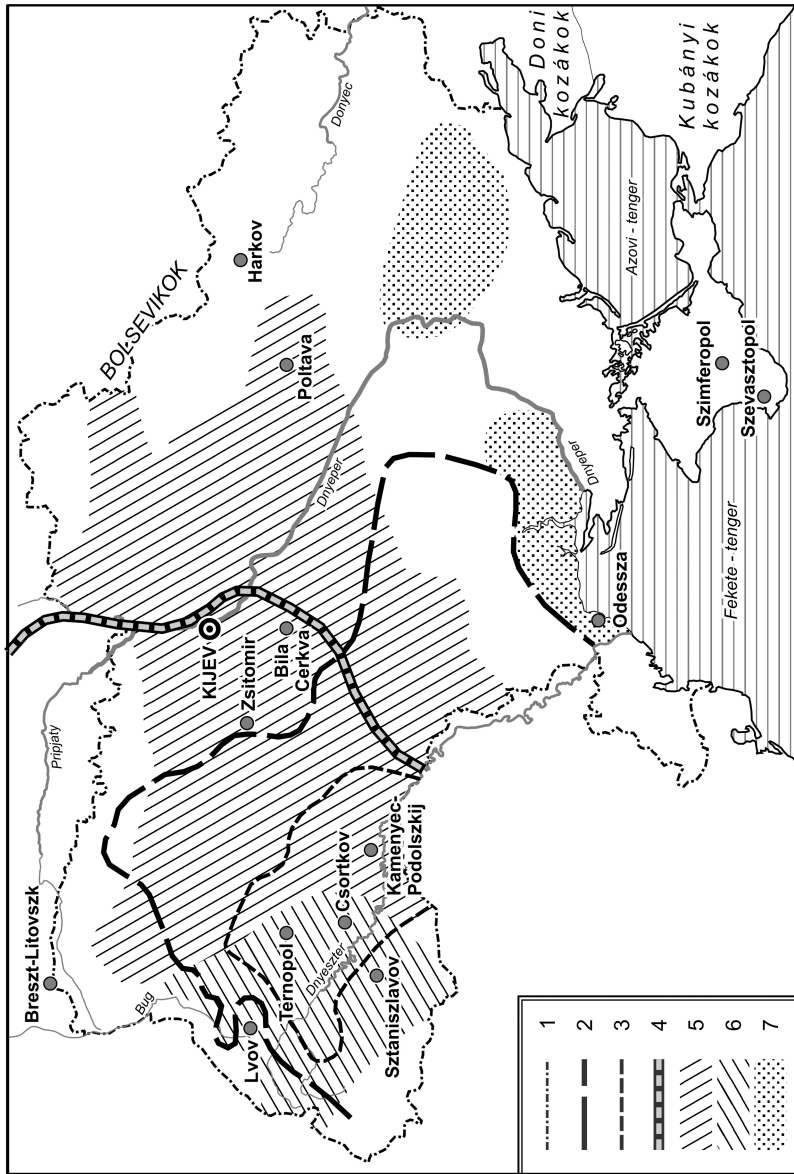
- 1 – a mai Ukrajna határa;
- 2 – a lengyel államhatár;
- 3 – a Hetmanátus határa;
- 4 – Bogdan Hmelnyickij uralta terület;
- 5 – hadjáratok útvonala;
- 6 – csatahely

7. A Habsburg és Romanov uralom kora (18. század vége – 20. század eleje)

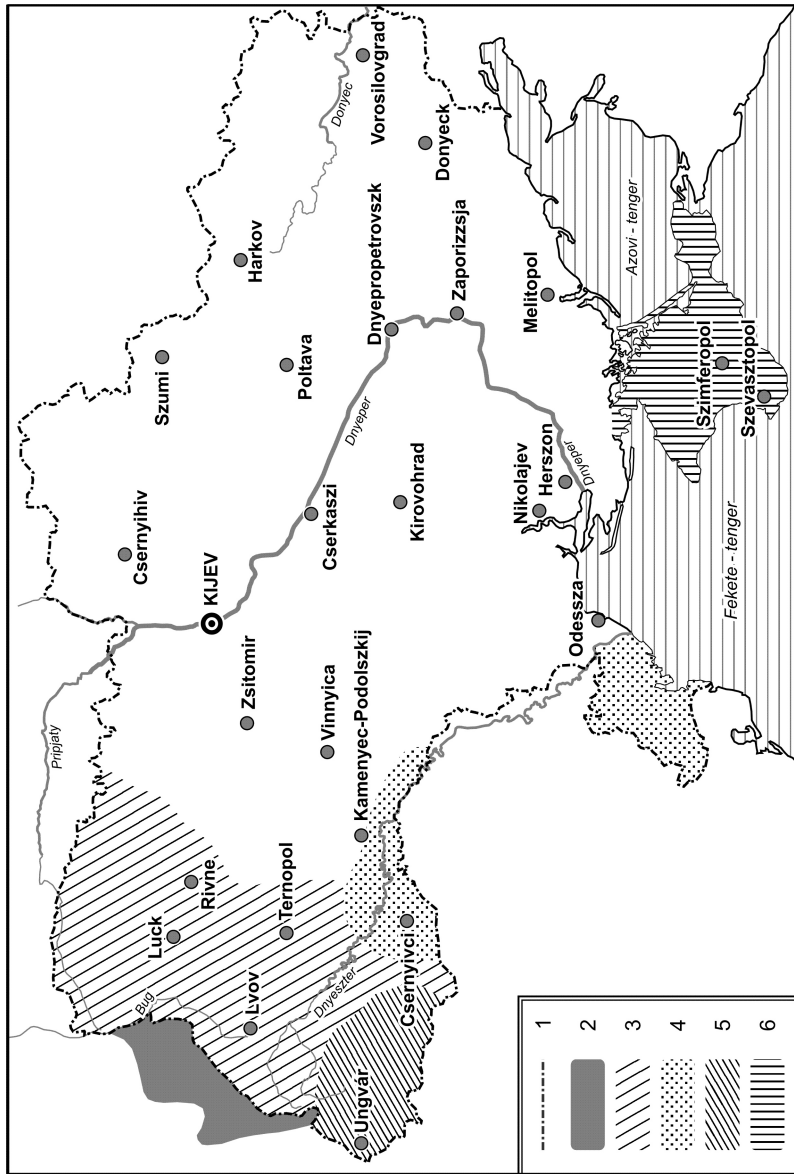
- 1 – a mai Ukrajna határa;
- 2 – Oroszország határa 1775-ben;
- 3 – Oroszország határa 1795-ben;
- 4 – guberniumok határa;
- 5 – guberniumok központja;
- 6 – a Kubányi kozák autonómia területe (1792–1842);
- 7 – a török uralom alatti Dunántúli Szics (19. század első fele);
- 8 – a terület orosz fennhatóság alá kerülésének ideje

8. Ukrajna 1917–1920-ban

- 1 – a mai Ukrajna határa;
- 2 – 1919 márciusi frontvonal;
- 3 – 1919 júniusi frontvonal;
- 4 – Petljurát támogató lengyel csapatok területfoglalása (1920 május);
- 5 – az Ukrán Központi Tanács (Rada) uralta terület (1917);
- 6 – a Hetmanátus uralta részek (1918–1919);
- 7 – idegen hadseregek

9. Ukrajna területének növekedése 1939–1954 között

- 1 – a mai Ukrajna határa;
- 2 – Lengyelországtól 1945 után;
- 3 – a Molotov–Ribbentrop paktum eredményeként (1939);
- 4 – 1940.ben;
- 5 – a háború befejezésével megszerzett terület;
- 6 – Hruscsov „ajándéka”